

Державний вищий навчальний заклад
«Запорізький національний університет»
Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

СТРАТЕГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИТУАЦІЙ ТА ПРОЦЕСІВ

Монографія
за загальною редакцією
доктора філософських наук, доцента
М.А. Лепського

Запоріжжя
2012

УДК 316.4: 32.001
ББК С55.7
С833

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організації
Запорізької державної інженерної академії, академік Української академії
політичних наук

Воронкова В.Г.

Доктор філософських наук, професор кафедри філософії Донецького національного
технічного університету

Додонов Р.О.

Доктор соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціологічних наук
і соціальної роботи Керченського державного морського технологічного
університету

Чигрин В.О.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Запорізького національного університету
(протокол №9 від 12.06.2012 р.)*

С833 Стратегічне прогнозування політичних ситуацій та процесів:
монографія [Воловик В.І., Лепський М.А., Гугнін Е.А. та ін.]; за заг. ред.
М.А. Лепського. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – 428 с.
ISBN 978-966-599-386-5

Монографія підготовлена викладачами факультету соціології та управління Запорізького національного університету в рамках держбюджетної НДР № 15/11 № ДР0111У000106 «Соціологія політики: імітаційно-ігрове моделювання та прогнозування політичних ситуацій та процесів».

У ній висвітлені основні питання стратегічного прогнозування політичних ситуацій та процесів: методологічні підвалини стратегічного аналізу в політиці, топологія політичного простору та політичний час у стратегічному прогнозуванні, специфіка застосування методологічних принципів соціального прогнозування в політиці, цілісність політичного процесу, методики стратегічного прогнозування політичних ситуацій та процесів, запропонований проблемно-стратегічний підхід до комплексування методів стратегічного прогнозування політичного процесу.

Монографія призначена для викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, дослідників у галузі соціальної філософії, соціології, політології, соціального прогнозування та всім, хто цікавиться проблемами моделювання і прогнозування політичного процесу суспільства.

УДК 316.4: 32.001
ББК С55.7

ISBN 978-966-599-386-5

© Запорізький національний університет, 2012

Авторський колектив:

Воловик В.І. , доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету, заслужений діяч науки та техніки України, – розділ I, параграф 1.1.

Лепський М.А. , доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціології, декан факультету соціології та управління Запорізького національного університету, голова дослідницького комітету «Соціальне прогнозування» Соціологічної асоціації України – загальна редакція, вступ, розділ I, параграф 1.2, розділ III, параграфи 3.1, 3.2, 3.3, розділ IV, параграфи 4.1, 4.2, 4.3, розділ V, параграф 5.1, розділ VI, параграфи 6.1, 6.2; розділ I, параграф 1.3 (разом з Кудіновим І.О.), розділ VI, параграф 6.3 (разом з Корнієнко Г.М.).

Гугнін Е.А. , кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Запорізького національного університету, голова Запорізької обласної організації Соціологічна асоціація України, – розділ II, параграфи 2.1, 2.2, 2.3.

Абаніна Н.С. , кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціології Запорізького національного університету, – розділ V, параграф 5.3.

Кудінов І.О. , кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Запорізького національного університету, – розділ I, параграф 1.3 (разом з Лепським М.А.).

Масюк О.П. , кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету, – розділ V, параграф 5.2.

Корнієнко Г.М. , старший викладач кафедри соціології Запорізького національного університету – розділ VI, параграф 6.3 (разом з Лепським М.А.).

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ СТРАТЕГІЧНОГО АНАЛІЗУ В ПОЛІТИЦІ	10
1.1. Політика: сутність і зміст поняття (Воловик В.І.).....	10
1.2. Генеза теоретичного осмислення стратегії у політиці (Лепський М.А.)... 27	
1.3. Понятійний аналіз «стратегії в політиці» (Лепський М.А., Кудінов І.О.) .. 49	
РОЗДІЛ II. ТОПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ	64
2.1. Історія дослідження політичного простору (Гугнін Е.А.).....	64
2.2. Структура політичного простору в прогнозуванні (Гугнін Е.А.)	85
2.3. Моделі політичного простору (Гугнін Е.А.).....	106
РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНИЙ ЧАС У СТРАТЕГІЧНОМУ ПРОГНОЗУВАННІ	121
3.1. Історія дослідження соціального часу у політиці (Лепський М.А.)	121
3.2. Діалектика минулого та майбутнього в організації політичного часу (Лепський М.А.)	149
3.3. Динаміки суб'єктної організації політичного часу: позиціювання хронополітики (Лепський М.А.)	164
РОЗДІЛ IV. СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРИНЦИПІВ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ У ПОЛІТИЦІ	181
4.1. Соціальне прогнозування як вид антиципації (Лепський М.А.)	181
4.2. Ефекти та методологічні принципи соціального прогнозування у політиці (Лепський М.А.)	198
4.3. Типологія прогнозів та класифікація методів прогнозування у політиці (Лепський М.А.)	214
РОЗДІЛ V. ЦІЛІСНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ	248
5.1. Політичний процес (Лепський М.А.).....	248

5.2. Взаємодія «патерналізм – партнерство» суб'єктів стратегування у політичній сфері (Масюк О.П.)	278
5.3. Взаємозв'язок інновацій та опору у стратегії політичного розвитку України (Абаніна Н.С.)	294

РОЗДІЛ VI. МЕТОДИКИ СТРАТЕГІЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИТУАЦІЙ ТА ПРОЦЕСІВ.....315

6.1. Моделювання у стратегічному прогнозуванні політичних ситуацій та процесів (Лепський М.А.).....	315
6.2. Прогнозний сценарій у стратегуванні політичних ситуацій та процесів: предметне поле і смислові складові (Лепський М.А.)	336
6.3. Підходи комплексування стратегічного прогнозування політичного процесу (системи методів FAROUT та FORESIGHT) (Лепський М.А., Корнієнко Г.М.).....	372

СПИСОК ПОСИЛАНЬ.....403

ВСТУП

Розвиток соціального прогнозування у політичній сфері спрямовує увагу на дослідження політичного процесу, що залежить від результуючих взаємодій суб'єктів політичного життя, які переслідують власні інтереси та визначають довготривалі стратегії розвитку суспільства. Впровадження у практику втілення стратегічних проектів майбутнього як окремих суспільств, так і світового співтовариства, теорії керованого хаосу визначає потребу наукової концептуалізації стратегічного прогнозування в умовах відкритості, нелінійності, неврівноваженості та невизначеності. Саме тому представлена робота спрямована на вдосконалення інструментарію систематизації та комплексування методів прогнозування та стратегічного управління у сфері політики, а саме у визначенні політичного процесу у модальності майбутнього.

Об'єктом дослідження є політичні ситуації та процеси, значущі для політичного управління, що потребують методико-методологічного дослідження соціології політики. Предметом дослідження є стратегічне прогнозування у зміні політичних станів системи взаємодії політичних суб'єктів у політичному просторі та часі.

Здійснення проекту спрямовано на розв'язання проблеми фрагментарності формування наукової методології дослідження політичних ситуацій та процесів у соціальному прогнозуванні у сфері політики, що дозволяє здійснювати прикладні методики їх моделювання у стратегічному вимірі. Метою монографії є розробка системи принципів методології та методики стратегічного прогнозування політичних ситуацій та процесів.

Для досягнення даної мети вирішувалися такі наукові завдання:

- визначити методологічні підвалини стратегічного аналізу в політиці;
- дослідити топологію політичного простору у стратегічному прогнозуванні;
- проаналізувати політичний час у стратегічному прогнозуванні;
- з'ясувати специфіку застосування методологічних принципів соціального прогнозування у політиці;
- визначити цілісність політичного процесу;
- проаналізувати методики стратегічного прогнозування політичних ситуацій та процесів;
- обґрунтувати власну методику комплексування стратегічного прогнозування політичного процесу.

Вирішення завдань запропонованої монографії базується на методологічних підходах та методах дослідження соціальної філософії, методології та соціології політики, що виступають у формі мультипарадигмальності дослідження політичних процесів: пояснення, розгортання і перебудови політичних структур та функцій у структурно-

функціональному підході, відносин політичних суб'єктів, акторів, соціальних груп та спільнот в інтерсуб'єктному підході, дослідження об'єктивованих політичних структур та режимів в інституціональному підході, в дослідженні складних нестійких систем у політиці у синергетичному та системному підходах, дослідження позитивного знання в емпіричних, практично орієнтованих дослідженнях, у впровадженні інноваційних систем політичних технологій та соціальної інженерії, у діяльнісному підході, застосування якого спрямоване на дослідження суб'єкт – суб'єкт – об'єктної пізнавальної та перетворюючої взаємодії у політичному процесі.

Наукова новизна одержаних результатів:

1) дістало подальшого розвитку дослідження понятійного апарату політичного процесу та етапів генези осмислення стратегії у політиці, визначені стадії та етапи розвитку стратегічної проблематики у політичному аналізі процесу.

На першій стадії відбувалося формування предметного поля та смислового відображення стратегії у військово-політичній сфері. На першому етапі цієї стадії виникає розуміння стратегії у Давній Греції та Давньому Римі, з'являється стратагемний аналіз як вивчення вдалих прийомів військових та політичних хитрощів, формується мистецтво стратегії як професії стратегів у мирному та воєнному станах, з'ясовуються основні властивості стратегії. Другий етап розвитку стратегічного мистецтва відбувався у Візантії (східному Римі) у періоді середньовіччя відображений у жанрах стратегікону та стратагем, на цьому етапі відбивалася проблематика визначення співвідношення стратегії та політики, при цьому військове мистецтво розглядалася як найвище у державі, як захист свободи та гідності держави, її цілісності та упереджуючому характері стратегії. Третій етап визначив розвиток лицарства, використання здобутків стратегії попереднього етапу, деякий занепад стратегічної теорії та переключення більшої уваги до індивідуальної стратегії військового мистецтва у поєдинках та двобоях. Цей етап формується у визначенні морально-правових обмежень дій лицарства у різних кодексах та «зерцалах», завершення цього етапу визначається становленням інституту регулярних військ і стратагем у дипломатії та роботами Н. Макіавеллі «Володар» та «Військове мистецтво», у яких він надає стратегічний та стратагемний аналіз дипломатії (та політики в цілому, того часу) та військового мистецтва.

Друга стадія визначається, вслід за Б. Ліддел Гартом, як стратегічна революція (це є власне перший етап стадії), потім відбувається подальше розповсюдження стратегічного підходу у соціальній та політичній сфері дослідження процесів та ситуацій (це є другий етап стадії), третій етап стадії визначений розвитком метатеорії стратегії (соціологія війни) та кількісних методів у стратегічному аналізі, четвертий етап визначений процесами інформатизації та розповсюдження застосування майже у всіх сферах дослідження суспільства.

Третя стадія розвитку стратегічного аналізу визначена формуванням інформаційного укладу та розпочинається з кінця дев'яностих років

минулого століття під час активних процесів глобалізації, визначається цілісним характером стратегічного аналізу (перший етап) та формування комплексних систем прогнозування та стратегічного аналізу (другий етап).

2) дістало подальшого розвитку дослідження впливу, топографії політичного простору та часу, вдосконалені класифікації та таксономія їх визначення відносно політичного процесу, визначена перспектива хронотопного аналізу політичного процесу;

3) дістало подальшого розвитку дослідження специфіка застосування методологічних принципів соціального прогнозування у політиці, яка ґрунтується на вивченні соціального прогнозування як виду антиципації, що має родові та видові характеристики у політиці; визначено ефекти та методологічні принципи соціального прогнозування у політиці та інноваційну типологію прогнозів та класифікація методів прогнозування у політиці;

4) розроблено холистичну концепцію політичного процесу у дискурсі постнекласичної методології соціології політики як єдності системного та синергетичного підходів до моделювання та прогнозування політичних процесів;

5) введено в обіг наукового прогностичного аналізу декомпозиційний та комбінаторний аспекти моделювання, сценарування майбутньої діяльності політичних суб'єктів та розробки їх стратегії, надано цілісну методологію поетапного дослідження політичного процесу, який має морфологічну, функціональну, історичну та діяльнісну площини;

6) розроблено інноваційний авторський проблемно-стратегічний підхід щодо комплексування методів прогнозування та стратегічного аналізу у визначенні майбутнього політичного процесу, який логічно ґрунтується на дослідженні сильних сторін та можливостей, обмежень та недоліків сучасних методів комплексування та відбору методів дослідження майбутнього, відомих як Фароут та Форсайт, визначається специфіка їх застосування відносно політичного процесу; зроблено спробу подолати суттєві обмеження цих методів комплексування за допомогою створення методики відбору комплексу методів у відповідності до стану політичного процесу, та рівня політичної проблеми.

Авторський колектив висловлює вдячність за підтримку та ґрунтовний аналіз дослідження шановним рецензентам монографії:

Воронковій Валентині Григорівні, доктору філософських наук, професору, завідувачу кафедри менеджменту організації Запорізької державної інженерної академії, академік Української академії політичних наук, яка зробила великий внесок у розвиток українського соціального та політичного прогнозування, є яскравим представником української синергетичної школи у дослідженні соціальних процесів;

Додонову Роману Олександровичу, доктору філософських наук, професору кафедри філософії Донецького національного технічного університету, відомому досліднику проблем цілісності, системності та синергетики у процесах формування ноосфери, модальності майбутнього;

Чигрину Віктору Олександровичу, доктору соціологічних наук, доценту, завідувачу кафедри соціологічних наук і соціальної роботи Керченського державного морського технологічного університету, який багато років досліджує електоральні процеси, формує методологію та методику їх прогнозування.

Авторський колектив, який входить до Дослідницького комітету «Соціальне прогнозування» Соціологічної асоціації України, висловлює щирю вдячність за мудрість та вкрай важливу підтримку цього напряму соціологічних досліджень Бакірову Вілю Савбановичу, член-кореспонденту НАН України, ректору Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, професору, Президенту САУ. Безцінними для дослідницького комітету стали організаційна допомога, методологічні поради та душевне ставлення Черниш Наталії Йосипівни, д.с.н., проф., зав. кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, Віце-президента з організації і координації діяльності дослідницьких комітетів САУ. Ми відчули доброзичливе ставлення та підтримку Сокур'янської Людмили Георгіївни, голови Харківського відділення САУ, д.с.н., зав. кафедри-проф. соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Віце-президента з питань організаційної та фінансової роботи САУ; відповідальної за зв'язок з регіональними відділеннями САУ.

Важливий методологічний поштовх наше дослідження мало у порадах та підтримці наших колег та друзів:

Ручки Анатолія Олександровича, д.філос.н., проф., лауреата премії НАН України ім. М.С. Грушевського, Академіка Української Академії політичних наук, Почесного члена Соціологічної асоціації України, головного наукового співробітника та засновника Відділу соціології культури й масової комунікації Інституту соціології НАН України;

Новікова Бориса Володимировича, декана факультету соціології і права Національного технічного університету України «КПІ», завідуючого кафедрою філософії, д.філос.н., проф., заслуженого працівника народної освіти України;

Котигоренка Віктора Олексійовича, д.політ.н., проф., головного наукового співробітника відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Авторський колектив висловлює вдячність за доброзичливу організаційну підтримку нашої роботи ректору Запорізького національного університету, д.іст.н., проф. Фролову Миколі Олександровичу.

Саме дружня, душевна підтримка, організаційна професійність та методологічні поради надали можливість запропонувати науковому загалу результати нашого дослідження, про які судити читачеві.

РОЗДІЛ І. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ СТРАТЕГІЧНОГО АНАЛІЗУ В ПОЛІТИЦІ

1.1. Політика: сутність і зміст поняття

(Воловик В.І.)

Аналіз значень, у яких вживається поняття «політика», дозволяє зробити висновок про те, що найчастіше вони тяжіють або до звуженого тлумачення його, обмежуючись наукою, сферою свідомості, або ж до більш широкого, що включає як духовну, так і матеріальну діяльність.

Так, наприклад, автори «Философского энциклопедического словаря», який видано вже після розвалу СРСР, стверджують, що політика, «згідно з Платоном і Аристотелем, є єдина наука про суспільство і місто-державу (поліс). Зараз у вченнях про державу під політикою розуміють науку про завдання й цілі держави і про засоби, які є у розпорядженні або бувають необхідними для досягнення цих цілей»¹. Автори «Юридичної енциклопедії», що вийшла у Києві, практично одночасно із згадуваним московським виданням, вважають, що політика постає як система цілей і способів їх досягнення тієї або іншої держави у сфері внутрішнього і зовнішнього життя»². З ними фактично солідаризуються автори «Нового тлумачного словника української мови»³.

Що ж стосується прибічників більш широкого тлумачення поняття «політика», то слід визнати, що серед них також немає єдності у розумінні його змісту. Якщо одні з них концентрують увагу на тому, що політика є діяльність, пов'язана із державним управлінням (В.М. Бебик)⁴, то інші (О.С. Панарін) схильні тлумачити це поняття значно ширше, вважаючи, що політика є «форма ризикової діяльності, у ході якої учасники виборюють один у одного можливість визначити характер і поведінку влади»⁵. Якщо В.М. Бебик пов'язує політичну діяльність з цілком визначеною владою – державною, то О.С. Панарін – із будь-якою владою, владою взагалі. Внаслідок цього феномен політики позбавляється притаманних йому просторово-часових характеристик. Адже в такому випадку ми нічого не можемо сказати про те, коли він виник, за яких обставин, чим характеризувався соціальне буття, які причинно-наслідкові зв'язки були задіяні при його становленні, які фактори включені.

Справді. Якщо розглядати владу як здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати бажаним чином на вчинки і поведінку інших людей з допомогою тих або інших людей, з допомогою тих або інших засобів (авторитет, право, гроші, ідеї, насильство тощо), то слід визнати, що вона існувала задовго до появи держави і державної влади. До того ж, наприклад, полювання як один з основних найстаріших видів людської діяльності, що забезпечував задоволення найнагальніших вітальних потреб, а разом з тим і

існування наших далеких пращурів, також було пов'язане із ризиком. І при цьому з неабияким. Однак жоден із дослідників не наважиться вести розмову про якусь політику у первісній общині.

Прояви влади мають місце в сім'ї, трудовому колективі, установі, навчальному закладі. І тут влада може виборюватись позбавленими її зовсім або частково суб'єктами, навіть із ризиком для себе, свого благополуччя, спокою. Але стверджувати, що це слід віднести саме до політики, також було б навряд чи правильним. До того ж і сам О.С. Панарін визнає, що «політика пов'язана з появою публічної влади»⁶.

А публічна влада, як відомо, на початкових етапах свого становлення формувалася по мірі виникнення майнової нерівності, класового поділу суспільства, що обумовили виділення спеціальних груп озброєних людей, необхідних для захисту інтересів економічно пануючих класів, з яких поступово складались і росли армія, поліція, тюрми, тобто апарат примусу як незмінний атрибут будь-якої держави.

Звідси логічно випливає висновок, що політика пов'язана з появою держави. При цьому слід мати на увазі, що цей зв'язок, що виник на певній стадії історичного розвитку суспільства як його внутрішній зв'язок, носить суттєвий характер, оскільки визначає якісну характеристику даного соціального організму на усіх наступних етапах його існування. З необхідністю повторюючись на кожному з них, він набув характеру стійкого. Інакше кажучи, ми маємо всі підстави *розглядати зв'язок політики і держави як закономірність розвитку будь-якого суспільства*.

Обґрунтована закономірність дає нам ключ до виявлення *сутності явища*, що позначається поняттям «політика». *Вона полягає у визнанні нерозривного зв'язку політичної діяльності з державою, зі всією системою її інститутів*. Говорити ж про політику у іншому значенні, маючи на увазі діяльність, обмежену рамками якоїсь соціальної групи, трудового колективу, установи, навчального закладу, можна лише умовно.

Як відзначалось, виникнення держави обумовлено класовим розшаруванням суспільства. Цей же фактор, безумовно, детермінував і становлення феномена політики як певного, особливого виду діяльності, яким займались перш за все представники економічно пануючого класу, що здійснювали державне будівництво, виходячи з класових інтересів, а також існуючих на той період розвитку суспільства можливостей. Класові відносини і сьогодні значною мірою обумовлюють характер політики. Але навряд чи можна погодитись із тими авторами, які тлумачать політику як діяльність, пов'язану з відносинами між класами, націями і іншими соціальними групами, ядром якої є завоювання, утримання і використання державної влади⁷. Не можна, оскільки тим самим штучно звужується коло суб'єктів політичної діяльності. Ця ж сфера набагато ширша. Вона охоплює відносини не лише між соціальними групами, але й між цілими державами, державними інститутами, партіями, а також між окремими особистостями, які виступають у якості суб'єктів політичної діяльності, суб'єктів політики.

Отже, «політика» постає у якості категорії соціальної філософії і політичної філософії, що позначає особливий вид діяльності, змістом якої є певне відношення суб'єкта до існуючої системи державної влади, її спрямованості у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства, що проявляється у різних формах і сприяє збереженню або зміні державного ладу.

Така дефініція, як нам уявляється, найбільш адекватно і повно відображає сутність феномена політики, складність його змісту, охоплюючи велику різноманітність форм прояву. Останні можна класифікувати відповідно до цілого ряду підвалін.

По-перше, правомірно говорити про *політику конкретного суб'єкта*, маючи на увазі політичну діяльність певного політика, класу, більш дрібної соціальної групи, партії, іншої громадської організації, держави в цілому.

По-друге, в залежності від спрямованості політичної діяльності суб'єкта на розв'язання завдань, що лежать у межах певного суспільства, обмеженої відносинами із суб'єктами, що входять в його політичну систему або перебувають за межами суспільства, охоплюючи відносини з суб'єктами, які належать до інших політичних систем, розрізняються *внутрішня і зовнішня політика*.

По-третє, у залежності від об'єкта виділяється *економічна, соціальна, культурна, технічна політика, політика у галузі торгівлі, побутового обслуговування, комунального господарства, освіти, науки і культури, гендерна, екологічна, національна, релігійна, оборонна, кадрова політика, політика по відношенню до релігії і церкви* тощо. Інакше кажучи, у даному випадку мова йде про все різноманіття соціальних інститутів і проблем, від яких так чи інакше залежить життєдіяльність суспільства, співгромадян тієї або іншої держави, окремих соціальних груп.

Кожен з цих об'єктів представляє певну сторону життєдіяльності конкретного соціального організму і, як один з елементів єдиної системи, знаходиться у зв'язку з іншими. А перекоси в політиці на будь-якій з ділянок рано чи пізно позначаються на інших, та й на розвитку соціального організму в цілому. Переважна увага до оборонної політики, нестримна гонка озброєнь стримували розвиток галузей народного господарства, що виробляли продукцію, так необхідну для задоволення зростаючих потреб населення, гальмували розвиток соціальної сфери радянського господарства, закріплювали залишковий принцип фінансування освіти, науки і культури, що, в свою чергу, сприяло формуванню у значної частини населення підвищено критичного відношення до існуючого державного ладу, його можливостей. Останнє підсилювалось перекосами в національній, кадровій політиці, що, врешті-решт, призвело до розвалу СРСР.

По-четверте, в залежності від відповідності або, навпаки, невідповідності політики потребам поступального розвитку суспільства слід розрізняти *прогресивну, консервативну і реакційну політику*. Якщо прогресивна політика націлена на задоволення потреб поступального розвитку суспільства, що сформувалися на певному етапі його історії,

вдосконалення державного ладу в цілому і окремих його інститутів, то консервативна – на консервування форм державного ладу, що склалися, відмову від будь-яких його змін, що, врешті-решт, веде до стримування розвитку суспільства, його гальмування. Реакційна ж політика базується на спротиві будь-яким прогресивним перетворенням у галузі державного устрою, прагненні зробити більш жорстким існуючий політичний режим, позбавити сили прогресу досягнутих ними завоювань.

Свій прояв реакційна політика знаходить у боротьбі проти революційних, національно-визвольних рухів, утиску демократичних прав і свобод, у масовому терорі і насильстві, у расовій і в національній дискримінації, у агресивній зовнішній політиці. Крайньою формою реакційної політики є фашизм, що спирається на відкритий шовінізм і расизм. Він націлений на встановлення терористичної диктатури шовіністичних агресивних сил.

Слід зазначити, що прогресивна, консервативна або ж реакційна політика не існує у рафінованому, чистому вигляді. Будь-який суб'єкт, здійснюючий політичну діяльність, будь-то монарх, президент, депутат парламенту, прем'єр, партія, в кінцевому рахунку явно чи приховано відображають інтереси свого класу або іншої соціальної групи. Вони дотримуються прогресивної політики, поки інтереси їх класу, соціальної групи, а отже, як правило, їх особисті інтереси, співпадають з потребами поступального розвитку суспільства. А як тільки виникає розходження зазначених інтересів і потреб, змінюється і характер політики, що трансформується з прогресивної у консервативну, а іноді і у відкрито реакційну. Яскравим прикладом такого роду трансформації є політика Насера. На етапі боротьби за незалежність Єгипту інтереси молодих представників національної буржуазії, які склали його партію, повністю співпадали з потребами поступального розвитку єгипетського суспільства і прогресивний характер їх політики не викликав сумнівів навіть у жодного з представників найрадикальнішого крила міжнародного лівого руху, у тому числі комуністів. Однак після завоювання влади політика Насера зазнала змін, схиляючись на бік консерватизму, а на певному етапі стаючи навіть реакційною і завдаючи ударів по своїм колишнім союзникам, представникам лівого руху, які виступали за подальше проведення радикальних реформ, що вже не відповідало інтересам національної буржуазії.

Від такого роду змін політики як з боку президента, прем'єра, кабінету міністрів, так і партій не застраховане і наше українське суспільство, що перебуває на етапі своєї трансформації. Це слід мати на увазі представникам сил прогресу, всім, хто по-справжньому зацікавлений у поступальному розвитку України, що стала на шлях незалежності, усіляко сприяючи становленню громадянського суспільства, яке й повинно гарантувати оптимальний розвиток політики.

По-п'яте, в залежності від ступеня інтенсивності політичної діяльності суб'єкта слід розрізняти *активну і пасивну політику*. Адже негативні наслідки для розвитку суспільства можуть мати як затягування незрілих

перетворень у системі державного устрою, так і зайва поспішність перетворень у тій же системі, форсування змін, до того ж часом непередбачуваних.

Сьогодні вже ні в кого не викликає сумніву той факт, що радянське суспільство на час приходу до керівництва Горбачова потребувало суттєвих змін. Однак відсутність об'єктивного і глибокого аналізу стану соціального організму, ігнорування закономірностей, яким воно підпорядковувалось у своєму розвитку і які багато у чому так і залишилися для надмірно амбіційного керівництва величезної країни таємницею, прагнення до демонтажу системи державної влади, що раніше склалася, без чіткого бачення нових форм, які мали прийти їм на заміну, оновлюючи суспільство, призвели до розвалу країни.

Очевидним є і той факт, що політична еліта України, яка активно виступала за її незалежність, після проголошення юридичного акту Верховною Радою виявилась не готовою до боротьби за досягнення фактичної незалежності ані в теоретичному відношенні, ані практично. Цим значною мірою пояснюється те, що велика кількість нагальних проблем суспільного розвитку неприпустимо довго чекають на своє розв'язання, ховаючись за шелестінням газетних сторінок, балаканиною з телеекранів, на яких демонструються вже давно набридлі народу сцени перманентної боротьби за малозрозумілу і в той же час нелюбиму більшістю наших співгромадян владу.

Для того, щоб розібратися із тим, що відбувається у реальному житті, необхідно озброїтись знанням про це життя і, спираючись на нього, розробити надійну методологію оптимізації політичного процесу.

Продуктивність філософського аналізу змісту будь-якого поняття значною мірою обумовлюється співставленням його з протилежністю. У даному випадку мова йде про поняття «політичне буття» і «політична свідомість».

Слід зазначити, що як перше, так і друге поняття не дуже цікавлять авторів довідкових видань. Про це, зокрема, свідчить той факт, що статей, які б розкривали їх зміст, ми не знайдемо ані в авторитетних виданнях радянського періоду, ані у сучасних російських і українських виданнях.

І це не може не дивувати. Адже «політичне буття» і «політична свідомість» не просто звичайні поняття серед множини інших, з якими мало хто і далеко не завжди зустрічається, а отже можна без будь-якої шкоди для видання знехтувати. Виражаючи суттєві сторони життєдіяльності, притаманні будь-якому соціальному організму – окремій особистості, класу, іншій більш дрібній соціальній групі, суспільству в цілому, – вони, безумовно, належать до гранично загальних понять, що характеризують соціум і, отже, повинні розглядатися у якості соціально-філософських категорій. А коли так, то обходити їх мовчанням жодне з філософських та й політологічних видань не повинно, оскільки тим самим стає неповним інструментарій не лише політичного, але й в цілому соціального пізнання, що пропонується читачам як суб'єктам пізнання і потенційним дослідникам.

Крім того, розкриття змісту цікавлячих нас понять важливе і в практичному плані. Адже політичне буття є найважливішою складовою соціального буття і багато в чому детермінує інші його структуроутворюючі елементи, а також і утворювану ними систему в цілому. Отже, усвідомлення цього дозволить більш повно уявляти життєдіяльність суспільства, класу, іншої більш дрібної соціальної групи, особистості, тобто всіх типів соціальних організмів, розуміти можливості управлінського впливу, виробляти програму управлінських рішень.

Що ж стосується політичної свідомості, то вона, значною мірою обумовлюючи правову, моральну, естетичну та й інші форми, суттєво впливає на формування суспільної свідомості в цілому. Отже філософське осмислення цього феномена, факторів, що впливають на його формування, його структуру і специфіку, покликано полегшити відпрацювання механізму управлінського впливу на суспільну свідомість, пошук шляхів оптимізації її розвитку і обмеження можливості маніпулювання нею. Це особливо важливо зараз, в умовах, коли молоді незалежні держави, що виникли на території колишнього СРСР і перебувають на стадії трансформації, виробляють соціальні ідеали, намагаються визначити контури свого майбутнього, формують свою систему цінностей.

У соціальній філософії, політичній і соціологічній літературі широко використовуються поняття *«політична сфера»*, *«політичне життя»*. Звичайно, ці поняття схожі з поняттям «політичне буття». Однак, думається, говорити про їх тотожність немає підстав. Справа в тому, що ті, хто їх вживає, частіше за все мають на увазі лише управлінську діяльність і до того ж акцентують увагу на її формах, управлінських інститутах. Безумовно, сукупність інститутів суспільного управління входить у структуру політичного буття. Але далеко не всі, а лише ті, що націлені на укріплення або послаблення системи державної влади, тобто політичні інститути. Адже крім них існує чимало спортивних, туристичних організацій, об'єднань за інтересами тощо, які до числа політичних не належать. Крім того, говорячи про політичне буття, не можна абсолютизувати якусь одну з його сторін, у даному випадку форму.

Що ж стосується поняття «політичне життя», то воно більше кореспондується з поняттям «політична смерть», а не «політичне буття», протилежністю якого, як було зазначено раніше, і є «політична свідомість».

Уявляється правомірним розглядати «політичне буття» у якості видового поняття по відношенню до родового поняття «суспільне буття». Це ж останнє, як відомо, постає у якості процесу життєдіяльності суспільства у всьому різноманітті її проявів, що усвідомлюється здійснюючими її соціальними організаціями – суспільством, класами, іншими соціальними групами, окремими особистостями.

На будь-якому етапі історичного розвитку соціального організму суспільне буття постає у якості складної системи суспільних відносин, що утворюють його (суспільного буття) структуру. Основними елементами цієї структури виступають економічні, релігійні, правові, моральні, політичні і

інші суспільні відносини, що утворюють відповідні підсистеми суспільного буття. Звідси випливає, що «*політичне буття*» може бути визначене у якості одного з основних понять соціальної і, зокрема, політичної філософії для позначення сукупності відносин соціальних суб'єктів з приводу системи державного устрою, державної влади, що склалися в суспільстві на певному етапі його історичного розвитку.

Найважливішими структуроутворюючими елементами політичного буття є відносини між державою і громадянським суспільством, між державою і політичними партіями, а також суспільно-політичними організаціями, між державою і класами, іншими соціальними групами, між політичними партіями, між урядовими інститутами, установами, наділеними повноваженнями управляти і командувати, між політичними інститутами і суспільними організаціями, між людиною і державою, між державами, відносини держави з міжнародними організаціями, політичних інститутів з міжнародними організаціями тощо.

Як суспільне і в цілому соціальне буття, політичне буття відображає сутнісну сторону життєдіяльності кожного соціального організму. Воно повторюється від одного історичного етапу до іншого, від покоління до покоління, а отже, має усталений характер. У ньому відображається один із об'єктивних, суттєвих, внутрішніх, необхідних зв'язків, притаманних життєдіяльності соціальних організмів.

Як і в цілому соціальне буття, політичне буття носить конкретний характер, який обумовлюється, по-перше, конкретністю соціальних суб'єктів, що вступають у політичні відносини, а по-друге, конкретністю предмета цих відносин.

Як і в цілому соціальне буття, політичне буття не є чимось раз і назавжди даним. Воно перебуває у розвитку, що знаходить свій прояв у становленні політичної історії, теорії і практики.

У той же час, маючи спільні з соціальним буттям ознаки, політичне буття відрізняється і своєю специфікою.

Перша з його особливостей полягає в тому, що, будучи обумовленим економічним буттям, яке досягло певного рівня свого розвитку, політичне буття значною мірою визначає розвиток економічного буття, а разом із ним і інших структуроутворюючих елементів соціального буття в цілому.

Друга особливість політичного буття полягає в тому, що воно є зоною зіткнення інтересів і цілей різних класів, соціальних груп, шарів і окремих особистостей. Ця обставина, в свою чергу, обумовлює *третю особливість політичного буття* – слугувати зоною формування нових цілей, зоною цілепокладання.

Четверта особливість політичного буття полягає у тому, що воно, будучи притаманне певною мірою кожній соціальній групі, свій безпосередній прояв знаходить переважно у діяльності дорослих поколінь.

П'ята особливість політичного буття полягає у тому, що воно відображає тенденцію до змінності соціального організму.

Зазначивши це, перейдемо до розгляду поняття, протилежного поняттю «політичне буття», тобто «*політичної свідомості*». Його можна визначити у якості категорії соціальної і, зокрема, політичної філософії, що позначає один із структурних елементів суспільної свідомості, одну із інтегруючих її форм, в якій реалізується процес формування суб'єктивних образів державного устрою, державної влади, об'єктивно притаманних конкретному суспільству на певному етапі його історичного розвитку через утримання, збереження і переробку інформації про них.

Наведена дефініція не лише вказує на нерозривний зв'язок політичної свідомості із суспільною свідомістю, але й підкреслює субординацію їх: політична свідомість є одним із структуроутворюючих елементів суспільної свідомості, у якості такого політична свідомість наділена усіма загальними ознаками, які притаманні суспільній свідомості. Воно відображає суттєву, таку, що повторюється з покоління в покоління, внутрішньо притаманну кожному суспільству об'єктивну і необхідну сторону його життєдіяльності, якою є політична діяльність. Політична свідомість не є чимось раз і назавжди даним, а постає у якості феномена, що перебуває у розвитку. У своєму становленні і розвитку політична свідомість обумовлюється суспільним буттям і, в першу чергу, таким його структурним елементом, як політичне буття.

Політичну свідомість не всі автори тлумачать однаково. Якщо, наприклад, О.К. Уледов розглядає політичну свідомість як один з видів суспільної свідомості поряд із моральною, релігійною, правовою, естетичною і філософською, тобто трактує «суспільну свідомість» у якості родового поняття, фіксуючи наявність субординації, то Н.П. Поліваєва не вважає за необхідне це робити.

Поняття «політична свідомість суспільства», – зазначає вона, – близька до поняття «суспільна свідомість». Можна сказати, що вони тісно переплетені між собою, але не співпадають повністю. У них спільний об'єкт відображення – суспільство. Суспільна свідомість – вища ступінь абстракції, у ній створюються інваріанти, що узагальнюють і фіксують у собі лише найбільш суттєві відносини і зв'язки практичної діяльності; ці відносини і зв'язки набувають форми законів, наукових теорій, творів мистецтва тощо.

Можна погодитись з цим автором у тій частині, що поняття «суспільна свідомість» і «політична свідомість» не співпадають. Та вони й не можуть співпадати, оскільки перше позначає всю сукупність ідеальних форм (понять, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), що охоплюють і відображають суспільне буття, сукупність суспільних відносин, вироблених людством в процесі освоєння природи і суспільної історії. Поняття ж «політична свідомість» позначає одну з основних, інтегруючих форм суспільної свідомості.

Як така, політична свідомість характеризується певним змістом. На жаль, в політологічній літературі іноді зустрічається визначення політичної свідомості, у яких практично зовсім відсутня вказівка на сутність цього явища.

Не вирішують означеної проблеми і автори «Політологічного енциклопедичного словника», що вийшов у Києві наприкінці 90-х рр. минулого століття, визначаючи політичну свідомість як «опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади, формування, розвиток і задоволення інтересів і потреб політичних суб'єктів». Справді, адже система влади, хоч і займає важливе місце в політичному житті суспільства, все ж таки сутності останньої ще не розкриває. Оскільки прояви влади різноманітні (існують на рівні сім'ї, трудового колективу і т.ін.), то залишається нез'ясованим, про яку владу йдеться.

Між тим, сутність політики, політичної діяльності складає певне відношення до існуючої системи державного устрою. Вказівку на це, як нам уявляється, і повинна перш за все містити у собі дефініція політичної свідомості.

Далі. Ми нерідко зустрічаємося із спробами дещо звужено тлумачити зміст політичної свідомості. Так, наприклад, О.С. Панарін практично зводить її до політичної самосвідомості. До цього ж тяжіють і Б. Кухта, Л. Климовська, А. Романюк, які вважають, що «політична свідомість – це усвідомлення суб'єктом (індивідом-лідером, тим, хто приймає рішення), або макро- і мікрогрупами своїх політичних інтересів, прагнень, тяжінь».

Як бачимо, зазначені автори не лише зводять політичну свідомість до самосвідомості, але й обмежують розуміння суб'єкта лише колом тих, хто приймає рішення. Виходить, що ті індивіди, які не відносяться до категорії лідерів і рішень не приймають, не можуть бути віднесені до числа суб'єктів, що мають відношення до формування політичної свідомості. Якщо ж згадати, що ці індивіди складають переважну більшість того чи іншого суспільства, конкретного класу, іншої більш дрібної соціальної групи, то ми змушені були б визнати, що до числа суб'єктів формування політичної свідомості відноситься лише дуже обмежене коло людей, що, природно, не відповідає дійсності. До того ж навіть політичну самосвідомість помилково було б обмежувати усвідомленням суб'єктом своїх політичних інтересів, устремлінь і тяжінь, не говорячи вже про політичну свідомість, структурним елементом якої вона є.

Перш ніж виявити зміст поняття «політична свідомість», необхідно визначитись з протилежним йому поняттям, яким є «*політичне буття*». Його ж уявляється можливим визначити у якості одного з важливих понять соціальної філософії та соціології для визначення сукупності відносин соціальних суб'єктів з приводу системи державного устрою, державної влади, що склалася в суспільстві.

Виходячи з цього, «*політичну свідомість*» слід вважати поняттям соціальної філософії та соціології для позначення одного з основних структурних елементів суспільної свідомості, однієї з інтегруючих її форм, в якій реалізується процес формування суб'єктивних мисленевих образів державного устрою, державної влади, об'єктивно притаманних конкретному суспільству на певному етапі його історичного розвитку через утримання, збереження і переробку інформації про них.

Запропонована дефініція не лише вказує на нерозривний зв'язок політичної свідомості з суспільною свідомістю, але й підкреслює субординацію їх, звертаючи увагу на те, що політична свідомість є одним із структуроутворюючих елементів суспільної свідомості і, як така, наділена всіма загальними ознаками, притаманними суспільній свідомості. У той же час ця дефініція підкреслює і наявність специфіки політичної свідомості.

Остання знаходить свій прояв перш за все у особливості змісту політичної свідомості, основу якої складає формування суб'єктивних образів державного устрою, державної влади, об'єктивно притаманних конкретному суспільству.

Оскільки ж у державному устрої фокусуються форми власності на знаряддя і засоби виробництва, що склалися в суспільстві, які визначають врешті-решт характер економічних відносин, економічного буття, то тим самим обумовлюється така особливість політичної свідомості, як здатність слугувати певною мірою формою відображення економіки, а внаслідок цього бути зв'язуючою ланкою між формами суспільної свідомості.

Відображення суспільних інтересів різних класів, більш дрібних соціальних груп і шарів суспільства в політичній свідомості слугує важливим фактором формування у соціальних суб'єктів певних цілей, досягнення яких вони прагнуть забезпечити в процесі своєї життєдіяльності. Тим самим обумовлюється така особливість політичної свідомості, як здатність виступати у якості цілепокладаючої свідомості, що відіграє найбільш активну роль у житті суспільства.

Запропонована дефініція політичної свідомості дозволяє найбільш повно уявити структуру феномена, що позначається зазначеним поняттям, пам'ятаючи про його багаторівневий характер і виділяючи у якості основних такі рівні, як буденна політична свідомість і теоретична політична свідомість, політична психологія і політична ідеологія.

Як і в цілому суспільна свідомість, політична свідомість наділена певною самостійністю розвитку. Ця обставина знаходить свій прояв у тому, що зміни, які відбуваються із суспільним буттям, у даному випадку, перш за все, з політичним буттям, не призводять одразу ж, автоматично до відповідних змін у політичній свідомості. У той же час сама політична свідомість здатна як сприяти оптимальному розвитку політичного, а разом з ним і всього суспільного буття, так і, за певних обставин, стримувати, гальмувати його.

Запропонована дефініція, звертаючи увагу на нерозривний зв'язок політичної свідомості з суспільною свідомістю, а отже і на наявність загальних для них ознак, у той же час підкреслює і її специфіку.

Остання проявляється, перш за все, в особливості змісту політичної свідомості, основу якого складає формування суб'єктивних образів державного устрою, державної влади, об'єктивно притаманних конкретному суспільству. Оскільки ж у державному устрої фокусуються форми власності на знаряддя і засоби виробництва, що визначають в кінцевому рахунку характер економічних відносин, що склалися у суспільстві, його

економічного життя, то тим самим обумовлюється така особливість політичної свідомості, як слугувати формою відображення економіки і внаслідок цього слугувати пов'язуючою ланкою між формами суспільної свідомості. Відображення суспільних інтересів різних класів, більш дрібних соціальних груп і шарів суспільства у політичній свідомості слугує важливим фактором формування у соціальних суб'єктів певних цілей, досягненням яких вони прагнуть забезпечити в процесі своєї життєдіяльності. Тим самим обумовлюється така особливість політичної свідомості, як здатність виступати у якості цілепокладаючої свідомості, що відіграє найбільш активну роль у житті суспільства.

Запропонована дефініція політичної свідомості дозволяє найбільш повно представити структуру досліджуваного феномена. Це особливо важливо, оскільки в розумінні її деякими дослідниками зустрічаються іноді досить різні твердження. Зокрема, деякі з них прагнуть стверджувати лінійний характер структури політичної свідомості. А, як відомо, лінійність передумовлює протяжність, виміри лише у горизонтальній площині. Структура ж політичної свідомості ніяк не може обмежуватись лише горизонтальними вимірами. Справді. Адже політична свідомість будь-якого суспільства являє собою складну систему, структурними елементами якої виступають не лише політична свідомість класів, націй і інших соціальних груп, перебуваючи, так би мовити, у одній площині, але й політична свідомість різних поколінь. Ігнорувати цю обставину було б серйозною помилкою. Отже, правомірно говорити не про лінійну структуру політичної свідомості, а про її об'ємність, яка вимагає враховувати наявність не лише горизонтальних, а й вертикальних вимірів.

Навряд чи можна погодитись із, на нашу думку, не зовсім коректним твердженням деяких авторів про те, що політична свідомість «представляє складову багатьох наук». Різні науки, дійсно, аналізують ті або інші аспекти політичної свідомості. Однак помилково було б вважати, що лише наука формує цей феномен.

Виходячи із зазначеного, вважається доцільним підходити до розгляду структури політичної свідомості, пам'ятаючи про багаторівневий характер цього феномена, виділяючи у якості основних такі рівні, як *буденна політична свідомість і теоретична політична свідомість, політична психологія і політична ідеологія.*

Виникаюча в процесі повсякденної практичної діяльності людей *буденна політична свідомість* є емпіричним відображенням політичного буття. Це елементарна форма політичної свідомості, яка притаманна практично кожній людині, незалежно від її соціальної приналежності, політичної орієнтації, освіти й виховання. Вона знаходить свій прояв у розпливчатих емоційно забарвлених уявленнях про державний устрій, систему державної влади, їх інститути, що одержуються в результаті безпосереднього впливу того або іншого політичного акту, політичного рішення, впливу засобів масової інформації, творів художньої літератури, кіно, театру. Свій вираз цей рівень політичної свідомості одержує в аксіомах,

догмах, постулатах (Держава – це ми! Держава – це я! Народ – джерело влади. Політика – священне діло. Політика – це боротьба між класами. Чесність – краща політика тощо), прислів'ях і приказках (Закони святі, але виконавці лихі супостати. Кожен народ має той уряд, який він заслуговує. Політика – це суспільна мораль, а мораль – це чесна політика), політичних анекдотах. Буденна політична свідомість, відображаючи з певною долею істини ті або інші сторони політичного процесу, не включає у себе систематичного знання про нього.

Другий, більш високий рівень політичної свідомості утворює *теоретична політична свідомість* або *політична теорія*. Теорія, як відомо, – це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких і конкретних знань про дійсність, яка має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про закони і закономірності, сутнісні характеристики об'єкта. Жодна наука не може обмежуватися концентрацією уваги на явищах. Предметом політичної науки, зокрема, політології, є, як уже зазначалося, дослідження суттєвих, усталених, таких, що повторюються, внутрішніх, об'єктивних і необхідних зв'язків, тобто законів, які визначають розвиток політичного процесу, і їх конкретних проявів, тобто закономірностей. Звичайно, справа ця не проста, а надзвичайно складна. Вона вимагає часу і великих зусиль. Але ж легких шляхів у науці не буває. І для того, щоб політологія довела свій науковий статус і, розвиваючись, зберегла його, політологи не повинні забувати про те, що ж є предметом їх науки.

Як найважливіші структуроутворюючі елементи системи політичної свідомості, обидва зазначені рівні перебувають у взаємозв'язку один з одним. Теоретична, наукова політична свідомість має здатність видозмінювати, модифікувати, окультурювати буденну політичну свідомість. Але остання, формуючись в результаті безпосереднього впливу на свідомість людини конкретних політичних рішень, політичних дій, слугує своєрідним лакмусовим папірцем, показчиком відповідності або, навпаки, невідповідності політичної теорії політичній практиці. Інакше кажучи, стан буденної політичної свідомості певною мірою може слугувати критерієм істинності політичної теорії.

Однак, визначаючи цю обставину, не слід перебільшувати роль буденної політичної свідомості, зменшуючи тим самим роль політичної теорії, оскільки це вело б до посилення ілюзорності політичної свідомості, збільшення частки помилкових положень, ідей, поспішних висновків, помилок. У політичній науці має забезпечуватись необхідний теоретичний рівень.

На одному рівні з буденною політичною свідомістю знаходиться *політична психологія*. Вона включає в себе настрої, гадки, почуття, ціннісні орієнтації у політичному процесі, що формуються у повсякденному практичному житті людей. Відмінною особливістю політичної психології є те, що провідну роль у ній відіграє не саме по собі знання політичних фактів,

ситуацій, а відношення до цього знання, оцінка політичного процесу, політичної ситуації.

Вищим рівнем політичної свідомості є *політична ідеологія*. У тлумаченні її ми виходимо з того, що важливим елементом свідомості слугує *практична свідомість*, тобто розум, на який спирається мислячий суб'єкт, здійснюючий матеріальну, почуттєво-предметну діяльність, що має своїм змістом освоєння і перетворення природних і соціальних об'єктів, яка складає всезагальну основу, рушійну силу розвитку людського суспільства і пізнання, тобто того, що й охоплюється поняттям «практика».

Нижній рівень практичної свідомості утворює «*здоровий глузд*» – погляди людей на оточуючу дійсність і самих себе, що складаються під впливом досвіду, і які є основою для практичної діяльності і моралі. *Вищий же рівень практичної свідомості складає ідеологія* – сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на ту ж саму оточуючу дійсність і самих себе, які сприйняті суб'єктом у якості правильних і потрібних у вирішенні тих або інших практичних завдань.

У відповідності з основними формами практичної діяльності уявляється правомірним виділяти:

1. *Ідеологію виробництва матеріальних благ*, що охоплює взяті на озброєння людьми знання, здобуті різними галузями технічних, сільськогосподарських і інших спеціальних наук.

2. *Ідеологію наукового експерименту* – взяті на озброєння дослідником теоретичні напрацювання, на які він спирається, приступаючи до здійснення замисленого експерименту.

3. *Ідеологію соціально-перетворювальної діяльності* – складову частину практичної свідомості, що включає сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів, у яких відображається існуюча соціальна реальність і відношення до неї, що склалася в суспільстві, класі, іншій соціальній групі, у окремої особистості.

Кожен із цих структурують елементів системи ідеології, у свою чергу, може бути представлений у якості системи.

Політична ідеологія, в такий спосіб, постає у якості структурують елементу системи ідеології соціально-перетворювальної діяльності. Її можна визначити як сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів, що виражають відношення до існуючої системи державного устрою і її можливих змін, сприйнятих у якості правильних і потрібних співгромадянами певного суспільства, соціальними шарами і групами, які тією або іншою мірою беруть участь у їх практичній реалізації.

Виробництво ідей, теоретичних положень, що спотворено відбивають політичну реальність, формують можливість проникнення їх у практичну свідомість, становлення помилкової, міфологізованої, ілюзорної ідеології. Але наявність цієї можливості не виключає і існування іншої можливості – формування наукової політичної ідеології, яка базується на справжній політичній науці, що пізнає закони розвитку конкретного суспільства і

притаманного йому політичного процесу, а отже адекватно відбиває політичну реальність, на яку міг би спиратися суб'єкт політичної дії.

У будь-якому класовому суспільстві політична ідеологія, як і будь-яка інша, не може існувати, так би мовити, у «чистому вигляді». У ній є наукова частина, положення, які адекватно відображають політичну реальність. Інакше б вона не могла відігравати роль практичної свідомості. Але, у силу того, що розвиток політичної реальності випереджає розвиток політичної науки, у ній міститься частина застарілих положень, що втратили істинність. Є там і елементи, які ґрунтуються на міфотворчості, неправдивих посиленнях, що базуються, так би мовити, на добросовісних помилках, а то й на обдуренні. І, оцінюючи ту або іншу ідеологію, слід виходити із співвідношення зазначених частин, розрізняючи наукову, відносно істинну і ненаукову ідеології.

Залежно від орієнтації політичної ідеології на поступальний розвиток суспільства, іншого соціального організму чи на стримування, гальмування цього розвитку або спроби повернути назад, слід розрізняти *прогресивну*, *консервативну* і *реакційну* політичну ідеологію.

Важливим структуроутворюючим елементом політичної свідомості є *політична самосвідомість* – специфічна характеристика людини, класу, іншої соціальної групи, яка знаходить свій вираз у виділенні ними себе і своїх можливостей у якості суб'єкта політичного процесу.

Існують *різні рівні політичної самосвідомості*. Перший рівень – усвідомлення людиною, соціальною групою себе в ряду політичних суб'єктів того або іншого суспільства, своїх можливостей як таких. Другий, більш високий, рівень політичної самосвідомості пов'язаний із усвідомленням суб'єктом своїх політичних інтересів, ідентифікацією їх з інтересами певного класу або іншої соціальної групи. Третій, найбільш високий рівень політичної самосвідомості пов'язаний з усвідомленням соціальним суб'єктом себе у якості суб'єкта політики, який визначив для себе політичну платформу і форму участі в політиці шляхом створення політичної партії, суспільно-політичного руху або участі в політичній діяльності у складі певного з них.

Найважливішими атрибутами й формами політичного буття слугують політичний простір і політичний час.

Кожна форма суспільної свідомості характеризується наявністю системи понять, що відображають певні сторони суспільного буття. Виступаючи у якості структуроутворюючих, вони знаходяться у взаємозв'язку, взаємодоповнюючи, взаємообумовлюючи одне одного. Кожне з них, безумовно, відіграє важливу роль. У той же час серед понять кожної із систем є поняття-інтегратори, ті, які об'єднують усі інші в єдину систему, відбиваючи сутність останньої.

Для наукової свідомості – це «істина», для релігійної свідомості – «релігійна віра», для моральної свідомості – «добро», для правосвідомості – «справедливість», для естетичної свідомості – «прекрасне», «краса», для філософської свідомості – «мудрість».

Є свій інтегратор і в системі понять політичної свідомості. Цю роль відіграє поняття «політична влада». На жаль, зміст цього поняття практично не розкривається в авторитетних довідкових філософських виданнях як вітчизняних, так і зарубіжних. Однак, не можна сказати, що воно зовсім знаходиться поза зоною інтересів суспільствознавців: розробкою його досить активно займаються політологи. Однак останні нерідко у тлумаченні цього поняття акцентують увагу на проявах певних сторін феномена, не розкриваючи його сутності, що ускладнює розкриття змісту.

Скажімо, політична влада окремими авторами тлумачиться як «політичне панування, політико-правова гарантія певного типу економічних, соціальних відносин, один із видів авторитету, власне політичного авторитету». З цим навряд чи можна погодитись, оскільки авторитет – це спільне визнання достоїнств якоїсь особи, групи людей, системи поглядів і організації. Будь-яка ж *влада* постає, як стверджують дослідники, що здійснювали глибокий аналіз цього феномена, у якості суспільного відношення, в якому переважаюча сторона – суб'єкт – підпорядковує іншу сторону – об'єкт – у відповідності з певними цілями. Говорити ж про авторитет суспільного відношення, як нам здається, не зовсім коректно. Хоча на рівні буденної свідомості іноді це припускається, як припускається і зворотне – твердження про відсутність авторитету у влади або його втрату. Саме на цьому, як відомо, робиться акцент, коли вживаються у розпалі полеміки такі вирази, як «злочинна влада», «бандитська влада», «корумпована влада». При цьому ігнорується той факт, що злочинними, бандитськими, корумпованими можуть стати суб'єкти влади, ті, хто зайняті у структурах системи державного устрою, тобто державні службовці різних рівнів і категорій, а не сама влада. І позбутися авторитету, втратити його, рівно як і завойовувати, можуть саме вони.

Що ж має містити в собі дефініція «політичної влади», щоб це поняття адекватно відображало феномен, який воно позначає?

Слід мати на увазі, що політична влада виступає у якості взаємозв'язку соціального суб'єкта, який впливає на об'єкт, який у той же час є і соціальним суб'єктом. Інакше кажучи, у даному випадку ми маємо справу з суб'єкт-об'єкт-суб'єктним зв'язком, тобто, як уже зазначалося, з суспільним відношенням, що і має бути відображено у визначенні даного поняття.

Дефініція, далі, повинна розкривати зміст цього феномена, який має постати у якості сукупності всіх структуроутворюючих його елементів, їх взаємозв'язків один з одним і зовнішнім середовищем. Мова, таким чином, іде про політичний суб'єкт і політичні об'єкти, які у той же час є активно діючими суб'єктами, їх взаємозв'язки один з одним і зовнішнім середовищем достатньо складні і різноманітні.

Визначення, в решті-решт, повинно вказувати на сутність феномена, що позначається поняттям. Такою, тобто *сутністю політичної влади* є певний вплив зазначеного взаємозв'язку, суспільного відношення на систему державного устрою, що склалася в суспільстві, який досягається переслідуючим певні цілі політичним суб'єктом у якості переважаючої,

більш сильної сторони, який спирається на наявні в нього методи, форми і засоби.

У будь-якого соціального суб'єкта може бути кілька найрізноманітніших цілей, переслідуючи які він може нав'язувати свою волю іншим суб'єктам, перетворюючи їх у такий спосіб на об'єктів. Однак для того, щоб він став суб'єктом, він повинен мати перед собою у якості головної цілі відповідну зміну системи державного устрою. Згадаймо, що за дії, спрямовані на досягнення саме такого роду цілей у всі часи переслідувались як окремі люди, так і цілі партії за політичними мотивами. Щоправда, аргументи при цьому, як правило, були різні, але, по суті, ті, кого переслідували, звичайно, крім кримінальних злочинців, страждали за політику.

Політична діяльність, політична боротьба виступають у якості необхідної умови завоювання політичної влади, яка постає як результат перемоги, встановлення панування певного політичного суб'єкта над політичним об'єктом. При цьому не слід забувати, що наявність об'єкта, який одночасно є й більш-менш діючим політичним суб'єктом, неодмінно буде позначатися на результатах зусиль політичного суб'єкта. Адже завойоване переважаючим суб'єктом панування буде лише певною мірою відповідати тому, до чого цей суб'єкт прагне, якої цілі він прагнув досягти. Однак про це трохи пізніше.

«*Політична влада*», в такий спосіб, може бути визначена як соціально-філософська категорія, що позначає суспільне відношення, у якому політичний суб'єкт, виступаючи у якості більш сильної, переважаючої сторони, підпорядковує собі діяльність інших політичних суб'єктів і, перетворюючи їх на об'єкти, забезпечує певною мірою досягнення поставленої ним цілі – укріплення або послаблення, часткової або докорінної зміни системи державного устрою, що склався в суспільстві.

Не претендуючи на повну вичерпність і досконалість, запропоноване визначення все ж більш чітко визначає статус феномена, що позначається цим поняттям, відносячи його до зв'язків і взаємодій, у які вступають люди в процесі їх сумісної практичної і духовної діяльності, тобто суспільних відносин, точніше, до одного з їх виду – політичних суспільних відносин.

Вказуючи на політичні суб'єкти як на основні структуроутворюючі елементи, між якими існує певний тип взаємозв'язку – переваги одних над іншими, панування й підпорядкування, воно дозволяє проникати у зміст чисельних форм прояву політичної влади як соціального, а точніше – політичного феномена.

Говорячи про форми прояву останнього, ці форми можна класифікувати за цілою низкою ознак, розрізняючи політичну владу за її *джерелами* (авторитетом, силою, престижем, законом, багатством, знаннями, харизмою, таємницею, організацією тощо); *суб'єктами* (державна, партійна, регіональна) і *об'єктами*; за *функціями* (панування, управління, контролю, регуляції, координації, організації, мобілізації, захисту тощо); за *підвалинами* (економічні, соціальні, юридичні, адміністративно-силові, культурно-

інформаційні тощо); *за ресурсами влади* (адміністративний ресурс, мотив тощо); *за характером* (утилітарна, нормативна, примусова тощо); *за формами впливу* і т. ін.

Запропоноване визначення, нарешті, прямо вказує на сутність явища, яке позначається поняттям «політична влада» – не просто будь яке суспільне відношення мається на увазі у даному випадку, а відношення з приводу існуючої в суспільстві системи державного устрою. Відсутність такого, його зникнення вело б до зникнення феномена політичної влади. Але не лише це – воно означало б зникнення всього політичного буття, оскільки відношення до існуючої системи державного устрою складає і його сутність.

У минулі роки радянської історії нашого суспільства досить часто доводилося чути вислів, що належить класикам марксизму-ленінізму, про те, що основне питання будь-якої революції – це питання про владу. Зрозуміло, що мова йшла про політичну владу, яка, характеризуючись загальними ознаками, притаманними будь-якій владі як соціальному явищу – об'єктивністю, причинно-наслідковою обумовленістю, конкретністю, розвитком, – має і свої *особливості*. Говорячи про них, дослідники звертають увагу на такі.

По-перше, політичній владі в межах держави властиве легальне використання суб'єктом сили і примусу.

По-друге, обов'язковість верховного рішення суб'єкта політичної влади для суб'єктів інших видів влади.

По-третє, суб'єкт політичної влади звертається від імені всього суспільства до всіх громадян.

По-четверте, для політичної влади характерним є використання суб'єктом не лише силового примусу, а й економічних, соціальних і культурно-інформаційних важелів.

Характер політичної влади як соціально-політичного феномена, його специфіка обумовлює і особливу роль поняття, що його позначає в системі понять політичної свідомості як однієї з основних форм суспільної свідомості. Воно, як уже зазначалося, виступає у якості інтегратора вказаної системи. Це, зокрема, знаходить свій прояв у тому, що говорити про «політичний простір» і «політичний час» безвідносно до «політичної влади» просто не має сенсу, оскільки через феномен, що позначається цим поняттям, реально існуюче відношення соціальних суб'єктів, його зміни, розвиток можна фіксувати місце, спрямованість, глибину, протяжність, послідовність, подовженість, ритми і темпи їх впливу на існуючу в суспільстві систему державного устрою. У ньому, в його існуванні і розвитку можуть виявити себе соціальні суб'єкти у якості політичних суб'єктів, можуть бути зафіксовані політичні об'єкти, політичне життя суспільства, його політичне буття. Через нього, через існування, зміну його може фіксуватися політичний процес, що протікає в суспільстві.

1.2. Генеза теоретичного осмислення стратегії у політиці

(Лепський М.А.)

Конкретно-історична специфіка виникнення феномену стратегії прояснює подальший розвиток стратегічного мистецтва и стратегічного аналізу в політиці. Генеза феномену та його теоретичне осмислення відображали розвиток сутності стратегії як закономірності війни, конкуренції, конфліктів політичних суб'єктів, що визначали не тільки політичний лад у державі, а й устрій світової системи міжнародних відносин, становлення стратегічного аналізу у політиці.

Першовитоки визначили смислове навантаження цього поняття. Введення поняття «стратегія» пов'язують з роботою «Анабазис» («Сходження», «Довгий шлях») Ксенофонта, учня Сократа, стратега, історика та письменника. Первісно верховне командування афінської армією приналежало одному з членів колегії архонтів – полемарху, але з загальною втратою архонтами реальної влади втрачає владу, також і він. З часів реформ Клісфена (508 р.) на допомогу йому з'являється колегія з 10 стратегів від 10 афінських філ, територіальних округів¹.

У той час верховна колегія в Афінах складалася з 10 чоловік, яких називали стратегами. Члени її обиралися на рік і первісно мали призначення командувати військами, пізніше обов'язки головнокомандуючих виконували лише 1-3 з них, а інші залишалися у місті, у якому завідували також державними справами, користуючись дуже великим впливом². Всі вони, навіть у часи, коли більшість посад в Афінах заповнювалась за жеребкуванням, вибиралися підняттям рук, при тому, що вони обиралися щорічно, часто-густо, переобиралися – наприклад, Перикл займав цю посаду 15 років поспіль, а відомий полководець IV ст. Фокіон – 45 років. Кожну пританію (10 раз на рік) відбувалося голосування про довіру стратегам, яка погрожувала відставкою та штрафом³.

Ксенофонт наводить описання дій стратега та його вибір у політичних та військово-політичних ситуаціях, та вибір самого стратега військами під час військових дій, якщо попередній командир загинув⁴.

Значення роботи Ксенофонта відносно формування стратегічного аналізу у політиці та військовій справі ще чекає свого уважного дослідника. Окреслимо лише деякі, на нашу думку, надзвичайно важливі положення відносно цього дослідження. Ксенофонт описує похід грецьких найманців біля 13000, які у лавах перського царевича Кіра у 401 р. до н.е. майже перемогли Артаксеркса, але загибель Кіра під час вирішальної битви створила умови, коли найманці залишилися в оточенні ворожих сил та вимушені були уходити від небезпеки. Цей похід після загибелі двох попередніх стратегів очолив сам тридцятирічний Ксенофонт, який зберіг більш ніж 5000 греків. Така історична канва події. Ксенофонтівська робота стала навчальним посібником для полководців. Вірний опис дипломатичних переговорів, управління військами, специфіки організації військ персів,

детальний нарис місцевості та політичної ситуації – все це надало можливість через 67 років Олександрю Македонському, учню Аристотеля, зруйнувати імперію Ахеменідів та заснувати еллінізм, спробу встановити взаємообмін культур заходу (греків) та сходу (персів).

У значенні «Анабазису» як першого стратегічного твору відкреслимо деякі важливі для майбутнього ознаки:

1. Визначення *вищого рівня управління масштабною організацією* людей (військового підрозділу).

2. *Обумовленість подій динамікою соціально-політичної ситуації*, з одного боку, та обраного напрямку дій (повернення у Грецію, навіть при можливості бути найманцями у інших правителів) – *загальноприйнятою метою організації*, з іншого боку.

3. Надання *характеристик та образу ідеального полководця та ідеального управління* у складних, конфліктних та екстремальних подіях. До того ж важливим є те, що *успішні полководці є учнями філософів* (Ксенофонт – Сократа, Олександр Македонський – Аристотеля), і це є відображенням розвитку стратегічного мислення, пізніше Свечін О. це назвав «стратегічним світоглядом».

4. У описанні аналізується *управління підлеглими* – військових загонів різного призначення, відхилення від ідеального та, навпаки, успішне управління, методи покарання та винагороди, та *дії проти конкурентів та ворогів* – у їх хитрощах, пастках, нападах та таке інше, *специфіка дій у різних часово-просторових умовах* (сезонах, часах, місцевостях).

5. Надаються приклади поєднання загальної мети (стратегії) та дій у конкретних умовах (якщо це нижче рівень масштабності – тактики загонів та ситуативних дій військових).

6. *Єдність військового мистецтва* (визначення військових дій) та *дипломатії* (ораторського мистецтва, переговорів, риторики у створенні коаліцій та їх руйнування), *ведення плану військової кампанії та його забезпечення*.

7. Майбутнє визначається обраною метою, мистецтвом полководця, станом підготовки військ та силою протилежної сторони, випадковістю (долею – яку греки визначали пророцтвами, релігійними антиципаціями), ситуацією події.

Особливу роль у навчанні полководців стали грати стратегеми, з'явилися навіть жанри написання робіт про стратеми (методи, хитрощі, зразки дії у різних військових та політичних обставинах) та з військового мистецтва (стратегікон) в цілому.

Відомі перші військові грецькі, римські та візантійські трактати, таких авторів як Полиен⁵, Вегетій⁶ (390-410 р. н.е.), Маврікій⁷ (біля 582 р. н.е.), Нікіфор II Фока⁸ (XI ст.) та інші, з назвою «стратегікон» та «стратагеми», що розглядають стратегію, як мистецтво полководця, знання успішних способів, прийомів та хитрощів введення війни та приходу до влади в наслідок війни, зговору, заколоту або особистісних дій.

Флавій Веґецій вважав, що всі інші мистецтва та процеси не варті якщо держава не може захистити себе та ці мистецтва. «Військове мистецтво є вище над усе: оскільки їм охороняється свобода та гідність держави, захищаються провінції, охороняється імперія»⁹.

Вже Веґецій сформулював упереджувачий характер стратегії «Хто бажає миру, нехай готується до війни»¹⁰, що стало стратегічною цільовою настановою. У «Стратегіконі Маврікія» також стверджується ця думка «стратиг, палко бажаючий миру, нехай буде готовий до війни». На думку автора візантійського трактата «О стратегії» «стратегіка є важливішою складовою частиною всієї політики у цілому... Стратегіка є методом, за допомогою якого стратигі зможуть як захистити свою землю, так і перемогти ворогів. Стратиг є тим, хто здійснює мистецтво стратегіки на практиці»¹¹. Він виокремлює у часовій модальності, спрямованості на майбутнє, упередження як «захист свого» та «загрозу ворожому».

Після загибелі Західної Римської імперії, центр стратегічної думки змістився у Східну Римську імперію (Візантію). У візантійській імперії ромеїв стратегічних трактатів дослідники нараховують більше десятка. Стратегічна думка Греції та Риму впливала на структуру та організацію європейських військ, але у середньовіччі, після загибелі Західної Римської імперії поступово відбувається домінування важкої кінноти, яка за даними Ганса Дельбрюка була небагаточисельна не більше 10 тисяч, та потребує великих затрат повне обладнання (шолом – 6 корів, лати – 12, меч з ножами – 7, спис та щит – 2, понож та (Beinschienen) – 6, кінь – 12), що коштувало як 45 корів або 15 кобилиць¹². Тому напрями вдосконалення були пов'язані з емпіричним вдосконаленням стратагем, як прикладів з Саґ, Хронік, Історій, особливе значення набули «Зерцало» та «Правди», як правове закріплення відносин того часу та обґрунтування ідеалу поведінки правителя та лицаря, пізніше з XV ст. розвивалися військові роботи, що пізніше отримали назву «Фехтбуки» (Де Лібері, Мілан, 1410 р.; Ганс Талгоффер, 1443 р., 1467 р.; «Гладіоторія», 1450 р.; Понс де Майорка, м. Перпіньян, 1474 р.; та інші). Останні забезпечували потребу у індивідуальному військовому мистецтві, оскільки битви, часто-густо, перетворювались у двобої. Інституціоналізація військового мистецтва відбувалася під час Хрестових походів у формування орденів тамплієрів (1118 р.), госпітальєрів, Калатаври (1158 р.), Сантьяго-де-Компостела, Тевтонського ордену мечоносців (1199 р.), що розглядаються як попередники регулярних військ, та у створенні цехових організацій вчителів військової справи «братерств», наприклад, «Братерство Святого Марка» у Франкфурті на Майні у 1487 р., «Братерство вільних фехтовальників», «Братерство Святого Луки», школи Леона, Толедо, Вальядоліда та інші¹³.

Важке обладнання лицарів, вдосконалення мистецтва фехтування з акцентуванням на темпо-ритмічну основу дій, подальший розвиток вогнепальної зброї змінювали технічну основу та «рельєф» стратегування.

Епоха Відродження та Новий час повернув увагу у містах Італії до надбань стратегічного мистецтва у військовій справі та політиці, навіть у

фехтування почалися спроби геометричного та механічного дослідження цього мистецтва у роботах Агріппи та Мороццо, у Іспанії навіть розроблювалась «ідеальна система», дестреза (La Destreza) – Джеронимо Каранси (Jeronimo Caranza, «De La filosofia de las Armes», 1583 р.) та Луїса Навареса (Luis Navarez, «Libro de las Grandezas de la Espada», 1600 р.).

Фіналом розвитку стратегічного мистецтва у політиці у Новий час, як повертання традицій стратагемного жанру та впровадження стратегікону у сфері політиці є робота Ніколо Макіавеллі «Володар», саме ця робота актуалізувала увагу до стратегічного мистецтва у Європі, продемонструвавши стратегії політичних інтриг та боротьби Італійських міст-держав, тому не випадково дослідники сучасного стратагемного мислення повертаються к цій роботі, як класичної, як повертаються і до «Мистецтва війни» Сунь-цзи, як класичної теорії стратегії Сходу.

Стратегічні дослідження актуалізувалися у період формування регулярних армій, буржуазних революцій. Особливо це було пов'язано с епохою наполеонівських війн. Відомий дослідник військової стратегії Ліддел Б. Гарт, книги якого дуже високо цінував У. Черчилль, цей період називав «революцією у стратегії».

Так, в описанні джерел успіху відомого британського розвідника, історика-схodoзнавця, теоретика и практика партизанської війни Т.Е. Лоренса, який своїми діями змінив політичну карту Близького Сходу, Ліддел Б. Гарт підкреслював таке: «Особливу користь він (Лоуренс) отримав від вивчення тих мислителів XVIII ст., що проклали дорогу революції в стратегії, що почалася напередодні французької революції, учнем яких був Наполеон. Це глибоке знання історичного досвіду, збагачене загальним знанням цілого ряду предметів, що мали непряме відношення до військового мистецтва, виявилось таким інтелектуальним озброєнням, яке у його часі ще не мав жодний командир»¹⁴.

Епоха наполеонівських війн була періодом активної розробки військової теорії, що безпосередньо було пов'язане з новими явищами у військовій практиці цієї епохи, прагненням осмислити процес військової еволюції. За першу половину XIX ст., за підрахунками Н. Обручева, було опубліковано 72 перекладних і 193 оригінальних творів з військової справи. Природно, в першу чергу, цей інтерес виявлявся у вивченні сучасної військової справи, яке, втім, часто зіставлялося з добре відомою і модною тоді античністю¹⁵.

У Європі термін «стратегія» у тому популярному смислі введений французьким військовим аналітиком графом Жубером в аналізі військових кампаній Фрідріха Великого у роботі «Обґрунтування теорії сучасної війни» (1779 р.). Для Західної Європи термін «стратегія» був свого роду семантичним нововведенням. Але першим, хто звернувся к його природі та сутності, був німецький військовий теоретик Карл фон Клаузевіц, його книга «Про війну» була виданою після його смерті у 1832 році¹⁶.

Карл Клаузевіц починав військову службу у 12 років, займався реформуванням пруської армії після поразки у війні з революційною

Францією, а з 1812 р. проходив службу у російській армії, брав участь у Бородинському бої, з 1818 р. став директором Всезагального військового училища у Берліні. Головна праця Клаузевіца була видана вже після смерті його дружиною. К. Клаузевіц надав найбільш широке визначення війни, як «акту насилля, який має за мету примушення противника виконати нашу волю»¹⁷. Він виокремлював «Zweck» (політичну мету) нав'язування своєї волі, первісний мотив, мірило дії на народні маси; та «Ziel» (мету військових дій) – фізичне насилля, позбавлення противника можливості чинити опір. Клаузевіц ввів в обіг поняття крайнє напруження сил ресурсів, розміру засобів противника та його волі до перемоги. Саме домінація політичної мети визначило його підхід про те, що війна «залишається серйозним засобом для досягнення серйозної мети» та «є просто продовження політики іншими засобами»¹⁸. Ведення понять про час (паузи та безперервність) та простір (обстановку) проведення операцій, визначення принципу полярності противників, специфіки наступу та оборони – все це призвело до дослідження впливу морального фактору та ігрової суті війни, яка має випадок, мужність відвагу, віру у своє щастє, раціональну та духовну основу. Війна в цілому характеризується невизначеністю та системністю. У структурі роботи К. фон Клаузевіца основними складовими стали аналіз природи війни, теорія війни, стратегія у цілому, бій, збройні сили, оборона, наступ та план війни.

Теорія слідує за стратегією, яка проектує військові дії або, вірніше казати, вона буде висвітлювати явища у їх суті та взаємовідношеннях і виділяти те небагате, що вважається принципом або правилом¹⁹. У стратегії по-перше, від полководця вимагається більша воля, ніж у тактиці, оскільки плінність подій визначає більший простір для власних та чужих сумнівів, по-друге, труднощами виконання, ризиком концентрації, постійного руху та готовності до бою напруження сил та проблема «тертя» як результат неконтрольованих блокувань в системі. Якість стратегічного «простору і часу», його «невизначеність», К. фон Клаузевіц взаємопов'язує з: системністю – «миром цілісних явищ» як властивість стратегічної ситуації, оскільки моральні (духовні властивості та їх вплив), фізичні (кількість збройних сил, їх склад, переваги у озброєні та інше), математичні (кути, утворені операційними лініями, концентричні та ексцентричність рухів, оскільки їх геометрична природа набуває в кінцевому підсумку значення), географічні (панівні пункти, гори річки, ліси, дороги) і статистичні (засоби постачання та інші) елементи повинні розглядатися у складних цілісних взаємозв'язках; проблемою «тертя» та «моральними величинами» (таланти полководця, військова доблесть армії, дух її народу)²⁰.

Карл фон Клаузевіц продовжив традицію Н. Маккіавелі у військовому та політичному стратегічному аналізі, не випадково О. Снесарев (колега О. Свечіна) відзначає особливу роль на становлення військової теорії Клаузевіца робіт Макіавеллі «Володар», «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія», «Військове мистецтво»²¹.

Для подальшого аналізу важливим є те що стратегія використовується на визначеному рівні управління військами, їх організації, пов'язано з бойовими або конфліктними ситуаціями, і стратегія розглядається як мистецтво, має свою предметну область, свої знання досвід, навички, та може бути сферою професіоналізації, «ремеслом» у якому можливо досягти майстерства.

Після «революції у стратегії» та наполеонівських війн починається процес інституціалізації стратегічних досліджень у військовому мистецтві. Формуються установи та навчальні заклади для вищого командного складу, офіцерів Генеральних штабів.

Проект навчального закладу для вищого командного складу армії розробив та довів генерал-ад'ютант барон Генріх Жоміні, колишній начальник штабу маршала Нея, який брав участь у наполеонівських походах, а з 1813 р. був на службі російської армії. Первісно під назвою Імператорської військової академії 26 листопада 1832 р. була заснована Ніколаївська академія генерального штабу. «Для освіти офіцерів до служби Генерального штабу» і «для більшого поширення знань в армії». Курс навчання був розрахований на 2 роки (теоретичний і практичний класи). Саме ця освіта визначила формування корпусу офіцерів Генерального штабу.

Після видання роботи Клаузевіца посилюється інтерес до військового мистецтва стратегії та її впливу на суспільство, відбуваються реформи як у відбудові системи управління військами, так і в системі підготовки вищого командного складу у всіх державах, що претендують на особливе значення у міжнародних відносинах. Робота Клаузевіца стає класичною роботою у військовій теорії, як у принципах єдиноначальності військового управління, так і «колективного розуму» (за визначенням Б. Шапошнікова «мозку армії», або за визначенням С. Переслегіна «композиційної особистості»).

Про визначні напрями та специфіку стратегічного планування XIX – початку XX ст.ст., М.Б. Баркляя де Толлі, П.І. Багратіона та М.І. Кутузова, а після у 70-х рр. XIX ст. Д. Мілютіним, М. Обручевим, Ю. Даніловим, М. Алексієвим у російській армії, Хельмута Мольтке (Старшого) та Альфреда фон Шліфена у прусській армії зробив С.М. Міхалєв підкреслив упереджуючий характер для майбутнього²².

Необхідно визначити, що визначення військового мистецтва та стратегічний аналіз озброєних подій (війн та національно-визвольних рухів), а також особистий досвід військової служби та активної участі у французькій революції 1848 р. та озброєній боротьбі у Південно-Західній Німеччині, високий рівень філософського мислення дозволили Фрідріху Енгельсу зробити одні з найбільш талановитих прогнозів майбутнього та здійснити перший науковий прогноз у політиці.

Так, у листі Фрідріху Адольфу Зорге у Рочестер (Лондон, 7 січня 1888 р.) Фрідріх Енгельс писав: «війна, навпаки, відкинула б нас на роки назад. Шовінізм затопив би все, так як це була б боротьба за існування. Німеччина виставила б близько 5 мільйонів солдатів, або 10% населення, інші – близько 4-5%, Росія – відносно менше. Але на полях битв було б 10-15

мільйонів людей. Хотів би я бачити, як їх прогують, руїна було б така ж, як і в Тридцятилітню війну. І справа швидко не скінчилася б, незважаючи на величезні військові сили. Тому що на північно-західному і південно-східному кордонах Франція захищена дуже широкою лінією фортець, а нові укріплення Парижа є зразковими. Тому це затягнеться надовго, та й Росію теж не можна взяти штурмом. Значить, якщо б навіть все пішло за бажанням Бісмарка, то від народу треба було б так багато, як ніколи раніше, і цілком можливо, що відтягування рішучої війни та часткові невдачі викликали б переворот у країні. Якщо ж німці з самого початку були б побиті або змушені до тривалої оборони, тоді б переворот стався напевно. Якби війна була доведена до кінця без внутрішніх хвилювань, то настало би таке виснаження, якого Європа не переживала вже 200 років. Тоді перемогла б по всій лінії *американська промисловість (виділено мною)* і поставила б нас усіх перед альтернативою: або повернутися назад до землеробства тільки для *власного споживання* (всяке інше було б неможливо через американський хліб), або – соціальний переворот. Ось чому я припускаю, що доводити справу до крайності, йти далі уявної війни не мають наміру. Але варто тільки пролунати першому пострілу, як віжки випадуть з рук і кінь може понести»²³.

Фрідріх Енгельс, якого друзі та колеги називали «Генералом», надав точний прогноз, як причин обумовлюючих світову війну, її основних учасників та чисельність армій, результати війни та навіть посилення американської промисловості – з подальшим посиленням її впливу та виникнення соціального перевороту.

Точним є також аналіз Фрідріхом Енгельсом впливу майбутньої першої світової війни на економіку та існування старих держав, їх виснаження та перемогу пролетаріату, який він надав у «Вступі до брошури Боркхейма «На пам'ять Ура-патріотам 1806-1807 років» (Лондон, 15 грудня 1887 р.): «для Пруссії – Німеччини неможлива вже тепер ніяка інша війна, крім всесвітньої війни. І це була б всесвітня війна небаченого раніше розміру, небаченої сили. Від восьми до десяти мільйонів солдатів будуть душити один одного і об'їдати при цьому всю Європу настільки дочиста, як ніколи ще не об'їдали хмари сарани. Розруха, заподіяна Тридцятилітньої війною, – стиснута протягом трьох-чотирьох років і поширена на весь континент, голод, епідемії, загальне здичавіння як військ, так і народних мас, викликане гострим нестатком, безнадійна плутанина нашого штучного механізму в торгівлі, промисловості і кредит; все це закінчується загальним банкрутством; крах старих держав і їх рутинної державної мудрості, – крах такий, що корони дюжинами валяються по мостовим і не відшукати нікого, щоб підняти ці корони; абсолютна неможливість передбачити, як це все скінчиться і хто вийде переможцем з боротьби; тільки один результат абсолютно безсумнівний: загальне виснаження і створення умов для остаточної перемоги робітничого класу.

Така перспектива, якщо доведена до крайності система взаємної конкуренції у військових озброєннях принесе, нарешті, свої неминучі плоди... якщо ви розгнуждаєте сили, з якими вам потім уже не під силу буде

впоратися, то, як би там справи не пішли, в кінці трагедії ви будете руїною, і перемога пролетаріату буде або вже завойована, або все ж таки неминуча»²⁴.

Акцентує увагу на науковому значенні цього передбачення російський філософ І.А. Гобозов. «Ці строки були написані Енгельсом 15 грудня 1887 р. Дійсно, рівно через 27 років була розв'язана перша світова війна, в якій Німеччина зазнала нищівної поразки. Не можна не звернути увагу і на те, що багато висловлювань Енгельса майже текстуально збіглися з подіями цієї війни (вона тривала чотири роки, в неї були залучені мільйони людей і т.д.). Це винятковий випадок передбачення, який зробив Енгельс на базі – вивчення законів розвитку і функціонування буржуазного суспільства»²⁵.

Необхідно солідаризуватись з цим автором у тому, що основою цього наукового передбачення є вивчення законів розвитку та функціонування суспільства, до цього необхідно звернути увагу на сценарний зміст передбачення, пошук міри діяльності держав та суб'єктів політики, взаємозв'язку суб'єктів майбутнього (уряд, класи та інші), міжнародні відносини, економічні процеси і військові можливості сторін. Викликає інтерес і передбачення зростання ролі американського капіталу після виснаження Європейських країн, долі імперій.

Посилення ролі США відносно до європейських держав, відмічає і А.А. Кокошин, який підкреслює те, що лише одна оцінка Енгельса не здійснилася, щодо виснаження Європи. «виснаження було вельми значним, але від нього Західна Європа (що найменше країни-переможці) відносно швидко оговталася. Складною була справа у Німеччині та Росії, вже радянської»²⁶. Це положення є дискусійним, тому що у логіці викладення Енгельса запропонований саме сценарний підхід щодо вибору альтернатив або повертання назад до «землеробства тільки для власного споживання», або «соціальний переворот», в історії був обраний другий шлях²⁷.

Перша світова війна, Велика Жовтнева соціалістична революція, становлення соціалістичної держави, Версальська, а потім Вашингтонська система міжнародних відносин, індустріальний розвиток промисловості, технічний розвиток нових видів озброєння – все це визначило все це визначило специфіку розвитку стратегічного аналізу та теорії військового мистецтва того часу.

Саме на цей час приходяться перші спроби розробки стратегії впливу на масову свідомість. Відомим поштовхом теоретичного усвідомлення теорії суспільної думки є, наприклад, конфлікт У. Ліппмана з президентом В. Вільсоном відносно мети та стратегії пропаганди на Паризькій мирній конференції після першої світової війни. У цьому конфлікті В. Вільсон вважав метою пропаганди безперечну перемогу, а молодий У. Ліппман, майбутній класик теорії масової свідомості, стверджував необхідність нового світоустрою без закладених майбутніх військових конфліктів²⁸.

Теоретичне осмислення стратегічного аналізу у теорії військового мистецтва відбувалося у декількох напрямках специфіка стратегії у нових умовах основних суб'єктів міжнародної політики, роль нових засобів

озброєння, розміщення виробничих сил, організація стратегічного управління.

Особа гострота теоретичних дискусій характеризує становлення стратегічного аналізу майбутнього у Радянській Росії, ціною якої був не лише розвиток військової науки, а й свобода та життя теоретиків та учасників дискусії в ідеологізованій обстановці політичних репресій 30-х рр.

Досягнення системного аналізу стратегії у роботі О. Свечіна ще у 1926 р. підкреслював Андрій Євгенович Снесарев у рецензії на «Стратегію», а саме такі основні підходи: а) установа під стратегією політико-економічної бази замість колишньої геометричної або просторової; б) більш чіткий розділ стратегії на стратегію розтращення та стратегію виснаження; в) введення поняття «оперативне мистецтво» та встановлення, замість попереднього класичного, нового поняття операції; г) зниження ролі бою і навіть системи боїв з попереднього виключного положення на епізодичне; д) відмова від маршів-маневрів, як великого фактору стратегії; є) підкреслювалась роль повідомлень у стратегії і значення матеріально-технічної переваги²⁹.

У дисертаційному дослідженні Ю.Ф. Думбі, яке присвячене військовій та науковій діяльності О.А. Свечіна у визначенні співвідношенні політики та стратегії визначені такі важливі позиції автора:

1. У політичних основах характеру майбутньої війни О. Свечін виокремлював такі компоненти – оцінку політики держав можливих учасників майбутньої війни; характер відносин (протиріч) між ними; з'ясування політичної цілі держави і визначення можливої розстановки політичних сил у майбутній війні; оцінка можливих політичних результатів і наслідків війни.

2. Визначався примат політики над військовою стратегією, право вищого державного керівництва втручатися у вирішення оперативно-стратегічних питань, і політичні рішення повинні узгоджуватися зі стратегією, «оскільки політика може вплинути на зміни обстановки у кращу або гіршу сторону».

3. У розробці науково-методологічного апарату військово-політичної обстановки у світі та в регіоні (у стратегічному напрямі) необхідно враховувати не тільки військові аспекти, а весь спектр факторів: військових, економічних, соціальних, політичних, демографічних, соціокультурних і психологічних. Особливе значення він надавав проблемі формування політичної мети держави у стратегії майбутньої війни.

4. У нього введено у науковий обіг поняття «політична зброя», «політичне», «політична стійкість», «політична підготовка до війни», категорія «безпеки» та інші.

5. У співвідношенні політики та стратегії визначалася особлива роль Генерального штабу та у тріаді «політика – стратегія – оперативне мистецтво» О. Свечін ввів концепцію «інтегрального полководця» (зараз часто стало використовуватися поняття «композиційна особистість командування»)³⁰.

А.А. Кокошин у дослідженні стратегічного планування у політиці наводить стратегічний аналіз О. Свечіна як зразок успішного наукового передбачення довгострокових та середньострокових тенденцій і стратегій учасників майбутньої війни. Це насамперед географія розташування виробничих сил СРСР у врахуванні військово-стратегічного фактору, за 13 років до Другої світової війни він визначив «перших дієвих осіб» війни, зробив фундаментальний висновок про характер німецької військової стратегії – визначив «епіцентр світової війни» Німеччину та її початок – Польщу. О. Свечін визначив план внутрішньо політичної безпеки країни – колосального напруження внутрішніх сил та необхідних заходів держави: «відмови від 8 годинного робочого дня, призупинення кодексу про працю», «підвищення інтенсивності праці, зменшення заробітної платні», «приречення людей на каторжну працю, позбавлення їх стерпних умов існування повинні будуть йти паралельно з боротьбою за ці самі маси, за їх свідомість, за їх вірність гаслам боротьби»³¹.

Особливе значення надавалося ефективній пропаганді та «паперовій» (інформаційній) війні, фінансовій, матеріальній, економічній та політичній підготовці майбутньої війни³². Свечін визначив необхідність врахування при створенні нових промислових комплексів на заході країни їх захоплення противником – мова йшла про Дніпробуд, Свірбуд та пов'язані з ними промрайони, Ленінград взагалі був названий «Севастополем майбутньої війни».

Саме за ці оцінки проти О.А. Свечіна була організована звинувачувальна кампанія М.М. Тухачевським у 1931-1932 рр., під час знаходження О. Свечіна під слідством, 25 квітня 1931 р. відбулося відкрите засідання пленуму секції з вивчення проблем війни Ленінградського відділення Комуністичної академії при ЦВК СРСР. Політична ідеологія стала вироком для теоретичної творчості випускника ще російської академії генштабу, сину та брату випускників Ніколаєвської академії Генерального штабу. О. Свечін був арештований у 1930 р. у справі «Національного центру», але був відпущений, повторно заарештований у лютому 1931 р. в ході операції «Весна» і засуджений у липні на 5 років. Проте вже в лютому 1932 р. був звільнений і повернувся на службу в РСЧА: спочатку в розвідувальне управління Генерального штабу до Яна Берзіна, після у новостворену в 1936 р. Академію Генерального штабу у званні комдива. Останній арешт був 30 грудня 1937 р., а 29 липня 1938 р. за звинуваченням в участі в контрреволюційній організації, підготовці терористів він був розстріляний. О.А. Свечін був реабілітований 8 вересня 1956 р. Але й М.М. Тухачевського та багатьох його критиків, які розроблювали теорію «глибокої операції» та введення війни на території противника, чекала доля репресій та страт.

Саме у цей період була поставлена проблема формування «соціології стратегії» або «соціології війни». Її ідея приналежить Пітіріму Олександровичу Сорокіну, Миколі Миколайовичу Головніну та Олександр

Андрійовичу Свечіну, причому перші два розроблювали її у еміграції у США та Франції, а останній у Росії.

Так, Пітірім Олександрович Сорокін, у роботі 1928 р. «Сучасній соціологічній теорії», виданою у видавництві «Харпера и братьев» у Нью-Йорку та Лондоні, обґрунтовував «соціологію війни» у таких підрозділах дослідження: у еволюційній теорії, у веденні поняття «боротьби за існування», його біологічних та соціальних проявів, а також роль та наслідці війни для суспільства у соціальному відборі, впливі на фізіологію населення, демографію, економіку, засіб зміцнення соціальної солідарності і миру, моральні наслідки, вплив на політику, взаємозв'язок війни, революції та реформ, визначення «внутрішньої соціальної рухливості» суспільства, зміни суспільної думки, настроїв та поведінки, вплив на науки та мистецтво, дослідження факторів, які впливають на війну³³. По суті П.О. Сорокін зробив важливу спробу описати предметне поле «соціології війни» з точки зору соціальної еволюції, що пробудило інтерес соціологів до цієї проблематики. Але дослідження «соціології війни» біла лише часткою дослідження «соціології революцій», якій присвячено окреме фундаментальне дослідження³⁴.

Навіть у 1930 р. на X конгресі соціологів у Женеві був випущений збірник «Соціологія Війни та Миру». М.М. Головін обґрунтував «соціологію війни» у роботі «Наука о війні. Про соціологічне вивчення війни», він стверджував те, що «позитивна наука можлива, але тільки при обмеженні свого завдання рамками вивчення війни як процесу соціального життя людини, надав вивчення засобів ведення війни теорії військового мистецтва». Він обґрунтовував можливість соціології війни існуванням закономірностей у явищах війни, необхідністю соціології війни для теорії військового мистецтва, використання соціологічних досліджень для її розвитку, до того ж соціологія війни спрямована на дослідження закономірностей намагається відкрити закони, а наука про ведення війн (теорія військового мистецтва) навіть у самих широких узагальненнях може привести лише до принципів, до постановки цілей³⁵. Утримання становлення «Соціології війни» М.М. Головін пов'язує з тим, що пацифістські налаштовані вчені визначають війну як суспільну хворобу, та відмовляються її вивчати, або лише викривають шовінізм, торкаються лише ролі війни у загальному ході соціального життя, та вирішують лише питання як уникнути війни³⁶.

О.А. Свечін у 1927 р. в роботі «Еволюція стратегічних теорій» визначає приналежність теорії стратегії до соціології та визначає її специфіку у діяльності теоретиків. «Теорія стратегії є галуззю соціології, а ні точних наук, і кожний крупний теоретик приречений перебувати в полоні у мислення своєї епохи і у сподівань свого класу; йому приходится шукати нові теоретичні форми для охоплення нового буття війни, яке, як чутливий сейсмограф, відображає всі найменші здвиги у виробничому та політичному житті ворожих держав»³⁷.

Не менш перспективною стратегією була теорія партизанської війни, яку за підтримкою М.В. Фрунзе, розроблювали та впроваджували з 1922 р.

під керівництвом В.К. Блюхера та командуючого військами Українського військового округу І.Е. Якіра, «майбутнього воїну ХХ ст.» І.Г. Старінова та інших. Теорію партизанської війни у Китаї з 1924 по 1927 рр. китайські революціонери вивчали під керівництвом В.К. Блюхера, якого вони знали як «генерала Галіна», головного радянського «військового радника».

У спогадах І.Г. Старінова відзначалося, що у 3 школах (дві по лінії ГРУ, одна по лінії ОГПУ) – Холодна гора під Харковом, Куперськ (для Білорусії та Західної України), Грушкі (підпорядковувалася Києву), які готували сильно законспірованих диверсантів-підпільників та командирів, які могли створити у тилу противника партизанські загони, з цією метою на Західній Україні та Молдавії створювалися приховані партизанські бази та склади з великою кількістю мінно-підривних засобів, навіть у підводних резервуарах. Лише у 1929 р. в Українському військовому окрузі були підготовлені більше 60 спеціальних підривних підрозділів загальною чисельністю 1400 людей, закладені десятки складів з мінно-підривними засобами, на всіх значних мостах відремонтовані мінні труби та ніші, підготовлені 1640 складних зарядів та десятки тисяч запальних трубок. Але перемога теорії наступальної війни визначила те, що більшість підготовлених партизанських кадрів були знищені у 1937 р., а бази ліквідовані. Сам І.Г. Старінов не був репресований тому, що воював у Іспанії за наказом керівника радянської розвідки Яна Берзіна³⁸.

Повернення теорії «глибокої операції» в арсенал засобів ведення збройної боротьби в нашій країні відбулося лише в 1940 р.: у грудні 1940 р. на нараді вищого командного складу РСЧА незадовго до цього призначений командувачем Київським особливим військовим округом генерал армії Г.К. Жуков виступив з доповіддю «Характер сучасної наступальної операції» (незабаром Жуков буде призначений НГШ РККА). У цій доповіді фактично розвивалися ідеї Тріандафілова, Тухачевського, Ейдемана (яких вже не було у живих) і ряду інших радянських авторів теорії «глибокої операції», розробленої ними ще на початку 1930-х рр.³⁹.

Важливим етапом формування стратегічного аналізу та планування стала робота Генерального штабу РСЧА Б.М. Шапошнікова, М.Ф. Ватутіна, А.М. Васілевського, Г.К. Жукова та проведення двох оперативно-стратегічних ігор з вищим командним складом радянських Збройних сил у січні 1941 р.⁴⁰. У передвоєнному стратегічному плануванні, яке здійснювалося радянським Генеральним штабом, органічно поєднувалися оборонна мета війни і наступальні методи вирішення оперативно-стратегічних завдань. Розроблявся варіант і нанесення превентивного удару з метою розгрому підготовленого до наступу агресора. Але найбільшим пороком радянського стратегічного планування був помилковий прогноз щодо характеру початкового етапу війни, уподібненому Генеральним штабом аналогічному періоду Першої світової війни. Разом з допущеним політичним керівництвом (Сталіним) фатальним прорахунком у визначенні строків війни ці помилки поховали плани початкових операцій, ... обернулися грандіозною катастрофою⁴¹.

Стратегічний аналіз мав великий поштовх від розробки та впровадження «теорії операцій» у Великобританії їм опікувався безпосередньої У. Черчилль, який залучив до роботи штабів армії фізиків та математиків задля математичного розрахунку операцій та дій підрозділів та забезпечуючи структур особливо флоту та авіації. Активно підтримував введення теорії операції та кількісного аналізу англійський маршал Бернард Лоу Монтгомері⁴², який підкреслював цю необхідність і під час виступу перед студентами Каліфорнійського університету США у 1954 р.⁴³. У американській армії під час війни роботу з дослідження операцій здійснювали професор фізики Масачусетського технічного інституту Філіпп М. Морз та професор хімії Колумбійського університету Джордж Джордж Кімбел, які очолювали цей напрям при Міністерстві оборони та командує флотом. Після війни у США університети вводили вивчення курсів з дослідження операцій з загальною координацією робіт Комітету з досліджень операцій при Національній дослідній Раді США.

Їх дослідження було спрямованим на вивчення кількісної сторони бойових операцій (найвигіднішому кількісному складу морських караванів і їх охорони, постановки зенітного озброєння на торгових кораблях, відмова від протичовнових сіток на них, тактика дій підводних човнів та заходів боротьби з ними, заходи та контрзаходи озброєної авіації та підводних човнів). Зазначені автори після війни підкреслювали необхідність розповсюдження досвіду дослідження операції у мирній сфері життя, наприклад для отримання даних в умовах суворої комерційної таємниці про торгову діяльність конкурентів, та організації діяльності торгової компанії з відправкою товарів накладеними платежами⁴⁴. У цілому теорія операцій як прикладна наука займається питаннями найкращого використання озброєнь та обладнань, організаційними діями у військовій сфері, промисловості, торгівлі та транспорті, пізніше стали використовуватись і в політиці.

Ця інновація стратегічного розділу, який відомий ще з Г. Жоміні як стратегічна логістика, використовувалась в США у розрахунках часу та ресурсів операцій у стратегічному планування та прогнозуванні штабів. У післявоєнний період стратегічний аналіз, методи операцій стали використовуватись у економіці, у яку повернулися досвідчені військові, відбулась академічна інституціоналізація теорії операції як кількісного обґрунтування стратегічного аналізу.

Безіл Ліддел Гарт 1946 р. писав про те що розробка починаючи з 1929 р. «стратегії непрямих дій» надали йому усвідомлення не тільки перевагу непрямих дій над прями у військових кампаніях, але й розкривали сутність стратегії. «При більш глибокому вивченні я почав розуміти, що метод непрямих дій має значно більше застосування, що він є законом життя у всіх областях, філософською істиною. Виявилось, що його застосування слугує ключем до практичного вирішення будь-якої проблеми, вирішальним фактором у якій є людина, коли суперечні інтереси можуть привести до конфлікту. У всіх таких випадках прямий натиск нових ідей викликає упорний опір, збільшуючи, таким чином, труднощі зміни поглядів»⁴⁵.

Стверджуючи афоризм Наполеона про те, що «моральний фактор відноситься до фізичного, як три до одного», він пояснював: формальна (номінальна) сила супротивної армії або країни визначається кількістю військ та матеріальних ресурсів, останні у значній мірі залежать від реальної величини стану внутрішніх органів та нервової системи – стабільного управління, морального стану, забезпечення безперервного постачання. Тому наступ у напрямку, який не є для противника несподіваним, покращує його стан, і таким чином збільшує силу його опору. Тому у більшості кампаній порушення психологічної або фізичної рівноваги є важливою передумовою для його остаточного розгрому⁴⁶.

Мета великої стратегії полягає у тому, щоб розкрити слабкі місця у здатності противника організувати озброєний опір. Справжня мета стратегії – зменшення можливості опору. Звідси витікає аксіома: для того, щоб забезпечити досягнення той або іншої мети, необхідно мати декілька цілей. Тільки при наявності такої гнучкості вибору об'єкта стратегія може бути пристосована до випадкових змін обстановки⁴⁷. Мета великої стратегії – війни – домогтися кращого стану світу, хоча б тільки з вашої точки зору. Тому при веденні війни важливо постійно пам'ятати бажані післявоєнні цілі, оскільки зосередження зусиль виключно на перемогу, не думаючи про наслідки війни, лише виснажить сили і не дасть можливість для себе вигоду з подальшого світу. Оскільки післявоєнний устрій світу буде нестійким, містить зародки нової війни, та великим є ризик в коаліційній війні, у якій встановлення справедливого і розумного світу ускладнений небезпекою переходу від дружби до ворожнечі, тому Б. Ліддел Гарт стверджує мир, який сприяє прогресу, забезпечений взаємним стримуванням, можливий лише при рівновазі сил. Це в однаковою мірою стосується як до галузі внутрішньої політики, так і до галузі міжнародних відносин.

Інший висновок вивчення великої стратегії, полягає в тому, що практично необхідно пристосування загальної теорії стратегії до характеру загальної політики держави. Він виокремлює цілі агресивних і неагресивних держав та відповідне розходження в методах, якими вони користуються при проведенні своєї політики. Неагресивна країна спрямована на пошук такої форми стратегії, «яка годилася б для здійснення властивої цій країні більше обмеженої мети найбільш економним способом, з тим щоб застрахувати себе від можливих неприємностей і в даний час, і в майбутньому». При цьому він проти абсолютизації оборона, як нібито найбільш економного методу ведення війни, напрооти, «економія сил і успіх найкраще забезпечуються поєднанням оборонних і наступальних дій, заснованих на високій рухливості, що дає можливість наносити швидкі потужні контрудари».

Хоча війна і суперечить здоровому глузду, тому що є засобом вирішення питань силою, коли переговори не призводять до позитивного результату, однак ведення війни має контролюватися розумом, якщо хочуть, щоб мета війни була досягнута. Це пояснюється тим, що: 1) хоча бій є фізичний акт, управління ним здійснюється розумом людини; чим досконаліша ваша стратегія, тим легше і меншою ціною ви досягнете

перемоги; 2) чим більше сил ви витрачаєте даремно, тим вище ризик того, що війна обернеться проти вас, якщо навіть вам вдасться перемогти, ви будете мати менше сил, щоб відстояти власні інтереси після війни; 3) чим більш жорстокі методи ви застосовуєте, тим більш жорстокими робите своїх противників, що, природно, призведе до посилення опору, який ви намагаєтеся подолати; таким чином, чим рівніші сили, тим розумніше уникати крайніх заходів, які призводять до згуртування військ супротивника і його народу навколо своїх лідерів; 4) чим наполегливіше ви нав'язуєте ваші умови миру шляхом завоювань, тим більші труднощі створите на своєму шляху; 5) якщо ви досягнете вашої військової мети, то чим більших поступок ви будете вимагати від переможеної країни, тим швидше збудите у неї прагнення спробувати силою змінити наявний стан. Перемога в її істинному значенні має на увазі, що післявоєнний устрій світу і матеріальне становище народу повинні бути кращими, ніж були до війни. Така перемога можлива тільки в тому випадку, якщо буде досягнутий швидкий результат або якщо тривалі зусилля будуть економно витрачатися відповідно до ресурсів країни⁴⁸.

У 50-х – 60-х рр. ХХ ст. розроблюються концепції «стратегічної розвідки», «стратегічного планування», «стратегічного управління» в економіці.

Актуалізація інтересу та захоплення східною стратегією, перш за все Сунь-цзи, були пов'язані з такими історичними подіями.

По-перше, на Дальньому Сході відбулася перемога Китайської народної революції та прихід до влади Мао Цзедуна і перемога над Чан Кайші (Цзян Цзеші, 1887-1975), останній заклав основи «економічного чуда» Тайваня та керував цим островом до самої смерті у 1975 р. Наслідки Китайської народної революції актуалізували дослідження як традиційний джерел китайської стратегії, так і «стратегії виснаження» та теорії партизанської війни радянських теоретиків, таких як Блюхер, Старінов та інших.

Так М.І. Конрад у 1950 р. «Вступі до «Сунь-цзи. Трактату про військове мистецтво» визначав, що «з усіх «Семи військових канонів» «Військова стратегія» Сунь-цзи, традиційно відома як «Мистецтво війни», отримала найбільше поширення на Заході. Вперше перекладена французькою місіонером біля двох сторіч назад, вона постійно вивчалася й використалася Наполеоном, і, можливо, деякими представниками нацистського головнокомандування. Протягом двох останніх тисячоліть, вона залишалася найважливішим військовим трактатом в Азії, де навіть прості люди знали її назву. Китайські, японські, корейські військові теоретики та професійні солдати обов'язково вивчали її, і багато хто з стратегій зіграли важливу роль у легендарній військовій історії Японії, починаючи з VIII ст. Більше тисячі років концепції книги викликали безперервні дискусії та пристрасні філософські дебати, приковуючи увагу досить впливових в різних областях фігур»⁴⁹.

По-друге, цікавість до східної стратегії був викликана захопленням західною молоддю східною філософією, як модною, альтернативною та антикризовою. Цей інтерес підсилював антивоєнний рух пацифістів, пік якого наводиться на події опору В'єтнамській війні у США.

По-третє, програш Японії у Другій світовій війні у 1945 році призвів до заборони мати армію, і лише у 1954 р. з «національних сил безпеки» сформували Сили самооборони Японії. «Мілітаристський» дух Японії був розгромлений, але країна мала набути нову стратегію розвитку, як відображення нової політики. Як згадує «один з батьків японського чуда» Акіо Морита: «після Хіросіми, а також після другої атомного бомбардування, на цей раз міста Нагасакі, я повністю усвідомив, що Японії будуть потрібні всі таланти, які їй вдасться врятувати для майбутнього. Я можу навіть сказати, що вже тоді, будучи молодою людиною, я відчував, що повинен зіграти якусь роль у цьому майбутньому. Але не знав, наскільки великою виявиться ця роль».

Для збереження майбутнього особливу роль зіграв виступ імператора Японії. «Наш світ раптово змінився. Імператор, який до того часу ніколи не звертався безпосередньо до народу, сказав нам, що наше найближче майбутнє буде похмурим. Він оголосив, що ми, «можливо, прокладемо шлях до міцного миру для всіх прийдешніх поколінь», але нам доведеться при цьому «винести нестерпні страждання». Він переконував Японію дивитися вперед. «Об'єднайте всі свої сили в ім'я творення для майбутнього», – сказав він. І він закликав країну «йти в ногу з прогресом в усьому світі».

І багато талановитих японських вчених, які працювали на військову промисловість – спрямували свої зусилля на перемогу у наукоємних товарах на території США. Мабуть найбільш зразковою є доля засновників компанії «Соні» Акіо Морито і Масару Ібукі, які створили на їх думку компанію-новатора – «мозковий трест». В Америці «японське чудо» обґрунтовувалося «японським менеджментом», який для американців розгортався позитивним боком теорії успіху, а японцями розглядався як нова «війна» в полі економіки, у міжнародному бізнесі. Стратегія бізнесу транснаціональних корпорацій використовувала и досліджувалася як традиційна «східна стратегія», знову популярними стали східні стратагеми та трактат Сунь-Цзи. «Японське чудо», як і «чудо тихоокеанських драконів» відображували перехід світу до нової інформаційної фази розвитку. До того ж частка японських ТНК у економіці США визначили своєрідний економічний «реванш» японської стратегії. Як вважають Г. Хант та В. Зартарьян, впровадження стратегічного аналізу британським відставним розвідником Юнгом у Південній Кореї є фактором «південнокорейського чуда».

Економічний фактор став основним у стратегії протистояння двох капіталістичної та соціалістичної систем. Так у оборонній сфері формувалася система програмно-цільового планування озброєння і військової техніки наприкінці 1970 – початку 1980-х під керівництвом начальника Генштабу ЗС СРСР, Маршалом РС М.В. Огарковим, та заступника Міністра оборони В.М. Шабанова. Саме вони добивалися помірності у розвитку збройних сил і

переходу до новітніх технологій зв'язку та «розумної зброї» – революції у військовій справі. Але їх програш у питаннях стратегії Міністру оборони Д.Ф. Устинову та його заступнику Маршалу РС С.Ф. Ахромєєву, визначило виснаження Радянського Союзу у «гонці озброєнь» та стало однією з визначальних факторів краху радянської економіки наприкінці 1980 рр. та розвалу радянської держави⁵⁰.

У якості начальника Генштабу (1977-1984) Огарков продовжив лінію на створення головних командувань на стратегічних напрямках, підвищення керованості і боєготовності військ на основі щорічних навчань («Захід», «Схід», «Осінь»), в тому числі коаліційних військ Організації Варшавського договору, оснащення військ високоточною зброєю. Основний розлом у відносинах Устинова з Огарковим стався з приводу введення радянських військ в Афганістан. Перед прийняттям рішення Огарков, його заступники Ахромєєв і Варенников доводили: намічені до введення чотири дивізії (75 тис. осіб) завдання не вирішать⁵¹.

Програш був в стратегії управління та у питанні вводу радянських сил у Афганістан. До того ж західні розвідки все зробили для дискредитації М.В. Огаркова як «яструба» (у збитті південнокорейського літака) та у визначення як «майбутньої зірки збройних сил»⁵².

«Успіх навчань «Схід-2010» і в цілому успішне будівництво ОСК (чотирьох оперативно-стратегічних командувань (ОСК) на місці шести військових округів) можуть стати свідченням того, що прагматичний підхід «далекоглядного яструба» Огаркова до будівництва ЗС взяв гору над інтересами місницькими армійської еліти. Правда, невідомо, чи було це створено для проведення навчань «Схід-2010» за зразком ОСК «Схід», чи це питання найближчого майбутнього. Адже вже з 1 грудня 2010 р. за Указом Президента Росії об'єднані стратегічні командування мають замінити військові округи»⁵³.

З середини 80-х відбулася і теоретична дискусія про «неефективність прогнозування» та необхідність використання лише стратегічного планування, як стверджував Пітер Друкер. Саме у цей час відбувалося осмислення стратегічного аналізу на рівні великих корпорацій, а з середини 90-х у пострадянському просторі з'явилася перекладна література з стратегічного планування та аналізу, перш за все, у економіці та управлінні.

Майже класичним став метод дослідження «п'яти стратегій» Генрі Мінцберга, який проаналізував та надав п'ять різних тлумачень слова «стратегія»: стратегія як план, як спритний прийом, як паттерн (принцип поведінки, стійка схема дій), як позиція і як перспектива, а також деякі їх взаємозв'язки⁵⁴.

Стратегічний аналіз як інновація теорії управління стала активно використовуватись у теоретичному осмисленні інших сфер життєдіяльності. Відбувалося горизонтальне розповсюдження стратегічного аналізу у предметних областях, пов'язаних з управлінням, владою, конкуренцією, конфліктами та розвитком.

Так, у політичному аналізі, соціології політики стратегічний аналіз та дослідження стратегій суб'єктів застосовуються у вивченні міжнародних відносин (А.А. Кокошин⁵⁵, О. Дегтерьов⁵⁶, О.І. Соловьев⁵⁷, у політичному аналізі та прогнозуванні Б.І. Краснов⁵⁸, Є.М. Ожиганов⁵⁹, С.Г. Туронок⁶⁰ та інші), у виборчих та електоральних процесах (у стратегіях виборчої кампанії – С. Файер⁶¹, у іміджевій стратегії кандидата під час виборчої кампанії та інформаційних війнах О.В. Єгорова-Гантман⁶², у інформаційно-психологічній безпеці під час виборчої кампанії А.В. Брушлінський та В.Є. Лепський⁶³, у стратегічному плануванні виборчої кампанії у електоральній соціології О.І. Вішняк⁶⁴ та інші, у конфліктологічному підході дослідження ситуації І.Е. Бекешкіної⁶⁵).

Стратегічний аналіз застосовується у дослідженні діяльності партій, державотворенні, інститутах громадянського суспільства. У філософії, соціальній та політичній психології досліджуються стратегії життя та розвитку суб'єкта діяльності, його життєвого шляху (К.О. Абульханова⁶⁶ та інші).

Е. Ожиганов стверджує необхідність на сучасному етапі академічної інституціоналізації стратегічного аналізу у політиці у Росії. У академічному світі дисципліна стратегічного аналізу (англ. Strategic studies) може мати власний інституціональний сектор, як наприклад, в університетах Великобританії, або стратегічний аналіз знаходить місце під покровом політичної історії та політичної науки, що характерно для США та Канади. Формуються самостійні кафедри та програми підготовки вчених ступенів⁶⁷.

Створення Євросоюзу необхідність погодження політики, економіки різних країн, формування когнітивної фази розвитку світа, забезпечення «мейнстріму» нового технологічного укладу (нанотехнології, інформаційні та енергозберігаючі технології, медицина) визначило потребу поєднання методів експертно-евристичних, стратегічного аналізу, прогнозування, які отримали назву форсайт-методів прогнозування. Актуалізує дослідження форсайт-методів прогнозування формування Євразійського економічного простору. 18 листопада 2011 р. глави держав-членів Митного союзу Білорусі, Казахстану, Росії (Олександр Лукашенко, Нурсултан Назарбаєв і Дмитро Медведев) підписали ряд спільних документів: Декларацію про євразійську економічну інтеграцію, Договір про Євразійську економічну комісію та Рішення про Регламент Євразійської економічної комісії.

Ці тенденції стратегічного аналізу (циркуляція новацій у різних сферах досліджень стратегій), формування форсайт-методів прогнозування, розробка сценарного підходу у прогнозуванні визначають перспективні напрями дослідження політичних процесів та ситуацій з позиції бачення перспективи майбутнього у цілісності розвитку суспільства у глобалізованому відкритому світі.

Становлення стратегічної проблематики у політичному аналізі пройшло послідовність стадій та етапів розвитку.

На першій стадії відбувалося формування предметного поля та смислового відображення стратегії у військово-політичній сфері.

Перший етап визначає виникнення стратегії у Давньої Греції та Давньому Римі, з'являється стратагемний аналіз як вивчення вдалих прийомів військових та політичних хитрощів, формується мистецтво стратегії як професії стратегів у мирному та воєнному станах, досліджується співвідношення та взаємодія організаційного, інформаційного, морального та географічних факторів у підготовці та веденні війни, політичного та військового у цілепокладанні стратегії, досліджується роль та необхідні характеристики полководця. На цьому етапі з'ясовані *основні властивості стратегії*: вищий рівень військового управління, масштабність та цілісність організації (армії) обумовленість динамікою соціально-політично та військової ситуації, з одного боку, та загальноприйнятою метою, з іншого боку; визначеність специфікою діяльності у напруженій мобілізації всіх ресурсів у конкурентній боротьбі та у різних просторово-часових умовах; єдність військового мистецтва та дипломатії; ведення плану військової кампанії та її забезпеченні.

Другий етап розвитку стратегічного мистецтва, як розвитку традицій Давньої Греції та Давнього Риму, відбувався у Візантії (східному Римі) у середньовіччі у розвитку жанрів стратегікону та стратагем. На цьому етапі розвивалася проблематика визначення співвідношення стратегії та політики, при цьому військове мистецтво розглядалася як найвище у державі, як захист свободи та гідності держави, її цілісності та упереджую чого характеру стратегії. У стратегіконі Маврікія вперше введена проблема «полярності стратегії» у співвідношенні своєї стратегії зі звичаями та військовим мистецтвом противника. У теорії стратегії розвивається положення про стратегію як метод захисту та перемоги над «ворогами, формується вчення про організацію та структуру військ, специфіку управління різними частинами та координація дій між ними.

Третій етап визначив розвиток лицарства, використання здобутків стратегії попереднього етапу, деякий занепад стратегічної теорії та переключення більшої уваги до індивідуальної стратегії військового мистецтва у поєдинках та двобоях. Цей етап формується у визначенні морально-правових обмеженнях дій лицарства у різних кодексах та «зерцалах». Разом з цим завершення цього етапу визначається становленням інституту регулярних військ і стратагем у дипломатії. Цей етап завершується У Новий час з поверненням інтересу до надбань Давньої Греції та Риму, у стратегічному аналізі до стратегіконів, та завершується роботами Н. Макиавеллі «Володар» та «Військове мистецтва», у яких він надає стратегічний та стратагемний аналіз дипломатій (та політики в цілому, того часу) та військового мистецтва.

Друга стадія визначається, вслід за Б. Ліддел Гартом, як стратегічна революція, це є перший етап стадії, та подальше розповсюдження у соціальній та політичній сфері дослідження процесів та ситуацій, другий етап стадії, розвиток метатеорії стратегії (соціологія війни) та кількісних методів у стратегічному аналізі, третій етап, інформатизація та розповсюдження

застосування майже у всіх сферах дослідження суспільства, четвертий етап стадії.

Перший етап другої стадії визначений як «стратегічна революція», тому що військове мистецтво стратегії після наполеонівських війн набуло нової якості, цілісності аналізу стратегії, пошук взаємопов'язаних закономірностей стратегії управління військами, інституціалізації стратегічної теорії у навчальних закладах для вищого командного складу, формування стратегічних інститутів – Генеральних штабів, у тих арміях, які претендували на світове лідерство. На цьому етапі над теорією стратегії працювали К. фон Клаузевіц, Г. Жоміні та інші військові аналітики. Стратегія розглядається як засіб забезпечення політичних цілей цілісної держави. Завершенням цього етапу є роботи К. Маркса та Ф. Енгельса, які застосували методологію діалектичного матеріалізму до історії, розмежувавши економічний базис та політичну надбудову подій. Особливе значення мають роботи Ф. Енгельса, який зробив точний прогноз економіко-політичного та військового розвитку міжнародної ситуації у Європі, з можливими сценаріями розвитку майбутнього. Саме історичний матеріалізм з визначенням законів діалектичної єдності продуктивних сил та виробничих відносин, суспільної топіки та взаємодії внутрішніх ресурсів та зовнішньою конкуренцією на той час був важливим суттєвим кроком формування наукового прогнозування розвитку суспільства та міжнародних відносин.

Другий етап цієї стадії визначений соціально-тектонічними зсувами, а саме, першою світовою війною, Великою жовтневою соціалістичною революцією, розвиток індустріального укладу світу, боротьбою капіталістичного та соціалістичного таборів, «хвилі» антиколоніальної боротьби до другої світової війни включно. У Радянському Союзі стратегічна теорія розвивалася аж до Другої світової війни у дискусії та ідеологічній боротьбі «теорії глибинних операцій», теорії А. Свечіна про «єдність економіко-політичного основи та військової теорії», та «теорії партизанської війни». У цей період поставлена проблема про «соціологію війни», як метатеорію військового мистецтва та стратегічної теорії, у якій розроблюється «соціологія революції», «соціологія стратегії», та щільно взаємопов'язана «соціологія конфлікту». Соціологія війни обґрунтовувалась у роботах П. Сорокіна, М. Головіна, О. Свечіна. Впроваджуються інновації у стратегічному аналізі як теорія та практика військово-штабних ігор.

Але в цілому результатом цього етапу стала катастрофа радянських військ спочатку Великої вітчизняної війни, яка була обумовлена метафізичною тоталітарною домінацією ідеології над стратегічною теорією, спроба підвести «практику під догматичну теорію». Завершення Другої світової війни довело також, що хибний людиноненависницький устрій нацистської Німеччини, навіть при спочатку ефективній військовій стратегічній теорії, призводить до краху, оскільки моральний фактор опору руйнує навіть «сильну військову машину» яка слугує невротичній жорстокості та некрофільії.

Повернення до стратегічного аналізу у єдності з морально-психологічним фактором, мужністю цілісної країни, у діалектиці теорії та практики довело ефективність військового мистецтва та міжнародної діяльності СРСР.

Третій етап другої стадії стратегічного аналізу визначений потребами відновлення економічного життя, народного господарства, формування нової світової дипломатичної системи та усвідомлення результатів Другої світової війни, а також після впровадження ядерної зброї зміни «стратегічного ландшафту» політичних відносин. Цей етап є протистоянням капіталістичного та соціалістичних таборів, як у ідеологічній боротьбі, так і в локальних війнах, економічній конкуренції та дипломатії. Власне у стратегічній теорії широко впроваджується «теорія операцій», розроблюється «теорія ігор» та інші методи, обґрунтовується логіка історії військової теорії у роботах Б. Ліддел-Гарта, М. Монтгомері та інших.

На цьому етапі відповідно до суттєвих потреб розвитку відбувається розповсюдження здобутків стратегічного аналізу у різні сфери суспільного життя, оскільки результати протистояння у всіх сферах суспільного життя мають значення у боротьбі соціалістичної та капіталістичної системи. Стратегічний аналіз здійснюється як «стратегічна розвідка», «стратегічне планування», «стратегічний маркетинг», «стратегічне управління», розроблюються стратегії економічного, соціального, політичного міжнародного, технічного розвитку та таке інше. Формуються «фабрики думок» як нові інститути стратегічного аналізу у різних сферах, формуються дисципліни з вказаних напрямів у вищих країнах – лідерів світового розвитку.

Третя стадія розвитку стратегічного аналізу визначена формуванням інформаційного укладу та розпочинається з кінця дев'яностих років минулого століття під час активних процесів глобалізації, *визначається цілісним характером стратегічного аналізу та формування комплексних систем прогнозування та стратегічного аналізу* (форсайт, фароут).

Перший етап третьої стадії обумовлений потребами формування інформаційного укладу світу, визначений розвалом СРСР, як поразкою у економічній та інформаційній війні, у якій «гонка озброєнь» зруйнувала економіку країни, поліцентрична світова система визначила моноцентричність світу та формування лідерів можливої поліцентричності, формування Євросоюзу, адаптація к глобалізації країн Далекого сходу і Китаю, Росії, Індії, Бразилії та Латинської Америки, країн арабського світу. У теоретичному вимірі відбулася за ініціативою П. Друкера дискусія про неефективність прогнозування, заснованого на екстраполяції, та ствердження впровадження у дослідження майбутнього саме стратегічного аналізу. Відбувається широке пропагування та впровадження стратегічного аналізу та планування відносно будь-якого управління організаціями (різних сфер та різного масштабу), від економіки до політики, від фірми до ТНК та держави.

Другий етап третьої стадії обумовлений потребами глобалізаційних викликів, міжкраїновими загрозами – тероризмом та світовими кризами, можливостями – солідарністю та організацією країн Євросоюзу та

формування союзу Євразійського простору; нового переділу світу та устрою, війни у Афганістані, Ірані, мирні та насильницькі «революції» у Сербії, Грузії, Україні, Єгипті, Лівії та рухи опору глобалізації у країнах світу, особливо у Європі (Франція, Греція, Італія), формування когнітивно-інноваційного укладу світу, з так званим технологічним мейнстрімом.

Ці потреби визначають необхідність системного вивчення та комплексування методів прогнозування, планування та стратегічного аналізу, що відображено у формуванні форсайт методів прогнозування та фароут методу стратегічного управління з метою визначення перспективних наукових розробок у глобальному економічному розподілі продуктивних сил, виробничих відносин та міжнародної дипломатії. Інформаційні, організаційні та мережні технології війн і революцій визначили не тільки технології стратегії консолідації, а й нові стратегії війн. Війни, конкуренції, конфлікти у глобалізованому світі визначили не тільки розвиток стратегічного аналізу у різних сферах життєдіяльності суспільства економічній, соціальній, політичній, культурній, технологічній та військовій, а й поставили питання про взаємодію цих стратегій та цілісність метастратегій суспільного розвитку, у взаємодії держави та громадянського суспільства.

1.3. Понятійний аналіз «стратегії в політиці»

(Лепський М.А., Кудінов І.О.)

Понятійний аналіз стратегії у політиці обумовлений послідовним вирішенням проблем предметного поля стратегії у взаємозв'язку з смисловою визначеністю політики. Тому понятійний аналіз потребує звернутись до етимологічного навантаження поняття «стратегії» та з'ясування її ролі у смислового значенні політики.

Етимологія терміну «стратегія». Термін «стратегія» походить від давньогрецької στρατηγία «мистецтво полководця», що має коріння від στρατηγός «полководець, вождь, командуючий», точніше στρατός «військо» + ἄγω «веду». Пізніше це слово у латинській транскрипції «strategia» використовувалося майже у всіх європейських мовах: англійській (strategy), французькій (stratégie), німецькій (Strategie), італійській (strategia), польській (strategia), іспанській (estrategia), шведській (strategi), угорській (stratégia), португальській (estratégia), російській (стратегия), українській (стратегія), білоруській (стратэгія) та, навіть, в мовах народів, які взаємодіяли з європейськими та євразійськими народами, наприклад, у турецькій мові (strateji) та у тюркській гілці алтайської сім'ї мов.

Вже на перших етапах осмислення стратегії визначався її суб'єктний характер, як визначеність у *вищому рівні управління наймасштабнішою організацією* людей – полісом як у воєнному, так і мирному стані. Але стратегічна домінація полісного, а пізніше державного управління, полягала, перш за все, у відносинах війни, оборони та наступу, збереження та розвитку влади та устрою держави. Стратегія як відображення політичної суб'єктності визначена обумовленістю подій динамікою соціально-політичної ситуації та загальноприйнятою метою організації, це є свідченням *діяльнісного характеру стратегії*, у загальному вимірі, у якому організація держави, її лад і устрій, зберігається або змінюється з позиції її цілісності. Тому і стратеги, *суб'єкти стратегічного цілепокладання* вирішують потреби та інтереси політичного характеру у війні, конкуренції, протистоянні. Суб'єктноспрямований характер стратегії відображений і в характеристиках образу ідеального стратега, полководця та відомо, що у багатьох державах лідер, президент, або голова виконавчої гілки влади є верховним головнокомандуючим, або масштабних суб'єктів стратегії, так званих «композиційних особистостей», колективних або навіть організованих суб'єктів стратегії (генеральних штабів, «фабрик думки», рад національної безпеки, тощо) та образу ідеального управління у складних, конфліктних та екстремальних подіях.

Все це у якості необхідності вимагає від суб'єктів стратегії у політиці *філософсько-методологічного рівня аналізу політичної ситуації* та процесів, не випадково що більшість стратегічних теоретиків та практиків були або вважали себе учнями філософів (Ксенофонт – Сократа, Олександр Македонський – Аристотеля,) або обґрунтовували метарівень (філософський

та соціологічний) в аналізі війни, революції, реформування як суттєвих процесів зміни державного устрою (Ф. Енгельс, П. Сорокін, М. Головін, О. Свечін, В. Соколовський, М. Огарков та інші), або процесів які впливають на політичну систему та устрій держави, виборчі та електоральні процеси, легітимація та делігітимація політичних суб'єктів (політичних лідерів, партій, громадських об'єднань, класу, держави, міждержавних та міжнародних організацій).

Якщо на думку В. Воловика «політична свідомість» позначає одну з основних, інтегруючих форм суспільної свідомості, то «стратегічна свідомість» у політиці є відображенням розвитку стратегічного мислення, за висловом О. Свечіна, є відбиттям «стратегічного світогляду», дієвого, цілепокладаючого, суб'єктно визначаючого відношення до збереження та змін як державного устрою та влади, так і суб'єктивних мисленевих їх форм. Атрибутивним для стратегічної свідомості є її масштабний та суб'єктний характер у політиці, інтегруючий діяльність зміст. До того ж політична свідомість інтегрує суспільну свідомість, а стратегічна свідомість діяльність суспільства заради цілісного самозбереження та розвитку в умовах напруження сил та політичної конкуренції.

Суб'єктний, масштабний, цілісний характер стратегії відображений і у східній етимології стратегії. У китайській та японській мовах термін «стратегія» має схожу побудову у вигляді наступного біному: 1) традиційне написання ієрогліфів 戰略 (zhànlüè); 2) спрощене написання ієрогліфів 战略 (zhànlüè); 3) японське написання ієрогліфів 戦略 (せんりやく / senryaku). Перша частина 戰 (战/戦) перекладається як війна, бій, битва. Другий ієрогліф 略 є сполученням двох більш простих ієрогліфів 田 («поле») та 各 (кожний), що дослівно можна перекласти як «ходити навкруги поля» або «складати схему поля». Слід зауважити, що цей ієрогліф, на відміну від першого, що має три варіанти написання, залишився без трансформацій в кожній з систем написання. Ієрогліф 略 означає як іменники («аббревіатура», «виключення», «план», «схема»), так і дієслова («завойовувати», «грабувати»). У смисловому значенні ці ієрогліфи, як і в цілому ієрогліфічна мова, надають багатопланові образи та асоціації – семантичне поле, в якому відзначимо лише декілька «прив'язок», смислових аспектів.

По-перше, у цьому поверховому відображенні у образі «зображення для кожного поля битви» важливим значенням є підготовка, зображення, або план ведення війни. По-друге, ієрогліфічній семантиці відбивається є значення узгодження дій кожного у «образі» ведення війни, її конкретний характер. По-третє, смислове навантаження образу має процесуальне визначення війни, яке відображується людьми. У Південно-Східному регіоні (Китаї, Кореї, Японії та ін.) філософська, культурна, естетична, військова підготовка була обов'язковою у державних діячів, тому військові смисли запозичувались та передавались у політичній та державній практиці. Але смисл «стратегія для кожного» визначила важливе розповсюдження,

наприклад, стратагем у культурі Китаю в цілому, використання яких у різних сферах життя Китаю ретельно проаналізував Харро фон Зенгер.

Схожі процеси циркуляції військових смислів у практику державного та політичного управління відбувались у формуванні державних інституцій Давньої Греції та Риму, в останньому полководці ставали керівниками управління містами та провінціями, а потім і в країнах Західної Європи, освіта якої базується на науці, культурі Греції та Риму, з іншого боку передавалося у традиції підготовки військових, які часто ставали лідерами або керівниками держав.

Визначення стратегії у політиці безпосередньо пов'язана з визначенням *предметного обмеження стратегії у об'єктному полі політики*. Інтегруючий характер політики у суспільстві у якості об'єкта виділяє за сферами суспільного життя ті соціальні інститути, групи, та вузлові проблеми їх діяльності від яких залежить устрій та лад суспільства та держави.

У стратегії об'єктом діяльності є проблемне поле тих класів, інститутів та груп, відносини яких визначають цілісність держави, особливості застосування ресурсів життєдіяльності суспільства, у загостреній конкуренції, конфліктності, навіть війні. У Радянському Союзі об'єкт стратегії обмежували лише військовою сферою, оскільки інші вважались прерогативою інших сфер, політика цілісності залишилась за ідеологічною діяльністю, яка часто-густо ставала перетвореною формою догматизації, відходила від усвідомленої теоретично обґрунтованої практичної діяльності до форм абсолютизації деяких положень та авторитарної впровадження у практику.

Гострий конкурентний характер стратегії у війні відмічав ще О. Свечин та робив застереження звуження стратегічного аналізу лише військовою сферою. «Зовнішні та громадянські війни не представляють чогось самодостатнього, а утворюють лише частину безперервної політичної взаємодії людських угруповань. Протягом самої війни політичне життя провідних її держав не припиняється, а продовжується. Війна є тільки частиною політичної боротьби. Політичне мистецтво полягає в тому, щоб відстоювати інтереси певного угруповання серед усіх інших. Воно працює в атмосфері схрещення багатьох сил; хоча економіка і визначає в основному їх ворожнечу, сприяння або нейтральність, однак, у різні моменти не тільки змінюється напруга протидії, що зустрілася, чи допомоги, але навіть союзник може стати ворогом, і навпаки»¹.

Але саме обмеження стратегії військовою сферою визначило поразку Радянського Союзу у «холодній війні» в економіці та інформаційній сфері. Наведемо тільки загально прийняті визначення стратегії у радянських та американських словниках.

Велика Радянська Енциклопедія дає визначення стратегії як «вищої частини воєнного мистецтва, яка охоплює питання теорії і практики підготовки держави і збройних сил до війни, планування і ведення стратегічних операцій і війни в цілому»². У радянській воєнній літературі

стратегія визначається як система наукових знань про закономірності війни і сферу практичної діяльності вищого командування, яка відноситься до мистецтва підготовки держави і озброєних сил до війни та її ведення³. В словнику Міністерства оборони США (найпотужнішому на даний момент воєнному відомстві в світі) стратегія визначається як план або сукупність планів використання в узгодженому та комплексному вигляді усіх доступних державній владі засобів та інструментів (дипломатичних, економічних, інформаційних та воєнних) для досягнення цілей в районах бойових дій, цілей національного та / або багатонаціонального рівнів⁴.

Необхідно відзначити що американське визначення стратегії багато в чому нагадує свечинський стратегічний аналіз. О. Свечин продовжуючи традицію військового аналізу Дельбрюка, по-суті, розробив стратегічний аналіз політики у війні у розділі «Стратегія та політика», який складався з великих розділів, що, у свою чергу, деталізувався напрямками аналізу, наприклад таких як «Політика і економіка», «Політичні цілі війни», «План збереження внутрішньої безпеки», «Економічний план війни», «Дипломатичний план», «Лінія політичної поведінки під час війни»⁵.

У об'єкті стратегії він підкреслював цілісний характер політики, навіть окремих суб'єктів, діяльність яких залежить від майбутнього, часової модальності. «Твердження про панування політики над стратегією, на нашу думку, має всесвітньо-історичний характер. Воно не підлягає ніякого сумніву, коли творцем політики є юний клас, який йде до широкого майбутнього і історичне здоров'я якого відображається і у формі переслідуваної їм здорової політики. Але воно завжди викликає сумніви в тих державах, які представляють організоване панування вже відживаючого класу, який знаходиться в положенні історичної оборони, режим якого підгнів і який змушений вести нездорову політику, жертвувати інтересами цілого для збереження свого панування. І в цьому випадку нездорова політика неминуче продовжується нездоровою стратегією»⁶.

Але не тільки політика визначає стратегію, а й стратегія визначає політику в війні конкуруючих стратегічних суб'єктів. Відоме положення Клаузевіца про те ще війна є продовженням політики, але іншими засобами, іноді, як звертає увагу С. Переслегін перетворюється на положення про те, що «політика є продовження війни, але іншими засобами». Відомим є і той факт, що теорія управління і в політичній, і в економічній сфері отримала значний поштовх після розробки та впровадження «теорії операцій» Великобританії під час Другої світової війни.

Етимологічні дослідники щільно пов'язують поняття «стратегію» та «політика», навіть стратегію визначають через поняття «політики». Так, Український тлумачний словник, Оксфордський словник англійської мови та Російсько-Іспанський словник визначають стратегію як систему, спосіб, метод, алгоритм, поведінку (лінію поведінки), послідовність, політику та навіть філософію дій в умовах заздалегідь визначених обмежень або правил гри⁷.

Ототожнення стратегії з політикою деякою мірою обумовлено впливом східних концепцій стратегії і політики. Так, В.В.Малявін досліджує визначення «стратегії» в її східному (китайському) варіанті. Стратегія – це «відомий розрахунок або план, який передбачає певне співвідношення цілей і засобів дії»⁸. Згідно з китайською традицією життя кожної людини нерозривно проходить в оточенні йому подібних людей. Якби людина була лише твариною, стратегія не мала б сенсу, проте вона набуває значення в людському суспільстві, де кожний з його членів має певну свідомість, особисті інтереси і бажання, поставлені перед собою цілі, певні смисли. Природним чином, досягнення поставленої мети або задоволення потреб конкретного індивіда в більшості випадків є неможливим без використання можливостей оточуючих його членів суспільства, що виливається у проблему завоювання, утримання і використання влади – «здібності і можливості здійснювати свою волю, надавати визначальну дію на діяльність, поведінку людей»⁹, що утворює ядро політики¹⁰. Стратегія є тим засобом, який дозволяє людині досягати бажаного і при цьому залишатися у згоді оточуючими: «мета стратегічної поведінки, згідно з «Гуй Гу-цзи», полягає в тому, щоб підпорядкувати партнера або навіть власного пана своїй волі, підтримуючи в ньому впевненість у тому, що він діє самостійно»¹¹. Таким чином, стратегії особливу значення приділялося стратегічній поведінці, яка усвідомлювалася аналізувалася та окультурювалася. Саме на політичну психологію поведінки та буденну політичну свідомість спиралася політична діяльність та стратегія, остання розглядалася про спосіб завоювання, утримання і використання влади. Навіть у буденній свідомості стратегії поведінки отримали назву політики.

Розуміння стратегії у буденній та емпіричній свідомості відображене у оксфордському та іспанському словниках¹², які на відміну від вітчизняних видань, додатково акцентують увагу на стратегії як на певній спритності, хитрості, обмані, пов'язуючи її, таким чином, із стратагемами. Термін «стратагема / стратегема», як і стратегія, походить від давньогрецького στρατήγημα – воєнна хитрість та тлумачиться як «неортодоксальний шлях досягнення воєнних, цивільних, політичних, економічних та особистих цілей»¹³, або «стратегічний план з прихованими від супротивника будь-якою пасткою чи хитрощами»¹⁴. Однак своєї популярності емпіричне визначення стратегії як «стратагеми» отримали не завдяки досягненням давньогрецьких та давньоримських стратегів, політиків та керівників, а завдяки працям та досвіду їх китайських сучасників, в першу чергу, це стосується трактату воєнного мислителя Стародавнього Китаю Сунь-Цзи «Мистецтво війни» та твору анонімного автора «Тридцять шість стратагем».

Стратагема відображала у праксеологічному, алгоритмічному смислі воєнну та будь яку інтерсуб'єкту хитрість, обман, викладений у притчі, образі ситуації, або атрибутивні характеристики суб'єкта стратегії такі як винахідливість, спритність та неординарність. Як зазначає більшість дослідників стратагем¹⁵, це обумовлено неоднозначністю цього терміну в китайській мові. Так, для визначення цього поняття в китайській мові існує

не менше п'яти біномів: 伎倆 (jìliǎng), 手段 (shǒuduàn, shǒuduàn), 花招 (huāzhāo), 本領 (běnlǐng, běnlǐng) та 技藝 (jìyì). Кожний з біномів, у свою чергу, має не менше двох тлумачень: по-перше, як здібність, вміння, мистецтво, спритність, вправність, засіб, метод, прийом, талант тощо; по-друге, як виверт, махінація, фокус, маніпуляція та навіть підступництво і шахрайство.

Стратагеми, як форми буденній політичній свідомості, у східній стратегічній культурі стали основою для стратегічної теорії та ідеології, оскільки дозволяли ретранслювати смисли стратегічної теорії політиків до народу, суспільства. Тому для стратегічного аналізу особливе значення вирішення проблеми співвідношення буденної та теоретичної політичної свідомості.

Як зазначає Зарубін В.Г.¹⁶, в англійській мові відносно визначення теорії політики використовують два поняття *policy* та *politics*. «*Policy*» визначається к програма, метод дій, самі дії, що здійснюються людиною, групою людей по відношенню до певної проблеми чи проблем суспільства. Термін «*politics*» відноситься до тієї сфери суспільного життя, в якій існує постійна конкуренція чи протиборство різних політичних сил, суб'єктів.

У фундаментальній праці Е. Хейвуда визначається чотири основних підхода до політики, що розглядається як мистецтво державного управління, як публічний процес, як компроміс та консенсус, як влада та розподіл ресурсів¹⁷. Політика як *мистецтво державного управління* вона має корені з поняття «*policy*», поліс, та прийняте у академічній науці розглядати все, що пов'язане з діяльністю державних органів влади, або з здійснення державної влади. На думку Девіда Істона, політика навіть є «розподілом цінностей, здійсненне владними структурами». Політика у цьому підході є тим, що здійснюється внутрішньо у політії, тієї системи організації суспільства, що концентрується навколо апарату влади, та партійної системи. Політика як *публічний процес*, концептуально розширює предметне поле за межі державного управління до «суспільного життя», або «суспільної справи». Розмежування «політичне» та «неполітичне» співпадає з розмежуванням публічна (суспільна) та приватна сфери суспільства, держава (колективна організація життя суспільства) та громадянське суспільство (приватні інститути та спільноти людей, об'єднані особистими інтересами громадян). Теорія *політика як компромісу* розглядає не стільки область здійснення, скільки засіб прийняття рішення. Політика розглядається як засіб вирішення конфліктів через компроміс, переговори, інші заходи погоджувального характеру, всього того, що протистоїть застосуванню сили та голої влади, як «мистецтво можливого». На думку Бернарда Кріка політика є діяльністю у якій при заданій системі правил конфлікт інтересів вирішується за допомогою того, що кожній стороні конфлікту передається частина влади та ресурсів, яка відповідає значимості цей сторони для благополуччя та виживання всієї спільноти. Теорія *політики як влади* надає найбільш широке тлумачення цього поняття, що охоплює присутність у всіх сферах публічній

та приватній. А сама політика розглядається як те, що пов'язане з виробництвом, розподілом та використанням ресурсів для життєдіяльності суспільства, у здійсненні влади¹⁸.

У кожній з цих теорій змінюється предметне поле стратегії яка визначається різними суб'єктами – людиною, у буденній або теоретичній політичній свідомості, об'єднанню людей у визначенні політичної психології або ідеології, яке за допомогою системи управління стає організацією. Стратегія розглядається як процес об'єднання людей та ресурсів, їх позиціонування у вирішенні проблеми, як визначення майбутнього, та теоретичний аналіз організаційних процесів, в умовах протистояння, протиборства, конфлікту, що найменше у вирішенні конфліктів, прийнятті рішень та їх впровадження, імплементації. Політика все ж такі спрямована на інтегруючу функцію у суспільстві, а стратегія визначає її вищий, масштабний, цілісний рівень діяльності суб'єктів.

На основі критики чотирьох основних концепцій тлумачень політики інтегруючий та діяльнісний смисл у політиці визначає І.І. Кравченко, як «одну з основних формуючих суспільство організаційних та регулятивно-контрольних систем теоретичної і предметно-практичної діяльності зі структурою дійсних і перетворених форм, раціональних та ірраціональних ідей, дій й відносин, які визначаються ймовірним характером політичного процесу і політичного життя суспільства»¹⁹. У цьому підході політика є цілеспрямованою, теоретичною і практичною діяльністю в певних сферах життя суспільства, яка організується та спрямовується певною владою, що визначає засоби і методи досягнення цілей цієї діяльності²⁰. У цьому визначенні, на наш погляд, є недоречним відокремлення організаційних та регулятивно-контрольних систем, оскільки організаційна система має у своєму складі останню, та організація взагалі не може здійснюватися без регулятивно-контролюючої підсистеми. В той же час солідаризуючись з діяльнісним підходом автора, підкреслимо те, що у діяльнісному визначенні політики він звертає увагу на раціональний та ірраціональний ідеї, дії та можливості, дійсню та перетворені форми структури.

Протилежна точка зору, з якою не можна погодитись, представлена у дослідженні К. Мангейма, який посилаючись на австрійського соціолога і політика Шеффле, стверджував, що сутність політики, точніше політичного, можливо визначити лише за умов розподілу існуючої реальності на дві частини: сукупності явищ, впорядкованого, регулярного (застиглого) характеру, яку можна назвати раціональною дійсністю, сферою; та сукупності явищ, що знаходяться в стані хаосу та становлення – ірраціональну середу. Діяльність в рамках раціональної сфери зазвичай називається управлінням, в сфері ж ірраціонального така діяльність називається політикою.

К. Мангейм сферу політики вивів у сферу ірраціонального, що значно звужує предмет політики та її смисл, але проблема раціонального та ірраціонального є дійсно значущою для предметного поля як політики, так і

стратегії. Ця проблема має відображення у дискусії про стратегію як науку та як мистецтво.

Раціоналізація введення війни як теоретична розробка концепції воєнної стратегії стверджувалася ще під час «стратегічної революції» у роботах К. Клаузевіца, А. Жоміні, Карла Австрійського та інших теоретиків стратегії кінця XVIII – початку XIX ст.ст. Карл Австрійський в «Основах стратегії» визначив її як науку верховного командування про війну, що намічає план війни, який обіймає і визначає хід воєнних операцій²¹. Стратегія раціоналізується як процес планування і організації воєнних кампаній. Обґрунтування стратегія як науки поступово здійснювалась у наближенні до змісту науки, у «прагненні до логічного, максимально узагальненого об'єктивного знання»²². Проте, на відміну від науки, визначення та впровадження стратегії як форми людської діяльності, має великий обсяг умов невизначеності та суб'єктивної невпевненості у яких збільшується значення організаційних процесів та суб'єктивної волі та майстерності, яка ґрунтується не тільки на теоретично обґрунтованих раціональних принципах, а на практичній інтуїції, «умінні, майстерства, майстерності в технологічному, а часто і в естетичному змісті»²³. Саме вимоги до майстерності стратегічного суб'єкта, наближає стратегію з мистецтвом, у праксеологічному значенні. Як зазначає В.С. Соловйов, «наука повністю ігнорує індивідуальність дослідника і різні емоційні аспекти. Мистецтво ж, навпаки, первісно глибоко індивідуальне й існує в атмосфері надзвичайно гострого визначення естетико-естетичної позиції творця»²⁴. Наявність індивідуального (суб'єктивного) фактора зближує стратегію з мистецтвом. Кожний суб'єкт у конкретно-історичних умовах індивідуалізує стратегію, тому кожна реалізована стратегія є у конкретному змісті неповторною та унікальною, водночас маючи загальне принципове, у теоретично визначених закономірностях.

Наука, як «сума отриманих до сучасного моменту наукових знань»²⁵, у стратегії визначає теоретичний рівень політичної свідомості, мистецтво доповнює стратегію буденним рівнем и практичною спрямованістю знань, що власне і визначає «стратегічний світогляд» та формує відповідну картину світу. Стратегія як відображення узагальненого знання на практиці здійснюється у теоретичному осмисленні та практиці оперативного мистецтва, тактики й оперативних дій, які, у свою чергу, визначають межі стратегії.

Тактика (давньогрецька тактикός «те, що має відношення до шикування військ», від τάξις «строй, розміщення») в контексті воєнної стратегії є складовою частиною воєнного мистецтва, «що включає теорію і практику підготовки і ведення бою з'єднаннями, частинами (кораблями) і підрозділами різних видів збройних сил»²⁶. У військовій теорії тактика воєнна розуміється як мистецтво використання та впорядкованого розташування збройних сил в зоні бойових дій²⁷. У широкому розумінні тактика визначає мистецтво підготовки та здійснення ресурсів складових цілісності суспільства у діяльності.

У свою чергу, оперативне мистецтво охоплює питання теорії і практики підготовки та ведення спільних і самостійних операцій та бойових дій оперативними об'єднаннями видів збройних сил на різних театрах воєнних дій. Оперативне мистецтво реалізується у вигляді воєнних операцій, обумовлених завданнями стратегії і тактики воєнних дій, навчальними, адміністративними та службовими потребами²⁸. У широкому розумінні оперативне мистецтво визначає мистецтво комплексування дій складових цілісності у спільній та самостійній діяльності об'єднаних складових у різних просторово-часових полях, театру дії.

Оперативні дії визначають поточні та короткострокові заходи суб'єктів політики у конкретних плинних умовах ситуації, та забезпечують тактику та оперативне мистецтво.

У цих відносинах загального – особливого та конкретного, стратегія займає центральне місце, оскільки вона визначає загальну мету дій, сили, засоби, а значить і способи вирішення поставлених перед нею завдань, на рівні особливого – оперативного мистецтва та тактики, та конкретного тактичних та оперативних дій. Тому положення тактики повинно відповідати цілям оперативного мистецтва, які, у свою чергу, впливають із стратегічних орієнтирів. Відповідно до рівнів стратегічного аналізу змінюється і співвідношення раціонального та ірраціонального, зростає вплив морально-психологічного фактору як у військовій справі, так і в політиці.

Застереження абсолютизації раціонального, а часто-густо, шаблонного та стереотипного стверджують дослідники воєнної стратегії ще у другій половині ХІХ ст. Так, Х. Мольтке, начальник прусського генштабу, визначив її як «систему підпор...», «перенесення знання в практичне життя, подальший розвиток первинної керівної думки відповідно до обставин, які постійно змінюються»²⁹. Дане визначення акцентує увагу на єдності теоретичної і практичної рівнів пізнання, що здійснюється шляхом індивідуальної комбінації доступних на певному історичному етапі розвитку суспільства теоретичних знань та емпіричної інформації про ситуацію, яка вимагає рішень суб'єкта стратегування. Х. Мольтке відзначає, що стратегія є серцевиною воєнного мистецтва. Вона є не лише раз і назавжди визначеною сукупністю принципів та знання. Стратегія залежить не лише від особистісних характеристик стратега, а й від конкретної ситуації, зовнішніх обставин. Саме ці обставини забезпечують різноманітність і запобігають «шаблонізації» стратегій. Оскільки стратегія, сутністю якої є певні шаблони або технології, перетворюється на тактику, що має справу з наперед визначеними умовами дій.

Суб'єктний, масштабний та цілісний характер стратегії визначає специфіку дослідження стратегічного суб'єкта у політиці, який розглядається у протиріччі індивідуальне-колективне, особистісне – суспільне.

Проблема суб'єктної, як особистісної, стратегії визначена вирішенням питання, насамперед, про цілісність суб'єкта, як особистості в її житті. У політиці, ця проблема знаходить відображення у питанні про роль лідера та керівника у політиці, як особистості яка впливає на політичну ситуацію у

використанні засобів та ресурсів політичних інститутів, організації, об'єднань. Також це пов'язане з проблематикою погодження індивідуальних стратегій у груповій єдності, або у цілісності політичних організацій, різного масштабу.

XX ст. змінило акцент на користь персоніфікації поняття «стратегія». Поштовхом до цього послужили дві світові війни, їх жахи, передумови та наслідки. Проблемами індивідуальної стратегії життя активно займалися психологи, соціологи та філософи. Передумовою використання поняття «стратегія» стали наукові праці вітчизняних таких дослідників, як Л.Н. Когана, Б.Г. Ананьєва, О.М. Леонтєва, М.М. Амосова, О.Т. Москаленко, В.Ф. Сержантова та ін.

Взагалі, життєва стратегія логічно вважається сферою дослідження соціальної психології, соціальної філософії та теорії особистості. Однак, як зазначає М.Б. Марінов³⁰, виходячи з кількості робіт, перше місце в цій області займають роботи соціологічної спрямованості. Одним з перших соціологічних досліджень життєвої стратегії можна вважати порівняльне дослідження повсякденного життя польських селян в Європі та польських селян-іммігрантів в США У. Томаса і Ф. Знанецького, що побачила світ у 1918 р.³¹

Проблема стратегії життя в зарубіжній соціології отримала своє подальше дослідження в трудах дослідників соціології повсякденності: П. Бергера, Г. Гарфінкеля, І. Гофмана, Т. Лукмана, А. Щюца та ін. Основна увага в цих роботах була зосереджена на дослідженнях соціальних установок, концепцій життєвого світу, стратегічної дії та взаємодії, розробці і вдосконаленню відповідного інструментарію, в основному якісних методів дослідження. Важливу роль у дослідженні стратегії життя зіграли роботи Ш. Бюлер, С.Л. Рубінштейна та К.О. Абульханової-Славської. Так, К.О. Абульханова-Славська визначила стратегію, в широкому значенні, як здатність особистості поєднувати «свої індивідуальні особливості, свої статусні і вікові можливості, власні домагання з вимогами суспільства» або, у вузькому значенні, як «спосіб вирішення життєвих протиріч»³². Вона виділила три основні ознаки життєвої стратегії: вибір способу життя, вирішення протиріч «хочу – маю» і створення умов для самореалізації.

У вузькому значенні тлумачення стратегії К.О. Абульханової-Славської близьке з визначеннями представників конфліктології, які представляють стратегію як сукупність способів та стилю поведінки особистості (в даному випадку, стилю поведінки в конфліктних ситуаціях та способу дій у відповідних умовах) і визначають її як «спосіб переборення конфліктної ситуації, вирішення проблеми, що призвела до конфлікту»³³; «спосіб реагування на виникаючу проблемну ситуацію»³⁴; «орієнтація особистості (групи) по відношенню до конфлікту, установка на певні форми поведінки в конфліктній ситуації»³⁵.

У широкому значенні визначення К.О. Абульханової-Славської має філософський смисл – стратегія дозволяє вирішувати проблеми, що виникають у системі «особистість – суспільство». Саме це визначення

закріпилося в гуманітарних науках як класичне і визначило специфіку розгляду цього поняття в контексті життя. Стратегія життя є базовою для будь-якою іншої масштабної стратегії, оскільки саме вона резонує або ні з цілісністю життєдіяльності організації, та навіть суспільства. У стратегії життя особистості як і у інших стратегіях більш масштабних суб'єктів знаходиться питання цілісності, боротьба за існування і розвиток.

Цілісний характер життєвої стратегії визначали також О.С. Васильєва і Е.А. Демченко. На їх думку життєва стратегія є 1) «способом буття, системою цінностей і цілей, реалізація яких, згідно з існуванням людини, дозволяє зробити її життя найбільш ефективним»; 2) «мистецтвом ведення власного життя, головною метою якого є пошук і здійснення унікального сенсу»³⁶. Найбільш важливими, на їхню думку, характеристиками життєвої стратегії є рівень відповідальності, ступінь свідомості життя, система цінностей і відносин людини. На відміну від визначень К.О. Абульханової-Славської, І.Е. Ворожейкіна, А.Я. Кібанова, Н.В. Гришиної, в яких акцентувалася увага на стратегії як способі вирішення проблем особистості або як на способі реагування на виникаючі протиріччя в житті особистості, О.С. Васильєва і Е.А. Демченко приділяють увагу не певним проблемам, протиріччям, а самій людині, яка живої цілісності, її задоволеності своїм життям. Стратегія – не лише спосіб, система внутрішньої орієнтації, а мистецтво, що означає той факт, що життєві стратегії носять індивідуальний характер і не схожі одна на одну. Стратегія життя особистості визначає у політиці сферу політичної психології, електоральну поведінку громадян та професійну діяльність політиків, для яких саме політика є сферою здійснення стратегії самореалізації та самовизначення.

Е.П. Варламова і С.Ю. Степанов дають визначення стратегії в контексті людської індивідуальності як способу самовизначення людини у своєму житті, що в більшій або меншій мірі сприяє розвитку її творчої індивідуальності³⁷. У цьому понятті особливе значущість має визначення особистістю свого положення в життєвому просторі, визначення цілей і сенсу життя виходячи з наявності в особистості неповторних та унікальних характеристик. Неповторність проявляється, перш за все, в новаторських здібностях особистості, її неординарності. Життєва стратегія визначає та щільно пов'язана з життєвою компетентністю, яка визначає основи для суспільної компетентності, у тому числі і політичної. Життєва стратегія нібито виведена з сфери політичного, але саме у ній відбувається погодження цілісності особистості та цілісності суспільства, інтегративну роль у якому належить політиці. Останні революційні події у світі визначають, що саме громадянське суспільство, у якому визначаються потреби та інтереси особистості, визначило зміну державного устрою та ладу, без впровадження стратегії політики держави з позиції майбутнього, але з позиції політичної буденної свідомості, бажання отримання сприятливих умов для стратегії життя, тому соціальні мережі стали політичним фактором.

Змістовно близькою до життєвої стратегії категорією є поняття соціального характеру, що обґрунтоване в роботах Е. Фромма, Д. Рісмена.

Соціальний характер розглядається як «система поглядів і дій, якої дотримується яка-небудь група людей, і яка служить схемою орієнтації для індивіда»³⁸. «Частина характеру формується в процесі життєдіяльності під впливом соціальних детермінант і представляє свого роду «установку», з якою людина підходить до світу, який її оточує»³⁹. У вітчизняній науці даний феномен вивчається у відношенні до національної специфіки та визначається як «специфічне поле вибору суб'єктами своєї лінії поведінки, життєдіяльності, вираженої у визнаних ціннісно-нормативних параметрах»⁴⁰. Таким чином, соціальний характер визначає пріоритетний для людини, як представника даної соціальної групи, спосіб організації поведінки, який слугує досягненню відповідності соціально-економічним та політичним умовам його життя.

У вітчизняній соціології однією з перших робіт, присвяченій стратегії життя, є дослідження Н.Ф. Наумової, яка дає своє визначення стратегії, у вузькому розумінні, як можливості особистості ухвалювати довготривалі і продумані рішення і, в широкому, як спосіб вирішення і постановки особистістю життєвих завдань в умовах невизначеності і нелінійності життєвого середовища⁴¹. З урахуванням специфіки свого дослідження Н.Ф. Наумова дає причини стратегічної поведінки людини – невизначеність і нелінійність середовища, в якому існує людина. Згідно з автором, людина ставить і намагається розв'язати для себе завдання, з метою зменшення невизначеності і надання життю певного напрямку протягом тривалого періоду часу. Тим самим забезпечуючи собі внутрішній спокій і задоволеність життям.

У дослідженні індивідуальної стратегії як соціологічного поняття Омельченко О.Л. надає таку дефініцію: «індивідуальна стратегія» визначається як «серія послідовних усвідомлених виборів, що здійснюються індивідом, і заснованих на співвідношенні своїх шансів (переваг і недоліків формального статусу плюс індивідуальних можливостей реалізації його потенціалу) з існуючим на даний момент попитом, а також тактичне реагування на його зміни»⁴². Стратегія визначається через усвідомлений вибір, через основу діяльності цілепокладання та шансів здійснення майбутнього, як свого потенціалу. Близька до цієї позиції думка соціологів Т.Є. Різника та Ю.М. Різника, які розглядають стратегію як складову, що входить «в систему орієнтування поряд з системами мотивації, вольового рішення і контролю. Орієнтування виконує функцію рефлексії життя з погляду її образу, сенсу, цінностей, норм і цілей»⁴³. Стратегія в їх розумінні «є динамічна, саморегулююча система соціокультурних представлень особистості про власне життя, що орієнтує і направляє її поведінку протягом тривалого часу. Вона передбачає визначення або прийняття найбільш значущих орієнтирів і пріоритетів на довготривалу перспективу»⁴⁴.

Стратегія в політиці як позиціонування та орієнтація індивідуальних суб'єктів у довготривалій перспективі відображує логіку розвитку політики у взаємодії суб'єктів у боротьбі за владу та її застосування, у розподілі ресурсів. Індивідуальна стратегія в політиці тільки тоді стає стратегією

організації та іншого масштабного суб'єкта, коли відображає інтереси та потреби здійснення масштабної цілісності як у збереженні, так і в розвитку індивідуального та організованого суб'єктів. До того ж відбувається не тільки усвідомлений відбір суб'єктів у керуючій підсистемі класу, держави та громадянського суспільства. Управлінська підсистема перетворює управлінський або владний імпульс через ресурс масштабного суб'єкта у вагому політичну дію, а й самоорганізація масштабного суб'єкта відбирає ту життєву стратегію політика, яка потрібна цієї політичній ситуації та логіці події.

На рівні індивіда відбувається погодження різних стратегій групових, організаційних, суспільних як визначення цілісної стратегії та вибору домінації діяльності особистості. На цей процес звертає увагу О.В. Дуднік у розумінні стратегією як «визначення меж і конструювання індивідом власної повсякденності в рамках більш довгострокового цілепокладання і цілереалізації, що реалізується як ранжирування і вибір індивідом визначених ідентичностей і статусів, які досягаються, життєвих форм і культурних стилів, що відбувається в ситуації актуального самовизначення»⁴⁵. У цьому визначенні здійснюється спроба стверджувати повсякденність як основу суб'єктного вибору діяльності. Просторово-часова визначеність референтності індивідуального суб'єкта стає центром дослідження діяльності, відбувається певна абсолютизація індивідуального надособистісним, як сукупності суспільних зв'язків, які незавжди відбуваються референтно та контактено. Потреби держави та суспільства, взаємовідносини масштабних суб'єктів політики, іноді неконтактних з індивідуумом, їх взаємовідносини можуть значно вплинути на індивідуальне життя. Прикладом є революції та війни, які мали причини, хід та наслідки значущі як для індивіда, так і суспільства в цілому. Зміни державного устрою та відносин між людьми значно впливали на індивідуальних суб'єктів через зміну суспільних умов цілісності, її конкретно-історичну специфіку.

Стратегія життя як конструювання та соціальну поведінку стверджує А.Е. Созонтов. Згідно з автором, стратегія – це 1) деякий спосіб конструювання людиною власного життя, перш за все визначення його спрямованості, з точки зору орієнтації на ті або інші цінності; 2) один з основних регуляторів соціальної поведінки, який регулює цілісність життєдіяльності та задає спрямованість життєвого шляху людини⁴⁶. У цій позиція стратегічна діяльність, стратегування особистості свого життя зводиться до конструювання орієнтації, та регуляторної функції поведінки. У стратегії змішується пізнавальна конструкторська діяльність та поведінкове виконання життя, суб'єкт стратегування стає усіченим та нездатним до практично перетворюючої діяльності. Схожа позиція стверджується О.Г. Злобіною та В.О. Тихонович, для яких стратегія життя особистості – це «повторювана в основних сферах життєдіяльності поведінкова активність індивіда, ґрунтована на моделях подолання, пристосування або уникання перешкод, що виникають в процесі досягнення поставлених цілей»⁴⁷.

Але саме діяльнісне значення стратегії обумовлено стратегічним суб'єктом, який не тільки є активним, цілепокладаючим, здійснюючим мету як бажаний результат, а й гармонізуючим розвиток особистісної цілісності з цілісністю суспільства у довготривалій перспективі.

Саме цей смисл стверджує Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков у визначенні стратегії як «моделі побудови і здійснення особистістю свого життя з урахуванням перспективи, в якій втілюються ключові цілі особистості, протиріччя між суспільними та її особистими цілями, а також між цілями та реальними можливостями їх здійснення»⁴⁸. У цьому визначенні акцентується увага на перспективі, майбутньому становищі носія стратегії.

Визначення суб'єктів стратегії у політиці потребує з'ясування специфіки масштабних суб'єктів, оскільки саме вони розглядаються як домінуючі у політичному житті суспільства. Це питання щільно пов'язане з економічними дослідженнями стратегії і саме звідси за аналогією стали використовуватись у політиці. Цей процес обумовлений тим, що теорія управління та теорія організації були частиною економічної теорії, і лише менеджерізація визначила використання цих теорій у політичному, державному, соціокультурному та інших менеджментах.

Масштабні суб'єкти дійсно є суб'єктами лише коли можуть, як цілісність, пізнавати та втілювати діяльність, тобто це є дійсно цілісність, організована та яка має стратегію. Загальні концепції стратегії в організації розроблялися як російськими та українськими дослідниками (Р.А. Фатхутдінов, О.С. Віханський, О.І. Наумов, О.І. Ларичев, В.М. Колпаков, Г.А. Дмитренко, В.С. Соловйов та ін.) так і далекого зарубіжжя (Дж.Б. Куинн, Г. Минцберг, М. Портер, Р. Румельт, У. Астли і К. Формбрун, П. Друкер, Р. Лапьер та ін.).

Саме тому починаючи з 50-х рр. минулого століття розвивається стратегічне управління. Як зазначають О.С. Віханський та О.І. Наумов, передумовою виникнення цієї дисципліни стали підвищені темпи зміни у навколишньому середовищі, нові запити споживачів, підвищення конкуренції як на зовнішніх, так і на внутрішніх ринках, інтернаціоналізація бізнесу, нові можливості для бізнесу, обумовлені досягненнями НТП, розвиток інформаційних технологій, формування новітніх форм організації бізнесу тощо. Умовно можна виділити два контексти дослідження стратегії: в контексті управління розвитком підприємства, організації та в контексті управління ресурсами підприємства, в першу чергу, людськими ресурсами – персоналом.

У першому контексті стратегія є продуктом стратегічного управління, прерогативою вищої ланки управління, в якій в стислому вигляді зафіксовані орієнтири виробничої діяльності підприємства по задоволенню потреб споживачів, реакція на можливі виклики зовнішнього оточення, які реалізуються за допомогою гнучкого реагування і впровадження відповідних своєчасних змін в організації (в першу чергу, в сфері персоналу організації). Реалізація стратегії дозволяє організації досягати конкурентних переваг, які є фактором її розвитку, виживання та досягнення запланованих цілей в

довгостроковій перспективі⁴⁹. У цьому визначенні мають відображення важливі атрибутивні характеристики стратегії, а саме масштабність – вища ланка управління, орієнтуючий діяльність характер, системність як взаємодія з зовнішньому конкурентному середовищем, цілісність як прагнення досягти конкурентних переваг, вижити та розвиватися, довгострокова перспектива. У цьому визначенні недостатньо рельєфна визначена цілісність як внутрішня зв'язаність, емерджентність елементів організації, які мають властивості цілісності як елементи та втрачають їх коли втрачена цілісність. До того ж відокремленість від зовнішнього середовища, це не лише здатність гнучкого реагування та впровадження своєчасних змін в організації, а й здатність організації як цілісності бути суб'єктом змін, у пізнанні, аксіологічній та праксеологічній діяльності.

Менеджмент (управління персоналом) акцентує увагу на стратегії як певній моделі досягнення запланованого майбутнього, представлених у вигляді планів, програм, проектів та технологій, які можуть динамічного змінюватися у часі із збереженням просторової орієнтації, визначеної системи координат, базових і індивідуальних цінностей⁵⁰. Особлива роль менеджменту персоналу, або управління людськими ресурсами обумовлена спрямованістю мобілізації персоналу організації на цілісну діяльність, погодження індивідуальних стратегій життя у житті організації, у інституціалізації та об'єктивуванні діяльності у просторово-часовому полі. Саме організація життя цілісності масштабного суб'єкта, що здійснює діяльність у політиці – політичну діяльність визначає ефективність стратегії як здійснення цілей суспільства, у політиці – політичних цілей. Стратегія внутрішньо детермінована здатністю суб'єкта відмобілізувати як внутрішні резерви в організації діяльності, так і використовувати ресурси зовнішнього оточення у конкурентній боротьбі, конфліктах та протистоянні.

Найавторитетнішим дослідником бізнес-стратегії можна вважати Генрі Мінцберга з його концепцією «5 Пі». Г. Мінцберг виділяє п'ять (в більш пізніх роботах – чотири) тлумачень слова «стратегія». Перші два визначають стратегію як певний процес: а) стратегія як процес розробки плану майбутнього, планування майбутнього (запланована стратегія); б) стратегія як паттерн – досвід реалізації певної послідовності дій або поведінки з минулого (реалізована стратегія). Наступні два визначення визначають вміст стратегії: а) стратегія як позиція організації по відношенню до зовнішнього середовища (сукупність товарів або послуг, на виробництві яких спеціалізується організація, та ринки їх збуту); б) стратегія як перспектива – певне уявлення, концепція майбутнього стану розвитку організації, яка поділяється членами організації в їх намірах та/або діях⁵¹. Останнє, п'яте, тлумачення, аналізу якого Г. Мінцберг не присвятив жодної сторінки в останніх своїх дослідженнях, визначає стратегію як спритний прийом, маневр з метою перехитрити супротивника або конкурента⁵².

П'яте визначення стратегії відображає буденну політичну свідомість, тому не мала значної уваги з боку Г. Мінцберга, оскільки потребує що найменше узагальнення емпіричних стратагем, які функціонують у стратегічній культурі. А це завдання зуміли вирішити лише китайці у класифікації всіх стратагем у 36 видів. Але в цілому метод «5 S – Мінцберга» набув технологічного значення у стратегічному аналізі.

РОЗДІЛ II. ТОПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

2.1. Історія дослідження політичного простору

(Гугнін Е.А.)

У соціології, як і в будь-якій іншій науці, вагоме значення має інтерпретація понять. Як наголошував В. Ядов, «інтерпретація понять у певних термінах є пошуком емпіричних ознак, що пояснюють їхнє значення в якомусь суттєвому для нашого завдання відношенні. А суттєве відношення, у свою чергу, визначатиметься проблемою і предметом дослідження»¹.

Беручи це твердження за основу, окреслимо перед собою мету – проаналізувати в контексті соціології політики поняття «простір», у тому числі соціальний і фізичний, а згодом у цьому ж контексті звернутися до аналізу понять «поле», «політичне поле» («поле політики»), «електоральне поле», «капітал», «позиції», «практики», «диспозиції», «habitus».

Виходячи з простої аксіоми, відповідно до якої соціальна реальність у всіх її проявах не може розглядатися поза просторовим контекстом, важко назвати соціолога зі світовим ім'ям, який не досліджував би виникнення, сутність, а також умови рухливості поняття «простір».

Проте, внаслідок різних завдань, різниці між сегментами соціальної реальності, нарешті, неподібних теоретичних концепцій, обстоюваних представниками різних соціологічних шкіл, і до сьогодні не вщухли суперечки щодо уточнення того, що є простір і з чого він складається (звичайно ж, за умови його подільності), а внаслідок цього відсутнє однозначно сформульоване й стійке його визначення.

Саме тому вважаємо доречним розпочати з аналізу концепцій, що так чи інакше торкаються властивостей фізичного, соціального, політичного просторів.

Уперше поняття фізичного простору як самостійного елемента соціологічного аналізу з'явилося в роботах представників географічної школи. Географічний детермінізм як обґрунтування визначальної дефініції простору, що розглядався як природне середовище, котре має ресурси для розвитку суспільства, набув свого поширення у XVIII ст. в роботах Ж. Бодена, Ш. Монтеск'є, Ф. Ратцеля, К. Ріттера. Саме ці вчені прагнули обґрунтувати справедливість існування соціальної нерівності, виходячи з географічного місцезнаходження окремих народів.

Зокрема Ж. Боден серед основних факторів, що впливають на життєдіяльність людей, називав клімат, місце проживання, а також рельєф заселеної території. Згідно з цими критеріями він виділяє три пояси: південний, середній і північний, з-поміж яких середній вважав найсприятливішим для ідеального поєднання кращих рис південного й

північного поясів (благодатність ґрунтів – від південного і фізичної міці людей – від північного).

Певною мірою ідеї Ж. Бодена вплинули на Ш. Монтеск'є. Своє бачення ролі географічних факторів у житті людей і держав у XIV–XIX ст.ст. він запропонував у своєму творі «Про дух законів» (1748), де розповів про вплив матеріальних і фізичних факторів на поведінку людей, а також на політичну структуру суспільства й держави. Проте варто наголосити, що цю концепцію він поширював виключно на слаборозвинені суспільства, надаючи перевагу в організації життєдіяльності людей у розвинених суспільствах «волі законодавця». На цій слабкій рисі теорії Ш. Монтеск'є вперше чітко наголосив Р. Арон², натомість, до нього більшість істориків філософських учень цю безглуздість ігнорували.

Надалі простір, а також його складові частини (соціальний і фізичний простір) розглядалися вже крізь призму новоствореної О. Контом науки, названої «соціологією». Сам О. Конт багато уваги приділяв ідеї прогресу й циклів поступального розвитку Розуму, і, у цьому ключі, проблемам побудови суспільства й стадіям його розвитку. Саме тому він не міг оминати увагою таке поняття, як «простір».

Так, основоположник соціології, характеризуючи нову науку як «соціальну фізику» (хоча, на думку Ю. Давидова, точніше говорити «фізику соціального»³, відзначав, що єдність з фізичними науками, які мають справу з тілесним, матеріальним, і, одночасно, її відмінність від них обумовлена особливостями її предмета – суспільством.

Говорячи про прогрес Розуму, Конт наголошував на самодетермінованості останнього і, водночас, виділяв характерні рушійні сили цього процесу. До них він зараховував, по-перше, ті, що належать людському організму («расова організація» людських індивідів); по-друге, ті, що пов'язані з місцем проживання індивідів.

Отже, Огюст Конт визначив географічний фактор як вторинний. Саме тому він був одним з перших учених, який фактично піддав сумніву абсолютне значення географічного детермінізму для розвитку соціуму й визначення специфіки процесів, що відбуваються в ньому.

Незважаючи на це, саме така обставина відіграла свою головну роль у подальшому аналізі зв'язку між соціальним і фізичним просторами, де перевага вже надавалася соціальному простору, а географічні фактори виконували не просто другорядну, а подеколи мізерну (майже до повного ігнорування) роль.

Так, не без впливу цієї методологічної установки О. Конта, набагато пізніше Р. Арон та інші соціологи піддали сумніву правильність ідей географічної школи й запропонували не ґрунтуватися на її догмах, а тільки враховувати особливості клімату, географічного середовища проживання при визначенні специфіки життєдіяльності окремих людей й суспільства в цілому.

Проте згодом саме на основі результатів діяльності географічної школи з'явився ряд самостійних дисциплін: політична географія (пов'язана з

іменами Р. Хартшорна, В. Колосова, Х. Маккіндера); соціальна екологія (представники: Р. Данлеп, Ю. Марков); соціально-економічна географія (в роботах Б. Хорева, О. Анохіна, а також Р. Моррілла).

У другій половині XIX ст., коли для вчених стало очевидним, що клімат і інші географічні фактори не можуть самостійно визначати закономірності розвитку й функціонування суспільства та його складників, чимало соціологів почали розглядати фізичний простір, ґрунтуючись на ряді кількісних показників, і, у першу чергу, на показнику щільності населення та його ролі у формуванні суспільства.

У цьому напрямку працювали такі соціологи, як Г. Спенсер, Г. Зіммель, а також Е. Дюркгейм. Велику роль у розумінні сутності й основних рис простору відіграли роботи Г. Спенсера, у яких він спробував розглянути специфіку взаємовідношень пари «суспільство ↔ простір». У цьому аналізі Спенсер багато уваги приділяв обговоренню структури суспільства й місця в ньому біологічних організмів.

Спираючись на свої спостереження, він дійшов таких висновків:

1. Біологічні організми мають чіткіше виражену зовнішню форму на відміну від суспільств і, відповідно, структура останніх швидше метафорична, ніж реальна.

2. Будь-які місця у фізичному просторі абсолютно доступні якому-небудь індивіду, а, відповідно, різне розташування індивідів обумовлено швидше не біологічними, а історико-соціальними причинами.

На нашу думку, набагато далі цих висновків просунувся Е. Дюркгейм.

У своїй роботі «Елементарні форми релігійного життя», виданої ще в 1912 р., він відзначав, що власне сам простір не має жодних фізичних чи інших характеристик. Щодо зв'язку між фізичним і соціальним просторами він дотримувався такої точки зору: «Простір суспільства перемішується з цілісністю простору. Оскільки індивіди й речі в оригіналі мають бути розділені в суспільстві між різними групами, тобто класифіковані, то усвідомлена самоорганізація, класифікація суспільства передається простору, що його займає. Простір повинен бути розділений, і ці класифікації мають бути відомі всім членам суспільства»⁴.

Найголовніше в підході Дюркгейма – це визнання значимості соціологізації простору.

Принципи суспільної класифікації переносяться на організацію простору, причому суспільство своїм авторитетом нав'язує це бачення як таке, що має бути. Проте думка Дюркгейма уявляється обмеженою в плані пізнання простору, по-перше, через те, що суспільство у нього – це, усе-таки, певна єдина річ, організм, особлива сутність. А в цих термінах не зовсім просто описувати зв'язок, взаємодію, комунікацію. Що ж стосується позитивних аспектів цієї концепції, то варто вказати на самоочевидність певних просторових упорядкувань для членів суспільства. Вони не опираються, не заперечують таке бачення простору – проте, власне, і не «погоджуються» з ним. Вони сприймають його так саме, як і норми.

І хоча сам Дюркгейм писав про авторитетну підтримку суспільством просторових уявлень, зрозуміло, що вони утримуються не прямим насиллям чи авторитетною заданістю, а своєю чітко вираженою самоочевидністю. Це стосується, наприклад, самоочевидності приналежності кожного з нас до так званої «малої Батьківщини», котра й до нашого часу, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, асоціюється у більшості респондентів з «Батьківщиною великою» тощо.

Концепція «соціології простору» Георга Зіммеля дозволяє розглянути інший бік питання, що нас цікавить. Виклад поглядів Г. Зіммеля спирається на ряд статей і, зокрема, на основну його працю «Соціологія», точніше – на дев'ятий розділ цієї роботи «Простір і просторові порядки суспільства».

На думку Зіммеля, простір – це «форма» здійснення будь-якої соціальної взаємодії. Таке визначення, на перший погляд, є доволі розмитим, але за допомогою тексту цього автора спробуємо розібратися в тому, що він вкладає в розуміння цього терміна. Оскільки простір – це «форма», то він наповнений певним змістом, що має соціальну цінність, а також сприяє маніпуляції ним соціальними суб'єктами. Власне простір, за Зіммедем, не є діючим фактором. Згідно з цим твердженням ані царства, ані імперії (Reiche) не можуть бути безмежно великими, а будь-яке просторове взаєморозташування людей неминуче набуде своєї просторової форми. Проте ті змісти, котрі цю форму наповнюють, залежать від інших змістів, а не від простору.

На думку Зіммеля, «не географічне охоплення в кілька квадратних миль створює велике царство; його створюють ті психологічні сили, які з якогось серединного пункту політично утримують разом жителів тієї (географічної) області».

Проте справа не в просторі як такому, а в душі (це зауваження доводить, що до потрактування простору Зіммель підходив у першу чергу з філософської точки зору, конкретніше – з позицій суб'єктивного ідеалізму). Для Зіммеля не простір, а здійснюване душею членування й складання його частин має суспільне значення. При цьому даний синтез фрагменту простору є специфічно-психологічною функцією, що – за всіма уявно природними даними – досконало індивідуально модифікована; але категорії, з яких він виходив, під'єднуються, без сумніву, більш чи менш наочно-споглядально – до безпосередності простору.

Водночас, у певних випадках, за Г. Зіммедем, просторова форма виявляється важливою для розгляду соціальних явищ (виходячи з суті наукової проблеми, досліджуваної в запропонованій монографії, зайвий раз нагадаємо, що предметом соціології Зіммель вважав «форми роблення суспільства» («Formender Vergesellschaftung» – *Е. Г.*), а форма, як ми знаємо, – характеристика просторова).

Одним з найважливіших прикладів дослідження просторових форм, за Зіммедем, є поняття «виключності простору».

Суть цього поняття полягає в підкресленні унікальності, відповідно, й немислимості у множині кожної частини простору як такого. Саме це

дозволяє нам говорити про тотожність об'єктів – у всіх інших аспектах, окрім просторового. Вони тотожні, але розміщені в різних частинах простору, й саме тому стають, у певному сенсі, унікальними. Ця унікальність простору, на думку Зіммеля, повідомляється предметам, якщо вони мисляться лише як такі, що заповнюють простір, і це стає особливо важливим для практики по відношенню саме до тих з них, до яких ми зазвичай і використовуємо значення простору.

Також Г. Зіммель наголошував на принциповому значенні визначення меж у просторі. Він зауважував, що простір, зайнятий якоюсь суспільною групою, ми сприймаємо як єдність. Причому єдність простору настільки ж виражає єдність групи, настільки й навпаки. При цьому межа, в концепції Зіммеля, – це не просторовий факт із соціологічним ефектом, а соціологічний факт, що оформлюється просторово.

Окрім цього, Г. Зіммель розглядав також і відмінності у просторовому оформленні товариств, фіксованих на певних територіях й таких, що переміщуються.

Нарешті, він досліджував значення просторової дистанції по відношенню до людей (пізніше це буде однією з тем «соціальної екології»).

Отже, концепція Георга Зіммеля є дещо гнучкіша, ніж концепція Е. Дюркгейма. Так, зауважимо, що за допомогою понять Зіммеля можна описати не тільки суспільство в цілому, але й окремі соціальні утворення зокрема, аж до взаємодії окремих індивідів. Хоча варто визнати, що Г. Зіммель не так чітко акцентував увагу на квазінормативній самоочевидності просторового членування, як це зроблено в концепції Е. Дюркгейма. До того ж Г. Зіммель недостатньо чітко окреслив позицію спостерігача й погляди власне учасників взаємодії.

Інше бачення існування простору запропонував Т. Парсонс. Саме в Парсонса ми вперше зустрічаємо зрозуміле применшення значення простору на противагу значенню часу для аналізу соціальної дії. Так, у одній зі своїх ранніх робіт він писав про те, що фізичний час є способом співвіднесення подій у просторі, час дії («actiontime») – спосіб зв'язку засобів і цілей та інших елементів дії. При цьому дія, за Парсонсом, не просторова, але тимчасова. Звичайно, кожна конкретна подія відбувається також і в просторі. Але цей факт є неproblemатичним даним в тому, що стосується аналітичних наук про дію.

У іншому джерелі – основній своїй праці «Соціальна система» Т. Парсонс уже стриманіше формулював тезу про просторовий аспект соціальної дії. Саме в цій роботі він уперше ввів у обіг поняття «територіальності», розуміючи її як один з реляційних атрибутів «ego» як біологічного організму. (Реляційні критерії визначають специфіку відношення якогось об'єкта до «ego», а отже, до інших об'єктів)⁵.

Що ж до даних реляційних критеріїв, то Т. Парсонс виділив три основні реляційні атрибути:

- а) так звану «біологічну позицію» (статевий аспект відтворення);
- б) просторове, або територіальне розміщення;

в) темпоральне розміщення (локалізація в часі).

Якщо просторова позиція еґо як організму в цей момент часу вважається даним, то відношення до неї позиції в просторі, де розміщений alter, саме і є територіальним розміщенням.

Таке релятивне (співвідносне) територіальне розміщення притаманне всім діям, водночас особливо важливим воно є у двох випадках. По-перше, оскільки кожний індивід виконує декілька соціальних ролей, тривалість необхідного для них часу не може бути більшою, ніж дозволяє обмежена просторова мобільність у процесі переходу від однієї з них до іншої, наприклад від родини до роботи і навпаки. Це означає, що основні «базиси операцій» діяльності індивіда мають міститися всередині обмеженої територіальної області, хоча «регулярний зв'язок» опосередком механічних засобів значно розширило цю область. Товариство – це колектив, члени якого розділяють загальну територіальну область як базис своїх операцій у повсякденній діяльності». Т. Парсонс ще називав це «резидентним розміщенням». Окрім цього, важливим аспектом територіальності є використання сили. Сила діє власне на тіло, організм, обмежуючи свободу особи, що діє, зокрема руху чи комунікації.

Парсонс у своїй концепції стверджує, що, аби використовувати силу проти діючої особи, необхідно «дістатися до неї» у тому місці, де вона є або хотіла би перебувати. Використання сили – крайній засіб запобігання дії (небіжчик не діє), і, оскільки як компонент влади використання сили має контролюватися в суспільстві, територіальна організація сили та її можливе використання завжди є фокусом структури суспільства⁶.

Поняття територіальності зустрічається також і в роботі Т. Парсонса «Суспільство», де розкривається по-новому. Так Парсонс наголошував, що «суспільство, у першу чергу, політично організоване, і повинне визначити «відносно ефективний нормативний порядок на певній території»⁷.

Отже, аналізуючи роботи Т. Парсонса, можна сформулювати такі висновки, обумовлені його концепцією:

1. Дія – аспект, що аналітично вичленовується, не просторово, проте, у свою чергу, виключно тимчасово (існує в часі – *Е.Г.*).

2. Дія як конкретний феномен припускає організм того, хто діє (тіло).

3. Тіло розміщене в просторі, зокрема так, що поруч з іншими тілами (організмами діючих) переміщення тіла повинно забезпечити можливість виконання соціальних ролей, до того ж вони контролюються суспільством на основі сили.

4. Сукупність організмів, що діють на певній території, зумовлює утворення певного товариства, адже:

а) тіла членів суспільства перебувають переважно в одній області (на одній території);

б) на цій території підтримується певний нормативний порядок, котрий, як уже наголошувалося, перш за все ґрунтується на силі, хоча й не виключно на ній.

5. І, нарешті, парсонівський простір сполучається з тілами тих, хто діє, а час – з очікуваннями.

Ця теза ще раз відбиває тенденцію, що має місце в соціології і поділяє її на дві достатньо умовні частини: переважно просторову та переважно часову; тобто навіть висловлювання, що з'єднуються в диз'юнктивному модусі (за принципом «або/або»), сполучаються з реальністю за допомогою просторового чи часового співвіднесення.

І якщо представники першої виділяють як значимі самостійне значення культури, поведінку людей як суб'єктивно вагомі смисли (до них зараховують М. Вебера, Т. Парсонса, Н. Лумана), то інші, навпаки – тілесність, потреби, владу.

У Дж. Тернера, який синтезував думки багатьох теоретиків, в тому числі А. Шютца, І. Гофмана, Е. Гідденса, під простором розуміється соціально організований простір інтеракцій. «Власним розташуванням у просторі або своїм пересуванням у просторі люди сигналізують один одному про свої наміри та очікування»⁸.

На сьогодні сутність простору зазвичай привертає увагу великої кількості соціологів у всьому світі. У цій сфері варті уваги результати російських учених, які досліджують питання структурування і генезису простору. Перш за все, варто назвати О. Філіппова й Ю. Качанова. Якщо перший розглядав в основному сутність простору як такого, надаючи перевагу аналізу політичному простору, то інший, проголошуючи себе послідовником П. Бурдьє, вивчав взаємодію соціального й фізичного простору, акцентуючи саме на соціальному просторі.

У цілому ж, на прикладі робіт вищеназваних учених, варто констатувати, що більшість російських соціологів надає перевагу розгляду соціального простору, при цьому фізичний простір відіграє для них другорядну роль (перш за все, використовують його для виділення основних рис простору соціального).

Водночас, варто наголосити на тому, що питання розгляду соціологією такого поняття, як «фізичний простір» не втратило актуальності й до нашого часу, адже, по-перше, без аналізу й осмислення поняття «фізичний простір» було б неможливим виведення й аналіз власне поняття «соціальний простір». По-друге, без аналізу фізичного простору чимало соціологічних теорій середнього рівня уявити просто неможливо.

Зважаючи на те, що людина з розвитком цивілізації вже не уявляється поза суспільством, акцент аналізу простору поступово зміщався з фізичного простору на соціальний. Саме процес становлення й розвитку поняття «соціальний простір» вартий бути обраний предметом подальшого дослідження.

Перші спроби проаналізувати і сформулювати поняття «соціальний простір» датуються ще XVII ст. Р. Декарт, Т. Гоббс, Лейбниц, Вайгель – це неповний перелік мислителів, які визначили мету – зрозуміти природу соціального простору. Потому, окрім пропозицій власних дефініцій цього поняття, чимало дослідників намагалися систематизувати вже наявні і, на

основі такого синтезу, сформулювати певне єдине поняття – «соціальний простір».

Серед таких учених варто назвати Ф. Ратцеля, Г. Зіммеля, Е. Дюркгейма, Р. Парка, Е. Богардуса, Л. фон Візе.

Незважаючи на солідний перелік імен поважних учених, котрі хотіли розібратися в сутності соціального простору, у концептуально розгорнутому вигляді наукове описання соціального простору було реалізоване тільки на межі ХІХ–ХХ ст. в роботах відомого російсько-американського соціолога П. Сорокіна.

Проаналізувавши й зіставивши наявні на той момент концепції, які стосувалися простору, зокрема співвідношення і взаємодії фізичного простору й суспільного життя, він уперше спробував чітко визначити:

- що саме є простором;
- які існують його складники;
- якщо таких виявиться декілька, то які риси їм притаманні і, відповідно, якими є механізми взаємовпливу.

Метод, який використав під час аналізу П. Сорокін, значно відрізняється від методів його попередників. Так, суспільствознавча думка ХVІІІ–ХІХ ст. ґрунтувалася на вивченні різнорідних лінійних тенденцій, що розвиваються в просторі й у часі, пошуків «динамічних законів еволюції й прогресу» (прикладом є концепція Мечнікова – концепція трьох цивілізацій; Спенсера з його концепцією законів переходу від «простих» до «складних»; Дюркгейма, чия концепція пов'язана з появою міст).

П. Сорокін вивчав постійні і повторювані географічні, біологічні, психологічні та інші фактори соціокультурного розвитку, а особливу увагу приділяв саме останнім – «іманентним силам соціокультурних систем» (так їх назвав сам Сорокін).

На відміну від представників географічної школи П. Сорокін географічні фактори вважає другорядними, наголошуючи при цьому, що нерівність людей, а також фізичні й біологічні особливості індивідів залежать виключно від змісту та характеру соціальної стратифікації. Що ж стосується власне поняття «географічний (геометричний у Сорокіна) простір», то він, відповідно, виконує другорядну, по відношенню до поняття соціального простору, роль. П. Сорокін використовує геометричний простір (точніше його поняття) виключно для порівняння з соціальним. Це, на його думку, сприяє роз'ясненню складності організації суспільства⁹.

Аби чіткіше розмежувати соціальний і геометричний простори, Пітірим Сорокін виділяє характерні риси соціального простору:

1. Соціальний простір принципово відрізняється від простору геометричного. Справа в тому, що положення індивіда в цих просторах (його позиція) є неоднозначним. Так, два зовсім далекі один від одного в соціальному просторі індивіди можуть знаходитися дуже близько в просторі фізичному, наприклад, слуга і король, слідчий і злочинець, декан і студент, виборець і депутат тощо; та, навпаки, котрі перебувають близько один до

одного в соціальному просторі, можуть існувати далеко один від одного в просторі фізичному;

2. Правило, згадане в першому пункті, поширюється й на вивідні від цих понять. Мова йде, у першу чергу, про такі поняття, як «геометрична дистанція», «соціальна дистанція», «переміщення з одного місця в інше як у соціальному, так і в геометричному просторах»¹⁰.

Не можна не відзначити, що, виділяючи характерні риси соціального і фізичного просторів, П. Сорокін усе-таки чітко й остаточно не відділяє відповідні поняття одне від одного. На наш погляд, це зроблено осмислено, оскільки вони тісно пов'язані. Можливо, робити цього було не варто, оскільки згідно із загальноприйнятим принципом додатковості, тільки одночасне та взаємопов'язане їх вивчення спроможне змалювати адекватну картину простору в цілому, де людина є не тільки біологічною істотою, але й соціальним агентом. Зважаючи на це, поняття «соціального простору» Пітірим Сорокін формулює, спираючись на поняття «геометричний простір».

Геометричний простір він визначає як певний «всесвіт», у якому перебувають певні фізичні тіла¹¹.

Параметри місцеперебування будь-якого індивіда в цьому просторі визначаються шляхами співвіднесення координат кожного об'єкта відповідно до обраної «точки відліку» (остання обирається на розсуд того, хто аналізує). І, коли відповідні орієнтири визначено, ми маємо можливість з'ясувати не лише положення в просторі всіх фізичних тіл згідно з даною «точкою відліку», але й просторове положення фізичних тіл відносно одне одного. Спираючись на це, Сорокін робить висновок, що соціальний простір – це певний всесвіт, проте на відміну від геометричного простору, він складається з народонаселення всієї Землі.

Найголовнішою відмінною рисою цих двох просторів є те, що, якщо в геометричному просторі може вільно існувати ізольований суб'єкт, то в соціальному просторі це неможливе, оскільки там, де існує один єдиний ізольований від інших індивід, не може бути соціального простору. Відповідно, визначити положення індивіда чи будь-якого соціального явища в соціальному просторі означає визначити його (їхнє) відношення до інших людей чи до інших соціальних явищ, які взято за «точки відліку».

Але й цього на практиці виявляється замало, аби чітко й повно визначити положення індивіда в соціальному просторі, оскільки, по-перше, співвідносити положення конкретного індивіда з усіма окремо взятими оточуючими його індивідами, спираючись на різні ознаки, – величезна й даремна праця, а, по-друге, цей метод аналізу положення індивіда вже використовується при визначенні місцезнаходження в геометричному просторі.

Саме тому для визначення положення індивіда чи будь-якого соціального явища в соціальному просторі Пітірим Сорокін пропонує використовувати спеціально створений ним метод. Його складовими є:

1. Зазначення ставлення людини до певних специфічних груп.
2. Відносини між групами в межах популяції.

3. Відношення даної популяції до інших популяцій – представників людства.

Отже, аналіз місцезнаходження індивіда або будь-якого соціального явища в соціальному просторі П. Сорокіна ґрунтується на його загальних поглядах на стратифікацію суспільства.

Можна впевнено говорити про те, що саме Пітірим Сорокін стояв біля витоків систематизованого аналізу соціального і геометричного просторів, і при цьому в парі «соціальне» – «геометричне» (фізичне) надавав перевагу першому.

Проблематика нашої монографії обумовлює проміжну зупинку на основних висновках П. Сорокіна:

1. Соціальний простір є народонаселення Землі.
2. Соціальний стан – це сукупність його зв'язків з усіма групами населення, усередині кожної з цих груп, тобто з її членами.
3. Положення індивіда в соціальному всесвіті визначається шляхом установлення зв'язків, зазначених у попередньому пункті.
4. Сукупність груп, зазначених у пункті 2, а також сукупність положень усередині кожної з них, складають систему соціальних координат, що дозволяє визначити соціальне положення будь-якого індивіда.
5. Індивіди, котрі належать до однакових соціальних груп, виконують ідентичні (чи майже ідентичні) функції в межах даної групи, мають, відповідно, однакове соціальне положення. Якщо ж ці функції відмінні, то різняться і соціальне положення. Отже, чим більша схожість в положенні індивідів, тим ближчі вони в соціальному просторі, і навпаки¹².

Така точка зору П. Сорокіна щодо положення індивіда в соціальному просторі кардинально не збігається з думкою Р. Парка та Е. Богардуса, які, розділяючи людей за соціальним положенням, використовують, швидше, психологічний підхід, говорячи про те, що люди, які симпатизують одне одному, є близькими соціально, а люди, котрі відчувають обопільну антипатію, соціально віддалені.

Таким чином, не поділ, запропонований Р. Парком та Е. Богардусом, а розмежування за соціальним положенням у трактуванні П. Сорокіна є переконливішим через свою об'єктивність (адже групи існують об'єктивно). Окрім того, запропонований П. Сорокіним поділ більш соціологічний, оскільки в ньому використовуються не стільки такі умовні етичні поняття, як «любов» і «ненависть», скільки поняття, що лежать в площині власне соціології.

Окрім наведеного вище, П. Сорокін фіксує ще один аргумент на користь свого поділу соціального і геометричного просторів. Як нам відомо, евклідовий класичний геометричний простір тривимірний. Це неприйнятне для простору соціального, адже останній – багатовимірний: існує більша кількість варіантів групування індивідів за нетотожними соціальними ознаками (наприклад, групування за громадянством, професією, релігією, партійною, профспілковою приналежністю, статтю, віком тощо). І, оскільки зв'язки всіх цих видів є суттєвими ознаками системи соціальних координат,

то, відповідно, соціальний простір – багатовимірний, на відміну від тривимірного евклідового геометричного простору.

Такий умовивід надає право припустити, що, чим складніше диференційоване населення, тим численніші ознаки, за якими необхідно визначати місцезнаходження конкретного індивіда в соціальному просторі.

Водночас, дослідження і зіставлення всіх наявних ознак окремо, як нам уявляється, – досить кропіткий і тривалий процес.

Досить часто завданням соціології (як і окремих соціологів зокрема) є оперативне й одночасно об'єктивне розв'язання окреслених перед наукою проблем. Це протиріччя об'єктивно призводило до того, що в історії соціології багаторазово намагалися скоротити число цих ознак (або шляхом систематизації, або через виділення найголовніших і найбільш поширених). Одна з таких методик була представлена П. Сорокіним в роботі «Соціальна й культурна мобільність». У ній йшлося про можливість скорочення наявних ознак до двох основних класів за умови розділу кожного з них на ряд підкласів.

«Ці два основні класи можна визначити, як вертикальний і горизонтальний параметри соціального всесвіту»¹³. Суть такого поділу полягає в тому, що зовсім не важко виявити декілька індивідів, які належали до однієї соціальної групи, проте, перебуваючи всередині цієї групи, вони можуть займати в ній різне положення. Так, ніхто не заперечуватиме, що два індивіди однієї статі, одного фаху, з одного міста, громадяни однієї держави будуть індивідами, що відноситимуться до однієї соціальної групи. Хоча, водночас, ніхто також не буде заперечувати й те, що, перебуваючи в одній соціальній групі, ці два індивіди можуть займати різне положення в ній: один може бути рядовим виборцем, натомість як інший, наприклад, депутатом міськради.

Зважаючи на цей параметр, можна легко зрозуміти специфіку поділу соціального простору на вертикальний і горизонтальний.

Так, концентрація індивідів у певних соціальних групах у межах соціального простору – це так званий «поділ за горизонталлю», а градація індивідів – «поділ за вертикаллю». Що ж до комбінування ознак горизонтальних і вертикальних площин, то через нашу схильність до системного підходу, варто визнати обов'язковість поєднання одних і других, адже досить часто визначення лише самих горизонтальних є недостатнім задля виявлення однозначного положення певного індивіда в соціальному просторі.

Кількість спроб ранжування соціальних статусів були створені американськими соціологами, які у своїх роботах спирались на різні критерії: від прибутку і професії до влади, етнічності та віросповідання.

Зокрема, Л. Уорнер виділяв від п'яти до шести дискретних страт¹⁴.

Ленський у своїй роботі «Statuscrystallization: a non-vertical dimension of social status» охарактеризував соціальну диспозицію на основі таких чотирьох ознак, як: прибуток, професійний престиж, освіта й етнічність¹⁵.

У свою чергу, ще один представник американської соціології Б. Барбер запропонував шість показників: престиж професії; влада й могутність; прибуток і багатство; освіта, або знання; релігійна чи ритуальна чистота; ранжування за родинними чи етнічними ознаками¹⁶.

Отже, уподобання трьох соціологів були однаковими. І це не дивно, адже матеріальний стан індивіда, а також його положення в суспільстві, ґрунтоване на владі або оволодінні престижною професією, у всі часи були основними ознаками добробуту людей, і, відповідно, положенням індивіда в суспільстві.

Проте, незважаючи на практичну обґрунтованість, виокремлення саме цих ознак, запропоновані концепції не є достатньо завершеними. Через це, на наш погляд, доцільно запропонувати класифікацію ознак, котра частково доповнює описані вище.

Але спочатку повернемося до понять вертикальної і горизонтальної площин соціального простору. Аби детальніше розібратися в ознаках вертикальної площини, які формують її якісну визначеність, необхідно звернутися до такого поняття, як «соціальна стратифікація», котре, як підкреслювалося раніше, покладено в основу розуміння соціального простору та його складників.

Саме соціальна стратифікація, за словами П. Сорокіна, є диференціацією якоїсь даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі¹⁷.

Вона, перш за все, виражається в існуванні вищих і нижчих верств суспільства. Згідно з цим, такий поділ ґрунтується на основі відомої нерівності в розподілі прав і привілеїв, обов'язків і відповідальності, влади і впливу серед членів того чи іншого суспільства, а також у змісті й характері «набору» певних соціальних цінностей, притаманних кожній конкретній соціальній групі.

Традиційно, у вітчизняній соціології вважається, що соціальна стратифікація означає не просто різне положення в суспільстві окремих індивідів чи цілих верств, але, у першу чергу, положення, котре знерівнює їх між собою¹⁸.

У зарубіжній (західній) літературі стратифікацію розглядають менш категорично: як «процес», у результаті якого родини й окремі індивіди стають нерівними між собою та групуються в ієрархічно розташовані страти з різним престижем, власністю, владою.

І, нарешті, існує ще складніша версія, що враховує й об'єктивні фактори формування соціальної структури суспільства. Суть стратифікації за цією версією – неоднаковість не тільки положень, але й їх оцінки¹⁹.

Отже, враховуючи велику кількість ознак визначення положення індивіда в соціальному просторі і оцінок критеріїв його стратифікації, можна припустити наявність різнорідних і багатопланових форм соціальної стратифікації, характерних для даного суспільства.

До основних форм соціальної стратифікації, як правило, зараховують *економічну, політичну, професійну й культурну*.

Так, у своїй роботі «Людина. Цивілізація. Суспільство» П. Сорокін виділяє три форми стратифікації: економічну, політичну і професійну²⁰. Виокремлення таких основних форм соціальної стратифікації пов'язано з наявністю подібних (однойменних) полів соціального простору.

Макс Вебер розглядає суспільну (статусну) диспозицію в тривимірному соціальному просторі, що виникає на базі ієрархічних структур відносин власності, влади й престижу в будь-якому суспільстві²¹. Подібні моделі теоретичної побудови соціального простору відображені в роботі В. Радаєва та І. Шкаратана «Соціальна стратифікація»²².

Тривимірність соціального простору в сорокінській інтерпретації використав у своїй моделі В. Анурін, який і запропонував геометричне уявлення соціального простору²³ і здійснив його часткову емпіричну апробацію²⁴.

Повертаючись до початкової ідеї П. Сорокіна, що спричинила появу всіх названих вище (без сумніву, плідних концептів), не зайвим буде наголосити, що, незважаючи на величезний внесок в соціологію і, зокрема в розв'язання проблем, пов'язаних зі становленням і розвитком поняття «простір»; незважаючи на те, що він обґрунтовано поділяє простір на дві частини: соціальну і геометричну; незважаючи на те, що він уперше в концептуально розгорнутому вигляді розглядає соціальний простір, і, незважаючи на те, що він дає власне, відмінне від інших, визначення соціальної стратифікації та її характерних рис, – його погляди й особистість, у цілому, й до сьогодні або залишаються предметом сумнівного скепсису²⁵, або практично не вивчаються.

Зокрема, у Росії (на його батьківщині) більша частина спадщини П. Сорокіна залишається недоступною для широкого читацького загалу, до того ж основні роботи, написані як у російській, так і в американській періоди його життя російською мовою, не були перекладені²⁶.

У контексті цієї монографії можна поскаржитися на те, що, детально аналізуючи соціальний простір, П. Сорокін мало уваги приділив його взаємодії з простором геометричним (хоча, вірогідно, таке завдання він не окреслював взагалі).

Проте саме цей «недолік» дозволив на межі 80-х – 90-х рр. ХХ ст. видатному французькому соціологу П. Бурдьє самостійно сформулювати поняття «соціальний» і «фізичний» простори, виходячи зі складності їх взаємовідношень, і надалі, на основі цього аналізу, розглянути соціальний простір у всьому багатомайтти компонентів, що його формують.

Саме П. Бурдьє вперше обґрунтував актуальність вивчення фізичного простору з точки зору використання в ньому структур соціального простору як обов'язкового елементу цілісного розуміння суспільства й соціальних процесів, що в ньому відбуваються.

Як і Н. Луман та Е. Гідденс, П. Бурдьє був одним з провідних соціологів сучасності, особливо в таких галузях, як соціологія культури, соціологія освіти й соціологія політики.

У Росії та Україні перекладено декілька робіт П. Бурдьє, серед яких його основні праці «Соціологія політики», «Початки», «Соціальний простір: поля і практики», «Соціологія соціального простору», «Практичний смисл»²⁷.

Зміст робіт П'єра Бурдьє переконує, що його наукові погляди формувалися під впливом робіт таких різних за своїми поглядами й за своїми підсумковими конструкціями вчених, як К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм, а також під впливом екзистенціалізму і, звичайно ж, французького структуралізму.

Соціологія Бурдьє має критичний і рефлексійний характер. Його діалектичне, а часом парадоксальне мислення спрямоване на критику не лише соціальної чи політичної реальності, періоду, що переживається, але й власне на соціологію як інструмент пізнання соціального світу. Саме тому в роботах Бурдьє чимало уваги приділяється «соціології соціології»²⁸.

Головне в підході Бурдьє, як вважають коментатори, – те, що його погляди базуються, у першу чергу, на синтезі наявних теорій, а також на спробах уникнути проведення «демаркаційної лінії» між теоретичною та емпіричною соціологією.

Саме тому, у його поглядах, поруч з ідеями структуралізму, наявні ідеї функціоналізму, власне ті, котрі стверджують, що основа соціологічної теорії – це уявлення про людину як активно діючу істоту. Саме тому його концепція соціального простору узагальнює й об'єднує ряд моментів веберівської соціальної дії та дюркгеймівської концепції соціальних фактів і колективних уявлень. Що ж до поглядів Бурдьє в цілому, то сам він класифікував власну теорію як конструктивістський структуралізм, або ж структуралістський конструктивізм.

«За допомогою структуралізму я хочу сказати, що в самому соціальному світі, а не тільки в символіці, мові, міфах і т. д. існують об'єктивні структури, незалежні від бажання та волі агентів, здатні спрямовувати й утримувати їхні практики або уявлення. За допомогою конструктивізму я хочу показати, що існує соціальний генезис, з одного боку, схем сприйняття, мислення та дії, котрі є складовими частинами того, що я називаю *habitus*'ом, а з іншого – соціальних структур і того, що я називаю полями й групами і що зазвичай називають «соціальними класами»²⁹.

Теорія Бурдьє цікава також і тим, що в ній учений вводить в обіг велику кількість власних понять.

Одним з основних понять теорії П. Бурдьє є «соціальний простір». «Соціальний простір» – абстрактний простір, сконструйований ансамблем підпросторів або полів (економічне поле, інтелектуальне поле та інші), структура яких обумовлена нерівним розподілом окремих видів капіталу і може сприйматися у формі структури розподілу різних видів капіталу, що функціонує одночасно як інструмент і цілі боротьби в різних полях³⁰.

Саме це визначення соціального простору може бути прийняте за вихідне для подальшого розгляду як власне соціального простору, так і політичного простору.

Але все-таки ж повернімося до такого необхідного огляду літературних джерел, що надасть нам уявлення про ступінь розробки проблематики в цілому й обраної теми зокрема.

Варто відзначити, що певних успіхів в обговоренні зв'язку соціального і фізичного простору досягли й окремі радянські вчені.

Так, у СРСР в 20-ті рр. ХХ ст. проблематика соціології політики, на думку істориків, розвивалася активно, проте через відомі обставини в політичному житті СРСР у подальші десятиліття ці дослідження були практично припинені.

І лише з 60-х років деякі радянські вчені та публіцисти почали приділяти увагу соціологічним і політичним дослідженням. Саме в цей час такі вчені, як Г. Зборовський, В. Черніков, В. Потьомкін уперше в країні здійснили спроби розділу понять «соціальний» та «фізичний» простори.

В. Потьомкін, наприклад, відзначав, що «нормальне функціонування суспільства неможливе без координації своєї діяльності з точки зору просторових зв'язків і відношень»³¹. При цьому Потьомкін виділяв два рівні просторового існування:

1. Соціальний простір, створюваний усією сукупністю суспільних відносин.

2. Географічний фізичний простір – просторова форма існування діяльності.

У цілому ж, у просторовій організації, на думку В. Потьомкіна, відображено соціальні структури; причому просторові структури суспільних відносин не можуть повноцінно відображати всю складність і суперечливість соціальної структури та їхній зв'язок з іншими рівнями суспільства.

Просторова організація суспільства має сприяти формуванню соціального простору, а останнє, відповідно, сприяти формуванню суспільних відносин³².

Характеризуючи питання пріоритетності у взаємодії соціального і фізичного просторів, В. Потьомкін надавав перевагу соціальному простору, розглядаючи фізичний простір, швидше, як другорядний. Поміж тим, як показано вище, у цьому випадку його позиція перегукується з позицією певних західних учених минулого й сучасності.

За останній час у Росії збільшилася кількість учених, що займаються дослідженням проблеми соціального простору, зокрема співвідношення останнього з фізичним.

Причин тут декілька, і мають вони як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Перша причина полягає в безпрецедентній просторовій неповторності і багатомітті Росії – у природно-кліматичному, економічному, етнічному, культурному, політичному та інших аспектах.

Друга причина, на наш погляд, – це те, що Росія вважає себе (коли де-юре, а найчастіше де-факто) правонаступницею СРСР у дипломатії, економіці, політиці, озброєнні, а також у сфері науки. Останнє можна пояснити так: у всі часи існування СРСР видатних учених з різних союзних

республік часто переманювали до науково-дослідних установ, які знаходилися переважно на території сучасної Росії (Москва, Санкт-Петербург, Новосибірськ та інші). Серед учених у галузі політики можна назвати Ю. Качанова, І. Мостову, Г. Угольницького, О. Філіппова, Д. Циганкова, М. Шматко та деяких інших³³.

Так чи інакше порушують цю проблематику й автори, які працюють дещо в інших сегментах соціології політики, – Ю. Веденєєв, В. Комаровський, А. Вардомацький, К. Холодовський, Є. Кузьмін, К. Симонов, Ю. Левада, С. Пшизова та ін.³⁴.

На жаль, в Україні класичним питанням співвідношення соціального і фізичного просторів, а також генезису поняття «соціальний простір» і всіх його складових (полів, диспозицій, габітусу, позицій, агентів як таких) на даний момент приділено недостатньо уваги. Зокрема, серед українських науковців, що працюють у лоні просторової проблематики окремо згадаємо І. Кононова, який займається дослідженням просторових характеристик українського суспільства в історичній ретроспективі. При цьому базовими категоріями аналізу, якими оперує автор, постають поняття «центр», «периферія», «федерація», «суб'єкти федерації», «регіон», «централізована держава», «самоврядування» тощо³⁵. Відповідно, історичні умови розвитку та становлення українського суспільства та державності відкладають свій відбиток на уявлення стосовно їх просторової організації, яка нерозривно пов'язана із організацією найближчих сусідів, в першу чергу Росії. Нажаль, у роботах більшості українських науковців, таких авторів, як О. Вишняк, Б. Гаврилишин, Є. Головаха, В. Городяненко, О. Князева, Т. Кучеренко, Л. Малес, І. Мигович, Л. Нагорна, Н. Паніна, В. Полторака, Ю. Римаренко, А. Ручка, О. Хан, В. Хмелько питання співвідношення соціального та фізичного просторів, розглядаються опосередковано³⁶. Навіть назви джерел, звернення до яких передбачається в наступних розділах роботи, свідчать, що в основному мова йде про соціокультурні та електоральні проблеми.

Їх розгляд входить до кола завдань нашого дослідження, проте згідно з логікою викладу вважаємо за необхідне спочатку глибше розглянути питання формування та специфіки функціонування політичного простору через аналіз співвідношення соціального і фізичного просторів.

Таким чином, існування соціального і фізичного просторів не тільки очевидне, але й уже достатньо вивчене провідними соціологами як минулого, так і сучасності. Проте, незважаючи на це, і до сьогодні майже не розроблений механізм взаємодії (співвідношення) цих двох просторів, що надає можливість детальніше зупинитися на розгляді цього питання в межах аналізованої проблеми, мети і завдань проведеного дослідження.

Одним з перших, хто звернув увагу на проблеми співвідношення соціального і фізичного просторів, як уже наголошувалося, був Пітірим Сорокін. Проте його аналіз, про що дізнаємося з опублікованих робіт, полягав, перш за все, у констатації тісної взаємодії між двома просторами і визнанні їхніх відмінностей. Зокрема, основна теза, на якій вибудовувалася вся подальша схема взаємодії соціального й геометричного просторів

Сорокіна, звучить так: «Соціальний простір повністю відрізняється від простору геометричного»³⁷. Суть обґрунтування полягала в тому, що:

1. Геометричний простір існував завжди і скрізь, оскільки він відображає положення фізичних тіл у просторі й відносно одне одного. Так, у степу достатньо одного дерева, котре стоїть окремо, аби сказати, що воно знаходиться в геометричному просторі, причому має своє місцезнаходження. Дещо інше з соціальним простором. Там, де є окремий ізольований індивід, там немає і не може бути соціального простору.

2. Досить часто індивіди, що перебувають один біля одного в геометричному просторі, віддалені в просторі соціальному і навпаки.

Отже, зробимо висновок: П. Сорокін чітко розмежовує соціальний і фізичний простори, наполягаючи на їхній своєрідності й притаманній кожному з них якісній визначеності.

Твердження про те, що соціальний і геометричний простори різняться між собою, потребує певної корекції. Цікавим у цьому плані є й те, що категорично розділяючи геометричний та соціальний простори, П. Сорокін, водночас, виводить поняття «соціальний простір» безпосередньо з поняття «геометричний простір».

Зазначені нюанси уможливають в контексті нашого дослідження виклад особливого бачення проблем співвідношення соціального і фізичного просторів, яке вибудовується на двох основних тезах:

1. Соціальний і фізичний простір існують як об'єктивно, так і суб'єктивно, адже вони своєрідні й різняться один від одного не тільки структурою, але й принципами побудови.

2. Їхня своєрідність не тільки не заважає, а швидше сприяє тісному взаємозв'язку двох просторів. При цьому чітко визначити відмінності й відділити ці простори один від одного надто складно, адже вони взаємодоповнюють один одного і, досить часто параметри фізичного простору сприймають соціальні суб'єкти як параметри простору соціального і навпаки.

Таке бачення співвідношення соціального і фізичного просторів співзвучне постулатам концепції П. Бурдьє, який вказував на взаємоперехрещеність просторів, наголошуючи при цьому, що часом не зрозуміло, з яким із просторів він має справу.

Говорячи про соціальний простір як про соціальну реальність, П. Бурдьє зазначав, що фізичний простір тісно пов'язаний із простором соціальним, він є його відображенням, вираженням соціального простору ззовні. До того ж, про це йшлося раніше, у сприйнятті суб'єктів їх важко розрізнити. І хоча соціальний простір – не фізичний простір, проте він втілений у ньому більш чи менш повно й точно. Саме це й пояснює важкість сприйняття його суб'єктами як фізичний.

Визначаючи соціальний і фізичний простори, Бурдьє чітко характеризує кожний з них.

«Фізичний простір є соціальною конструкцією й проекцією соціального простору, соціальна структура в об'єктивованому стані..., об'єктивація й натуралізація минулих соціальних відносин»³⁸.

Що ж до соціального простору, то в уявленні французького соціолога «це не якась задана система координат, згідно з якою розташовуються наявні соціальні суб'єкти, – це одночасно й розташування цих суб'єктів у реальному просторі»³⁹.

На користь того, що соціальний і фізичний простори взаємоперетинаються, свідчить, у першу чергу, та обставина, що навіть дистанція між суб'єктами в соціальному просторі не тільки соціальна, але й завжди фізична.

Отже, висновок може бути досить стислим: дослідники, характеризуючи соціальний і фізичний простори, відзначають не лише їхню своєрідність, але й взаємоперехрещеність за багатьма параметрами соціальних практик. Цей складний характер взаємоперетину фізичного і соціального просторів часто ускладнює їх ідентифікацію, але водночас свідчить про їхнє існування як соціальних фактів (за Е. Дюркгеймом).

Розглядаючи специфіку конструювання соціального простору та його співвідношення із фізичним, дослідники так чи інакше, в більшій або меншій мірі приділяють увагу його політичній складовій, при цьому не обов'язково представляючи її у вигляді самостійного підпростору. Поняття політичного простору найчастіше використовувалось по відношенню до континуального розподілу політичних акторів на «правих», «лівих» та «центристів». Коріння подібного наповнення політичного простору можна знайти, на думку С.Земляного, у Французькій революції, в ситуації, що склалась у Національному зібранні Франції 1789 р. Томас Карлейль представив її наступним чином: «Як і у всіх людських спільнотах, подібне починає притягуватись до подібного, відповідно до вічного закону: *Ubi homines sunt modisunt* (Де люди, там і правила), намічуються зачатки системи, зачатки партій. Утворюється Права сторона (*Cote Droit*) та Ліва сторона (*Cote Gauche*), ті, що сидять по праву руку від головуючого, та ті, що сидять по ліву руку від нього; права – консервативна, ліва – руйнівна. У центрі розташувались англофільствующі конституціоналісти або роялісти, що ратують за двопалатну систему»⁴⁰.

Перша ж розгорнута концепція політичного простору національних держав, на думку С. Земляного, належить Ш.-Л. Монтеск'є, який виділив три образи правління: республіканський, монархічний та деспотичний. Ш.-Л. Монтеск'є розвинув дві важливі ідеї, плідні з точки зору уявлень щодо політичного простору. По-перше, це зв'язок між державним устроєм країни та розмірами її території і, по-друге, це циклізм державних форм⁴¹.

На даний момент розподіл політичних сил на «правих», «центристів» та «лівих», що можна вважати класичним, не дає нам вичерпного уявлення стосовно політичного простору, рівно як і ті ідеї, на яких свого часу наголошував Ш.-Л. Монтеск'є. Всі ці аспекти постають лише частиною більш широкого семантичного наповнення досліджуваного нами поняття.

Серед сучасних вітчизняних та російських дослідників політичного простору варто ще раз пригадати Б. Парахонського⁴², Є. Позднякова⁴³, С. Дюкіну⁴⁴, В. Ільїна, в роботах якого питанням політичного простору та часу присвячені цілі розділи, що мають назву «Політична хроногеометрія»⁴⁵; статтю С. Єгорова, в якій подається трьохвекторна модель організації політичного простору будь-якої країни з акцентуацією уваги на його зовнішніх ознаках, що виражаються у політологічних категоріях⁴⁶; статті С. Земляного⁴⁷; статтю В. Волкова та Д. Афіногенова⁴⁸; роботи авторів, які акцентують увагу та специфіці центр-периферійних відносин у межах єдиного політичного простору⁴⁹; серію монографій, що видається з 2002 р. Інститутом філософії та права УрОРАН, а також роботу Н. Замятіної «Моделі політичного простору»⁵⁰, в якій авторка розкриває нам різні варіації організації політичного простору, спираючись на приклад Російської Федерації та виходячи із значущості територіальності.

Окреме місце займають роботи О. Філіпова⁵¹, в яких політичний простір розглядається в межах категорій елементарної соціології простору, яка застосовує до будь-якого простору низку основоположних розрізень, що впливають на загальні уявлення стосовно сутнісного вмісту категорії «політичний простір» та його семантичної наповненості. Роботи О. Філіпова підпорядковані загальному замислу кодифікації соціологічного знання, що, безумовно, засвідчує ґрунтовність наявних напрацювань.

В ході історичного екскурсу дослідження фізичного, соціального та політичного просторів неодноразово нами робився акцент на територіальній складовій, яка науковцями різних епох та наукових шкіл вважалася головною. Якщо ж говорити про політичний простір, виходячи із специфіки модерного та постмодерного сприйняття реальності, то посилення на значущість території і характеризують, в першу чергу, політичний простір модерну. При цьому територія виступає однаково важливою як для внутрішньої організації держави, так і для визначення її місця у геополітичних координатах.

Своєрідний прорив у переосмисленні політичного простору у душі постмодерну, на думку С. Земляного, здійснив Ж.-Ф. Ліотар у своїй книзі «Стан постмодерну». Його висновки можна представити наступним чином. У формі інформаційного товару, який необхідний для посилення виробничої міцності, знання вже є найважливішою ставкою у світовому суперництві за владу. Так само, як національні держави боролися за освоєння територій, а згодом і за розпорядження та експлуатацію сировинних ресурсів та дешевої робочої сили, вони, скоріше за все, будуть боротись і за освоєння інформації. За Ліотаром, постмодерн – це епоха, в якій територіальний імперіалізм та колоніалізм на міжнародній арені змінюється технологічним та інформаційним⁵².

Існуючі визначення політичного простору так само можна поділити на декілька груп відповідно до масштабу об'єктів, які вони включають у себе. В такому випадку першу групу утворюють контекстні визначення політичного простору, які характеризуються вузькоаспектністю та, як правило,

потребують додаткових пояснень. Прикладами можуть слугувати вищенаведене визначення С. Земляного, тлумачення політичного простору, спираючись на екологічну проблематику, запропоноване В. Волковим та Д. Афіногеновим⁵³, та визначення С. Дюкіної, яка під політичним простором розуміє багаторівневу систему інформаційно-комунікативних процесів⁵⁴.

Другу групу визначень політичного простору відзначає широке коло об'єктів, що входять до складу досліджуваного нами явища, переважна акцентуація уваги на домінантній ролі одного з елементів (наприклад, територія, взаємовідносини навколо влади), а також значний рівень узагальненості. До даної групи можна віднести визначення, дані сучасними науковцями Б. Парахонським⁵⁵, Т. Мельником⁵⁶, Є. Поздняковим⁵⁷ та В. Ільїним⁵⁸.

Так, перший визначає політичний простір як «особливий порядок, що фіксує реальні взаємини різних суб'єктів та їх ставлення до суспільства загалом під кутом зору владної функції. Соціально-політичний простір є ціннісно акцентованим залежно від загальної системи орієнтацій у світі, від того, в чому суб'єкт вбачає свої інтереси та які стратегічні напрями їх реалізації у зовнішньому світі»⁵⁹. Автор також зазначає, що просторові характеристики обумовлюють внутрішню структуру побудови країни та її місце в оточенні інших країн. Таким чином, здійснюється розподіл політичного простору на внутрішній та зовнішній. При цьому внутрішній простір складений як конфігурація локальних, регіональних, групових та інших політичних субструктур у їх взаємодії з центрами прийняття загальнодержавних рішень, а зовнішній політичний простір побудований як взаємодія країни-суб'єкта щодо реалізації власних інтересів і можливостей з іншими суб'єктами міжнародного життя.

Виходячи з геополітичного бачення світу, найважливішим елементом політичного простору постають територіальні межі, а під політичним простором, як правило, розуміються адміністративно-територіальні одиниці та сфери інтересів⁶⁰.

За Т.М. Мельником, «політичний простір – реальна територія, на яку поширюється історично зумовлене політичне життя або здійснюється політичний вплив»⁶¹. Політичний простір виступає у трьох вимірах: як передумова політичного життя, як мета політичних процесів життєдіяльності, як середовище здійснення найрізноманітніших форм політичного життя.

Політичний простір як передумова політичного життя визначає його територіальні розміри, межі і форми організації, координати цивілізації, вплив кліматичних особливостей на політичне життя, його організацію та функціонування; особливості керованості, комунікативності, можливості виконання влади, зв'язок центру із владою на місцях; можливості хаосу, розвалу, розпаду, активність і пасивність політичного життя... Таким чином, політичний простір у даному вимірі визначається балансом сил, конфігурацією кордонів та системою політичних координат.

Політичний простір як мета політичного життя (геополітика) розкриває його динаміку, а політичний простір як середовище політичного життя включає в себе визначення та оформлення елементів політичної системи, зв'язку між ними та його характер⁶².

Насамкінець, В. Ільїн під політичним простором розуміє безперервну сукупність національно-державних сутностей, однотипних за соціальним, господарським, культурним, історичним, географічним параметрами⁶³.

Спираючись на викладені визначення політичного простору, хотілося б зазначити, що в даній роботі політичний простір виступає інтегративним макроутворенням, що являє собою частину реальності, яка характеризується еластичністю власних меж, внутрішньою та зовнішньою територіальною визначеністю, а також включає в себе нормативно-семантичну складову і систему диференціацій суспільства за рівнем володіння владним ресурсом, які визначають характер взаємовідносин між його (політичного простору) складовими елементами, їх взаємовплив та взаємодетермінацію у певний часовий проміжок розвитку суспільства в цілому.

2.2. Структура політичного простору в прогнозуванні

(Гугнін Е.А.)

На сьогодні серед соціологів ще не сформувалася спільна думка щодо трактування понять «політичний простір» і «поле політики». За словами Ю. Качанова, як загальноживане поняття поняття політичного простору «розкривається» в процесі його виробництва й ототожнення з поняттями «ансамбль політичних відносин», «політичне виробництво», «поле політики»¹.

Близькими до висловленої точки зору були позиції Ю. Левади², М. Белецького³ й О. Толпиго⁴ та багатьох інших дослідників.

Власне, навіть у навчальній літературі ці два поняття трактуються плутано: «Під політичним полем розуміють простір політичних позицій у цьому суспільстві й об'єктивних зв'язків між цими позиціями; специфічних, що в обігу в цьому полі, капіталів, ресурсів, а також простір політичних агентів, що займають ті чи інші позиції в політиці»⁵. Наведене вище визначення В. Карасьова переконує, що не простір становить сукупність полів, а, навпаки, поле включає в себе кілька просторів.

На думку авторів, пострадянська політологія, що оперує переважно віртуальними поняттями, не може чітко розкрити зміст і специфіку структурування політичного простору і/або поля політики.

З іншого боку, соціологи (Ю. Левада, М. Капранов, В. Авдонін, С. Баранов, Г. Ділігенський, М. Новинська, О. Соловйов та інші) надають перевагу термінові «простір» (політичний простір, електоральний простір), хоча інші вчені (О. Вишняк, О. Ослон, В. Полторака та інші) використовують поняття «поле» (політичне поле, електоральне поле).

Отже, щодо понятійного апарату політичної топології існує чимало думок, зумовлених численністю його потрактувань.

На наш погляд, розв'язання проблеми лежить у площині соціології політики й того напрямку, котрий тільки-но сьогодні набирає наукових обертів, – соціології виборів. Її методологічна основа й методичний арсенал дозволяють фіксувати наявність чи то відсутність тих або інших політичних явищ, подій і процесів, їх ієрархію, соціальну й економічні основи, нарешті, прогнозувати їхній розвиток у часі й фізичному просторі.

Дійсно, будь-які політичні процеси досить чітко фіксуються соціологами топологічно. Так, серія виборів, що відбулися в Україні на початку XXI ст., довела реальне існування політичного структурування суспільства не тільки за звичними ознаками – «ліві – праві», «радикали – центристи», «олігархи – народ», але й за такими, як «центр – регіони», «схід – захід».

Навіть самі політичні партії, незважаючи на їх претензії на всеукраїнське охоплення й загальнонаціональну значимість, давно вже мають яскраво виражений «топологічний відтінок»: чого тільки варті донецька «Партія регіонів» та дніпропетровські «Громада» і «Батьківщина».

У вітчизняній соціології політики не вироблено більш-менш узгодженої платформи аналізу політичного простору України, про що, зокрема, свідчить жвава дискусія українських і російських учених, яка, на жаль, так і не посприяла розв'язанню окреслених завдань⁶. Вважаємо, що вироблення такої платформи гальмується раніше сформованим ставленням «пострадянських» соціологів до роботи в цій сфері.

Цікава, у зв'язку з цим, позиція Ю. Качанова, згідно з якою, «досліджуючи політичне життя, учений має завжди перебувати на «перетині» поля політики й поля науки. Тому є два «ідеальні типи» соціологів політики: перші (назвемо їх умовно «практиками») неперевірено володіють політичними практиками, але через пряму й опосередковану втягненість до політичної гри, не схильні до критичної рефлексії й не мають смаку до серйозних досліджень; інші («теоретично») «з газет» знають «усе», окрім, можливо, самого політичного життя й полюбують «рефлексувати» (хоча, зазвичай, не ризикують займатися реальною політикою чи роблять це у вкрай ангажованій, а тому невідрефлектованій формі)»⁷.

Працю Ю. Качанова підтверджена подіями й галасом навколо українських екзит-полів 2004 р., що занепокоїли українське соціологічне товариство і призвели у 2007 р. до спроб розділити соціологів на «білих» і «чорних».

Вихід з цієї чергової «кризи соціологів» – прискорений розвиток пошукових досліджень у цій галузі соціології, які допомогли б відділити науковий аналіз політичного простору і, перш за все, поля політики та його невід'ємної частини – електорального поля (на загальнонаціональному та регіональному рівнях) від примітивних рейтингових пошуків, які, дійсно, неправомірно називати дослідженнями.

До цього варто додати певну соціологічну вимогу, запропоновану Ю. Качановим. Відповідно до неї: «основою конструювання об'єкта дослідження в соціології політики є... система структуруючих діяльність ученого диспозицій, що визначається як його позицією в соціальному просторі, так і науковим співтовариством, що сформована в актуальних наукових, а також політичних практиках і завжди орієнтована на практичні функції»⁸.

Сутність політичного простору може бути виражена через такі атрибутивні характеристики як неоднорідність, анізотропність, розмірність, порядок, зв'язність, компактність та стійкість.

Зупинимось на кожному з перерахованих атрибутів.

«Неоднорідність – нерівноцінність точок (елементів) простору, що отримують якісність, автономність»⁹. Дана властивість детермінується диференційованістю політичних ареалів, виникненням у політичних організаціях відмінностей. Підставою для виникнення цих відмінностей, на думку В. Ільїна, можуть виступати ідеї домінантної ролі центру, на якій наголошував О. Мірабо; верховенства сили; історичні підстави, якими, наприклад, керується Японія, сперечаючись за право володіння частиною російських земель, незважаючи на офіційно визнані нормативні акти; етнічні

підстави, що виражаються у підвищеній напрузі у взаємовідносинах між англійцями та ірландцями, таджиками та хазарійцями тощо; територіальна та індустріальна підстави.

«Анізотропність – нерівнозначність напрямків руху, наявність виділених, привілейованих систем відліку, векторів пересування»¹⁰, що полягає, наприклад, в обранні одного пріоритетного напрямку розвитку держави на міжнародній арені (або зближення із Росією, або вступ до ЄС).

«Розмірність – характеризує число змін»¹¹. Виходячи з того, що розмірність дорівнює числу координат, що необхідні для визначення положення точки, що лежить на фігурі, застосовуючи цей атрибут по відношенню до політики, варто уточнити його через поняття векторності та фазовості. Відтак, «векторність – спрямованість, орієнтованість відповідно до цілей, цінностей та інтересів»¹². Векторність дозволяє фіксувати чітку лінію пріоритетів, якими керуватиметься відповідне політичне утворення, вибудовуючи власну концепцію дій. Знання кола пріоритетних інтересів та цінностей, які постають такими у загальнонаціональному масштабі, дозволяє звузити кількість можливих варіацій та зменшити амплітуду коливань при здійсненні прогностичної діяльності. Що стосується фазовості, то В. Ільїн наступним чином пояснює дану категорію: «фазовий простір багатовимірний, на його осях відкладаються значення узагальнених координат та імпульсів... Координатами політичного простору виступають економічний, демографічний, геостратегічний потенціали. Імпульси – дух народу, якась тонка метафізика, що виражає автономне почуття життя, пафос, тобто те, що володіє особистостями, пов'язує їх у дещо більш-менш ціле, задає загальну долю попереду»¹³.

Наступною атрибутивною характеристикою політичного простору є порядок, в якому втілена ідея внутрішньої законслухняності, структурованості, регуляризованості та сталості по відношенню до зовнішніх впливів. Це певний внутрішньо підтримуваний стан політичного організму, який дозволяє політичному утворенню зберігати узгодженість між складовими елементами, не вдаючись до залучення додаткових ресурсів.

Поняття зв'язності виражає, за В. Ільїним, ідею геополітичної ідентичності, яка полягає у тому, що вищою метою національно-державних утворень є процвітання без втрат геополітичного активу. Подібна ідея знаходить свій вираз у підтриманні незалежності, суверенності, територіальної цілісності тощо¹⁴. Важливість державного суверенітету та розподілу влади підкреслює також і С. Земляний, говорячи про сутнісні характеристики політичного простору¹⁵. Варто зазначити, що зв'язність має три виміри: «державний вимір – упорядкування інтересів у послідовності «національні – регіональні – глобальні». Геополітичний вимір – цілеорієнтація та збереження, примноження життєвого простору. Духовний вимір – генерація архетипів, що сприяють солідарним колективним діям»¹⁶. Порушення зв'язності призводить до деградаційних наслідків для певного політичного організму, який переходить на нижчі рівні власної організації. Причин порушення такої зв'язності може бути декілька. По-перше, це

зовнішня агресія, окупація; по-друге, революційні сплески, і, по-третє, внутрішні антипатріотичні виступи, сепаратистські рухи.

Компактність політичного простору означає його відносну замкненість та континуальність елементів. Підтримання компактності забезпечується конституційністю, недопущенням силової боротьби з політичними інститутами та патріотизмом в ідеології¹⁷.

І, насамкінець, сталість політичного простору – це стан, який характеризується самозбереженням політичних структур, їх здатністю відновлювати вихідні позиції та ритми існування. Дана атрибутивна властивість дозволяє політичному простору протистояти збурюванню зовнішнього середовища та сплескам накопиченої енергії, не втрачати власну цілісність та специфічність.

Поєднання усіх вищезазначених атрибутивних властивостей політичного простору і дає нам розуміння його сутності. При цьому варто абстрагуватись від наділення однієї з цих властивостей систематичною домінантною роллю по відношенню до інших. В даному випадку мова може йти лише про ситуативну значущість конкретних характеристик.

Базовою ознакою політичного простору, яка малася на меті при розгляді його атрибутивних властивостей, однак на якій відкрито не наголошувалося, є цілком конкретна територія. Територіальна визначеність політичного простору постає чи не найголовнішою ознакою для багатьох дослідників, таких як С. Земляний¹⁸, Б. Парахонський¹⁹, О. Філіпов²⁰ та колективу авторів навчального посібника «Политическая психология»²¹. Останні визначають територію як одну із трьох координат, які використовуються для пояснення сутності політичного простору. На їх думку, територія «може співпадати з політичними, адміністративними межами або де-небудь розходитись з ними у будь-яку сторону, проте територія завжди конкретна». Межі ж території політичного простору можуть визначатись одним або декількома наступними факторами. По-перше, це зустрічна сила, «коли територіальна експансія даного соціуму наштовхується на протидію іншого і в результаті межа між ними встановлюється, засновуючись на балансі сил»; по-друге, це природні перешкоди, якими можуть слугувати особливості рельєфу обраної місцевості; по-третє, «територіальні межі визначаються кордонами можливих та необхідних комунікацій, які дозволяють охоплювати певний простір сталою мережею різноманітних зв'язків та відносин»²².

О. Філіпов акцентує увагу на тому, що найважливіше визначення сучасних політичних просторів – територіальність – все більше характеризується розмитістю. «Територія є чимось фактичним», а кордон виступає «не просто просторовим фактом з соціологічним ефектом, а соціологічним фактом, який просторово оформлюється». Відтак, «як соціальний артефакт, кордон відділяє одне територіально-політичне утворення або область владного впливу від іншого»²³.

Визначення територіальних меж політичного простору є первинною сходинкою на шляху політичного аналізу, адже особливості кордонів не в

останню чергу впливають на специфіку внутрішньої організації політичного простору.

Які ще характеристики здатні суттєво вплинути на сутнісне осягнення політичного простору? На думку О. Деркача, В. Жукової та Л. Лаптева²⁴, цими характеристиками можуть бути соціальні та когнітивні масштаби політичного процесу. Під соціальними масштабами автори розуміють «кількість людей, груп, класів, суспільних та державних інститутів, залучених до даного політичного процесу, а також соціальну значущість її учасників». Когнітивні масштаби політичного процесу «визначаються тими ідеями, які знаходяться у його обігу», тобто який саме діапазон використовуваних ідей, який рівень їх значущості у суспільстві порівняно з іншими ідеями, що у відповідний часовий проміжок циркулюють у суспільстві тощо.

У нашій роботі поняття «політичне поле» та «політичний простір» розглядаються як тотожні. Крім того, в роботі будуть використовуватись ці два поняття для того, щоб зберегти у кожному випадку авторську автентичність концепцій, що аналізуються.

Останнім часом на авансцені соціології все частіше з'являються теорії, в основу яких покладено поняття «поле» (або вивідні від нього). Наприклад, «поле» у Бурдьє, «організаційні поля» у Ді Маджіо й Пауелла, «сектор» у Мейєра та Скотта, «поля стратегічної дії» у Флінгстайна й Макадама. Своє бачення конструювання «поля» представлено в психології (у психоаналізі – Кардинер, Хорні), а також у межах теорії умовного рефлексу). Такий інтерес зумовлений, у першу чергу, бажанням усвідомити особливості вираження людиною різних потенційних можливостей поведінки, залежних від одночасного стану однієї чи більше змінних. Класикою аналізу поля в психології стала робота Курта Левіна «Теорія поля в соціальних науках».

Підвищений інтерес до поняття «поле» свідчить про все зростаючу необхідність з'ясування сутності, природи й характерних рис відображуваних ним явищ – це, по-перше; по-друге, уже на основі попереднього питання як основного вибудувати теорію, спроможну розв'язати проблеми, що постійно виникають у сфері політики.

Враховуючи багатомірність соціального простору, цілком прийнятним і необхідним є виділення в межах цього простору певних ключових полів.

З одного боку, це дозволить «роздробити» на частини соціальний простір, структурувати його для зручності вивчення й аналізу. З іншого – аналіз природи та структури полів уможливить їх зіставлення з метою уточнення меж, характеристик мобільності, імовірних, а також характерних способів взаємодії і встановлення ієрархії полів.

Спираючись на результати соціологічних досліджень – опублікованих і оригінальних, слід зазначити, що проблема створення полів пов'язана з використанням поняття «культура» (у трьох аспектах).

По-перше, соціальні утворення, що існували раніше, – закони, визначення відповідних ресурсів і правил, а також уміння соціальних

суб'єктів використовувати організаційні технології впливають на процес утворення полів.

По-друге, правила, що діють усередині кожного з полів, унікальні й витікають з владних відносин між групами. Вони – локальний запас знань.

По-третє, учасники соціальних взаємовідносин покладаються на когнітивні структури, що використовують культурні системи (це майже те саме, що Бурдьє називає «габітусом») для аналізу тих значень, котрі є основою дії інших осіб.

Саме ці системи допомагають агентам зрозуміти, що відбувається, а також уявити свою адекватну поведінку в процесі соціальної взаємодії.

Поняття «поле» П. Бурдьє вводить у обіг з метою позначення специфічного відповідно до автономного простору (мікрокосм), якому притаманні власні закони. І, «незважаючи на те, що поле ніколи не вивільниться від обмежень макроструктури, воно має більш-менш яскраво виражену автономність»²⁵.

Найочевиднішим проявом автономності поля є його здатність до рефакції, що розуміється як «здатність трансформувати зовнішні примуси й вимоги у їхню специфічну форму»²⁶. Говорячи про рефакцію поля, варто враховувати одну важливу обставину: чим автономніше поле, тим більш сильна його здатність до рефакції, і, навпаки, чим сильнішим є вплив зовнішніх примусів і вимог, тим упевненіше можна говорити про гетерономність поля.

Зважаючи на це, основним індикатором автономії поля є його здатність до рефакції і перетворення.

Будь-яке поле соціального простору, у першу чергу, – поле боротьби за збереження чи зміну існуючої системи відношень, оскільки наявна в межах поля структура об'єктивних відносин між різними агентами одночасно є й джерелом і каталізатором функціонування цього поля.

Зважаючи на вищезазначене, позиція агента в межах поля визначається сукупністю його відношень з іншими агентами, зі структурою об'єктивних відносин, притаманних тому чи іншому полю взагалі. Інакше кажучи, «це означає, що ми дійсно розуміємо те, що говорить чи робить агент, включений у поле (економіст, письменник, художник і т. д.), але тільки за умови нашої здатності співвіднести це з позицією, котру він займає в полі»²⁷.

З точки зору сили, мета функціонування поля соціального простору – допомогти представникам впливових утворень (чи то кланам, партіям, угрупованням або ж фракціям, об'єднанням тощо) підтримувати й відтворювати свій домінуючий стан, а також визначити позиції тих, хто здатні зробити виклик. Суть специфіки побудови полів і взаємодії в них агентів обмежується тим, що, незважаючи на одержання найбільших зисків домінуючими утвореннями, опозиційні до них, через наявність цих полів, уможливають своє виживання, завдяки чому й набувають певної стійкості, хоча й на нижчому рівні.

Зазвичай провідними полями соціального простору вважають економічне, політичне, етнічне, культурне й соціальне. Відзначимо, що

виділення саме цих полів не претендує на виключність чи кінцевість, але сьогодні в умовах трансформації суспільства саме ці поля постійно привертають увагу вчених і практиків.

Аналіз матеріалів щорічного соціального моніторингу, який проводить Інститут соціології НАН України, доводить, що поля соціального простору самостійно структуровані зсередини, специфічні за побудовою, а також мають характерну лише для них внутрішню ієрархію. Водночас, така самостійність полів обмежується однозначною перевагою економічного поля. Саме до цього поля тяжіють інші поля соціального простору.

Специфічна риса поля – домінуючий у межах кожного з полів капітал. Саме «капітал, здатний існувати в об'єктивованому стані – у формі матеріальній або, як трапляється у випадку культурного капіталу, у його інкорпорованому стані, що може гарантуватися юридично, – є владою над полем. Точніше, влада над продуктом, у якому акумульована минула праця, а також над механізмами, мета яких утвердити виробництво певної категорії благ, і через це – владу над прибутками»²⁸. Відповідно, агенти поля (окремі індивіди чи то інститути), котрі характеризуються обсягом свого капіталу, визначають структуру поля пропорційно до своєї значимості. При цьому, необхідно враховувати той факт, що значимість конкретного агента не абсолютна величина, оскільки наявна безпосередня залежність між даними його значимості й значимістю всіх інших агентів.

Зважаючи на вищезазначене, зробимо висновок: чим більшим капіталом володіє агент, тим слабше на нього тисне структура цього поля, і, навпаки, чим менше значимість агента, тим більш сильним є тиск на нього. Такий тиск не обов'язково має пряму дію, швидше, навпаки, у більшості випадків він опосередкований.

Так, наприклад, законодавча ініціатива депутата Верховної Ради України (у межах поля політики) має більші шанси на позитивне рішення, ніж така ж сама ініціатива пересічного громадянина. Цей приклад якнайкраще демонструє залежність статусної позиції і, відповідно, агента від наявного капіталу, у цьому випадку – політичного.

Отже, чим вагомішим є капітал агента, тим сильніша його позиція в межах поля, і, відповідно, реальніша можливість маніпулювання полем взагалі.

Зважаючи на наявний у агента капітал, у межах певного поля конструюється його позиція, причому взаємозалежність між позицією й наявним капіталом прямо пропорційна.

Отже, маючи дані про позицію, котру займає агент у межах конкретного поля, можна охарактеризувати кількість і якість наявного в агента капіталу й прогнозувати можливості його практик у межах визначеного поля. І, навпаки, знання про капітал агента дозволяють точно визначити позицію, яку займає агент, як у будь-який момент часу, так і в межах цього поля взагалі.

Відповідно, у межах поля жоден агент фізично не спроможний займати дві абсолютно різні позиції, проте ця обставина не виключає якісної зміни

агентом своєї позиції протягом усього життя, часу існування тощо. Річ у тім, що, якщо капітал – це основа позиції агента, а позиція – відображення наявного фактичного капіталу, то, відповідно, будь-яка зміна фактичного капіталу зумовлює і відповідну зміну позиції агента. Причому ця зміна однаково можлива як зі знаком «плюс», так і зі знаком «мінус». Приріст чи зменшення капіталу індивіда (чи групи) залежить у переважній більшості випадків від активності діючого індивіда (групи).

Отже, можна говорити про поля соціального простору як про арену постійної боротьби за перерозподіл капіталу. Саме за перерозподіл, оскільки сформовані поля й соціальні позиції, окреслені цими полями, обмежують набір варіантів дії, які агент має у своєму розпорядженні.

Проте це не є свідченням того, що значення полів та ієрархії, що склалася всередині них, взагалі не підлягає перегляду. Сутність поля в тому, що агенти – це пасивні виконавці волі поля. Вони мають інтеріоризовані диспозиції (у межах концепції П. Бурдьє – *habitus*).

Бурдьє вводить у свою концепцію поняття «*habitus*», яке розуміє як якість своєрідного поєднуючого в ланцюгу таких понять, як позиції, диспозиції і практики. Власне практики й є відправним пунктом у дослідженнях «*habitus*'у».

У концепції П. Бурдьє розуміння специфічності практик полягає в тому, що практики – це своєрідний продукт взаємодії *habitus*'у й різних подій. Саме *habitus* визначає й обмежує сферу дії певного індивіда, чітко регламентуючи коло можливих і прийнятних практик останнього.

Дія суб'єкта може пояснюватися співвіднесенням минулих і сучасних умов, тобто за допомогою аналізу взаємодії цих двох станів соціального світу, у котрих у прихованому вигляді задіяне *habitus*²⁹.

Поняття «*habitus*» досить-таки неординарне й таке, що останнім часом усе частіше використовується в соціологічній літературі.

Етимологічні корені *habitus*'у сягають, за словами французького соціолога, давнини й аристотелівськи-томістські за походженням.

У контексті цієї роботи варто наголосити, що батько сучасної соціології й політології Аристотель використовував не поняття «*habitus*», а безпосередньо поняття «*hexis*», що входило до десятих виділених ним категорій – способів говорити про суб'єкт. Згодом «*hexis*» був перекладений Боецієм як «*habitus*». Саме цей термін був підхоплений Аквінатором і схоластами.

Багато пізніше так чи інакше у своїх роботах це поняття використовували Г.В.Ф. Гегель, Е. Гуссерль, М. Вебер, Е. Дюркгейм, а також М. Мосс. Незважаючи на різницю в конкретному використанні поняття «*habitus*», звернення до нього обґрунтовує наявність загальної теоретичної основи чи, мінімум, напрямок дослідницького пошуку.

З морфологічної точки зору, «*habitus*» дуже нагадує французьке «*habitude*» (з фр. – звичка). Навіть за значенням ці два поняття є близькими. І *habitus*, і *habitude* формуються як наслідок багаторазового повторення досвіду. Проте той факт, що Бурдьє використовує саме поняття «*habitus*», а

не «habitude», або ж просто «звичка», – спонукає до думки про специфічність уведеного в обіг французьким соціологом поняття. Річ у тім, що Бурдьє свідомо, з метою розриву з психологічним тлумаченням поняття «звичка» (habitude), використовує поняття «habitus». Незважаючи на суттєву близькість *habitude* до *habitus*'у, перше розуміється як поодинокий випадок зв'язку індивіда зі світом, натомість як *habitus* є універсальним оператором, що опосередковує момент будь-якої дії: ціннісної, мовної, ефективної тощо.

Основна риса *habitus*'у – це його особлива посередницька функція; тобто, як і більшість термінів, що розкриває відношення між світом і людською суб'єктивністю, *habitus* визначається через інші терміни-посередники. Як наслідок, неможливість розуміння його смислу без звернення до функції *habitus*'у як оператора, що опосередковує ланки двоєдиного процесу інтеріоризації – екстеріоризації соціальних відношень.

Саме ця функція *habitus*'у розкриває його значення й евристичну цінність³⁰.

Отже, *habitus* – посередник, з'єднуюча ланка. Проте між ким/чим?

Habitus детермінує практики (у взаємодії із соціальними відношеннями), незважаючи на власну детермінованість, але в цьому випадку – із соціальними відношеннями.

Соціальні відношення, що існують незалежно від агентів, є попередніми умовами й предтечею практик; практики реалізуються відповідно до внутрішніх тенденцій *habitus*'у, узятих у взаємодії з соціальними відношеннями як результат відтворення/виробництва соціальних відношень. Відношення завжди наявні, агенти лише відтворюють/виробляють їх.

Соціальні відносини й *habitus* мають онтологічний статус. По-перше, існування соціальних відношень можливе без безпосереднього людського здійснення, а існування *habitus*'у – ні. По-друге, соціальні відносини можуть бути відкладені, можуть випасти з безперервного в часі процесу відтворення/виробництва. *Habitus*, у свою чергу, не може існувати без агента.

Отже, *habitus* є ланкою-зв'язківцем, своєрідним посередником (оскільки виконує посередницьку роль) у схемі «соціальні відношення – практики». Наявність «структурованих структур, схильних діяти як структуруючі структури», свідчить про те, що *habitus* є певним опосередковуючим механізмом. Згідно з цим принципом вибудовується більшість визначень поняття «*habitus*» у працях П'єра Бурдьє у різні роки його теоретичних і практичних досліджень.

Складовими цього визначення є: у першій трактовці – система диспозицій, стійких і тих, що переносяться. У певних роботах Бурдьє замінює поняття «диспозиції» поняттям «схеми» – у цьому випадку, *habitus* уже тлумачиться як сукупність схем сприйняття, мислення, дії.

У другому своєму значенні *habitus*'и – структуровані структури, схильні діяти як структуруючі структури. Це, якщо можна так сказати, «генетичне» визначення *habitus*'у, що походить від уявлення про *habitus* як про посередника в схемі «практика – соціальні відношення».

Нарешті, *habitus*'и можуть бути об'єктивно пристосовані до досягнення цілей, але: а) не передбачають ані свідомого цілепокладання, ані суворого оволодіння операціями задля досягнення відповідних цілей; б) не є наслідком підпорядкування правилам чи породженням якоїсь орієнтуючої дії.

Зауважимо, що час від часу П. Бурдьє дозволяв собі здійснювати своєрідні трансформації цього поняття. Так, у своїй роботі «Відтворення» («*Le Reproduction*») він подає таке визначення *habitus*'у: «породжуючий і об'єднуючий принцип дії, що є їх об'єднуючим принципом поведінки й думок, оскільки має тенденцію до відтворення в кожному моменті шкільної або інтелектуальної біографії системи об'єктивних умов, продуктом якої він є»³¹.

Відповідно до цього французький соціолог акцентує нашу увагу виключно на необерненості й відтворенні, тобто надає *habitus*'у суто консервативного характеру.

Водночас, у 1980 р. у своїй роботі «Питання соціології» («*Questions de sociologie*») Бурдьє позначає *habitus* як «сукупність історичних принципів..., виходячи з яких може бути винайдена необмежена кількість рішень, що безпосередньо не зводяться до умов їх виробництва»³².

І, нарешті, у 1993 році у своїй основній праці «Соціологія політики» (здійснено переклад російською мовою) Бурдьє пропонує чергове тлумачення цього поняття, але вже з позицій бачення активності *habitus*'у.

«*Habitus*» – сукупність рис, яких набуває індивід, диспозиції, які він має, або, інакше кажучи, – властивості, що результують присвоєння певних знань, певного досвіду»³³.

Отже, можемо зробити висновок про те, що з роками активна перетворююча функція *habitus*'у набуває в роботах Бурдьє все більшого значення.

Варто наголосити на тому, що в сучасній російській соціології чимало учених приділяє багато уваги проблемам активності *habitus*'у. Серед них, у першу чергу, можна назвати Д. Циганкова.

Зокрема у статті «Володар дум» у полі політики: досвід соціоаналізу», Циганков, спираючись на соціоаналіз П. Бурдьє намагається показати багатогранність фігури О. Солженіцина через поняття «*habitus*». Вводячи в обіг це поняття, автор говорить про те, що *habitus* може змінюватися протягом фізичного існування агента. Так, наприклад, Солженіцин, на думку Циганкова, володів у різний час первинним й наступними *habitus*'ами³⁴.

Отже, спираючись на теорію Д. Циганкова, можна зробити висновок про те, що *habitus* є не тільки активним, але й досить мінливий та рухливий. Це означає, що ґрунтовний й адекватний його розгляд можливий лише в динаміці.

Інший російський соціолог Ю. Качанов присвятив питанню дослідження й застосування концепції П'єра Бурдьє в Росії не один рік. Саме тому він не міг обійти увагою й поняття *habitus*. У одній зі своїх робіт – «Виробництво політичного поля в сучасній Росії» – він зазначав, що «габітус – система схем сприйняття, оцінювання, мислення, дії, набута

агентом через відношення поля; система, котра виступає основою, що породжує практики, безпосередньо адаптовані до поля»³⁵.

Окрім Ю. Качанова й Д. Циганкова, І. Громов, О. Мацкевич і В. Семенов також спробували самостійно проінтерпретувати поняття «habitus». Їх висновки були такими:

1. Habitus одночасно містить: а) продукт соціальних умов (об'єктивованих попередніх практик); б) засіб, що керує поведінкою індивіда в повсякденних ситуаціях; в) засіб, котрий змінює й наново упорядковує умову оточення (засіб об'єктивування практик)³⁶.

2. Головна функція habitus'у полягає в обмеженні суб'єктивних прагнень агента, він визначає межі, у яких агент створює свої вчинки, він же відтворює рутинні «непроблематичні дії».

Окрім цього, зазначені автори досить вдало охарактеризували виділене П'єром Бурдьє поняття «гомологічність» habitus'у. Останнє покладено в основу утворення групових і класових спільнот, для яких він є структуруючою ознакою; тобто подібність соціальних позицій зумовлює подібність диспозицій, але ця подібність ніколи не буде абсолютною (повною), оскільки неможливо відшукати дві позиції, що були б повністю (абсолютно) подібними, збігалися б у соціальному просторі й часі³⁷.

І, нарешті, ще один російський соціолог М. Шматко запропонував своє бачення поняття «habitus».

«Habitus» – це система диспозицій, що породжує й структурує практику агента і його уявлення. Він дозволяє агенту спонтанно орієнтуватися в соціальному просторі та реагувати більш-менш адекватно на події і ситуації»³⁸.

Отже, ми бачимо, що інтерес до поняття «habitus», а також до всієї концепції «поля політики» на пострадянському просторі не тільки не вщухає, але й, зважаючи на останні події, усе більше зростає.

Словосполучення «арена постійної боротьби», згадане при визначенні поняття поля соціального простору, зовсім не означає якимось фізичне єдиноборство, а свідчить, у першу чергу, про активну дієвість агентів, котрі борються за перерозподіл капіталів. Недарма соціологи, які розглядають питання структурування полів соціального простору, спільні в думці, що виробництво й відтворення наборів правил і розподіл ресурсів залежать від вправних дій учасників процесу, котрі, використовуючи свою владу і знання, діють заради власних інтересів і всупереч прагнень інших. Соціальні суб'єкти, як у стабільних, так і нестабільних умовах, далеко не пов'язані системою загальних знань, прийнятих у межах їх полів. Замість цього вони, демонструючи непогані соціальні таланти, прагнуть відтворити чи зруйнувати системи влади і привілеїв. Вони діють як активні учасники процесів на полі, існування якого є фактором у їхньому житті. Отже, саме активність відрізняє «агента» у контексті нашої концепції від традиційних «суб'єкта» й «індивіда», що використовуються в межах різних соціологічних концепцій³⁹.

Зокрема Бурдьє, пропонуючи поняття «агент», намагався відмежуватися від структуралістського й феноменологічного підходів у вивченні соціальної реальності. Він підкреслював, що поняття «суб'єкт» активно використовується в поширених уявленнях про «моделі», «структури», «правила», коли дослідник ніби представляє об'єктивістську точку зору, вбачаючи в суб'єкті маріонетку, якою керує структура, і, відповідно, позбавляє його власної активності. Тоді суб'єкт розглядається як такий, що реалізує свідому цілеспрямовану практику, підкорюючись певному правилу. У свою чергу, на противагу «суб'єкту» «агенти» не є бездушними машинами, діючими за суворо регламентованими правилами і нормами життя. Агенти здійснюють стратегії – своєрідні системи практик, рухомі метою, але свідомо не спрямовувані цією метою⁴⁰.

Саме тому коректніше охарактеризувати дії агентів у межах поля як своєрідну гру, у якій учасники забезпечені певними ресурсами і де визначені специфічні правила. А ресурси, як відомо, навіть за умови заміни одних іншими, не збільшуються. Вони завжди мають свої межі і свої можливості.

У межах певних полів капітали використовуються як своєрідні козири в грі і є тією владою, що визначає шанси на виграш у цьому полі, тобто, обсяг, наприклад, політичного капіталу, визначає сумарні шанси на виграш у політичному полі (у місці, де задіяний і превалує політичний капітал), обсяг капіталу в межах економічного поля відіграє чи не визначальну роль у конкурентній боротьбі тощо.

У вітчизняній, а також російській соціології для позначення основних суб'єктів політичного поля часто використовуються поняття «агенти політики» або «суб'єкти політики». Насправді ж, варто визнати, що поняття «агенти політики» і «суб'єкти політики», за суттю, є однопорядковими, а за більшістю своїх характеристик – тотожними. В українській соціології політики й політології виділяють три групи суб'єктів політики⁴¹.

До першої групи належать так звані соціальні суб'єкти політики, до числа яких варто зараховувати як окремих індивідів, так і їхні спільноти, сформовані об'єктивно, – соціально-професійні, соціально-демографічні, соціально-етнічні, соціально-територіальні. Ці суб'єкти виражають у своїй участі в політиці об'єктивно сформовані інтереси – професійні, територіальні, етнічні – й діють саме на цій основі, створюючи різні політичні об'єднання (чим підтримують партії та блоки – виразники інтересів), і, нарешті, беручи участь у виборах і референдумах.

Друга група – політичні інститути суспільства – держава та її структурні елементи, політичні партії й рухи, органи місцевого самоврядування тощо. Ця група агентів (суб'єктів) політики різниться від першої тим, що вона не виникає об'єктивно, а, навпаки, є результатом цілеспрямованої діяльності. Окрім того, у середовищі цих агентів політики формуються й інституціоналізуються ієрархічні структури, котрі висувають й легітимізують своїх лідерів, яким довіряють сукупний політичний капітал і доручають розробляти політичну стратегію й тактику, тобто правила гри на полі політики.

Нарешті, третя, найчисельніша, група – це так звані функціональні агенти політики – індивіди й суспільні інституції, які в політиці беруть ситуативну участь, за певних умов взаємодіють з політичними агентами другої групи і так само припиняють цю взаємодію. Ідеться, звичайно ж, про електорат, проте також і про такі інституції, як ЗМІ, фінансово-промислові та інші економічні групи. Окрім того, у нашому суспільстві ми стикаємося з тим, що до функціональних агентів політики все частіше приєднуються інститут освіти, армія і навіть церква.

Річ у тім, що політичний процес є одним з різновидів процесу суспільного і, незважаючи на зазначену вище автономність в межах поля політики, підпорядкований дії закономірностей загального соціального механізму суспільного процесу. За визначенням Т. Заславської, ідеться про «стійку систему взаємодії соціальних акторів різних типів і рівнів, кінцевим результатом якої є задоволення певної суспільної потреби». Функціонування соціальних механізмів, на її думку, «регулюється, з одного боку, відповідними суспільними інститутами (формальними і неформальними правилами гри), а з іншого – соціальним статусом і культурними потребами акторів: органів управління, організацій, груп, індивідів (інтересами й можливостями гравців)»⁴².

На відміну від радянського суспільства, політичне поле якого було тоталітарним і вибудовувалося за принципом барикади, а також поля політики західного суспільства, основні параметри якого структуровані відповідно до такої демократичної, але й такої консервативної структури; поле політики суспільства, що трансформується, не можна назвати ані стійким, ані консервативним, ані жорстко структурованим.

Відзначимо, що відносини, що сформувалися в межах поля політики, не мають жорстких детермінованих структур і вибудовуються виключно як простір для гри. Саме тому поняття «гра» якнайповніше розкриває логіку взаємодії в межах поля, де ставка є одночасно й умовою, і продуктом функціонування поля.

Форма політичного поля в суспільстві, що трансформується, визначається рухливою системою відмінностей політичних практик і активних властивостей агентів. Це означає, що політичні практики й тактичні властивості будь-якого агента знаходяться у відносинах з політичними практиками й активними властивостями інших агентів.

Тобто політична практика, як і активні властивості агента, не можуть нічим обмежуватись, окрім як політичними практиками й активними властивостями інших агентів.

Таке твердження вказує на те, що в межах поля політики агенти не просто взаємодіють на основі якоїсь однорідності й незмінності політичних практик, а, навпаки, прагнуть до взаємообумовленості та взаємопокладання, керуючись умовами й правилами гри, що діють на момент початку кожного її етапу, періоду, фази.

Агенти виробляють політичну реальність тим, що, зважаючи на свої суб'єктивні властивості і об'єктивні (матеріальні і соціально-культурні)

ресурси, які перебувають в їхньому розпорядженні, продукують (у межах цих соціальних відносин) схеми сприйняття, оцінювання, мислення й політичної взаємодії, потому здійснюючи політичну практику відповідно до цих схем⁴³.

Узагальнюючи різні підходи до визначення рівня втягнення особистості в політику, О.В. і О.О. Лазоренко⁴⁴ пропонують таку схему (див. табл. 2.1).

Зважаючи на результати аналізу поля політики сучасного українського суспільства, С. Білоусов у своїй дисертаційній роботі наголошує, що в суспільстві, яке трансформується, чітко простежується перехідний тип, політична активність котрого має своєрідний «сезонний характер», тобто періодично обертає його з об'єкта політики на її суб'єкт⁴⁵.

Таблиця 2.1. – Співвідношення рівнів втягнення особистості в політику залежно від її ставлення до політики

Рівень втягнення особистості в політику	Типи особистості в залежності від її відношення до політики
Незначна політична активність і інтерес до політики, мінімальність політичного впливу; статус об'єкта політики.	«Автомат» – уникає будь-яких політичних орієнтацій; тікає у свій внутрішній світ (Е. Фромм). Індиферентний тип – не має жодного відношення до політики (Д. Рісмен).
Член громадської організації, руху; опосередкована включеність в політику.	Бюрократичний тип – ставлення до політики залежить від обставин життя (Р. Мертон).
Член політичної організації – цілеспрямовано, за власним бажанням бере участь у її роботі. Громадський, політичний діяч. Професійний політик. Політичний лідер.	Політичний агітатор – здатний впливати на емоції і почуття людей. Адміністратор – здатний маніпулювати подіями й обставинами. Політичний теоретик – здатний маніпулювати ідеями (Г. Ласуел). Моралізатор – відрізняється ентузіазмом, емоційною зацікавленістю і слабкою поінформованістю щодо політики (Д. Рісмен).

Перш за все, це пов'язано з коливаннями в стані суспільства, що впливають на суб'єктивні прояви політичної активності людей, що може змінюватися: від політичної апатії до виявів гіпертрофованої політичної активності. Схематично цей тип виглядає так (див. табл. 2.2).

Повертаючись до аналізу механізму суспільного процесу, запропонованого Т. Заславською, з метою досягнення цілі нашого дослідження, варто проаналізувати деякі його положення детальніше.

Цікавими є якісні характеристики основних акторів суспільного процесу суспільства, що трансформується, які, зважаючи на певні нюанси, можна застосувати й до сучасного українського суспільства.

Таблиця 2.2. – Характеристика «перехідного» рівня втягнення особистості в політику

Рівень втягнення особистості в політику	Специфіка особистості залежно від її ставлення до політики
<p>Коливання політичної активності: від повного неприйняття участі в будь-яких формах політичної діяльності до активної участі в політичних акціях і командах у період виборчих кампаній.</p> <p>Перехід зі стану об'єкта політики в стан її активного суб'єкта і навпаки.</p>	<p>Маргінал, що не має стійкого соціального статусу, з низьким рівнем прибутків.</p> <p>Представник середніх верств суспільства, котрий розраховує зміцнити свій стан, одержати матеріальні зиски.</p>

Так, на думку Т. Заславської, правляча політична й економічна еліта (менш 1%) і верхня (субелітна) верства суспільства, що трансформується (6 – 7%), мають досить високий статус, ахіллесовою п'ятою якого є недостатня легітимність і, відповідно, надійність⁴⁶.

Дійсно, характеризуючи події 2004-2007 рр., що відбувалися на вітчизняному полі політики, ми можемо констатувати прагнення еліти і субеліти будь-якими шляхами закріпити здобутий у результаті виборів статус. При цьому, в умовах протистояння кількох груп «за інтересами» усередині еліти і субеліти українського суспільства боротьба за зміцнення свого статусу стає, одночасно, і боротьбою проти зміцнення статусу супротивника. Наведемо лише декілька прикладів: до підбиття підсумків виборів 2004 р. лідери Майдану дружньо виступають за проведення політичної реформи, що обмежила б прерогативи Президента (тоді ще Л. Кучми), а у 2007 р. Президент виступає проти такої реформи, своїми указами прямо перепідпорядковуючи собі силові структури; перебуваючи в опозиції. Регіонали обстоюють більш тісні зв'язки з ЄЕСП і державний статус російської мови, а, здобувши владу, відсувають ці питання на другий план.

Такі повороти ми фіксуємо практично в усіх структурах, що представляють еліту (точніше – еліти) українського суспільства, можливо, за винятком комуністів.

Зважаючи на це, варто погодитися з Т. Заславською, яка констатувала, що в соціальному плані ці еліти занадто протиставлені стабільному суспільству, щоб стати його реальними лідерами. Їм притаманні соціальний

егоїзм, політична недалекоглядність, висока корумпованість, захоплення «палацними інтригами», тимчасовий тип поведінки. Усе це, в результаті, свідчить про певну обмеженість їхнього стратегічного потенціалу.

Такими є характеристики цієї верстви агентів політики на вітчизняному політичному полі.

Як за розрахунками автора цитованої роботи, так і на думку багатьох вітчизняних соціологів і політологів, інші якісні характеристики має так звана середня верства, що становить приблизно п'яту частину дорослого населення і характеризується порівняно високим кваліфікаційним і діловим потенціалом, вагомністю виконуваних соціальних ролей, адаптованістю (нехай поки й відносною) до умов ринку, а також, що дуже важливо, збалансованим соціальним настроєм і, як ми вважаємо, відносно високим рівнем політичної культури.

Вірогідно, у перспективі цю верству можна буде розглядати як таку соціальну і політичну силу, що здатна сприяти встановленню демократії, правопорядку й конкурентного ринку.

Так звана базова верства, що представляє трохи більше, ніж 60 відсотків дорослого населення, відіграє роль своєрідної масовки поля політики, виконуючи функції електорату, котрий, відповідно до писаних і неписаних правил політичної гри, часто стає заручником різного роду політичних технологій.

Незадовільний матеріальний стан, балансування соціального статусу на межі переходу до стабільно маргінального стану, незадовільний соціально-психологічний тонус цієї основної маси населення веде цю верству до протестної частини поля політики. Недовіра до всіх гілок влади, часто небажання навіть чути про політику, відхід до мікросередової тріади, яку В. Чигрин охарактеризував як «Родина. Я. Оточуюче середовище.»⁴⁷ – усе це, врешті-решт, робить цю частину населення агентами практично безструктурної частини поля політики суспільства, що трансформується.

Залишивши за межами нашого аналізу так зване соціальне дно суспільства, ми можемо зробити висновок, згідно з яким одним з наших завдань під час розгляду специфіки функціонування поля політики буде аналіз структур і правил, що не опереджені, а активних властивостей і політичних практик агентів, мобільних груп і колективів, чия взаємодія спрямована на досягнення визначеної мети.

Оскільки ми розглядаємо саме поле політики, а не якесь інше поле соціального простору, то метою будь-якого агента чи групи, у першу чергу, є влада і все, що з нею пов'язане (проблеми здобуття, утримання і перерозподілу влади в одних агентів і проблеми підтримки чи протидії владі – у інших).

Особливість відносин у межах поля політики обмежується тим, що вони не ліквідують політичні відмінності, а тільки релятивізують їх.

Стабільне поле виникає, якщо групи та їхні соціальні позиції постійно його відтворюють, дякуючи зусиллям соціальних агентів, орієнтованих на набір уявлень про те, хто виконує роль активних соціальних суб'єктів, які

їхні наміри та які дії сприяють збереженню їх адекватної позиції в межах цього поля. Здатність відтворювати поле пов'язана з умінням не тільки визначати наміри й логіку дії інших, але й ініціювати співдію членів своєї групи, при цьому переконуючи їх у вірності саме такої інтерпретації процесів, що відбуваються.

Проте з часом будь-яке навіть надстабільне поле зазнає значної трансформації. Уникнути цього процесу неможливо. Згадаймо приклад Радянського Союзу.

«Незборима» країна зовсім несподівано (на перший погляд) розпалася; 70-річний примат більшовистської ідеології враз зруйнувався; партія-монстр, у лавах якої нараховувалося понад 18 мільйонів чоловік, поступилася місцем партійному «різотрав'ю»; на зміну пануванню планової економіки прийшов некерований ринок; і, нарешті, «дружба народів» змінилася спалахами національної нетерпимості.

Цей приклад і пізніші приклади Грузії, України, Киргизстану, Узбекистану, Молдови, а також події в Румунії, Угорщині і, безумовно, на Балканах, демонструють, що трансформації полів соціального простору можливі тільки за умови кризових ситуацій. Останні можуть зумовлюватися як внутрішніми, так і зовнішніми факторами.

У першому випадку кризова ситуація можлива, коли групи бачать нові перспективи подальшої взаємодії в межах поля. Водночас, і тут не обов'язкове переструктурування поля, адже цілком вірогідна можливість кризи вже нового поля. Криза нового поля означає, що не без установаження стабільних правил взаємодії – групи ліквідуються. У цьому випадку агенти, котрі володіють чималим капіталом, будуватимуть свої дії з метою стабілізації стану своєї групи та її відносин з іншими. Цей момент є найбільш сприятливим для агентів, які прагнуть захопити найбільший капітал, оскільки саме зараз вони можуть запропонувати оригінальні концепції подальшого структурирования поля і, відповідно, «вигадати» нові інститути.

Саме в цей момент можлива поява нових несподіваних союзів, альянсів і коаліцій. Цей процес може мати вигляд руху, коли під час взаємодії виникають нові організаційні ідентичності, преференції та інтереси. Тут агенти, котрі прагнуть примножити свій капітал, мають можливість заохотити різні групи до процесу створення значень, тим самим надаючи полю стійкість. Надалі, якщо поле все ж таки встоялося, ці агенти використовують правила і подвійний характер взаємодії або задля виробництва свого привілейованого стану, або, у випадку відчуття власної сили, для боротьби з домінуючими групами.

Подібна ситуація характеризується надактивністю як з боку домінуючих у полі агентів, так і з боку агентів, які претендують на домінуючий стан. У старих усталених полях агенти з домінуючих груп мають вигідніші можливості відтворення свого привілейованого стану саме через нерівність під час розподілу ресурсів і формуванні правил.

Кризові ситуації в полях, зважаючи на вплив зовнішніх факторів, можливі у двох варіантах.

По-перше, у результаті впливу на це поле інших полів.

По-друге, кризи можуть бути результатом навмисних чи то випадкових дій ведучих, у межах цього поля, акторів або вторгненням на це поле сторонніх акторів, які володіють значимим капіталом.

В останньому випадку домінуючі групи намагатимуться посилити свій стан. Групи, над якими домінують, або стануть на бік «засідателів», або намагатимуться увійти до коаліції з домінуючими групами. Водночас найвірогіднішим є створення нових коаліційних утворень, причому ініціатива йтиме не від домінуючих груп.

Після того, як поле устоїться, воно поступово переходитиме до стану стабільного поля. У цей момент активні агенти відіграють уже не таку вагому роль у його відтворенні. Урешті-решт, на боці домінуючих груп і правила, і ресурси, а можливості їхніх опонентів однозначно обмежені. Як наслідок, це часто призводить до виникнення нових кризових ситуацій.

Поле політики, поруч з іншими полями соціального простору, функціонує на основі притаманних лише йому рис: *власна логіка, мета, умови й закони функціонування*.

Логіка поля – це, на наш погляд, політична гра щодо перетворення суспільства, яке, за словами Т. Заславської, реалізують у масштабах суспільства його правлячі кола; у масштабах інноваційно-підприємницької діяльності своєрідну «середню політичну верству» (функціонери, політтехнологи, керівники низових партійних ланок); і, нарешті, у масштабах реактивно-адаптаційної поведінки більшість населення, яке відіграє переважно пасивну роль «електорату»⁴⁸.

Мета, яку окреслюють перед собою всі ці агенти поля політики, – від політичних лідерів до рядових виборців – полягає в боротьбі за владу, досягнення влади, утримання влади, керований перехід влади. Без сумніву, у різних типах суспільства, у різних конфігураціях поля політики ця мета, по-перше, поділяється на кілька підцілей, що досягаються чи окреслюються перед тими чи іншими агентами й утримувачами політичного капіталу, а, по-друге, варіюють засоби, за допомогою яких вона досягається.

Умови функціонування поля політики суттєво відрізняються від умов характерних, скажімо, для фізичного і соціального поля. До специфічних умов поля політики зараховують: регіональні баланси політичних сил, особливості електоральної бази в масштабах усього поля та його політичних сегментів і, безумовно, автономність щодо інших полів.

На відміну від інших полів, автономність поля політики на сьогодні не є сумнівною, хоча ця особливість поля політики в кожній конкретній країні набуває своїх форм. Так, наприклад, українське поле політики, на момент написання роботи, найменше автономізоване. Вірогідно, що ми маємо справу із «замкненням» поля. У першу чергу, це ілюструється відвертою боротьбою між партіями, що шкодить інтересам народу, жорсткою боротьбою партійних лідерів тощо. Замкненість поля зумовлює недовіру до політиків, корупцію, відірваність політиків від реальності тощо.

У науці таке явище було назване «залізним законом олігархії» й увійшло до числа *законів поля політики паралельно з основним структурним законом, законами опозиціонування, пошуку дистанціювання, подвійної гри тощо*. Завдяки Міхельсу та Моска цей закон набув широкого визнання не тільки в соціології. Наприкінці ХХ ст. П. Бурдьє писав про замкненість поля політики так: «навіть ті партії, які, як вважається, виражають інтереси найбільш обділених соціальних класів, нав'язують, врешті-решт, авторитарні форми представництва: невелика меншість представників монополізує соціальну енергію, делеговану їм більшістю».

Інакше говорячи, ця логіка призводить до того, що влада, здобута демократичним способом представниками певної партії, концентрується в руках виборних осіб, які поступово відриваються від своєї соціальної бази і починають діяти як різновид олігархії, що має за своє джерело виборців, позбавлених можливості впливу»⁴⁹. Цей опис замкненості поля політики характеризує політичну реальність сучасної України.

Отже, до характеристик, що надають якісну визначеність полям соціального простору, ми зараховуємо такі:

1. Поле є місцем консолідації об'єктивних структур – це, по-перше; а, по-друге, місцем боротьби цих структур.

2. Поле політики (згідно із загальноживаним розумінням) – це місце, де здійснюється активна діяльність агентів, котра дозволяє їм набувати політичної сили і влади в полі, тобто дозволяє досягати бажаного результату. Оскільки поле політики – це, перш за все, поле гри, то, відповідно, просування в межах поля за горизонталлю дає лише відчуття руху, тоді як рух за вертикаллю може підвищити чи знизити політичну силу й владу агента залежно від якості й правильності використання козирів. (Можливе також переміщення агентів за вертикаллю і горизонталлю, між полями, але це вже предмет зовсім іншого дослідження).

3. Контекст мети і завдань дослідження дозволяє розглядати поле політики у двох тісно переплетених вимірах – аналітичному і практичному.

Аналітичний конструкт, який можна віднести до конструктів другого порядку, передбачає пошук основних стійких характеристик поля політики, з-поміж яких, зокрема, варто назвати його загальну якісну визначеність (наприклад, домінуючі форми політики, зміст і характер інституалізації, наявність стійкої ідеології, усереднений рівень політичної культури в межах поля тощо).

Конструкт політичних практик передбачає аналіз структурування поля політики агентами й позиціями. При цьому часто цей конструкт залишається на рівні першого порядку. Так, певна частина літературних джерел, а, особливо, мас-медіа характеристика агентів політики обмежується перерахуванням у їх якості партій, груп інтересів, груп тиску, що борються в межах цього поля за владу, відповідний статус, інституціоналізовані легітимні форми діяльності, що визначають їх позиції (і не тільки в масштабах поля політики). При цьому в коло інтересів політиків часто не

потрапляє той факт, що ані число, ані якісний склад агентів політики зовсім не вичерпуються названими вище.

1. Необхідно також визнати, що поле політики двоїсте за своєю природою. Цю подвійність можна також зарахувати до специфічних законів функціонування поля політики. З одного боку, поле – це сукупність активних практик агентів, а з іншого – поле політики об'єктивно по відношенню до агентів, тобто один раз створене поле політики для агентів є чимось формальним, хоча й не може існувати без активних практик. Останні й визначають логіку поля. Але говорити про те, що активні практики агентів створюють поле, – не зовсім коректно. Вони швидше відтворюють його. «Кожний конкретний акт практики агента є ніщо інше, як екстеріоризація диспозицій, і ансамбль таких актів практики (екстеріоризація диспозицій) відтворює чи виробляє (тобто трансформує) поле»⁵⁰.

2. Основними дійовими особами у межах поля є агенти (індивіди й інститути), які володіють певним капіталом (економічним, соціальним, політичним), котрий дозволяє їм займати в полі певну позицію.

3. Агенти здійснюють стратегії своїх дій у межах певних диспозицій, орієнтованих або на збереження, або на зміну існуючої структури. При цьому, чим стабільніше позиція агента в межах поля, тим серйозніше він налаштований на збереження структури й навпаки.

4. Не варто також думати, що агенти є самостійними гравцями на полі політики. Так, дійсно, агенти з їх активними практиками – це основа функціонування поля політики. Але лише тоді агент здатен мати реальну силу в полі, коли він буде частиною якоїсь групи, у якій консолідовано так званий «груповий капітал» – основа повноцінної боротьби в межах поля. Як наслідок, зрозуміти розстановку сил в полі можна тільки при співвіднесенні позицій і сили, відповідної цій позиції, груп, які функціонують у межах цього поля, та й власне поле залежить від домінуючих в ньому груп. Оскільки ми вже довели, що, чим більш замкнена й відірвана від політичної реальності група, тим замкненішим є поле й навпаки. Отже, автономність поля залежить від адекватного й ефективного розподілу капіталів у ньому. Це й є основною умовою збалансованості політичної системи певної держави.

5. Підсумовуючи результати аналізу літературних джерел і матеріалу соціологічних досліджень, можна дійти **висновку** про те, що саме процес структурування поля політики потребує подальшої наукової розробки, оскільки останнє не структуроване як наукова проблема, до речі, досить актуальна на рівні політичних практик суспільства, що трансформується.

Зрозуміти цю проблему допоможуть такі твердження.

По-перше, структуру поля політики варто розглядати в кількох площинах, що перетинаються й серед яких ми особливо виділяємо площину аналітичну і площину політичних практик. Погодимось з російськими дослідниками Д. Гавром та М. Соколовим⁵¹ в тому, що політичні орієнтації різних груп суспільства передбачають два типи структурування зовнішнього по відношенню до суб'єкта політико-ідеологічного простору – змістове й оціночне.

При цьому змістове структурування означає освоєння суб'єктами цього простору та його розчленування на основі предметних критеріїв, а оціночне, здійснюване синфазно зі змістовим, є позиціонуванням в межах вісі змістовно операціоналізованого конструкту й здійснення вибору типу «своє ↔ чуже», «корисне ↔ некорисне».

По-друге, поле політики багатопрошаркове, кожний його прошарок – своєрідне субполе, об'єднане загальною якісною визначеністю поля політики. До таких субполів ми зараховуємо поле політичних позицій, поле політичних капіталів, поле політичних інститутів, поле політичних відносин, безумовно, й електоральне поле.

2.3. Моделі політичного простору

(Гугнін Е.А.)

Політичний простір виступає цілком реальною конструкцією, яка доступна для споглядання та аналізу. Відповідно, не раз виникали бажання зобразити його структуру, виходячи з трьохвекторності, що оформлювались у певні моделі, за якими, знаючи вихідні дані за трьома відповідними категоріями, можна визначити місце конкретного політичного простору по відношенню до інших, співвіднести реальне положення речей із ідеальним та оптимальним, встановивши наявну відстань між ними. Однак кожна з таких моделей, на нашу думку, доволі однобічно висвітлює політичний простір, залишаючи поза межами розгляду певні аспекти зовнішнього прояву чи внутрішньої структурації. Виходячи з позиції необхідності поєднання останніх двох аспектів при дослідженні організації політичного простору, варто зупинитись на представленні його інтеграційної моделі, яка є результатом здійсненого аналізу існуючих моделей за П. Бурдьє, С. Єгоровим та О. Кравченко.

Актуалізуючи матеріал, описаний у параграфі 2.2, слід зазначити, що у роботах П. Бурдьє поняття «простір» тотожне поняттю «поле». Так, поле політики постає аналітичним простором, в якому здійснюється активна діяльність агентів, що дозволяє їм набувати політичної сили та влади у полі. Поле політики оформлюється відмінностями активних характеристик агентів, які надають їх володарям влади у полі та постають видами влади у цьому ж полі. Все у полі політики – позиції, агенти, інститути... – можуть бути досягнуті виключно через співвіднесення, порівняння та протиставлення, через аналіз боротьби за перевизначення правил внутрішнього поділу поля. Іншими словами, «політичне поле – це місце, де в конкурентній боротьбі між агентами, що виявляються втягнутими в неї, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і повинні обирати звичайні громадяни, низведені до положення «споживачів»¹.

Ю. Качанов зазначає, що «поле політики – це ансамбль відносин між індивідуальними та колективними агентами та інститутами, ансамбль, якому іманентні внутрішній рух, безперервні встановлення та розрив відносин (офіційних та неофіційних); залежності та автономії, співробітництво та боротьба...»².

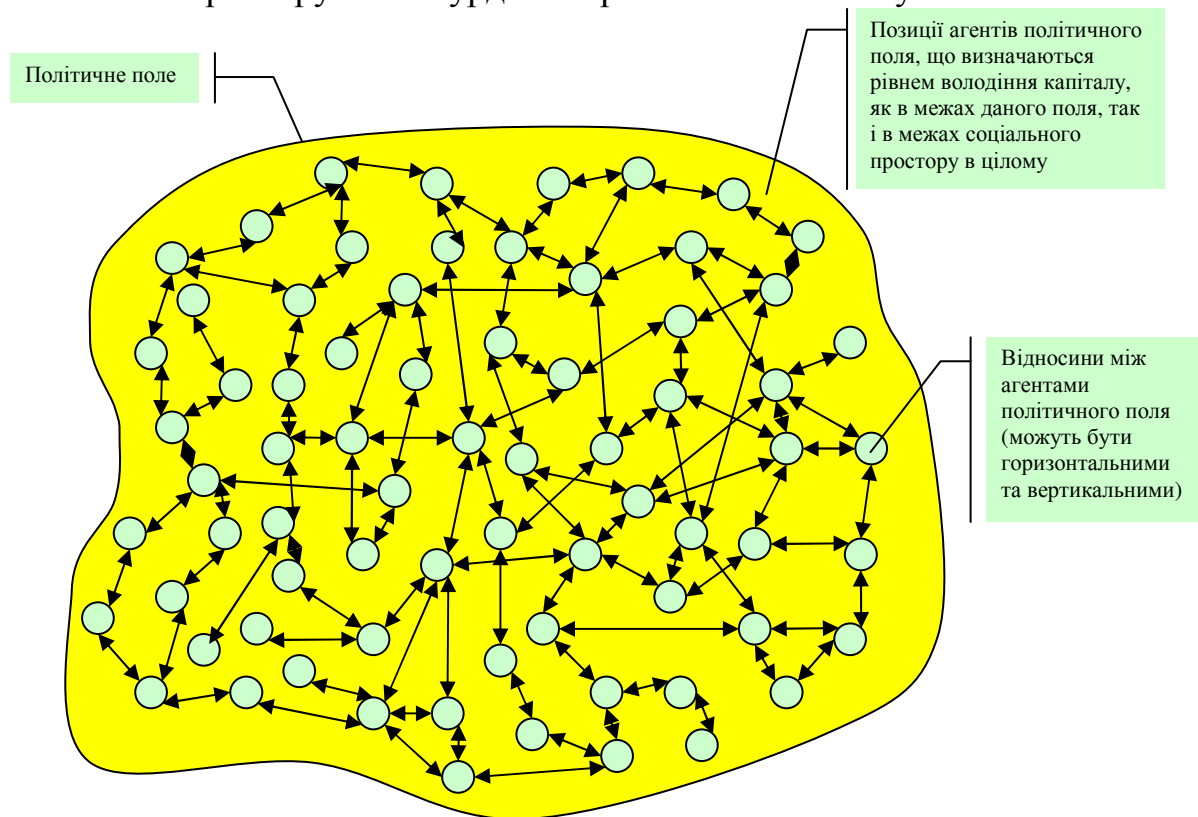
Поле політики (політичний простір) виступає одним із складових елементів соціального простору, а, відповідно, має еластичні межі та характеризується динамізмом внутрішньої організації, яка базується на рівні зосередженого у певного політичного агента відповідного капіталу (політичного, символічного, особистісного), який, здебільшого, і визначає його позицію у окремо взятому полі та соціальному просторі в цілому. При цьому зміни в обсязі наявного капіталу каталізують горизонтальну чи вертикальну мобільність акторів, приводячи у дію механізми самоорганізації.

Відповідно, загальне внутрішнє конструювання поля політики спирається на такі поняття, як «позиція», «диспозиція» та «капітал».

Під позицією розуміється реальне положення індивіда у соціальному просторі в цілому та в полі політики зокрема, в той час як диспозиція стосується уявлення індивіда щодо власного положення у різних полях, а також схеми його поведінки, мислення та оцінювання. Таким чином, сукупність позицій являють собою об'єктивний зріз досліджуваного поля, а диспозицій – суб'єктивний зріз того ж поля.

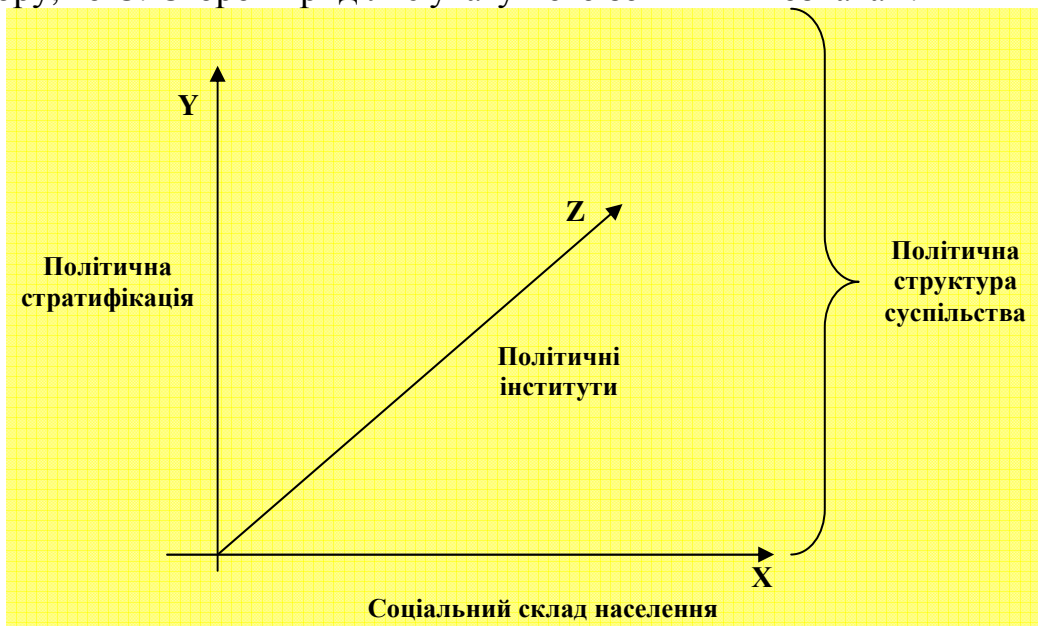
Щодо капіталу, то він виступає відмінною рисою полів. «Капітал може існувати у об'єктивованому стані – у формі матеріальної якості або, як це буває у випадку культурного капіталу, в його інкорпорованому стані, що може бути гарантовано юридично, – представляє собою владу над полем. Точніше владу над продуктом, в якому акумульований попередня праця, а разом із тим, над механізмами, що прагнуть утвердити виробництво певної категорії благ, і через це владу над доходом та прибутками»³.

Організація політичного поля розкривається через прямо пропорційний зв'язок між позицією політичного агента та наявним у нього капіталом. Адже, «володіючи знанням щодо позиції агента у межах даного поля, можна охарактеризувати кількість та якість притаманного агенту капіталу»⁴. Таким чином, організація політичного поля здійснюється за допомогою розгортання та підтримання постійної внутрішньої боротьби політичних агентів за перерозподіл капіталу, який є граничним. Графічно модель організації політичного простору за П. Бурд'є зображена на малюнку 2.1.

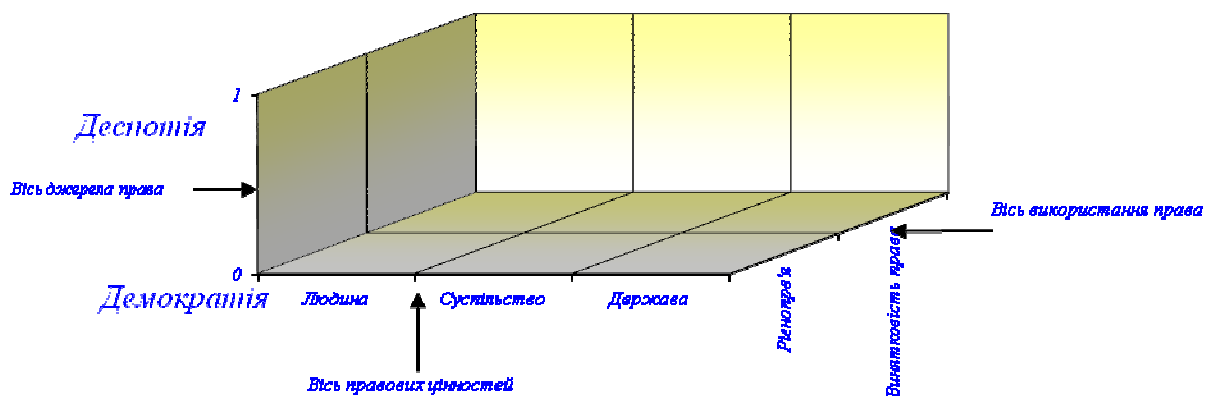

Малюнок 2.1. – Модель організації політичного простору за П. Бурд'є

Як бачимо, дана модель позбавлена трьохвимірності, структурних детермінацій та передвизначеності внутрішньої організації формалізованими конструкціями на кшталт форм державного правління, державного устрою та політичного режиму. Однак, варто зазначити, що зображення політичного простору у вигляді перетину трьох осей координат, можна вважати класичним. Приклади подібних моделей зображені на малюнках 2.2 та 2.3, які, незважаючи на візуальну схожість, відрізняються дослідницькими акцентами. Якщо О. Кравченко робить наголос на внутрішній будові простору, то С. Єгоров приділяє увагу його зовнішнім ознакам.

Малюнок 2.2. – Трьохмірна схема політичного простору за О. Кравченко

Малюнок 2.3. – Модель організації політичного простору за С. Єгоровим

Побудова моделі організації політичного простору за О. Кравченко спирається на його бачення соціального простору, а також на базове вихідне положення нашої монографії, що полягає у похідному характері політичного простору по відношенню до соціального. Відтак, ми здійснили трансформаційні перетворення складових елементів соціального простору (таких як соціальна стратифікація, соціальні інститути та соціальна

структура) у складові елементи політичного простору, якими можна вважати політичну стратифікацію, політичні інститути, політичну структуру. При цьому як у соціальному, так і у політичному просторі незмінною категорією залишається соціальний склад населення, що включає в себе сукупність великих соціальних груп, виділених за віком, статтю, професією, релігією тощо.

Таким чином, в даному випадку політичним простором називаємо сукупність точок (статусів) на певному континуумі, що має завдану кількість осей вимірювання, які описують політичну структуру суспільства⁵.

Щодо моделі організації політичного простору С. Єгорова, то вона базується на таких трьох осях: вісь «людина – суспільство – держава», вісь джерел права та вісь використання права.

С. Єгоров найбільш значущою віссю політичного простору вважає вісь правових цінностей. На одному кінці даної осі розміщена політична ідея, згідно з якою кожна людина постає центром всесвіту, найвищою цінністю, заради якої все існує та функціонує. Це лібералізм. Відповідно, на протилежному кінці осі розташована політична ідея, згідно з якою держава – це все, а людина – лише гвинтик, роль та функція якого визначені державою. Дана політична ідея ототожнюється автором з комунізмом. Середина позиція належить соціалізму, який виходить з пріоритетної цінності суспільства.

Щодо другої осі – осі джерела права, то з одного боку розташована політична ідея, що виходить з позиції приналежності усіх громадян певної країни до джерела державної влади, а, відповідно, і з позиції їх рівного права доступу до керівництва справами держави. Найбільш відповідною назвою даної політичної ідеї постає демократія. Протилежний край осі відповідає ідеї, згідно з якою державна влада може здійснюватись одноосібно. На думку автора, найкраще дана ідея втілена у деспотії.

Третя вісь використання права характеризується обсягом наявних у громадян певної країни політичних прав, а також існуванням чи відсутністю розподілу людей на «сорт» за обсягом приналежних їм прав⁶.

Відкладаючи на кожній з трьох осей відповідні показники, отримуємо на їх перетині цілком реальні статуси. Однак, наскільки вичерпною та повною може бути кожна з таких моделей структуризації політичного простору?

На нашу думку, дві останні представлені моделі значно обмежують сутність політичного простору як такого, фактично зводячи його до власних складових. У такому випадку категорія «політичний простір» не несе жодного специфічного навантаження для пояснення об'єктів реальності, а виступає синонімом політичної структури, держави, політичної системи тощо.

Пропонована нами інтеграційна модель представляє собою дворівневу матрицю значень. Перший рівень стосується зовнішніх ознак політичного простору, а другий рівень характеризує його внутрішню організацію.

Графічно інтегративна модель організації політичного простору зображена на малюнках 2.4 та 2.5.

Окреслення зовнішніх ознак політичного простору здійснюється через визначення структури управління та/або самоуправління, політичного режиму та форми територіального устрою.

Політичний режим визначає засоби та методи здійснення політичної влади⁷, конкретні процедури та засоби організації установ влади та врядування, стиль ухвалення громадянських рішень, відносини між органами державної влади та громадянами. Традиційно політичні режими поділяються на демократичні та антидемократичні (різновидами останнього є авторитарні та тоталітарні режими). Враховуючи позитивне сприйняття свідомістю демократичних цінностей та негативне ставлення до будь-яких проявів антидемократизму, демократичні режими розташовані на осі ОХ уверх від позначки О, а антидемократичні вниз. Відсутність подальшого членування демократичних та антидемократичних режимів на осі ОХ викликана необхідністю комплексної оцінки внутрішньої організації влади у суспільстві та відсутністю загальноприйнятого взірця ідеальної демократичної держави. Відповідно, по цій осі, на нашу думку, доцільно відкладати більш широкий діапазон значень, відсікаючи лише ті показники, проявів яких не можна знайти у жодній сфері реалізації влади.

Показники на осі системи управління та/або самоуправління напряду залежатимуть від територіальних меж досліджуваного нами політичного простору. Діапазон даної осі має відповідати найбільш значущій системі управління. Наприклад, аналізуючи державу як політичний простір, ми оперуватимемо державними органами влади, не враховуючи специфіку організації влади на місцевому рівні, з огляду на її підпорядкованість першій.

Форма територіального устрою політичного простору виражається у цілком реальних його кордонах, які дозволяють говорити про масштаби та специфіку організації політичної речовини на відповідній території. Форма територіального устрою представлена на осі ОZ і має наступне членування: адміністративно-територіальна одиниця держави, автономія у складі унітарних держав, суб'єкти федерації, унітарна держава без автономних одиниць, унітарна держава з автономними одиницями, федерація з превалюючою роллю центру, федерація з розширеними правами суб'єктів федерації, конфедерація. Порядок розташування на осі ОZ підпорядкований збільшенню масштабу політичного простору. При цьому мається на увазі підвищення якості семантичної складової політичного простору (навіть якщо не відбувається територіального збільшення).

Відкладаючи на кожній з описаних осей відповідні показники, на їх перетині ми отримуємо вже не конкретний статус, а цілу область, в межах якої і знаходиться політичний простір того чи іншого утворення у певний проміжок часу. Це є першим рівнем виокремлення політичного простору за його зовнішніми ознаками.

Отримана нами область підлягає подальшому членуванню за допоміжними критеріями, що визначають її внутрішню сутність. Допоміжні

критерії не тільки дають змогу графічно окреслити внутрішню організацію політичного простору, але й більш чітко визначити його місце у світовому зрізі, визначити напрямки можливих і найбільш бажаних змін та необхідні умови для їх здійснення. У якості таких критеріїв ми вводимо політичну стратифікаційну структуру, політичні відносини та політичну культуру.

Перш за все зупинимось на політичній стратифікаційній структурі, яка в межах даного дослідження розуміється у дещо спрощеному вигляді. Отже, єдиним критерієм політичної стратифікації в даному випадку виступає рівень володіння владним ресурсом.

Відповідно, можна виокремити дві групи: політичну еліту та народні маси певного територіального утворення⁸.

У визначенні сутності політичної еліти ми дотримуємось її тлумачення Ч.Р. Міллом. Еліта влади – це «привілейовані вищі соціальні верстви, що володіють атрибутами влади, впливу, багатства та престижу та зосередили у своїх руках найважливіші командні позиції в крупних корпораціях, політичних, державних інститутах та в армії»⁹. Під населенням ми розуміємо «сукупність людей, що проживають на певній території у відповідний проміжок часу»¹⁰. Дані дві групи (населення та політична еліта) послідовно розташовані на осі ОХ, яка виступає базовою, адже показники на осях ОУ та ОZ відкладатимуться для кожної з груп окремо, що дасть змогу отримати рельєфну область значень.

Політична культура – це сукупність індивідуальних ставлень та орієнтацій по відношенню до політичних об'єктів, що базуються на певному рівні політичної ідеології та суспільній психології¹¹. Це єдність об'єктивних соціально-нормативних компонентів свідомості, поведінки та суб'єктивних умов, що відтворюють те, яким чином люди реагують на політичне життя.

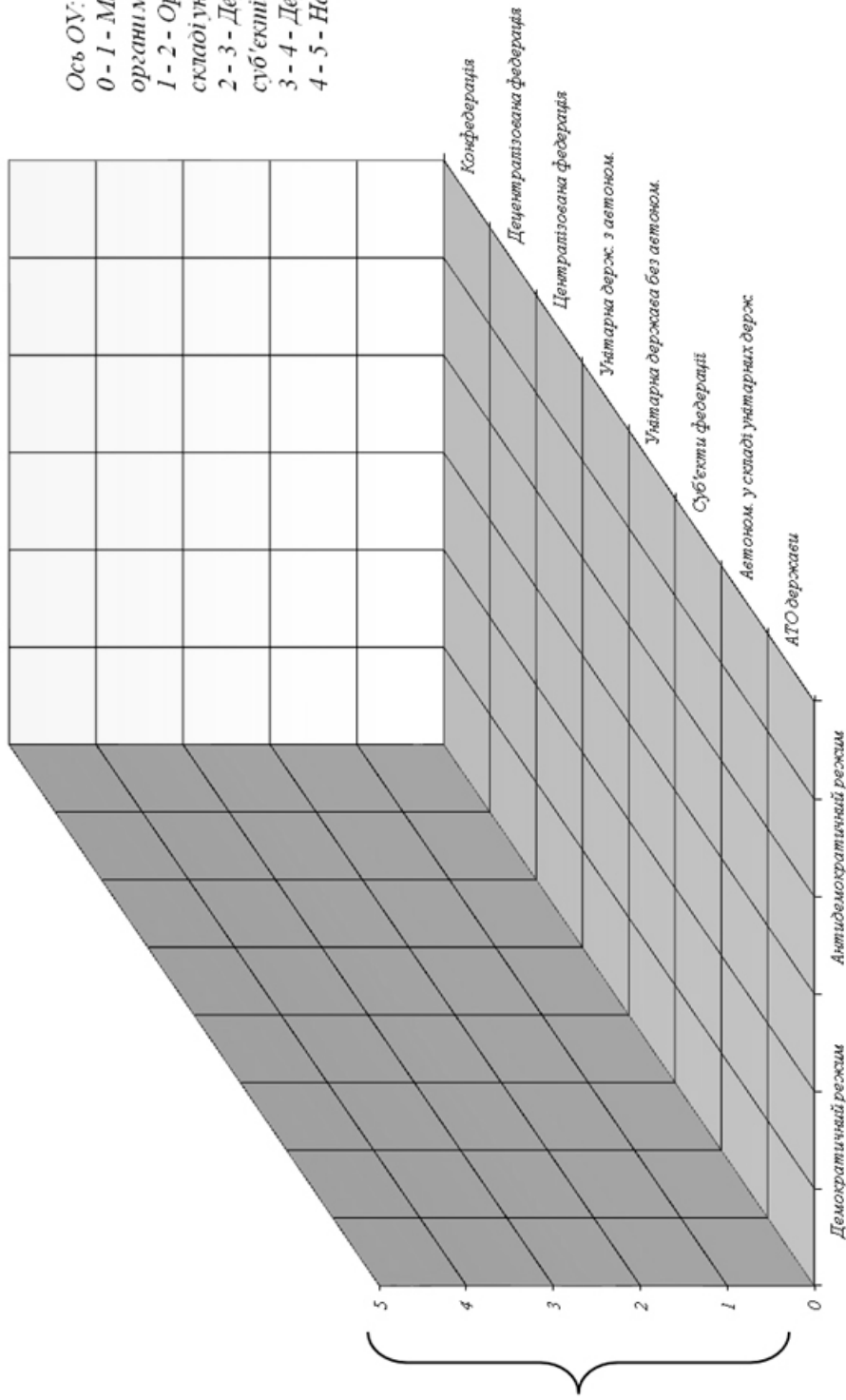
Політична культура включає в себе політичні уявлення, переконання, цінності, традиції, установки, орієнтації, політичну участь та політичну діяльність. Співвідносячи рівень розвитку кожного із складових елементів політичної культури, можна говорити про загальний рівень її сформованості. Політична культура представлена на осі ОУ через етапи процесу її формування у наступному порядку:

- етап початкового формування елементів політичної культури завжди має позитивну спрямованість, відтак і розташований між показниками 1 та 2 на осі ОУ;

- етап первісної сформованості основних елементів політичної культури – має показники від 2 до 3 на осі ОУ;

- етап модернізації складових елементів політичної культури – показники 3 – 4 на осі ОУ. Даний етап полягає у подальшому удосконаленні та ускладненні основних елементів політичної культури відповідно до вимог функціонування агентів політичного простору;

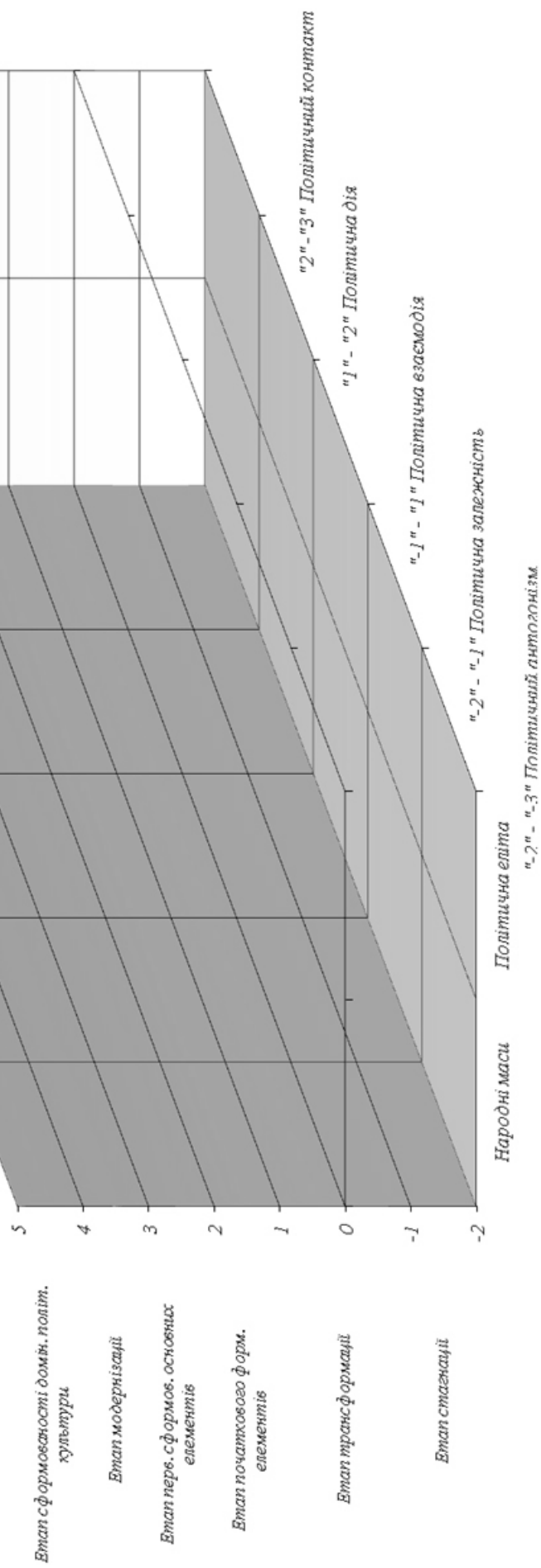
Система управління
та/або самоуправління

Ось ОУ:

- 0 - 1 - Місцеві органи влади та органи місцевого самоуправління;
- 1 - 2 - Органи влади авт. один. у складі унітарних держави;
- 2 - 3 - Державні органи влади суб'єктів федерації;
- 3 - 4 - Державні органи влади;
- 4 - 5 - Наоержж. органи влади.

Малюнок 2.4. – Інтеграційна модель організації політичного простору. Перший рівень

Малюнок 2.5. – Інтеграційна модель організації політичного простору. Другий рівень

– етап сформованої домінуючої політичної культури – показники 4 – 5 на осі ОУ. Під домінуючою культурою розуміється комплекс політико-культурних елементів, які притаманні більшості соціальних груп даного суспільства. Цей етап виступає своєрідним піком у процесі розвитку політичної культури, адже його досягнення є можливим за умов високого рівня консолідації суспільства, ефективного функціонування механізмів прямих та зворотних зв'язків між громадянами та органами верховної і місцевої влади тощо;

– етап трансформації – на осі ОУ відповідає показникам від -1 до 1. Це пов'язано з тим, що трансформаційні зміни елементів політичної культури можуть бути спрямовані як в бік позитивних перетворень, так і в бік негативних зрушень, що здатні призвести до етапу стагнації;

– етап стагнації – показники від -2 до -1 на осі ОУ.

Варто відрізнити політичну культуру населення та політичну культуру еліти. Відтак дана вісь матиме два показники, відповідно до членування осі ОХ. Близькість один до одного показників розвитку політичної культури населення та політичної еліти вказуватиме на їх врівноважений розвиток, при цьому не матиме суттєвого значення, наскільки високим є рівень розвитку політичної культури, адже це стосується якісного наповнення. У даному випадку ж нас цікавить сам факт відсутності культурних розривів між народом та елітою, що з неодмінністю відобразатиметься на характері політичних відносин, яким в нашій інтеграційній моделі відведена вісь ОZ.

Розподіл на даній осі представляє собою наше бачення можливого характеру існуючих політичних відносин між агентами політичного простору та вимагає додаткових коментарів. Адже в даному випадку ми відійшли від розподілу політичних відносин на співробітництво, суперництво, компроміс, консенсус, солідарність, ворожнечу та конфлікт, замінивши його наступною класифікацією: політичний антагонізм, політична залежність, політична взаємодія, політична дія, політичний контакт.

Політичному антагонізму на осі ОZ відповідають показники від -2 до -3. Дана форма політичних відносин є найбільш негативною, адже політична еліта та населення знаходяться у різних вимірах, що не можуть бути поєднані без кардинальних перетворень як всередині кожної з груп, так і у зовнішньому середовищі. При цьому характерними ознаками існування відносин антагонізму можуть слугувати відчуженість груп одна від одної, відсутність порозуміння та автономне існування кожної зі сторін без урахування потреб іншої.

Наступним видом політичних відносин може слугувати політична залежність. Вона, на нашу думку, полягає у підпорядкуванні населення інтересам та прагненням владної верхівки, а також у фактичному позбавленні електорату можливості чинити вплив на розгортання політичних процесів. При цьому можна спостерігати існування фіктивних заходів, які створюють ілюзію «значущості народу», «важливості його точки зору». Прикладом, може слугувати ситуація проведення виборів, що являють собою акт народовладдя, результати яких заздалегідь відомі політичній еліті і

підтвердження яких досягається за допомогою залучення технологій фальсифікацій, кулуарних домовленостей тощо.

Від -1 до 1 на осі OZ розташована політична взаємодія, яка передбачає існування елемента обміну між суб'єктами політичних відносин. Якщо цей обмін рівноцінний, політична взаємодія позначається знаком «+», якщо ж містить у собі інформаційний дисбаланс як основу для маніпулювання свідомістю, то така форма політичних відносин позначається знаком «-».

Політична дія, яка розташована між позначками від 1 до 2 на осі OZ, представляє собою форму політичних відносин, за якої між владою та народом ще відсутні повноцінні механізми взаємовпливу та взаємоконтролю через недостатній рівень сформованості політичної культури громадянського суспільства в цілому та відсутність традицій демократичної розбудови влади. Проте даний вид політичних відносин засвідчує здійснення демократичних перетворень всередині політичного простору, що переходять до стадії позитивного розвитку.

Найбільш досконалою формою політичних відносин між владою та народом можна вважати політичний контакт (показники від 1 до 2 на осі OZ). Це форма політичних відносин, що характеризується мінімізацією маніпулятивного впливу на свідомість населення відповідного політичного простору, збалансованою участю народу у прийнятті політичних рішень та його можливістю чинити вплив на якісний зміст цих рішень і загальний процес їх вироблення. Даний вид політичних відносин позбавлений дисбалансу між двома «таборами» – народом та елітою, які взаємодіють за схемою: «пропозиція – аналіз раціональності та доцільності – згода чи відхилення».

Сама назва «інтеграційна модель» вже вказує на факт сполучання у ній різних елементів, якими в даному випадку виступають погляди П. Бурдье, С. Єгорова та О. Кравченко стосовно організації політичного простору. Отримуючи для дослідження певний політичний простір, в першу чергу ми встановлюємо його територіальні межі та засоби й методи здійснення політичної влади на цій території, що в подальшому визначатиме специфіку його семантико-нормативної складової. Основою ж внутрішнього аналізу політичного простору виступають населення та політична еліта даного територіального утворення, характер взаємовідносин між якими залежатиме від рівня політичної культури кожного з елементів та розміщуватиметься вище або нижче нульової позначки відповідного континууму.

Кожен з елементів політичного простору не існує відокремлено від інших, а, відповідно, в повній мірі і не може бути оцінений поза впливом, який на нього чинять. У той же час розвиток елементів здійснюється під впливом зовнішнього, по відношенню до політичного простору, середовища, нові виклики якого здатні суттєвим чином впливати як на семантико-нормативну складову, так і на перерозподіл капіталу серед представників політичної влади. Це може призвести до загальної переструктуризації політичного простору, не виключаючи й деформації територіальних кордонів.

На основі інтеграційної моделі організації політичного простору на теоретичному рівні надалі буде проаналізовано специфіку політичного простору сучасної України.

Інтеграційна модель організації політичного простору, як зазначалося вище, має шість базових осей, сполучення яких дає нам об'ємну площину, у межах якої і розташований політичний простір того чи іншого утворення. Наразі варто перейти до практичного застосування розробленої нами моделі, до аналізу конкретного політичного простору, яким виступить Україна як незалежна держава.

Базисом такого аналізу слугуватимуть емпіричні дані, отримані в результаті проведення експертного дослідження у м. Запоріжжі у травні 2007 та липні 2010 рр.

Отже, які ж зовнішні контури України як політичного простору?

Перш за все, варто наголосити на неоднорідності політичного простору України у історичному, етнічному, територіальному вимірах. Безумовно, подібна неоднорідність позначається на сутності семантично-нормативної складової політичного простору та специфіці його зовнішньої та внутрішньої організації. Л. Гуз зазначає, що політичний простір України пересікається політичними просторами Польщі та Росії, а відповідно, існують території, які входять до складу України, однак не належать до її політичного простору (наприклад, АРК)¹². Незважаючи на певний радикалізм у висловлюваннях автора, не можна не погодитись з певними міркуваннями стосовно умовного існування спільного змісту політичного простору України як держави, на чому ми і зупинимось нижче. Що ж може спричиняти дезінтегрованість політичного простору України? Це і історичне надбання формування української державності, і територіальна неоднорідність, що виражається у боротьбі регіональних кланів за владу, і міцний зв'язок між економічною та політичною владою, які лише умовно розмежовані, а також регіональна клановість (наприклад, протистояння між «київськими» та «донецькими»). Все це не додає однорідності політичного простору України, однак, на нашу думку, і не поляризує його. Можна говорити про відмінності у змісті, що наповнює політичний простір України в залежності від регіону, проте не про його загальну відсутність, адже в такому випадку не видається можливим говорити і про існування політичного простору як такого. Відповідно, висловлювання на кшталт «...якщо Україну відносити до материкової культури, то майбутнє виключно за Росією, а можливо і у її складі»¹³ може бути розцінено як штучний каталізатор формування неоднорідності досліджуваного нами простору.

Враховуючи специфічні характеристики, притаманні політичному просторові України, варто окреслити його межі відповідно до осей інтеграційної моделі.

Отже, за формою державного устрою Україна належить до унітарних держав із автономними одиницями, якою в даному випадку виступає АРК. Відповідно, система управління включатиме в себе загальнодержавні органи виконавчої, законодавчої та судової влади, діяльність яких визначається

базовою по всій території нашої країни. Двадцятирічна історія незалежного розвитку України з точки зору існуючих форм правління може бути поділена на три етапи: до 2006 р. – президентсько-парламентська республіка, з 2006 р. до 2009 р. – парламентсько-президентська, з 2009 – президентсько-парламентська (дещо модифікована порівняно з варіантом до 2006 р.). Саме цей перехід від одного різновиду республіканської форми правління до іншого, на нашу думку, виступає міцним каталізатором розгортання дисбалансових процесів всередині політичного простору, що виражається у функціональній диспропорційності гілок влади, внутрішній дезорганізації системи управління державою.

Що стосується осі політичних режимів, то рівень демократичності України був оцінений експертами м. Запоріжжя на 4,5 балів за десятибальною шкалою, що відповідає 1,35 балам за трьохбальною. При цьому в оцінці відсутні найвищі показники демократичності як-то 9 та 10 балів на фоні наявності оцінок експертів в один та два бали. Відповідно, на осі ОХ Україна займатиме область між «0» та «1,5». Ширина інтервалу показує співіснування в Україні як елементів притаманних доволі розвинутих демократичним режимам, так і пережитки антидемократичної 70-тирічної історії організації влади у складі СРСР.

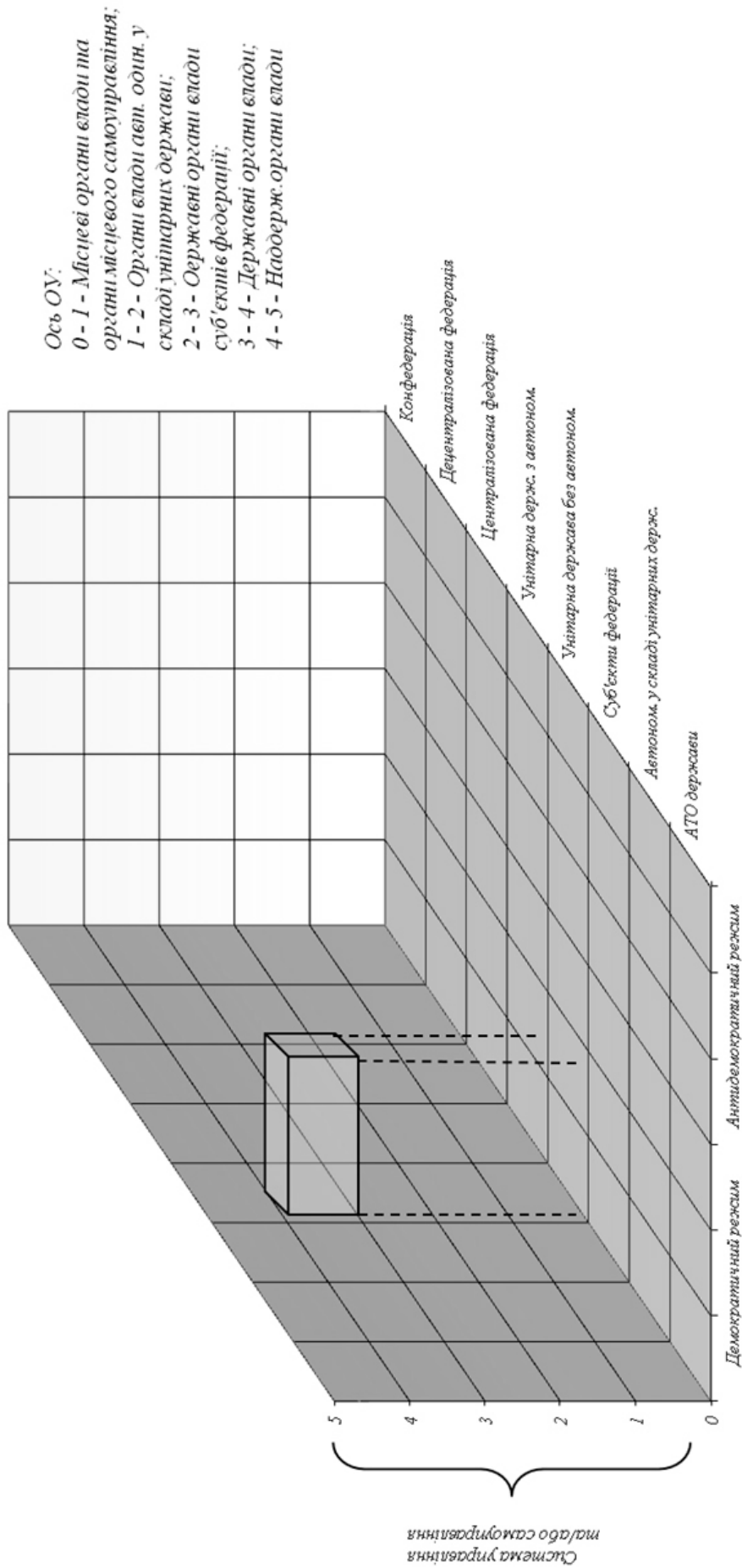
І, нарешті, на осі ОУ відкладаємо діапазон від 3 до 4, що відповідає державним органам влади.

Таким чином, модель політичного простору України на першому рівні його визначення представляє собою об'ємний прямокутник, утворений перетином кластерів унітарної держави з автономними елементами з демократичним режимом та державними органами влади (малюнок 2.6).

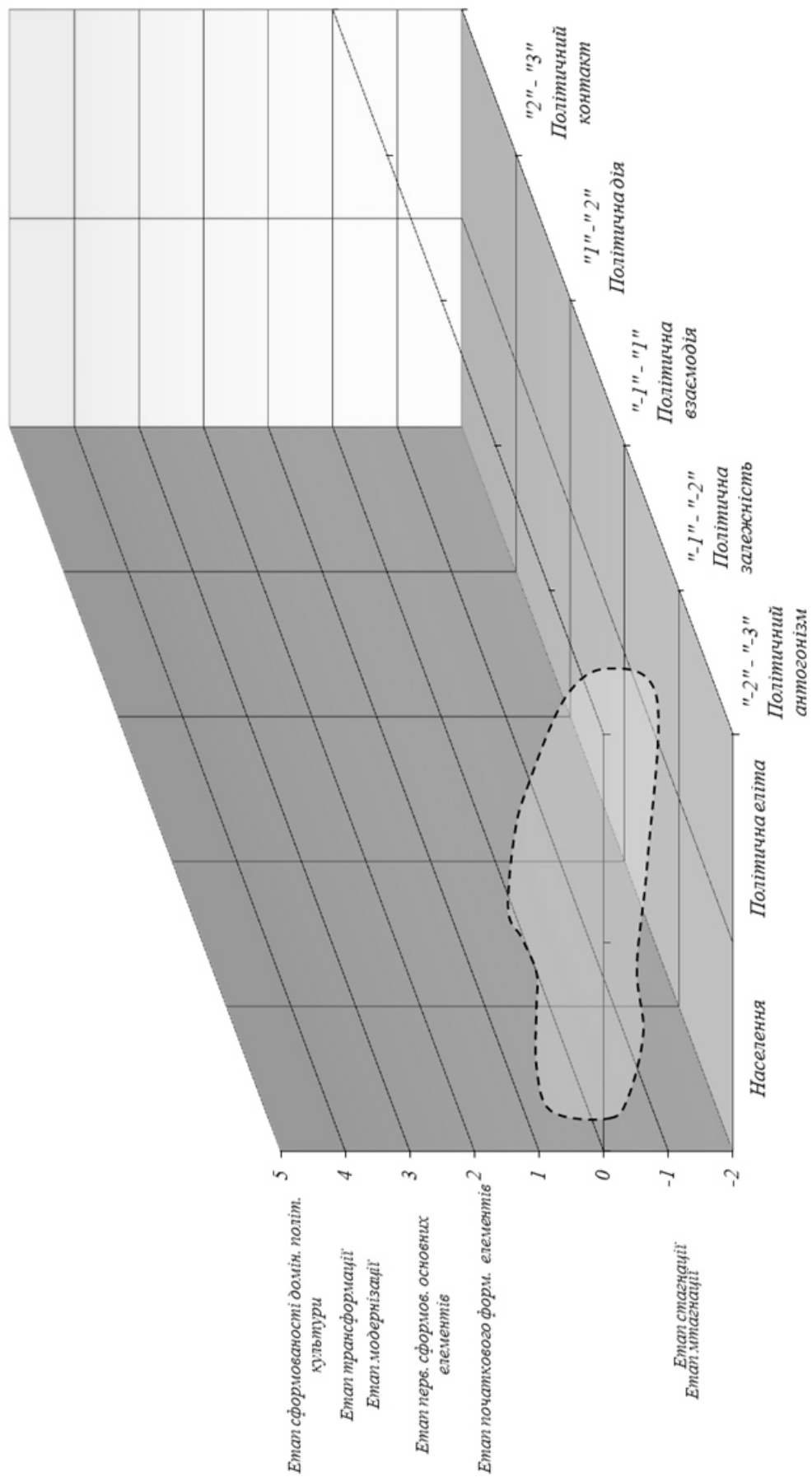
Визначення внутрішньої сутності політичного простору України відбувається шляхом подальшого членування отриманого нами прямокутника за трьома осями інтеграційної матриці другого рівня. Результат такого членування зображений на малюнку 2.7.

Побудова внутрішніх контурів політичного простору України здійснюється через аналіз існуючих відносин між політичною елітою країни та її населенням, що, з одного боку, свідчить про рівень розвитку політичної культури кожної з груп, а з іншого, каталізує формування останньої. Вище зазначалося, що чим менший розрив між рівнями культури політичної еліти та населення, тим гармонічніше розвиватиметься політичний простір. Однак не може бути цілком однакового рівня політичної культури у цих двох груп з огляду на відсутність у народу необхідності та потреби реалізовувати власну політичну участь та діяльність у формах, доступних для політичної еліти. Таким чином, варто зробити уточнення: чим більша зона перетину політичних культур еліти та населення, тим врівноваженішим та гармонізованішим видаватиметься розвиток відповідного політичного простору.

Рівень розвитку політичної культури населення нашої країни був оцінений експертами в середньому на 3,4 бали за 10-бальною шкалою, що за нашою шкалою відповідає етапу трансформації складових політичної

Малюнок 2.6. – Модель організації політичного простору за зовнішніми ознаками

Малюнок 2.7. – Модель організації політичного простору за внутрішніми ознаками

культури. Підтвердження факту наявності трансформаційних тенденцій у процесі формування політичної культури населення не є несподіваним, а лише засвідчує перманентний характер трансформацій в українському політичному просторі як такому.

Політичні відносини між населенням України та її політичною елітою поєднують у собі, за визначенням експертів, елементи антагонізації, конфліктності та політичної залежності, що вказує на дисбаланс та диспропорційний зв'язок між представниками влади та громадянами.

В умовах чергової політичної кризи у країні відбувається посилення дисонансу у відносинах між владою та народом, що виявляється у замиканні владної верхівки на власних проблемах¹⁴.

Такими є межі політичного простору України, що наповнюються специфічним, притаманним лише йому змістом, який і стає основою семантично-нормативної складової.

Зміст втілюється у життєві інтереси, без реалізації яких неможливе існування держави. Формуються вони протягом усієї історії країни, її державного будівництва і розвитку. Будь-яка загроза життєвим інтересам є загрозою існуванню держави і потребує дієвої і швидкої мобілізації всіх можливих ресурсів і захисних механізмів для протидії небезпеці. Це – збереження і закріплення національної ідентичності, створення державності та інших механізмів самозахисту. Держава зацікавлена у збереженні своєї територіальної цілісності, а також у формуванні свого життєвого простору – проникнення у світовий економічний, політичний, інтелектуальний, культурний простір з метою поширення свого впливу і тіснішої взаємодії зі світовим суспільством.

«Обрання певного хронотопічного базису існування держави-суб'єкта в минулому є складовою її самоідентифікації, від чого залежить також і визначення стратегії на майбутнє»¹⁵.

В умовах української дійсності маємо змогу спостерігати штучне створення умов для розвитку ідей, що йдуть у розріз із життєвими цінностями держави та, за певних умов, можуть породити загрозу для його існування як самостійного політичного простору. У якості протидії подібним тенденціям можна використати позицію О. Філіпова, стосовно того, що найпростішим та зрозумілим способом вирішення проблеми консолідації політичного простору є «підтримання просторової організації шляхом створення жорсткої системи централізації та встановлення контролю над периферією»¹⁶. А можна звернутись до суміжних просторів за пошуком «об'єднуючого каталізатору», який, маючи опосередковане відношення власне до «політичного», здатний стимулювати самоорганізаційні процеси, спрямовані на збалансування політичного простору.

Таким чином, політичний простір України характеризується неоднорідністю та анізотропністю з огляду на історичні та територіальні передумови, що позначається на сутності та специфіці семантично-нормативної його складової. Однак політичний простір України має цілком конкретні зовнішні та внутрішні межі відповідно до інтеграційної моделі. Координати політичного простору обумовлюють напрямок можливих змін та відсікають область «неможливого» у орієнтації політичних суб'єктів.

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛІТИЧНИЙ ЧАС У СТРАТЕГІЧНОМУ ПРОГНОЗУВАННІ

3.1. Історія дослідження соціального часу у політиці (Лепський М.А.)

Дослідження політичного часу в історичному розвитку пройшло ряд етапів, що, власне, визначило проблемне поле його осмислення у соціальній філософії, політичній філософії і соціології політики. Політичний час, який є складовою соціального часу, потребує дослідження становлення знань про час фізичний, психологічний та соціальний, їх подібність та нетотожність, роль політичного часу у організації життя суспільства. До того ж, проблематика соціального часу отримала своє предметне поле нещодавно, із становленням соціології та політології як наук. Тому логічним є викладення етапів дослідження часу, який застосовувався до всіх фізичних та соціальних процесів, як загальний космічний, виокремлення фізичного та психологічного (внутрішнього для людини), та лише у ХХ ст. питання про час та його специфіку у політиці. Саме тому у нашому дослідженні поставлене питання про соціальний час у політиці та визначення специфіки політичного часу, як складової соціального часу.

Питання діалектики соціального часу та соціального простору актуалізується у ситуаціях деформації або отримання нового якісного стану суспільства. Власне, і політичний час з'являється з тією організацією суспільства, коли виникає протодержава та держава, тобто виникають ті відносини, які визначають специфіку політичного.

Дослідження соціального часу має свою історію. Ще в міфологічній свідомості сформовані уявлення про час. У греків це міф про молодшого сина Урана – Кроноса, який скинув з неба свого батька, а потім, щоб уникнути долі батька, поглинув своїх дітей. Проте Зевс примусив Кроноса повернути дітей, скинув його у Тартар. Після примирення з Зевсом Кронос разом з Радамантом правив на «щасливих островах»¹. У грецькій міфології у цьому міфі вже була відображена *проблема зміни поколінь правителів* та небажання залишати «небо влади», що призводить до збройної боротьби та повалення попередника; і, навпаки, *щасливе правління можливе лише після примирення поколінь*. Орфіки вважали богом часу Хроноса (іноді ототожнюючи його з Кроносом), який з Хаосу та Ефіру створив яйце світу, з якого постав Ерос. Він породив вогонь, повітря, воду, а від стихій виникло кілька поколінь богів².

Необхідно додати, що відображення «яйця світу» знаходилося у Дельфах, в храмі дельфійського оракула з культом Аполлона, бога муз творчості, світла та порядку. Образ часу використовувався не тільки в античній міфології, але й у давньогрецькому епосі. Так, у гомерівській

«Одисеї» використовуються категорії часу та простору. У гесіодівській «Теогонії» існує уявлення про два часи: один – це циклічний час недосконалого світу, інший – найвищий час, в якому відмірюються глобальні моменти в історії світу³.

У китайців відображення часу є у первісному міфі про Паньгу, першопредка людини, який ударом сокири розділив небо і землю, його перший подих народив вітер і дощ, відкриття очей розпочало день, він став прообразом організму світу, він написав ієрогліфи місяця та сонця на долонях і сім разів закликав сонце та луну та поділив час на доби⁴. Тому і мудрість правителів соціального організму та людини є гармонізація всіх частин світу, тому мудрець має додавання цзи (дитина Неба та Землі) – Лао-цзи, Кун-цзи, Чжуан-цзи, отже, правитель є батьком для своїх підданих, як представник Неба.

У індусів це міф про Пурушу, первісну людину, природньо-родовий організм⁵, який є прообразом організму світу, з якого все виникло. Органістичний образ суспільства сакралізував варно-кастову стратифікацію, у якій визначати політику і зберігати та розвивати вищі духовні принципи країни належало брахманам – жерцям та мислителям, а захищати її потрібно було кшатріям – правителям та воїнам, вайшї землероби, ремісники та торговці, відрізнялися від шудр, батраків та некваліфікованих робітників⁶. До того ж, вже у той час стали виокремлювати у житті «благородного», «арія» третю стадію – політичний час. У житті людини виокремлювали першу стадію, отроцтво та юність, період навчання, отримання знань, виховання самодисципліни, самовладання та стриманості. Друга стадія є життя сім'янина і мирянина, третя – життя державного діяча, який володіє відомою виваженістю та об'єктивністю і здатний присвятити себе суспільній діяльності без корисного бажання отримувати з неї вигоду⁷.

У релігійній свідомості час розглядається у своєму спрямуванні – це есхатологічні міфи про кінець світу: у християн та мусульман це лінійна динаміка, у індусів та буддистів – циклічна динаміка. У християн межею розвитку світу є апокаліпсис і остаточна перемога Бога і Агнця, з новою світлою рікою життя (Відкриття святого Іоанна Богослова). У індусів та буддистів існує вчення про циклічне спасіння світу – десять аватар «низходження» Вішну: перше пов'язане з міфом про потоп – Вішну рятує людей в образі риби; друге – Вішну в образі черепахи допомагає знайти амріту – напій безсмертя; третє – перемога демона і спасіння землі Вішну-вепря; четверте – Вішну в обліку людини-лева перемагає демона; п'яте – Вішну в образі карлика хитрощами перемагає царя демонів та спасає землю; шосте – Вішну, як Рама, з сокирою перемагає владу кшатріїв на землі; сьоме – сюжет «Рамаїяни» – перемога Рами над демоном – ракшасу Раваном; восьме – перемога Вішну в образі Крішні; дев'яте – образ Будди; десяте – очікування кінця залізного віку та прихід Вішну в образі Калки⁸.

Усвідомлення часу має прояви у висловах-образах, які також формують соціокультурні уявлення про нього. Відомий грецький вислів «Panta rei» – «все тече – все змінюється», римський афоризм у відповіді Цицерона у його

виступі проти Катиліни «O tempora, o mores!» («О часи, о звичаї!»), «tempora mutantur, et nos mutantur in illis» («час змінюється, і ми змінюємось з ним»), або сучасні повсякденні образи «не гай часу», «час не чекає» – лише невелика частка метафор часу у буденній свідомості.

У наведеному прикладі буденної свідомості плинність соціального часу завжди співвідноситься з буттям (як онтологічний час «все тече – все змінюється»), суб'єктом (час прирівнюється до стану суспільства, або навіть лише окремої характеристики – звичаїв, або ресурсів, які не треба гаяти), або люди розглядаються у темпоральному потоці, з яким разом змінюються. Необхідно відзначити, що у колективній свідомості метафора часу, як це переконливо стверджував П. Сорокін, пов'язана зі змінами – «динамічний стан, на протигагу існуванню, передбачає час». Але повсякденна свідомість відображує лише буденний рівень свідомості, тому аналіз соціального часу потребує дослідження семантичної наповненості та «розкриття скарбниці минулих дослідників».

Час в етимології має походження від латинського «tempus», італійського «tempo» і розглядається як «швидкість здійснення будь-чого; інтенсивність розвитку; швидкість руху; ступінь швидкості у виконанні якоїсь справи, завдання»⁹. Сміслоутворюючими є концепти «швидкість здійснення», «інтенсивність розвитку», «ступінь швидкості».

Однокореневими є поняття «темперамент» (від лат. temperamentum – належне співвідношення (частин), відповідність) – сукупність індивідуальних особливостей особистості, що мають фізіологічною основою тип вищої нервової діяльності і яка характеризує динаміку психічної діяльності особистості; темперамент має прояви у силі почуттів, їх глибині або поверховості, в швидкості їх плинності, в сталості або хуткості зміни. Важливим для розуміння соціального часу є виявлення такої сукупності індивідуальних особливостей, які визначають *динаміку* психічної діяльності, глибину-поверховість почуттів у швидкості та сталості. Темперамент визначав пошук «психічних органів» особистості, які відповідають за сприйняття часу, динаміки, змін, відображення часу-темпу у *ментальній* сфері особистості.

Навіть поняття «температура» (від латинської temperatura – вірне співвідношення, нормальний стан) в основі визначає вимірюваність інтенсивності. Визначення нормального стану, вимірюваність інтенсивності визначає енергетичні характеристики об'єкту дослідження. У семантичному ряду помітним є взаємозв'язок часу й інтенсивності того показника, за допомогою якого визначається нормальний стан, залежність часу і енергії.

Не менш семантично цікавим є музичне поняття «темперація», яке має походження від латинського слова «temperatia» – «вірне співвідношення, спів розмірність», і є визначенням точного встановлення висоти і кількості звуків, які входять у склад тієї або іншої історично сформованої музично-звукової системи¹⁰. Це не випадково пов'язане з музично-звуковою системою, оскільки ще піфагорійська школа досліджувала гармонію чисел, ритмічну залежність звуків від чисел, висоти коливань. Вірне співвідношення

коливань, висоти і кількості звуків надає можливість встановити склад сформованої музично-звукової системи. У книзі пісень «Шуцзин», класичній книзі китайського п'ятикнижжя, за співвідношенням звуків у піснях держави визначали її стан, готовність протистояти тим або іншим військовим загрозам.

Для визначення соціального часу важливим є семантичне наповнення поняття «ритм». Ритм (походить від грецького слова «rhythmos» – «розмірений плин») – 1) чергування якихось елементів, яке відбувається з визначеною послідовністю, частотою і т.п.; 2) налагоджений хід чогось, розмірність у протіканні чогось; 3) закономірне чергування музичних звуків – один з основних формоутворюючих засобів у музиці; 4) упорядкованість звукового, словесного і синтаксичного складу мови, визначення її смисловим завданням¹¹.

Семантичні концепти, які відображують ритм – це «чергування з визначеною послідовністю та частотою», «налагоджений хід», «розмірність у протіканні», «упорядкованість складу». У всіх цих концептах присутня міра, порядок, налагодженість, послідовність. Це має підтвердження у однокореневих поняттях.

Ритміка (походить від грецького слова «rhythmikos» – «рівномірний, спів розмірний») – 1) вчення про ритм; 2) ритмічна організація мови; 3) система фізичних вправ під музику для розвитку відчуття ритму. Ритмічний (походить від грецького слова «rhythmikos») – прикметник від слова «ритм», розмірний, підпорядкований ритму¹².

Дослідження розвитку концепції часу потребує визначення спрямованості або традицій його визначення та важливими є, на думку Н. Лумана, характеристики, за якими відбувається розрізнення часу від іншого, позачасового.

Атомістична концепція часу формувалась у Демокрита, який розглядав час як те, що не виникає і не має початку. Йому та Епікуру, за ствердженням Секста, належить думка, що «час є проявом у вигляді дня та ночі, продуктом уяви». Він стверджує також рух атомів, як те, що не має початку, проте існують вічно¹³.

«Тільки всесвіт як сукупність всіх вічних атомів вічний, навпаки, окремі світи не вічні: вони народжуються, деякий час існують, але потім розсіюються, розділюються на атоми»¹⁴. Демокрит один з перших філософів розмежував фізичний час та суб'єктивний, уявний час, залежність часу від циклу існування світів у нескінченності всесвіту. У розрізненні важливим також є розрізнення вічного всесвіту та тимчасових світів, вічність атомів та тимчасовість їх об'єднань, вічність часу та тимчасовість як продукт уяви.

У теорії музики це визначення частини часу призвело до пошуку одиниці часу. У III ст. введено навіть поняття «атом часу»: Арістид Квінтиліан, наприклад, визначає одиниці вимірювання у ритміці атомів, оскільки він є найменш розрізненим у сприйнятті протягом часу. У V ст. цю ідею розвиває Марціан Капелла; у VII ст. Ісидор Севільський пише про атоми часу вже без посилань на музику. Беда Вельмишановний у VIII ст. і Гонорій

Августодунський у XII ст. розглядають атоми часу в якості абсолютної міри тривалості, в часі вони нараховують 22560 атомів часу¹⁵. Відомим фактом є те, що спочатку у якості атомів часу розглядався дрібний пісок у пісочних годинниках.

Платон осмислював поняття часу в аналізі розподілу всього існуючого на буття та становлення. Перше існує вічно, друге виникає і зникає у часі, «який рухається від числа до числа». Час є рухомий образ вічності, подібність вічності у світі становлення. «Було», «буде» – за суттю види часу, який виник разом з «є» – все це відноситься до становлення, «види часу, які наслідують вічності і бігають колом за законами чисел («Тимей», 37 с-d). Час для нього категорія космічна, яка створена деміургом разом з космосом з метою «уподібнювання творення зразку» (Там само, 37 с). Час має прояв у русі небесних тіл і підпорядковується закону числа, «виникає разом з небом і може розпастися разом з ним» (Там само, 38 в). Платон розрізняє в часі три аспекти: те, що існує вічно, не народжено і не створено, – це Єдине, вічний зразок, за яким створений космос; те, що існує завжди (створено, але не загине), – це космос; те, що існує тимчасово (виникає і має загинути), – мінливі і скороминущі явища. Головною мірою руху є час оберту небесної сфери¹⁶.

Аристотель формулює парадокс часу у твердженні проблеми інтервалу, відмежовування частин часу, як міри руху: «Одна частина його була, але її вже немає, інша – буде, але її ще немає; з цих частин складається нескінченний час, і кожен раз виокремлений /проміжок/ часу. А те, що складається з неіснуючого, не може, як вважається, бути властивим існуванню¹⁷. Аристотель визначає зв'язаність динамік у минуле та майбутнє в єдності нескінченного часу та дискретного інтервального часу. Визначення того, що вважається неіснуючим часом, дозволило йому закласти основу для майбутнього визначення часу як модусу руху та його відображення у відчуттях людини¹⁸. «У часі міститься щось неділиме, що ми називаємо «тепер», тільки тепер можна усвідомити, схопити». ...Тепер є безперервним зв'язком часу, воно пов'язує минулий час з майбутнім і, взагалі, є межею часу, будучи початком одного та кінцем іншого... Час завжди починається і закінчується. І ніколи не припиниться, тому що завжди починається. Різні «тепер» завжди інші: якщо б «тепер» не було кожного разу іншим, а тотожним та єдиним, часу б не було... Якщо часу не буде, не буде і «тепер», якщо не буде «тепер», не буде і часу, тому що разом існують і те, що переміщується, і переміщення, а «тепер», як і те, що переміщується, є нібито одиницею часу... Оскільки «тепер» є межею, воно не є часом, але властиве йому за збігом, оскільки слугує для рахування – є числом. Тому що межі належать тільки тому, чийми межами вони є, а число цих коней – наприклад, десять – може відноситись і до інших речей»¹⁹.

Основним положенням, яке є основою міркування про час Аристотеля у його «Фізиці», є висновок, що «ми розрізняємо їх [попереднє і наступне] тому, що сприймаємо то одне, то інше, а між ними – дещо відмінне від них; тому що, коли ми мислимо крайні точки відмінними від середини і душа

позначає два «тепер» – попереднє і наступне, тоді це ми називаємо часом, як відокремлене [моментами] «тепер» і здається нам часом»²⁰.

«Майбутні події мають своїм джерелом і рішення, і деяку діяльність; і взагалі, у того, що діє не постійно, має можливість бути і не бути однаково...»²¹.

Аристотель заклав у філософську традицію важливу пояснювальну концепцію, в якій він розрізнявав динаміку у минуле, динаміку у майбутнє; «тепер», що характеризує стан душі як відображення і перебування у моментах часу, за межовими точками, може вимірюватись в цьому інтервалі числом. Не менш важливим стало положення про волю людей до майбутнього як рішення і діяльність, що мало продовження не тільки у психологічній концепції часу, а й в подальшому, наприклад у Ж.П. Сартра – протистояння та єдність свободи, самостановлення та буття.

Заперечування значної ролі індивідуальної душі як спостерігача та вимірювача часу стверджував Плотін. Він визначає час через вічність, незмінне, нерухоме, самототожне буття, яке не було чи буде, а є, існує. Рух світил сповіщає час, але не породжує його. Рух – у часі, але час – у світовій душі. Стоїки запропонували критику аристотелівської концепції інтервального часу, визначивши, за словами Хрисіпа, сучасне як межу, до якої прагне згасаюче минуле, і кордон, за яким народжується майбутнє.

Класична антична філософія поставила питання взаємозв'язків часу з життям людини, космосу та вічності світової душі (Платон, Аристотель), інтервальності часу у взаємодії тривалості та психологічного сприйняття часу (Аристотель); в епоху еллінізму у центрі досліджень перебувають форми життя світової душі у вічності її впливу на космічну довготривалість та плинність людського життя (Плотін), а у отців церкви – в центрі досліджень перебуває життя душі індивідуальної, носія сприйняття часу, її модусів (минулого, сучасного та майбутнього) у вічності людської та божественної душі (Августин). У середні віки на перший план виходить тема «час – вічність». Тематика часу, тривалості вічності стала основною методологічною та філософською проблемою у європейській філософії та науці, як послідовно та обґрунтовано довела П.П. Гайденко²².

Полібій усвідомлював, що до нього окремі війни та події викладалися багатьма істориками, проте він поставив перед собою завдання викладення загальної картини «зчеплення» (symploke) подій, яку ще не давав ніхто, і, як він писав, «ця обставина більш за все спонукає і заохочує нас до нашого починання».

«Відносно еллінських держав, які неодноразово то підносяться, то приходять в повний занепад, легко буває викладати попередню історію та передбачити майбутнє. Тому що легко передати те, що знаєш, та неважко передбачити майбутнє на основі минулого»²³. Ідея Полібія полягала у описанні історії сходження Риму до світового панування не як історії «легкого читання», «генеалогії» богів і героїв, не як історії колоній, заснування міст та розгляду спорідненості племен для любителів старожитностей, а як «прагматичної» історії про діяння (прахеіс) народів, міст

і правителів, призначаючи свою працю для державних діячів (politikos) (Полібій, IX, 1, 4). Полібій вперше вжив термін «прагматична історія», який орієнтований на опис військових і політичних подій.

Розвиваючи ідеї Платона і Аристотеля, історик вказує, що існує шість форм державного устрою: три правильні (монархія, аристократія і демократія) і три спотворені (тиранія, олігархія і охлократія). Вони народжуються, розвиваються і, прийшовши в занепад, послідовно змінюють одна одну (VI, 3-9)²⁴, утворюючи єдиний конституційний цикл – *anakyklosis* (термін, введений у політичну теорію Полібієм).

«Такий коловорот державного загального життя, такий порядок природи, відповідно до якого форми правління змінюються, переходять одна до одної та знову повертаються. Щоправда, при всієї ясності розуміння цього предмета можливо помилитися у часі, коли мова йде про майбутню долю державного устрою; проте при беззлобності та неупередженості судження дуже нечасто можна помилитися відносно того, коли державний устрій досягає найвищого розвитку, або коли приходить до занепаду, або коли перетворюється в іншу форму правління»²⁵.

Необхідно відзначити, що Полібій не тільки ввів поняття зміни форм правління, циклічності, але й стадій розвитку кожної форми. Оскільки кожен з шести видів державного устрою нестійкий, то необхідним є поєднання кращих якостей різних політичних систем, так звана «змішана конституція» (*mikte*), зразком якої є Рим. Аристократичний елемент представлений в ньому сенатом, монархічний – консулами, демократичний – народними зборами (VI, 11-17). Причому вони не протистоять один одному, а виявляють однаковість, а якщо один з елементів влади захоче піднятися над іншими, то ті зможуть стримати її претензії (VI, 18). Це забезпечує державі рівновагу і стійкість (VI, 19, 6-7). «Будь-яка справа лише тоді може бути вірно схваленою або осуджена, коли розглядається у зв'язку з часом: якщо на час не звертається увага та предмет розглядається у чужих йому обставинах, то найкращі та найвірніші судження істориків не раз будуть уявлятися не те щоб не вартими визнання, але такими, що рішуче не виносяться»²⁶. Він одним з перших ввів принцип дослідження «єдності розгляду предмету та часової, конкретно-історичної специфіки».

Як метафорично охарактеризував І. Васіленко, після прийняття імператором Костянтином християнства воно поступово перетворюється в державну релігію. Папа Григорій VII проголосив, що світська влада політиків являє собою лише віддзеркалення духовної влади, подібно до світла місяця, який являє лише віддзеркалення сонячного світла²⁷.

Пізніше у отців церкви поле дослідження часу зміщується з космосу на зв'язок людини та Бога, виникає проблема часу і індивідуальної душі. Формується проблема індивідуального і історичного часу. Велике значення в цьому має Августин, який поставив в центр своєї концепції індивідуальне життя: у «внутрішній людині» «тече і вимірюється час». У Августина час – це не стільки рух тіл та небесних тіл, скільки час, пов'язаний з «розтягненням душі» (*distentio animi*). «Наполягаю, однак, на тому, що твердо знаю: якщо б

нічого не відбувалося, не було б минулого часу; якщо б нічого не відбувалося, не було б майбутнього часу... І якщо б сучасне завжди залишалось сучасним і не уходило б в минуле, то це був би не час, а вічність, сучасне є часом тільки тому, що воно уходит в минуле²⁸.

Відокремлення часу від вічності призводило Августина до пошуку міста існування часу і його трьох модусів. Минуле виникає у правдивих розповідях не як події, а слова, що мають підказку у образах; минулі події, що зачепили відчуття, закарбовували у душі нібито сліди свої. Августин стверджує попереднє обдумування майбутніх дій у сучасному: наперед обдуманого ще немає – воно у майбутньому. Тільки коли ми ... здійснюємо задалегідь обдумане, тільки тоді виникає дія, вона вже не в майбутньому, а в сучасному²⁹. Пошук дійсної сутності часу, при дослідженні неможливості існування минулого і майбутнього поза індивідуальною душею, визначив важливий висновок Августина Блаженного: «Тепер яким стає для мене те, що ані майбутнє, ані минуле не існує, і що неточно висловлюються про три часи, коли говорять: минуле, сучасне і майбутнє; проте було б точніше висловлюватись так: сучасне минулого і сучасне майбутнього. Тільки у нашій душі є відповідні цьому три форми сприйняття, а не десь (не у предметній дійсності). Так, для сучасного минулого речей, які відбулися, є у нас пам'ять або спогади (*memoria*); для сучасного сучасних речей у нас є погляд, переконання, споглядання (*intuitus*), а для сучасного майбутніх речей ми маємо сподівання, покладання, надію (*expectatio*). ... Можливо вимірювати час тільки поточний, а минуле, як і майбутнє, яких немає у дійсності, не можуть підлягати нашому спостереженню та вимірюванню³⁰.

Зміщення у Августина концепції часу від супроводжуючого об'єктивний час індивідуального «тепер» у Аристотеля до власне душевної тривалості, розвинуло концепцію психічного часу, у якій кожний час отримав своє вмістилище: пам'ять – для минулого, погляд, споглядання, переконання – для сучасного, сподівання, покладання, надія – для майбутнього. Лише тільки з цього теоретичного концепту почали свої традиції різні філософські та психологічні теорії, які в центр досліджень ставили зв'язок пам'яті та передбачення (Л. Регуш), уяви та припущень про майбутнє (Е. Гуссерль, Ж. Нюттен, Л. Регуш), настанови і майбутніх дій (К. Левін, Д. Узнадзе), дії та формування майбутнього. Концепт надавав можливість розглядати часову цілісність душевного життя та зміщувати концепти у структурних компонентах у формуванні науки про психологічний час.

Не менш плідними виявляються роздуми Августина про сучасне минулого та сучасне майбутнього, що мало значний вплив на емпірично орієнтовані дослідження у психології та соціології, наприклад у А. Маслоу, Ж. Нюттена, Н. Лумана.

Ідея про час як триєдність модусів душі постає в центрі уваги Василя Великого, Григорія Нисського, Августина, значно пізніше ця концепція зустрічається у Григорія Сковороди. У релігійній традиції отців церкви

«розуму» протиставляється поняття «серця», як духовно-душевного центру особистості, що значно вплинуло на визначення часу у релігійній філософії.

Однією з важливих тем усмислення часу у середні віки стала запропонована Августином тема співвідношення часу створіння з вічністю як атрибутом божественного буття. Фома Аквінський розглядав час логіко-онтологічним і стверджував, що час як акциденція потребує субстанції, носія³¹. У Фоми Аквінського Бог не підвладний жодим змінам, як повнота буття він є вічністю. Субстанція створених матеріальних речей мінлива, нематеріальних – незмінна. Тривалість матеріальних речей пов'язана з послідовною втратою однієї частини і отриманням іншої, тому вона розпорошується на множину послідовних моментів, ця послідовність і є час. Нематеріальні субстанції (розумні безсмертні душі людей та ангели), не підвладні змінам, оскільки, як субстанція, повністю мають своє власне буття; але, як створіння, вони не тотожні своєму буттю. Властива їм тривалість відмінна від часу та вічності (Фома дає їй назву *aevum*, або *sempiternitas*). На відміну від часу, ця тривалість нескінчена, але різниця з вічністю полягає у тому, що вона не є неподільною, єдиною, а триває завжди. Розрізнення на час (*tempus*), нескінчену тривалість (*aevum*, *sempiternitas*) і вічність (*aeternitas*), визначає час як число та міру руху у відношеннях наступного та попереднього. Рух, як будь-який вид послідовності, може мати безліч мір у відповідності до рухів, але існує загальна міра руху, визначена рухом небесних сфер. Наступним важливим розрізненням для визначення часу у Фоми є внутрішній та зовнішній час. Для першого характерним є індивідуальний душевний час (світової душі), для другого – рух небесних сфер. Фома також визнає не тільки неподільний час, а й дискретний, нескінчений час багатьох неподільних моментів – час ангелів. Оскільки час пов'язаний з безперервним божественним творінням світу, тому він є єдиним безперервним рядом.

Традиція Полібія про циклічність державного устрою отримала нове звучання в епоху Ренесансу в працях видатного італійського філософа Нікколо ді Бернардо Макіавеллі (1469-1527). У перших розділах своїх «Міркувань про першу декаду Тита Лівія» (1513-1517), написаних у першій половині 1513 р., він повністю приєднується до концепції круговороту форм державного устрою, створеної Полібієм.

У роботі «Государ», написаній у другій половині 1513 р., Н. Макіавеллі дає вже типологію не форм державного устрою, як це було у Платона, Аристотеля і Полібія, а відзначає їх суб'єктний характер (у Ю. Семенова – характер соціоісторичних організмів), але при цьому за ознакою державного устрою: «Усі країни, всі держави, що володіли або володіють владою над людьми, були й суть або республіки, або держави, керовані єдиновладно»³².

У своїй останній великій праці «Історія Флоренції» (1520-1525; 1532) Н. Макіавеллі говорить вже про циклічний розвиток, відзначаючи пріоритет діяльних суб'єктів над мисленнево-споглядальними вченими: «Переживаючи безперервні перетворення, всі держави зазвичай зі стану впорядкованості переходять до безладдя, а потім від безладдя до нового порядку. Оскільки

вже від самої природи речей цього світу їм не дано зупинятися, вони, досягнувши якоїсь досконалості і будучи вже не здатні до подальшого підйому, неминуче повинні приходити в занепад, і навпаки, перебуваючи в стані повного занепаду, до межі підірвані заворушеннями, вони не в змозі упасти ще нижче і, за необхідності, повинні йти на підйом. Так ось завжди все від добра знижується до зла і від зла піднімається до блага. Бо чеснота породжує мир, мир породжує бездіяльність, бездіяльність – безлад, а безлад – загибель і, відповідно, – новий порядок породжується безладом, порядок породжує доблесть, а від неї виникають слава і благоденство. Мудреці помітили також, що ученість ніколи не посідає першого місця, воно відведено військовій справі, і в державі з'являються спершу воєначальники, а потім вже філософи»³³. Як вказує Н. Макіавеллі, занепад держави може завершитися її загибеллю. Так зникла Римська імперія. Вона вже не відродилася, але на її руїнах виникли нові держави³⁴.

Н. Макіавеллі стверджував необхідність вивчення розвитку саме цілісності республіки, її орієнтації: «Найнещасніша республіка та, яка позбавлена впорядкованості, особливо якщо її устрій у всіх своїх частинах не націлений на прямий шлях, що веде до істинної та досконалої мети»³⁵. Для дослідження політичного часу важливими є суб'єктивні оцінки минулого і сьогодення, як тимчасової модальності суб'єктів: «Люди зазвичай хвалять, часто без жодних підстав, минулий час і засуджують сьогодення; вони проявляють таку любов до минулого, що звеличують не тільки ті події, про які дізналися від істориків, що зберегли про них пам'ять, а й ті, які згадуються їм в старості і свідками яких вони були». На думку Н. Макіавеллі, причини полягають у тому, що позитивні сторони подій звеличуються, а ганебні – замовчуються, а також страх і ненависть до минулого відсутні, оскільки здійснені події нічим не загрожують і не викликають заздрості. Звідси виникає вічне невдоволення, що бродить в розумах, і пересичення тим, що доступно: люди лають сьогодення, хвалять минуле і з надією дивляться в майбутнє, хоча б для цього у них і не було жодних причин»³⁶.

Точка зору пізнього середньовічного номіналізму XIV ст. з домінуванням традиції Августина Блаженного та Фоми Аквінського, яка стверджувала відносність часу, отримала подальший розвиток у Новий час, перш за все, у англійському емпіризмі, у якому час став відображенням людської суб'єктності. Становлення у XVII ст. природознавства поступово зміщувало дослідження часу у суб'єкт-об'єктні відносини, у формування математичного розуміння часу, розвиток аристотелівсько-платонівської традиції дослідження тривалості числом. Філософія XVII – XVIII ст.ст. переходить від дослідження вічності світової душі до вивчення відносин «космос – суспільство – людина». Без заперечення теології дослідження вічності вже має тенденцію зв'язування з нескінченністю як продовженням у довготривалості часу без меж, у математиці це було пов'язане навіть з введенням знаку «нескінченність». У таких мислителів, як Декарт, Спіноза, Барроу, Лейбніц, цим взаємозв'язкам приділяється багато уваги, досліджується взаємозалежність тривалості та часу, атрибутів та модусів.

За Декартом, час як суб'єктивна категорія має об'єктивну основу. У «Першопочатках філософії» мислитель розмежовує тривалість (*duratio*) і час (*tempus*). Час віднесений ним до модусів мислення, а не до атрибутів, які притаманні речам. Час розглядається як тривалість рівномірних рухів³⁷. Тривалість є модусом будь-якої речі «з точки зору збереження її існування»³⁸. Декарт підкреслює, що усвідомлення природи часу помітно показує можливість ділення його на частини і незалежність однієї частини від іншої: «Оскільки будь-який час життя може бути поділений на нескінченну кількість частин, з яких одні жодним чином не залежать від інших, той факт, що дещо раніше я існував, зовсім не доводить необхідність мого теперішнього існування...»³⁹.

Т. Гоббс продовжує дослідження декартівської ідеї розрізнення існуючого та мисленевовідображеного. Ідея руху пов'язана з ідеєю тіл, які знаходяться у відносинах послідовності і рядопокладення. Чуттєвий досвід, який відображує істинне, достовірне і недостовірне, послідовно наближається до істинного. Тому час також трактується як образ руху. Отже, для Т. Гоббса «тільки сучасне має буття у природі, минуле має буття лише у пам'яті, а майбутнє не має ніякого буття»⁴⁰.

Перехід від теоцентризму до народоцентризму нової науки, «тобто метафізики у світлі Божественного Провидіння як роздумів про загальну природу націй», був розроблений італійським мислителем Джамбаттістою Віко (1668-1744) у концепції циклічності розвитку природного права народу.

Система природного права народів проходить абсолютно однаково і з відповідною постійністю через три етапи, «віки», три види природи і правлінь людей, відповідно до яких вони говорили трьома різними мовами, що склали Словник даної науки, і кожному періоду відповідала своя юриспруденція.

Першим був «вік богів», коли язичницькі люди думали, що живуть під божественним управлінням, і що все рішуче їм наказується ауспіціями, або оракулами, – найдавнішими мовами язичницької історії. За часів, коли язичницькі народи щойно долучалися до культури, мова здійснювалася за допомогою знаків або тіл, що мали природний зв'язок з ідеями, які вони повинні були позначати. Природне право він охарактеризував, як містичну теологію, її здійснювали мудреці, поети-теологи. Вони заснували язичницькі культури, для яких витлумачували таємниці оракулів, що відповідали у всіх народів віршами. Тому в міфах були приховані таємниці народної мудрості.

Другим етапом був «вік героїв», коли останні в аристократичних республіках всюди царювали, ґрунтуючись, як вони вважали, на перевазі своєї природи, що відрізняється від природи плебеїв. На цьому етапі люди говорили за допомогою героїчних гербів, тобто подібностей, порівнянь, образів, метафор і природних описів, що складають основну частину героїчної мови. Героїчна юриспруденція цілком заснована на педантичному відношенні до слів, вона охороняла державний сенс, право виражене словами, як позиція героїв, закон вищого особистого інтересу, інтересу своєї батьківщини, єдиними громадянами якої були вони.

Третім був «вік людей», коли всі визнали, що вони рівні за людською природою. У в цей вік спочатку процвітали народні республіки, а під кінець – монархії. Обидві ці форми є людським правлінням. Мова в словах відбивала загальності, які були встановлені народною згодою; абсолютними господарями якої є народи. Це, на думку Д. Віко, – мова народних республік і монархічних держав, оскільки народи дають смисл законам, обов'язковим не тільки для плебсу, але й для аристократів. Тому у всіх націй, як тільки вони починають видавати закони на народних мовах, наука про закони вислизає з рук шляхетних.

Після завершення циклу, за Віко, на зміну монархії, як наслідок внутрішніх і зовнішніх чинників, приходить стан «вторинного варварства», «варварства, яке повернулося». Повертаючись до останнього етапу існування народної республіки, що ознаменувалося боротьбою партій, громадянськими війнами і взаємним винищенням, Д. Віко стверджує декілька можливих виходів. Одним із виходів із ситуації був перехід до монархії, другим було встановлення чужоземного панування⁴¹.

Тривалість виходить на перший план у філософів XVII-XVIII ст.ст., вона пов'язується з божественним задумом про створених, до того ж із творенням і збереженням світу. Тому вона розміщується між вічністю як атрибутом Бога і часом, як суб'єктивним засобом вимірювати об'єктивну тривалість. Остання стала проблемою класичної механіки (І. Ньютона та його критики Г. Лейбніцем) у дослідженнях абсолютного та відносного часу⁴².

У дискусії з Ньютоном Лейбніц не визнає ані абсолютного часу та простору, ані абсолютного руху, тому що вважає простір і час відносними: простір є порядком співіснування, а час є порядком послідовності. Тривалість розглядалася як атрибут власне речей, на відміну від часу модусу, суб'єктивної визначеності тривалості. Г. Лейбніц стверджував всезагальний зв'язок, «в якому перебуває кожна жива істота з усім іншим Всесвітом. Можливо навіть казати, що в силу цих малих сприйнять сучасне здатне викликати майбутнє і обтяжене минулим, що все знаходиться у взаємній згоді ... і що погляд навіть мізерної субстанції такий же проникливий, як і погляд божества, який міг би прочитати всю історію Всесвіту⁴³. Час буде складатись з сукупності точок зору кожної монади на саму себе, як простір – з сукупності точок зору всіх монад на Бога... Гармонія виробляє зв'язок як майбутнього з минулим, так і сучасного з відсутнім. Перший вид зв'язку визначає час, другий – місце. Цей другий зв'язок спостерігається у єдності душі з тілом і, в цілому, у зв'язку істинних субстанцій між собою. Але перший зв'язок має місце в преформації органічних тіл, або, краще, всіх тіл⁴⁴.

Можливість передбачити те, що має відбутися, Г. Лейбніц пов'язує з передбаченням Бога: «Вірно, що Бог відразу бачить всю послідовність цього універсуму, коли вибирає його, і що, таким чином, він не потребує зв'язку наслідків з причинами, для того щоб передбачити наслідки. Але його мудрість підштовхнула його вибирати послідовність, узгоджену найдосконалішим чином, так що у одній частині послідовності можливо побачити іншу. У цьому полягає одне з правил моєї системи загальної

гармонії, за якою сучасне слугує основою майбутнього, і той, хто бачить все, бачить в цьому і те, що буде. І навіть більш того, я переконливо довів, що Бог в кожній частині універсума бачить його в цілому, внаслідок досконалішого зв'язку речей»⁴⁵.

Для подальших досліджень, на наш погляд, важливим є лейбніцевське визначення відображення макропроцесів (у Г. Лейбніца – Бога) у мікропроцесі (мізерній субстанції), а система гармонії багато в чому слугує прообразом поля взаємодії, інтерсуб'єктивності (у Лейбніца – простір, як сукупність точок зору монад на Бога, спостереження Богом всього універсума).

У XVIII ст. спостерігаються зміни у розумінні часу, які пов'язані з критикою метафізики: знімається розрізнення тривалості як атрибуту субстанції і часу як суб'єктивного способу її сприйняття і вимірювання. Метафізичне трактування часу змінюється психологічним (Локк, Юм) і трансцендентальним (Кант). Емпірико-сенсуалістичне розуміння часу, від Локка до Юма, знищує різницю не тільки між часом і тривалістю, але й між часом і вічністю. Вічність, з точки зору сенсуалізму, є нічим іншим, як нескінченним часом. Емпіричний світ, світ становлення, виявляється тут єдиним реальним світом. Під впливом психологічного емпіризму, з одного боку, і прагненням відстояти необхідність і всезагальність природничого знання, якому загрожував психологізм XVIII ст., з іншого боку, формується трансцендентальне вчення про час І. Канта⁴⁶ та суспільна концептуалізація теорії прогресу.

Кінець XVIII ст. ознаменував концептуалізацію теорії прогресу, яку обґрунтував у 1794 р. Марі Жан Антуан Нікола Кондорсе (1743-1794) в роботі «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму». Він надав свою власну періодизацію всесвітньої історії та виділив дев'ять епох. Ця періодизація була не найвдалішою, оскільки виділення епох здійснювалося за різними критеріями. Періодизація спільнотою філософів прийнята не була, але основні аргументи прогресу, як природного та суб'єктивно визначеного вибору на краще, вірою в безмежний прогрес людства знайшли своїх продовжувачів. «Якщо існує наука, за допомогою якої можна передбачати прогрес людського роду, спрямовувати і прискорювати його, то історія того, що було здійснено, повинна бути фундаментом цієї науки. Філософія повинна була, звичайно, засудити те марновірство, згідно з яким передбачалося, що правила поведінки можна витягти тільки з історії минулих століть і що істини можна пізнати, тільки вивчаючи погляди стародавніх. Але чи не повинна вона в цьому засудженні бачити забобон, який зарозуміло відкидає уроки досвіду? Без сумніву, лише роздуми при вдалі комбінації можуть нас привести до пізнання загальних істин гуманітарних наук. Але, якщо спостереження окремих особистостей корисне метафізику, моралісту, чому спостереження людських суспільств було б менш корисним? Чому воно не було б корисно філософу-політику? Якщо корисно спостерігати різні суспільства, існуючі в один і той же час, вивчати їхні стосунки, чому не було б корисно простежити послідовний розвиток їх у часі?»⁴⁷.

Ж. Кондорсе ввів поняття «науки про майбутнє», яка повинна ґрунтуватися на фундаментальних знаннях, відкинула забобони минулого. Майбутнє має ґрунтуватися на вивченні законів і закономірностей минулого, яке вимагає спостереження – емпірії і практичної діяльності – політики. Теоретик прогресу обґрунтував необхідність використовувати крос-культурні (синхронні) та перспективні (послідовні, асинхронні) дослідження розвитку.

Для Ж. Кондорсе прогрес – це свідомий, суб'єктний і мужній вибір відмови від варварства як ствердження освіти, знань, як основи істинної свободи: «Але якщо все нам говорить про те, що людський рід не повинен більш впасти у своє давнє варварство, якщо все це повинно нас зміцнити проти тієї малодушної і збоченої системи, яка прирікає його на вічні коливання між істиною і оманною, свободою і рабством, ми водночас бачимо, що світло знань висвітлює ще лише невеличку частину земної кулі і що кількість людей, які мають дійсні знання, меркне перед масою, яка застигла в забобонах і темряві. Ми бачимо великі країни, що знемагають у рабстві, де народи принижені вадами цивілізації, що сповільнюють її рух, і животіють ще в дитинстві своїх перших епох. Ми бачимо, що праці цих останніх років багато зробили для прогресу людського розуму, але мало для досконалості людського роду; багато для слави людини, дещо для її свободи, майже нічого ще для її щастя»⁴⁸.

Необхідно зазначити, що сучасна технологізація розвитку забула про далекоглядні слова Ж. Кондорсе про необхідність розвитку не тільки розуму і свободи, а й прагнення до досконалості роду людського і його щастя. Технічний прогрес зараз збільшив віртуальну свободу, але не зробив людину щасливою.

Ґрунтуючись на принципі історизму, автор зазначив прогресивний взаємозв'язок часових модальностей минулого, сьогодення та майбутнього в діяльності історичних суб'єктів. «Картина, таким чином, є історичною, оскільки підвладна безперервним змінам, вона створюється шляхом послідовного спостереження людських суспільств у різні епохи, які вони проходять. Вона повинна представити порядок змін, виявити вплив, який чинить кожний момент на наступний, і показати, таким чином, як у видозмінах людського роду, в безперервному його оновленні в нескінченності століть є шлях, яким він рухався, кроки, які він зробив, прагнучи до істини або щастя. Ці спостереження над тим, чим людина була, над тим, чим вона стала на даний час, далі допоможуть нам знайти засоби забезпечити і прискорити нові успіхи, на які її природа дозволяє їй ще сподіватися. Така мета розпочатої мною роботи, результат якої має полягати у тому, щоб довести шляхом міркувань і фактами, що не існує ніякої наміченої межі в розвитку людських здібностей; що здатність людини до вдосконалення, справді, безмежна, що успіхи в цьому вдосконаленні відтепер незалежні від якої б то не було сили, яка бажає його зупинити; має свої межі тільки тривалість існування нашої планети, у складі якої ми входимо за

природою. Без сумніву, прогрес може бути більш-менш швидким, але ніколи розвиток не піде назад»⁴⁹.

У майбутньому він малює картину людського роду, що звільнений від усіх його ланцюгів, позбавлений від влади випадку, як і від панування ворогів його прогресу, і рушає кроком твердим і вірним шляхом істини, чесноти і щастя.

І. Кант, який заперечував як метафізичне, так і номіналістичне розуміння часу, визначив час як засіб явища самому собі трансцендентального Я: «Проходить не час, а існування мінливого у часі»⁵⁰. Час не має трансцендентальної (або абсолютної) реальності, але має емпіричну реальність, оскільки складає умову можливості всіх явищ. Саме тому час, як і простір, є умовою механістично конструйованої природи. При цьому час у якості внутрішнього споглядання має пріоритет перед простором, оскільки відіграє роль ланки, яка поєднує чуттєвість та розум. Відносно спроб філософів розробити всесвітню історію, І. Кант вважав необхідним дослідити доцільність громадянського розвитку людського роду як мети природи: «Оскільки неможливим є припущення, що у людей і у сукупності їх вчинків існує будь-яка розумна власна мета, необхідно спробувати відкрити в цьому безглуздому ході людських справ мету природи, на основі якої у істот, що діють без власного плану, все ж таки була б можлива історія відповідно до певного плану природи». Своє обґрунтування цього плану та історичного часу він надавав у положенні дев'ятому. І. Кант розумів, що писати історію у відповідності до плану природи можливо тільки з метою створення роману.

Пошук закономірного ходу покращення державного устрою спрямовує філософа на розгляд громадянського устрою, його законів та зовнішньополітичних відносин: «Оскільки вони завдяки тому доброму, що міститься у них, протягом тривалого часу сприяли піднесенню та прославленню народів, у той же час як те хибне, що вони мали, призводило народи до занепаду, але ж все ж таки залишався зародок освіти, який, розвиваючись, все більше після кожного перевороту підготовлював більш високий ступінь вдосконалення, – то я вважаю, буде знайдений дороговказ, здатний слугувати не тільки для пояснення клубка людських справ або для мистецтва передбачення майбутніх державних змін..., але й для відкриття втішних перспектив на майбутнє»⁵¹. І. Кант вбачав дослідження всесвітньої історії як розгляд мети природи у громадянському устрої та розробку емпіричної складової цього дослідження, що може «спрямувати честолюбство керманців держав і їх підлеглих на єдиний засіб, здатний залишити про них славу пам'ять, до того ж може послужити невеликим поштовхом до спроби створити таку філософську історію».

У цьому положенні він послідовно доводить думку, яку навів у роботі «Критика практичного розуму», про те, що в існуванні речі у часі закон необхідності діє тільки у явищі, а свобода належить речі у собі.

Психологізм та трансцендентальність кантівського вчення про ідеальний час вплинули на концепції І. Фіхте, Ф. Шеллінга та Г. Гегеля.

Поступово дослідження часу зміщуються у бік центризму історичного часу прогресивного розвитку суспільства. Важливою детермінацією у історичному часі стає спрямованість розвитку.

Тривалість як характеристику часу І. Фіхте досліджував відносно суб'єкта. Час він розглядав як «розтягування душі», в якому уява складає основу теоретичного знання у зміні страждального і діяльнісного станів Я. У якості основного закону логіки і онтології І. Фіхте поставив закон боротьби протилежностей, основний закон його діалектики, тому час стає сутністю душі, як відношення людського і божественного: «Виявлення кожної окремої сили природи визначається частково її внутрішньою сутністю, частково її власними попередніми проявами, частковими проявами всіх інших сил природи, з якими вона пов'язана... У кожний момент свого існування природа є пов'язаним цілим; кожна окрема частина її повинна бути в кожний момент такою, яка вона є; ... і неможливо поворухнути з місця піщинку, не зробивши цим змін, можливо, не побачених нашим оком, невимірного цілого. Але кожний момент свого існування визначений усіма моментами, що відбулися, і визначає всі майбутні моменти»⁵². Це положення Фіхте доводить до абсолютної детермінації, яка визначена необхідним чином: «дух міг би з кожного можливого моменту свого існування безпомилково довести, чим я був до цього моменту і чим я буду після нього». Але цю детермінованість для розумної особистості він доповнює вивільненням від законів сили природи у меті і волі: «Сам, незалежний і вільний від впливу зовнішніх сил, припиняю свою нерішучість і визначаю себе вільно за тим, що відбулося у мене як пізнання найкращого». В осмисленні особистості Фіхте поєднує детермінацію природи, святого духа і самодетермінацію особистості.

Ф. Шеллінг спрямував свої зусилля на вирішення проблеми реалізації ідеалу в історії як майбутнього часу людства на основі історії минулого і сучасності, послідовності людського роду: «Ми дійшли до нового розуміння історії, а саме до того, що існують лише історії таких істот, які бачать перед собою ідеал, недосяжний для індивідуума, але досяжний для роду. Наслідком цього є те, що кожен індивідуум повинен виступати там, де зупинився попередній, щоб у послідовності індивідуумів не було перерви, і якщо те, що повинне бути реалізоване в історичному процесі, може бути реалізоване засобами розуму й волі, то повинні бути можливі також традиція й передача досягнутого»⁵³.

Таким чином, Шеллінг продовжував лінію найкращого втілення ідеалу розуму й волі в неухильному прогресивному розвитку. При цьому Ф.В.Й. Шеллінг підкреслює той факт, що з поняття нескінченного прогресу «не можна зробити безпосередній висновок про здатність людського роду до нескінченного вдосконалювання», оскільки є рівні підстави стверджувати про замкнений круговорот дій в історії. Складність вирішення цього питання пов'язана з тим, «що прихильники й супротивники віри в удосконалювання людства цілком заплуталися в тому, що слід вважати критерієм прогресу: одні міркують про прогрес людства у сфері моралі, критерій чого ми раді були б мати, інші – про прогрес науки й техніки, що, однак, з історичної

(практичної) точки зору є, скоріше, регресом або, у будь-якому випадку, прогресом антиісторичним за своїм змістом... Однак, якщо єдиним об'єктом історії є поступова реалізація правового устрою, то критерієм прогресу людського роду нам може слугувати тільки поступове наближення до цієї мети. Її повне досягнення ми не можемо ні пророчити на основі досвіду, який ми на цей момент маємо, ні апіорно довести теоретично. Ця мета залишається вічним символом віри людини, яка творить і діє»⁵⁴.

Філософське дослідження взаємозв'язку історії та часу активно продовжував Г.В.Ф. Гегель. Він аналізував час у роботах «Наука логіки», «Феноменологія духу», «Розум і історія. Вступ до філософії світової історії». Дух Г. Гегель розумів в усезагальності роду, як форму власне мислення, себе, що мислить: у розумінні себе як осягненого не-Я: «В якості відмінної визначеності поняття духу слід вказати на його ідеальність, тобто зняття інобуття ідеї, повернення та поверненість її до себе, зі свого іншого, тоді як для логічної ідеї, навпаки, відмінною рисою є її безпосереднє, просте всередині себе буття»⁵⁵. Розвиток духу полягає в тому, що він: 1) *існує у формі відношення до самого себе*; що у його межах *ідеальна* цілокупність ідеї, те що складає його поняття, стає такою для нього, і його буття полягає в тому, щоб бути при собі, тобто бути вільним – це суб'єктивний дух; 2) у формі *реальності*, як тієї, що підлягає народженню духом, і породжений ним світ, у якому наявна свобода; 3) місце як наочна необхідність, — це *об'єктивний дух*; 4) *як у себе і для себе суще* і вічно себе породжуюча єдність об'єктивності духу і його ідеальності або його поняття, дух у його абсолютній істині – це абсолютний дух»⁵⁶.

До того ж, оскільки схоплення не-Я є розрізненням розрізнення, тому Г. Гегель досліджував дух як заперечення запереченням. Тому, на його думку, поняття як розуміюча себе зрозумілість самотійно може бути вільна і стає єдністю всезагального та одиничного, як самототожність. Час у значенні прогресу здійснюється в історії духу та несе в собі принцип виключення, як подолання, здійснення свободи, свого призначення. Тому «час як саме поняття, яке наявно існує і як пуста наявність надає собі свідомості; звідси дух є необхідним у часі, і він є у часі до тих пір, поки не схопить своє чисте поняття, тобто не скасує час».

Всесвітня історія стає тлумаченням духу у часі, як у просторі ідея витлумачує себе через природу. Виключення належить до руху розвитку та приховує в собі відношення до небуття, тому час розуміється як «тепер», що розширюється. Прогрес розглядається у єдності кількості та якості та є не простим збільшенням кількості, але має якісну сутність, якісність духу. «Відношення, яке замінило перше, визначено їм, почасти, в тому смислі, що моменти, що знаходяться у сродстві, якісно такі ж самі, почасти ж, у тому, що мається кількісна безперервність. Але оскільки різниця торкається цього кількісного, тому це нове дещо відноситься байдуже до попереднього, різниця між ними є зовнішня відмінність визначеної якості. Вона з'явилась не з попереднього, а безпосередньо з себе, тобто з внутрішнього, того, що не

вийшло у наявне буття специфікуючої єдності. Нова якість або нове дещо підпадає під такий самий процес свого змінення і так далі до безкінечності⁵⁷.

На думку Г. Гегеля, коли ми зітхаємось з історією філософії, яка є історією, ми маємо справу не з тим, що *минуло* та *зникло*. Змісту цій історії надають наукові продукти розуму, а останні не суть дещо минуще. Добуте на цьому поприщі є істина, а остання вічна, яка не є чимось таким, що існувало в один час і перестало існувати в інший; вона є істинною не тільки сьогодні або завтра, а поза всякого часу; оскільки вона у часі, вона завжди і у всякий час істинна... Філософія є ... скоріше, найбільш пильнуюча свідомість..., герої (якої) з глибин духу вилучають те, що саме по собі є розумним, і переносять його у свідомість, у знання... Їх подвиг є процесом послідовного пробудження. Історія філософії має своїм предметом те, що не старіє, продовжує своє життя⁵⁸. Важливий внесок у дослідження часової динаміки Г. Гегелем був зроблений у розробці діалектичного підходу, обґрунтуванні законів «єдності та боротьби протилежностей», «заперечення заперечення», «закону переходу кількісних змін у якісні», *ідеї про вузлову лінію мір*, оскільки запропонував висхідну, циклічну спрямованість суспільного розвитку, які потім активно використовувались як методологічна основа соціального та технологічного прогнозування.

Залежність участі людей у житті держави від часу у своїй концепції демократії досліджував Алексіс Токвіль у роботі «Демократія в Америці», розглядаючи демократію як представницьку систему, основою якої є широке виборче право. Соціальна демократія суспільства має основною цінністю рівність, результатом якої є індивідуалізм та пріоритет приватного життя. Тому запобігання індивідуалістичного деспотизму слугує держава та політико-юридичні інститути, які забезпечують баланс рівності та свободи.

А. Токвіль звернув увагу на те, що майбутнє не тільки залежить від минулого, а, перш за все, залежить від походження народу: «Походження завжди накладає відбиток на народи. Обставини, в яких народжуються нації і які служать їх становленню, впливають на весь їхній майбутній розвиток»⁵⁹. Крім обставин, А. Токвіль визначає основоположні ідеї і цінності суспільства, це ідеї прав людини, як принципи істинної свободи, відданість релігії і буржуазним цінностям республіки: «Принципи, що забезпечують громадський порядок, розділення і урівноваження влади, справжню свободу, щирі і глибоку повагу до закону, – ці принципи необхідні будь-якій республіці, вони повинні бути спільними для всіх республіканських держав, і можна заздалегідь передбачити, що там, де їх не буде, республіка незабаром припинить своє існування»⁶⁰.

На нашу думку, важливою для політичного часу є встановлена А. Токвілем *закономірність* (яка досі є не поміченою у цій проблематиці) *залежності збільшення централізації держави, прав центральної влади від скорочення часу громадської діяльності, як прояву індивідуалізації, у збільшення особистого часу на стабілізацію нестабільної приватної власності, та підвищення незахищеності громадян.*

«Люди, що живуть у демократичному суспільстві ..., позбавлені звичних та обов'язкових соціальних зв'язків, охоче замикаються в собі і вважають себе вільними від суспільства ... Люди майже завжди насилу відривають себе від особистих справ, щоб зайнятися справами громадськими, тому природне їх прагнення перекласти ці турботи на того єдиного очевидного і постійного виразника колективних інтересів, яким є держава. Вони не просто втрачають смак до громадської діяльності, але часто у них просто не вистачає на неї часу. У демократичному суспільстві приватне життя приймає настільки активні форми, стає настільки неспокійним, заповненим бажаннями і роботою, що на політичне життя у людини майже не залишається ні сил, ні дозвілля. Нестійкий характер власності змушує демократичні народи побоюватися соціальних негараздів. Схильність до стабільності суспільного життя стає у них єдиною політичною пристрастю, зростаючою за мірою відмирання інших політичних устремлінь; це, природно, схиляє громадян до того, щоб постійно передавати центральній владі все нові і нові права, бо вони вважають, що тільки вона одна, оберігаючи саму себе, зацікавлена і має в своєму розпорядженні необхідні можливості захистити їх від анархії. Оскільки в епоху рівності ніхто не зобов'язаний сприяти ближньому, так само як ніхто не має права розраховувати на значну підтримку з боку, кожен індивідуум є одночасно і незалежним, і беззахисним»⁶¹.

Матеріалістична концепція часу продовжувала традицію діалектичного підходу та розроблювалась у політико-економічних дослідженнях К. Маркса, для якого зв'язок між часом і виробництвом є субстанціональним. К. Маркс досліджував час як міру вартості і міру праці. При цьому час осмислювався у діалектичній єдності з простором. Час, за К. Марксом, відбиває величину живої праці, тоді як простір – величину уречевлюваної праці⁶². Саме ідеї К. Маркса, які викладені у «Економічних рукописах 1857-1859 років» і в «Капіталі», стали основою для парадигми досліджень соціологів та економістів, які вивчали бюджет часу працівників, зміст робочого, позаробочого і вільного часу (Е. Елізарьєва, Г. Зборовського, Г. Орлова, В. Патрушева). У марксистській концепції держава як політична організація економічно пануючого класу для придушення опору його класових противників існувала не завжди (первіснообщинний лад) і буде не завжди (комуністичний лад суспільства). Економічний базис суспільства як сукупність суспільних відносин є первинним і визначальним, а на ньому заснована політична та ідеологічна надбудова. Основу розвитку суспільно-економічних формацій становлять рабовласницький, феодальний (окремо виділявся азійський) і капіталістичний способи виробництва, які змінюють одне одного та визначають типи державного устрою. Вищою суспільно-економічною формацією визнавався комунізм, при досягненні якого держава відмирає, змінюючись громадським самоврядуванням, що призводить до всебічного розвитку особистості та її творчих здібностей.

Наука і філософія ХІХ ст. активно розвивала ідеї еволюціонізму Ч. Дарвіна, ці ідеї активно розроблювали відносно суспільства О. Конт, Г. Спенсер та їх соціологічні послідовники у позитивістському тлумаченні

природи та суспільства як реалізації принципів відбору та завершуючої стадії природно-історичного процесу. Час, як форма розвитку живого, співвідноситься з майбутнім та вічністю, досліджується логіка соціогенезу як організуючого процесу часу. У кінці XIX – початку XX ст.ст. поступово формується розуміння вічного як протилежності мінливого, того, що здатне змінюватись. Активна розробка поняття життя у еволюціонізмі та «філософії життя» визначає час як незворотність, на противагу простору. Значний вплив на розвиток соціального часу здійснили психологічно-натурфілософська концепція часу А. Бергсона і трансценденталістськи-історична – В. Дільтея.

Час, або тривалість, за А. Бергсоном, є сутністю життя, атрибутами якої є неподільність та безперервність, творчий розвиток і становлення нового. Інтелект не здатний цілком осягнути життя, її цілісність та мінливість, тому адекватним інструментом сприйняття життя є споглядання і інтуїція, звідси, таке важливе значення у його концепції має «прорив до життя» як найвищий рід буття у творчій єдності життя. Тривалість у нього не має властивості однорідності, це ознака простору, тому час душі не є кількістю неподільної множини. Психологізм бергсонівського дослідження часу проявляється у розумінні часу як переживання, як потоку змін, який відбивається у пам'яті.

Виступивши проти крайнощів натуралізму позитивістської соціології, В. Дільтей обґрунтував філософію життя у роботі «Вступ до науки про дух». Він протиставив світ природи і світ людини та науки, які їх вивчають. Головним положенням його філософії стало твердження про те, що «природу ми пояснюємо, душевне життя ми осягаємо». Факти історії надаються нам безпосередньо як реальність і як живий зв'язок, який не переривається. Час, або часовість, стає важливим визначенням життя. Дільтей розрізняв справжній час від «абстрактного», з яким має справу природознавство: абстрактний час має тільки кількісні властивості, проте історично-живий – якісні. Продовжуючи психологізм Августина, сучасне, минуле і майбутнє у Дільтея є спрямованістю душі у переживанні, спогадах і очікуванні. Саме тому час осягається не за допомогою інтроспекції, а за допомогою «вживання у час», «розуміння часу» у контексті «внутрішнього досвіду» вченого. Час як реальність історичного повинен досліджуватися наукою про дух. Час є можливістю подолання розриву між Я та не-Я. Розуміння часу є суб'єктивним характером відтворення в собі чужих, історично дистанційованих уявлень і відчуттів, у єдності пізнання та практики.

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. трансцендентальний ідеалізм зазнав критики; час досліджувався не тільки у ідеальному вимірі трьох модусів, а й у існуванні суспільства, суспільних відносин у онтологічному та психологічному вимірах, у діалектиці об'єктивного та суб'єктивного, матеріальної реальності та її відображення свідомістю. Вічність як нескінченність пов'язується з життям суспільства, з безсмертям людської культури.

Ці тенденції осмислення часу зазнали критики релігійних філософів. Так, С. Кьєркегор звертав увагу на те, що «не тільки у світі дій, а також у світі ідей наш час являє собою справжній розпродаж. Все що завгодно

можливо придбати за свою ціну, так що виникає питання: в наш час ніхто не залишається з вірою, але кожний йде далі... У кожного ця віра є, інакше важко було б казати про просування вперед. У минулі часи все було інакше, тому що віра складала завдання всього життя, оскільки люди вважали, що віра не може бути отримана за малочисельні дні та тижні⁶³. Отримання віри було перемогою життя⁶⁴.

Е. Гуссерль продовжував традицію психологічного дослідження часу та кантівського трансценденталізму у «Феноменології внутрішньої свідомості часу». Об'єктивний час як і простір у сфері феноменологічного даного знаходиться у переживанні, інтуїтивному осягненні, як сприйняття та фантазія у континуумі поля зору, квазі-просторі і часі, що є значно масштабнішим і рельєфнішим, ніж первісні сприйняття простору і часу⁶⁵. Тому дослідження континууму у відносинах з полем зору обумовило концепцію схоплення, усвідомлення об'єктивного у живій даності, як темпорально-конституативного потоку, як схоплення «об'єктивного часу, який належить зв'язкам предметного досвіду», як конституювання, «упорядкування зв'язків», «визначення часового положення», «вимірювання хронометром»⁶⁶. Сутнісне конституювання часу виявляється у змісті апріорних законів часу: «усталений часовий порядок є безкінечний ряд двох вимірів, того, що два різних часи ніколи не можуть бути одночасно, що їх відносини не симетричні (*ungleichseitiges*), що існує транзитивність, що кожному часу властиве більш раннє і більш пізнє тощо»⁶⁷. Апріорна сутність часу полягає у безперервності часових позицій (які мають свої відстані та вимірюються), іноді з тотожними, іноді з тими, що змінюються об'єктивностями, які її наповнюють. До того ж, до апріорної сутності положення справ відноситься відчуття, схоплення, прийняття визначеної позиції, співпричетність до часового потоку. Він поділяє рівні конституювання в сутнісній побудові: 1. Речі досвіду в об'єктивному часі (з різними рівнями емпіричного буття: речі досвіду окремого суб'єкта, інтерсуб'єктивно тотожня річ, річ фізики); 2. Конститутивні багатоманітності явищ різних рівнів, іманентні єдності у до-емпіричному часі; 3. Абсолютний темпорально-конститутивний потік свідомості⁶⁸.

Гуссерль доводив взаємодію «первісної пам'яті», або ретенції, як умови конституювання цілісності об'єкта, що сприймається, з «вторинною пам'яттю», або спогадами. Ця взаємодія має структуру «ретенції – імпресії – протенції». Важливим для Е. Гуссерля є дослідження явища тимчасового або нетимчасового конституювання одночасності і послідовності. Ретенціональне усвідомлення минулого у «тепер» відбувається у ретенції тону, первісної пам'яті, і ретенції безперервності сприйняття попередніх фаз, а також у фантазії відтворення минулого, як репродукції, саме за допомогою репродукції можливе усвідомлення майбутнього, в тому числі і в минулому⁶⁹. Перед осмисленням провісницької свідомості постає кожна властивість майбутнього буття, що очікується, нібито ми б мали певний план і, уявляючи заплановане інтуїтивно, приймали його... У інтуїтивній антиципації майбутнього може бути присутнім дещо незначне, що заповнює конкретний

образ як деякий ерзац..., що з самого початку характеризується як відкритість⁷⁰. У єдності потоку свідомості сплетені одна з одною дві нерозривні сторони речі, які вимагають інтенціональності. Завдяки одній конститується іманентний час, об'єктивний час, справжній час, в якому має місце тривалість і зміни того, що триває; в іншому квазічасовому – розташування фаз потоку, який завжди і з необхідністю має плинну «тепер» точку, фазу актуальності, і серії до-актуальних і після-актуальних (ще не актуальних) фаз⁷¹.

Розгорнуту феноменологічну концепцію часу надає М. Гайдеггер, який будує її на положенні про зрозумілість буття як буттєву визначеність присутності в екзистенційному, онтично-онтологічному аналізі, що є процесом вивільнення горизонту для інтерпретації смислу буття⁷². При цьому дослідження сфери центрального буттєвого питання визначає увагу до «оптичної можливості присутності». Буття знаходить свій смисл у часовості. Остання є разом з тим умовою можливості історичності як часового буттєвого модусу власне присутності... Визначення історичності схиляється до того, що називають історією (світоісторичною подією). Історичність припускає буттєвий устрій «події» присутності як такої, на основі якої вперше можливе дещо подібне «світовій історії і історичній приналежності до світової історії».

Присутність у своєму фактичному бутті є завжди, якщо воно вже було. Явно чи ні, воно є своє минуле. І це є не тільки таким, що його минуле тягнеться нібито «за» ним і воно має минуле як ще наявну властивість, що іноді продовжує в ньому діяти. Присутність «є» своє минуле за способом свого буття, яке ...кожного разу «збувається» з його майбутнього⁷³. Буттєве визначення присутності М. Гайдеггер розглядає як феномен буття-у-світі: 1. «У-світі», як розуміння онтологічної структури світу, його значущості; 2. «Сущє» – завжди існуючим засобом буття-у-світі того, хто існує у модусі середньої повсякденної присутності (як звертання до світу і з внутрішнім сущим); 3. «Буття-у» як таке, як екзистенціал, перебування в світі освоєному, у просторі «один в одному» наявних речей. При цьому просторовість виявляється як віддаленість, зустріч поряд (яка залежить від дистанції та віддаленості, близькості, визначає вимірюваність) і спрямованість (наближення, знаходження свого місця, занепокоєність буттям)⁷⁴. Конститування для буття-у-світі є зустріч з внутрішньосвітовим сущим, як розміщення, просторовість, а тому присутність виявляється як розташованість, як розуміння... Структурна цілісність буття виявляється у занепокоєності, події (дбайливості) і бутті самості. Турбота як закріплення структурної цілісності буття визначає «фундаменти і горизонти» аналізу реальності, онтологічну присутнісну розмірність буття-до-кінця і досягнення екзистенційного поняття смерті. Все це визначає совість як заклик занепокоєності.

Саме часовість виступає як смисл занепокоєності. Занепокоєність, в аспекті часового смислу, М. Гайдеггер визначає через часову конституцію у кожній окремій інтерпретації структурних моментів: розуміння,

розташованості, падіння і мови. Так, у часовому розумінні в екзистенційній можливості знаходиться майбутнє як для-себе-поставання з завждишньої можливості, суще знаходить себе у розташуванні, яке у екзистуванні знаходиться завжди колишнім і екзистує в постійному модусі колишності, може бути тим, що зазнає афекту. Часова інтерпретація розуміння та розташованості, коли нашттовхується на цілу часовість, може зіткнутись з часовим падінням у смислі актуальності, у інтерпретації пересудів, допитливості, як екстатичний горизонт часовості, у мові відбувається трансляція цих часових моментів: «Екстатична єдність часовості, тобто єдність «поза-себе» в поривах того, що настає, колишності і актуальності, є умовою можливості того, що здатне бути сущим, яке екзистує як своє «від». Екзистенційно-часова інтерпретація буття-у-світі розглядає триєдине: часовість того, що убачає дбайливість; часовий смисл модифікації занепокоєності, яка убачає, у теоретичному пізнанні внутрішньосвітового наявного; часову проблему трансценденції світу⁷⁵. Визначаючи історичність присутності, Гайдеггер зауважує, що зрозуміти значить кинути себе на ту чи іншу можливість буття-у-світі, тобто екзистенціювати разом і як ця можливість. При цьому «Світ» є одночасно і ґрунт і сцена, і належить до повсякденного життя, тому люди у публічних зв'язках це розуміють і знаходяться у єдиному потоці: «Просування, застій, перебудову і «підсумок» окремої присутності ми розраховуємо з ходу, зриву, зміни і підконтрольності того, що завдає занепокоєність»⁷⁶. Часовість, тобто скінченність людського існування, є основою історичності, з якої починається фактична емпірична історія. Тому такими важливими для людей стають актуальність та відкритий горизонт буття.

Саме гайдеггерове трактування «часовості підштовхнуло філософську герменевтику Г.Г. Гадамера досліджувати історію як смислоутворюючу і смислопокладаючу реальності та значно вплинуло на екзистенціалізм Ж.П. Сартра, на соціальне визначення часу П. Сорокіна і Р. Мертона, у функціональному значенні соціальних подій»⁷⁷.

Особливе значення для дослідження соціального часу має теорія П. Сорокіна. У системі соціології та методиці її викладання П. Сорокін визначав теоретичну соціологію, що вивчає соціальне явище з точки зору сущого (і належного), природно розпадається на три основні розділи: 1) на соціальну аналітику (чи соціальну анатомію і морфологію), що вивчає будову населення, 2) на соціальну механіку, що вивчає соціальні сили та соціальні процеси, 3) на соціальну генетику, чи теорію еволюції суспільного життя та окремих її сторін, що досліджує закони розвитку останніх явищ⁷⁸. Четвертим розділом соціології він визначав соціальну політику, практичну, прикладну дисципліну, завданням якої є формулювання рецептів, визначення засобів, а метою є поліпшення суспільного життя і людини. Інакше соціальну політику можна назвати соціальною медициною або вченням про щастя⁷⁹.

У дослідженні часу і майбутнього соціальній генетиці відводилася ключова роль. Її справою є дослідження виникнення та основних ліній розвитку в сфері будови населення і суспільних процесів; генетична

соціологія ставить і вирішує такі питання. «1. Як і в силу яких причин зародилося спільне життя людей? Чи однакові шляхи та етапи розвитку різних соціальних груп чи народів? Якщо різні, то яке «родовідне дерево» людської спільності? Які постійні односторонні зміни з ходом історії зазнає анатоμο-фізіологічна структура і психічне життя людини і чому? Чи збільшуються в обсязі людські суспільства з ходом історії і чому? Чи ускладнюється їх будова і чому? Яким за своєю будовою буде прийдешнє граничне суспільство? 2. Які односторонні тенденції існують в галузі впливу різних соціальних сил? Чи зростають їх антагонізми або зменшуються? Які сили збільшують (з ходом історії) свій вплив і які чинники його втрачають тощо? 3. Які історичні тенденції мають місце у галузі розвитку окремих соціальних функцій і процесів (поживний, відтворювальний, захисної, пізнавально-інтелектуальний, моральний тощо)? 4. Майбутнє суспільство і прийдешня людина (в смислі суцього, а не нормативно-належного)»⁸⁰. Разом з Р. Мертоном він надрукував статтю, яка стала класичною у дослідженні соціального часу, з назвою «Соціальний час: досвід методологічного та функціонального аналізу». Цей функціональний підхід багато у чому був методологічно протилежним «одночасності» структуралізму, який стверджувався Клодом Леві-Строссом.

Структурний метод Леві-Стросса можна представити у вигляді наступного алгоритму: виділяється деяка безліч об'єктів, в яких передбачається спільність структури; визначається фіксація цих об'єктів у часі: принцип примату синхронних (одночасних) досліджень над діахронними (послідовними) у сфері культури; відбувається розчленування об'єктів на елементарні частини, їх систематизація, виявлення типових функцій, що дозволяє визначити стійкі структури, яким відводиться головне місце в порівняльному аналізі. Основні принципи філософії структуралізму сьогодні широко використовуються в сучасних політичних дослідженнях, оскільки вони дозволяють дещо впорядкувати складні багатогранні феномени політичної культури⁸¹.

Сам Леві-Стросс пояснював свою точку зору на прикладі проблеми відносин між історією та етнологією, в якій поняття часу і тимчасова перспектива не стоять в центрі дискусії⁸². По-перше, етнографія та історія відрізняються від етнології та соціології тим, що перші дві науки засновані на зборі та систематизації матеріалів, а дві інші, скоріше, займаються вивченням моделей, побудованих на основі і за допомогою цих даних. По-друге, етнографія та етнологія відповідають двом етапам одного і того ж дослідження, що закінчується у підсумку механічними моделями, в той час як історія (та інші наукові дисципліни, які зазвичай відносять до числа «допоміжних») приходять до статистичних моделей. Відносини між нашими чотирма дисциплінами можуть бути зведені до двох опозицій, причому опозиція між емпіричним спостереженням і побудовою моделей характеризує перший етап дослідження, а друга опозиція – між статистичним та механічним характером моделі – відноситься до підсумкового результату.

Звідси стає зрозумілим, яким чином соціальні науки, яким обов'язково слід прийняти ту чи іншу перспективу в часі, розрізняються з науками щодо використання двох категорій часу. Етнологія звертається до «механічного» часу, тобто до зворотного і ненаправленого. Навпаки, час історії є «статичним»: він є незворотнім і має певний напрямок. Еволюція, яка привела б сучасне італійське суспільство до Римської республіки, так само немислима, як і зворотність процесів, що підкоряються другому закону термодинаміки. Попередня дискусія уточнює відмінності між поняттям соціальної структури, де час не грає ніякої ролі, і поняттям соціальної організації, де йому відводиться певне значення.

Оскільки створення статистичних моделей без статистичних даних, без накопичення дуже великого числа фактів неможливо і зібрані факти мають цінність в одних і тих же типах явищ, для етнології залишається можливість методу копінкового вивчення одного випадку; єдина відмінність полягає лише у виборі «випадку», складові елементи якого будуть (згідно з прийнятим зразком) ставитися до шкали проектованої моделі або ж до якоїсь іншої шкали⁸³.

У цілому, концепція часу знаходиться під впливом дискусії відносно унітарно-стадіальної концепції розвитку та циклізму, сутність якої ґрунтовно проаналізував Ю.І. Семенов. У дослідженні глобально-стадіальної історії Ю.І. Семенов на макрорівні виділяє три типи суб'єктів і відповідні історичні процеси. Нижчими, первинними суб'єктами історії є конкретні окремі суспільства – соціально-історичні організми, більш високими, вторинними – системи соціально-історичних організмів і, нарешті, вищим, третинним суб'єктом історії є вся сукупність існуючих соціально-історичних організмів – людське суспільство в цілому. Відповідно, існують процеси історії окремих соціоісторичних організмів (громад, племен, вождівств, країн), процеси історії систем соціоісторичних організмів (історичних регіонів) і, нарешті, процес всесвітньої, або світової, історії⁸⁴.

Він зазначає, що поряд з викладеною вище точкою зору, згідно з якою реально існують не тільки окремі соціоісторичні організми і різного роду їх системи, але й людське суспільство в цілому, і, відповідно, процеси розвитку окремих соціоісторичних організмів і їх систем, разом узяті, утворюють один єдиний процес всесвітньої історії, існує й прямо протилежна. Якщо перше розуміння можна було б назвати унітаристським (від лат. *unitas* – єдність), то друге – плюралістським (від лат. *pluralis* – множинний). Суть плюралістичного розуміння історії полягає в тому, що людство поділяється на кілька абсолютно автономних утворень, кожне з яких має свою власну, абсолютно самостійну історію. Кожне з цих історичних утворень виникає, розвивається і рано чи пізно з неминучістю гине. На зміну загиблим утворенням приходять нові, які здійснюють такий самий цикл розвитку.

У силу того, що кожне таке історичне утворення все починає з самого початку, нічого принципово нового внести в історію воно не може. Звідси випливає, що всі такого роду утворення абсолютно рівноцінні, еквівалентні. Жодне з них за рівнем розвитку не знаходиться ані нижче, ані вище всіх

інших. Кожне з цих утворень розвивається, причому якийсь час навіть поступально, але людство в цілому не еволюціонує, і вже тим більше – не прогресує.

Історія людства, таким чином, є повністю роздробленою не тільки в просторі, але і в часі. Існує безліч історичних утворень і, відповідно, безліч історій. Уся історія людства є нескінченним повторенням безлічі однакових процесів, є сукупністю безлічі циклів. Тому такий підхід до історії з повною підставою можна назвати не просто плюралістичним, а плюральньо-циклічним. Історичний плюралізм неминуче включає в себе циклізм. Цей підхід стверджує, що людського суспільства як цілісного утворення не існує, існує лише людство як проста сума безлічі повністю самостійних суспільних одиниць. Відповідно, всесвітня історія – проста сукупність історій цих одиниць, їх процеси розвитку не утворюють єдиного всесвітнього процесу розвитку. Ю. Семенов розрізняє різні види циклізму.

У концепціях Г. Ріккєрта, М.Я. Данилевського, О. Шпенглера, А.Дж. Тойнбі, Л.М. Гумільова виділені ними соціальні одиниці (культурно-історичні типи, культури, цивілізації, етноси, суперетноси) виникають, розцвітають і з неминучістю гинуть – вони належать до плюральньо-циклічного підходу. На відміну від цього підходу, у концепціях Ібн Халдуна і Дж. Віко ідея циклізму поєднується з ідеєю поступального розвитку. Суть концепцій Ібн Халдуна і Дж. Віко полягає в пошуку загального і закономірного в історії людства, в прагненні створити загальну модель розвитку людського суспільства. Вони, по суті, є мислителями унітарного розуміння історії⁸⁵.

У сфері політології та соціології політики проблема політичного часу безпосередньо розвивалась у теоріях політичних процесів, але, часто-густо, як вимірвальна та інструментальна складова. На значущість часу у політичних дослідженнях звертали увагу у структурно-функціональному, системному аналізі та поведінковому, діяльнісному та інтеракціоністському. Так, у теорії циркуляції еліт В. Парето аналізував ритмічну та поколінську основу зміни еліт, у концептуалізації політичного процесу як впливу груп інтересів Девід Трумен розглядав ритмічну основу дисбалансу та рівноваги у боротьбі за владу та контроль за ресурсами, досліджував як хвилеподібні цикли стабільності та мінливості. З початку 50-х рр. ХХ ст., продовжуючи теорію Т. Парсонса, Девід Істон обґрунтовував теорію функціонування політичних систем за допомогою кібернетичного методу («чорного ящика»), за яким політичний процес водночас є самовідтворенням цілісної структури та циклічне функціонування політичної системи у взаємодії з соціальним та позасоціальним середовищем. До того ж, процеси конкретних державних, політичних та інших інститутів розглядалися у вигляді елементів політичного процесу на рівні макросистеми.

Системний процес має 4 фази: 1) вхід (англ. input) – вплив соціального та позасоціального середовища на політичну систему у формі підтримки та висування до неї вимог; 2) конверсія (англ. conversion) – перетворення вимог у рішення; 3) вихід (англ. output) – реакція політичної системи у вигляді

рішень і дій; 4) зворотній зв'язок (англ. feedback) – повертання до висхідної точки рівноваги. Ця ідея «круговороту» була популярна під час стабільної системи розвитку 60-х, існування балансу двох систем⁸⁶.

Габріель Алмонд та Дж. Бінгем Пауелл у концептуалізації функцій політичних інститутів визначили п'ять фаз політичної динаміки та відповідних носіїв, інститутів, які переважно пов'язані зі здійсненням тієї або іншої функції політичного процесу. На першій фазі індивідуальних та групових інтересів носіями є особливі колективи, групи інтересів. Друга фаза визначена функцією агрегування (узагальнення) інтересів і пов'язана у основному з діяльністю партії. На третій фазі відпрацювання політичного курсу інтегруючу роль виконують представницькі та законодавчі інститути, які формують колективні рішення. Четверта фаза реалізації прийнятих рішень пов'язана, головним чином, з функціонуванням інститутів виконавчої влади, які здійснюють для цього відповідні заходи і вишуковують необхідні ресурси. П'ята фаза визначена функціями контролю та арбітражу у рамках політичного процесу та належить інститутам судового та конституційного нагляду, який усуває неузгодженості між іншими організаціями та соціальними групами на основі суспільновизнаних норм.

Системний підхід до політичного процесу та його інституційних складових визначає лише одну інтегруючу підсистему суспільства та надсуспільних об'єднань, тому у якості системного відображається як правило, лише один процес (наприклад, як у Д. Істона або у Г. Алмонда – прийняття рішень, який має обмежений відносно соціального організму країни характер, тому і політичний час є нібито вписаний як складова у суспільний час та, на відміну від суспільного часу, має фрагментарний, дискретний характер. Цілісність має лише державне управління, оскільки держава виконує інтегративну функцію суспільства, забезпечує його цілісність та має постійний, недискретний, цілісний час.

Особливе значення проблема політичного часу має у переломні періоди революцій, реформ, війн, криз, які загострюють інтенсивність організаційних процесів, перш за все, інформаційних (своєчасне отримання інформації), комунікативних (циркуляції інформації, проведення переговорів), вирішення конфліктів, зміни регламентації, прийняття рішень та їх імплементації.

Семантичне визначення часу (tempus) відображується у смислах «інтенсивності розвитку», «швидкості змін», «ступеня швидкості». Відносно людей часовість визначена поняттям темперамент, «сукупність індивідуальних особливих характеристик особистості». Семантичне визначення охоплює і взаємовідносини відображуваного у сприйнятті, співрозмірність яких отримала назву «темперація». Об'єктивність часу відображена «ритмом» у онтологічній тривалості, чергуванням з визначеною послідовністю та частотою, розмірності у протіканні та упорядкованості складу процесу, та його об'єктивації у суб'єктній діяльності – у визначенні ритму – «ритмізації».

Дослідження соціального часу визначили важливі методологічні диспозиції досліджень між матеріалізмом та ідеалізмом, визначення

співвідношення часу, тривалості та вічності; діалектику об'єктивного та суб'єктивного, онтологічного та психологічного часу; центризму індивідуального (часу життя людини), суспільного (соціального або історичного часу), космічного (календарного або фізичного часу).

Ми солідаризуємось з думкою В. Воловика про те, що політичний час постає у якості специфічного прояву соціального часу і може бути визначений у якості категорії соціальної, зокрема політичної філософії, що позначає внутрішньо пов'язану з політичним простором форму політичного буття, яка характеризує послідовність, подовженість, ритми і темпи діяльності політичних суб'єктів, спрямованої на зміну, укріплення або послаблення системи державного устрою, що склалася в суспільстві. Як і соціальний час, політичний час носить об'єктивний характер, оскільки не залежить від волі і свідомості як політичних суб'єктів, так і суспільства в цілому. Серед загальних, притаманних як в цілому соціальному часу, так і політичному часу, автор виділяє такі якості, як діалектична єдність кінцевого і нескінченного, перервність і неперервність, односпрямованість.

«Діяльність кожного політичного суб'єкта обмежена певними часовими рамками, у чому знаходить свій прояв перервність і кінцевість політичного часу. Однак, по-перше, це не відбувається одночасно з усіма суб'єктами. По-друге, зміна поколінь у державно організованих суспільствах, прихід в життя нових поколінь забезпечує відтворення і суб'єктів політичної діяльності, традиційно існуючих у суспільстві. У тих же США десятки років існують дві основні політичні партії – республіканців і демократів, хоча не одне покоління політиків, що входили в них, вже давно зійшло з політичної арени, а то й припинило свою життєдіяльність, поступившись місцем наступним поколінням. По-третє, розвиток суспільства, зміна притаманних йому форм власності на знаряддя й засоби виробництва, а слідом за цим і соціально-класової структури, веде до появи на політичній арені і нових суб'єктів політичної діяльності»⁸⁷.

Політична усталеність та мінливість є відображенням історизму з його традиційністю, збереженням соціокультурного ядра, які пов'язані з політичною культурою, з одного боку, та з розвитком, його соціокультурними змінами, суб'єктною діяльністю та технологічною інноватикою. Абсолютизація однієї із сторін руйнує або спотворює цей взаємозв'язок. Так, абсолютизація усталеності веде до застою, а абсолютизація мінливості веде до розпорошеності соціальних сил, в тому числі і політичних. Цей процес має відображення у проблемі «антиісторизму».

3.2. Діалектика минулого та майбутнього в організації політичного часу (Лепський М.А.)

Сучасний постмодернізм з його фрагментарністю, синкретичністю, особистою інтерпретативністю, яка своєю критикою та домінуванням спектаклю над буттям нібито визнана у рангу «високої творчості», взяла на озброєння антиісторизм. У «антиісторизму» є своя «школа» та здобутки, але відмова від загального та метафізична абсолютизація окремого розриває час. Окреме не потребує такого ретельного дослідження єдності модальностей «минуле – сучасне – майбутнє», а можливість дослідження майбутнього взагалі викликає обурення у «антиісторицистів» та епатуючих «постмодерністів».

К. Поппер, відмовившись від пошуку істини, дав свій інструментарій як метод «фальсифікації», що привело його до їдкої критики претензії «історицистів» на передбачення майбутнього, яке він називав пророцтвами, а свою теорію позначив як «методологічний номіналізм» – у визнанні тільки окремого, тільки явищ. Ф. фон Хайєк обґрунтовував індивідуалізм як центр упорядкування економіки в роботі «Індивідуалізм та економічний порядок» і запропонував обмежувати вживання розуму в роботі «Контрреволюція науки: Дослідження зловживання розумом» (1952), Л. Мізес в творі «Згубна самовпевненість. Помилки соціалізму» так само відкинув думку про можливість цілісного історичного процесу, залишивши місце тільки окремим явищам.

Необхідно нагадати, що на перших сторінках першої книги своєї «Політики» Аристотель надає специфіку владних відносин: «з метою взаємного самозбереження необхідно об'єднуватись попарно істоті, яка за силою своєї природи є володарем, та істоті, яка за силою своєї природи є підвладною. Перша завдяки своїм розумовим властивостям *здатна до передбачення*, тому вона вже за своєю природою є істотою пануючою та володарюючою; друга, оскільки вона здатна лише за своїми фізичними силами виконувати доручені вказівки, є істотою підвладною та рабською». Враховуючи, що написано це було у рабовласницькому устрої, все ж таки Аристотель вірно підмітив, що дійсно рабське поневолення (зараз сучасними методами маніпуляції) ґрунтується саме на відсутності передбачення¹. Абсолютизація індивідуалізму також заперечувалося ще Аристотелем: «З всього сказаного виявляється, що держава належить до того, що існує за природою, і що людина за своєю природою є істотою політичною, а той, хто за силою своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин живе поза державою, – або недорозвинута у моральному сенсі істота, або надлюдина; її і Гомер зневажає, кажучи «без роду, без племені, поза законів, без вогнища»; така людина за своєю природою тільки і жадає війни; порівняти її можливо з ізольованим пішаком на гральній дошці»². Саме за допомогою

«антиісторизму» та постмодернізму йде інформаційна війна та готуються до свого часу «ізолювані пішаки» за допомогою формування польових, або безцільових стратегій впливу.

Е. Гідденс відзначав, що «у світі постмодерніті взаємовідносини простору та часу вже не будуть впорядковані історичністю». Як вірно зауважує І. Василенко, час став набувати біфуркаційного, кризового, стохастичного характеру, «зникнення історичності політичного часу, таким чином, означає зникнення його соціокультурних та сакральних координат, втрату всіх «високих смислів» – натиск тупої безчасовості, у якій все дозволено і все однаково байдуже»³. Він порівнює деформацію часу з явищами «чорної діри», які охарактеризував американський астрофізик Джон Гріббон та використовував у обґрунтуванні «третьої хвилі» Е. Тоффлер: у максимально особливому випадку об'єкт, що сильно стискується (чорна діра), може взагалі заперечувати час, коли ви знаходитесь біля цього об'єкту. Інформаційні потоки мають у часовому вимірі всі ознаки «чорної діри», що дозволяє стверджувати зникнення часу у мережних потоках, що має особливе значення для політики⁴.

С. Кара-Мурза визначає віртуальний час, услід за Дебором та К. Касторіадісом, як «час спектаклю, у якому розірваний зв'язок часів, людина позбавлена історичних координат, і це знімає суб'єктивний психологічний захист від політичних маніпуляцій у віртуальному просторі»⁵. І віртуалізація політичного часу стала одним з відомих механізмів політичної боротьби під гаслами «пробив твій час», «вибори – час боротьби добра зі злом» та таке інше. Якщо власне політичний час має визначення за терміном правління політичних або державних керівників, то віртуальний час є часом боротьби за свідомість людей, як з боку влади, так і опозиції. Віртуальний час дає надію на політичне диво, оскільки «розірваний ланцюг часів».

О. Пятигорський пов'язував небажання писати історію «відсутністю вольової інтелектуальної основи, яка і не дає зараз можливість написати книгу про вашу, про російську історію. Це величезне зусилля – захотіти написати історію».

І далі, «ПИТАННЯ: А, може, просто потрібно більше часу для того, щоб настала ця стадія віджаття?

Запевняю вас, час є у всіх, навіть у мене. Господь нам дав час.

ПИТАННЯ: Є думка, що зараз, наприклад, не можна писати про 90-ті.

Якщо вам вже прийшла в голову ідея писати про 90-ті – значить, все це у вас вже в голові. «Не можна» – означає не так званий існуючий, об'єктивний час, а власний мотиваційно-вольовий комплекс. Сідайте і пишіть. Тацит жив у «сталінський» час Риму – «заарештували ще трьох членів моєї сім'ї, скоро прийде черга за мною» – і писав історію, і боявся, що вона піде. Піде з його пам'яті і з пам'яті сучасників. Чи боїтеся ви, що якась історія піде? Я думаю, що для якихось людей це має бути найстрашнішим жахом. Та що ж, все це піде? Все це піде в нікуди? Тацит, коли він писав історію, займав найбільші державні пости. Він був – нічого собі! – Проконсулом Малої Азії, проконсулом в шести країнах. Він був людиною,

що мала величезний політичний вплив. І він сидів і писав. У ньому був внутрішній імпульс писати історію, тому що без історії людини не існує. І коли кажуть, що історія нікому нічому не вчить – це правда тільки для тих, хто і без історії нічому не навчиться, але неправда в сенсі Тацита. У нього є абсолютно чудове визначення, ось тут я абсолютно точний: «Що таке справжній римлянин? Культурний римлянин, який бачить свій час, безперервно зберігаючи його у пам'яті для сина, і який знає від свого батька час батька, який знає ще час діда». Що поробиш, для мене говорити про Тацита – це задоволення»⁶.

Не менш важливим є висновок О. Пятигорського про свідоме або несвідоме впровадження у тоталітарних та авторитарних режимах «деполітизації», яка визначає «деісторизацію». Він наводить приклад виступу його друга, американського німця, у Москві. «І цей мій друг замість доповіді на тему: «Чи існує історія без історичної спрямованості мислення людей» (які її читають, які її чують, які її бачать) вийшов і став розповідати, як учили історії в середній школі з 1936 року – нічого собі! – В Дюссельдорфі, потім в університеті до 1956 року різні шкільні та університетські вчителі. У 1936-му, у фашистський період, історія вибивалася з усіх голів, але він чудово запам'ятав кожне слово викладача, бо воно свідчило про його час! Ви скажете: «Це була чиста політика». Але це-то і чудово, що тут, як я це називаю, «деполітизація» населення як би дала своїм вторинним ефектом деісторизацію мислення пересічного громадянина країни. І ось це дуже цікавий і важливий момент, яким я і закінчу цей вступ. Феноменологічно елементарно тут відбувається редукція рефлексії тільки до одного виміру рефлексії – до пам'яті. І це ставлення до пам'яті – один з дуже чітких індикаторів загальної орієнтації політичної рефлексії»⁷.

XXI ст. поступово формує свою картину світу з новими якісними змінами простору у процесі глобалізації, зі своїми характеристиками соціального часу, але ці зміни ґрунтуються на попередньому етапі розвитку, який часто-густо визначають як постнекласичний період. Попереднє ХХ ст. у пошуку часовості поступово втратило «святість» та «вічність» у проблематиці філософствування. Але збереженим залишилося життя – або індивідуальне з практиками повсякденності, або присутності у «світовій історії». На місце зв'язку «тепер» і вічності приходить сучасне і майбутнє, яке не тільки спостерігається, а й стає фактором вибору рішення; активно вторгається практично орієнтована утопія, яка поступово трансформується у соціальну інженерію позитивного знання та соціальну технологію управління часом. Сучасні зміни потребують визначення основних рушійних протиріч розвитку у діалектиці минулого та майбутнього.

Проблему формального та змістовного часу поставив П. Тілліх у роботі «Кайрос», який звернув увагу на те, що давньогрецькі філософи розрізняли хронос – «формальний час» та кайрос – «справжній час», який наповнений змістом та смислом, момент повноти часу. Внутрішній час він пов'язує з різними тенденціями, які стають історичними принципами, а саме з автономією, гетерономією та теономією, які можуть бути домінуючими та

навіть підкорювати одна одну. «Лише у екстремальних ситуаціях особливого покликання або бунту індивідуум може *відірвати себе від цілого*, якому він належить. Чисто індивідуальна релігія, індивідуальна культура, індивідуальне емоційне життя та індивідуальні економічні інтереси неможливі у наданій соціальній та духовній ситуації. Ми будемо називати цю ситуацію «теономною», не в тому сенсі, що Бог безпосередньо **покладає** її закони, але у тому сенсі, що подібна епоха, у всіх її формах, відкрита божественному та спрямована до нього. Як могла зникнути така епоха історії? Що зруйнувало первісну теонію? Відповіддю є завжди присутній, завжди динамічний принцип «автономії». Як теонія не означає прямого **покладання** законів Богом, так автономія не означає беззаконня. Вона означає панування розуму, тобто «логосу», іманентного реальності свідомості». Для П. Тіліха, як прибічника християнського соціалізму, взаємозв'язок між автономією та теонією є прийняттям безумовного характеру форми, логосу, універсальної причини у світі та в розумі. Це – прийняття норм істини та справедливості, порядку та краси, особистості та спільності, відповідність принципам, що керують індивідуальною та соціальною культурою, це не є підкорення творчої свободи. Запереченням «автономії» є «гетеронія, нав'язування людському розуму чужого закону, релігійного або світського. Вона ігнорує логосну структуру розуму та світу, зневажає честь істини та гідність моральної особистості, посягає на творчу свободу та гуманність людини. Її символом є терор, що здійснюється абсолютними церквами та абсолютними державами»⁸.

На наш погляд, теонія є релігійною рефлексією цілісності світу, його взаємопов'язаності, його холистичності, як суттєвої присутності соціетального, загальнолюдського, всезагального, того, що як принцип можливо назвати холіномією, у відображенні єдності окремого (одиночного), особливого та загального. Тому, дійсно, є автономний, гетеронічний, теонічний та холистичний час, який має точки відліку суб'єкта та свій простір – інтерсуб'єктність.

У змістовному часі, кайросі, який стереже епохальні моменти історії, осмислюється структурний або спільнотний (подієвий) час. Політична практика визначила і специфіку політичного хроноса та кайроса, автономії, гетеронії, теонії та холіномії. Політичний хронос, як форма політичного часу, є залежним як від змісту політичного процесу, який зсередини визначає форму, так і ззовні під впливом економічного, соціального (у вузькому сенсі), соціокультурного, технічного часу. Хронос визначає та обмежує політичний час процесу, соціополітичні зміни. Кайрос визначає внутрішню визначеність політичного процесу, його рушійні сили, як зараз визначають у стратегічній літературі, драйвера – суб'єкти прийняття рішень, їх виконання та стейкхолдери, які впливають на них. Дійсно, часові протиріччя між кайросом і хроносом, між автономним часом суб'єкта та гетеронічним часом інтерсуб'єктної взаємодії, що визначають холистичний час життя держави та суспільства у цілому, між індивідуальним часом суб'єкта та колективним часом (узгодженої дії) суб'єктів політики є саме тими протиріччями, які

мають політико-часовий характер. Політичний час взаємодіє з політичним простором у визначеності системи, її режиму, структури та функцій, минулого, сучасного та майбутнього суспільної цілісності.

Акцент на спільнотний (організований) та подієвий (референтний час) зробили П. Сорокін та К. Мертон.

Соціальний час відображає зміни, рух соціальних феноменів у термінах інших соціальних феноменів, прийнятих за референтні точки. Примітивні народи для позначення часу користуються іншими засобами, взятими з їх повсякденних справ, які нічого спільного не мали з соціальним часом. На Мадагаскарі «варіння рису» часто означає «півгодини», а «жаріння сарани» – момент. Тубільці Хрестової річки кажуть: «Людина померла менш ніж за час неповного жаріння маїсу», тобто менше п'ятнадцяти хвилин; «час, за який можна приготувати жменю овочів»⁹. Позначення часу, в смислі тривалості та вираження пов'язані з соціальними діями чи досягненнями. Періоди, вільні від скільки-небудь значущої соціальної діяльності, обходять, не наділяючи їх яким-небудь позначенням. Тут час не продовжується – розрив бачиться кожного разу, коли конкретний період не містить соціального інтересу або важливості. Вирази часу відображають соціальне життя групи¹⁰.

Землеробські народи з ритмом часу, відмінним від племен мисливців і пастухів, диференціюють інтервали часу способом, не схожим на способи останніх. Дні регулярного відпочинку, вочевидь, невідомі мігруючим племенам мисливців і рибалок, пастухам-кочівникам, але їх часто дотримуються первісні землероби. Так, і велике місто вимагає референтних рамок часу, зовсім інших, ніж невелике село. Іншими словами, позначення обчислення часу в своїй основі залежать від організації і функцій групи. Образ життя визначає феномени, репрезентують початок і кінець пір року, місяців та інших одиниць часу. Навіть коли при фіксації меж тимчасових періодів використовуються явища природи, вибір їх залежить від інтересу і корисності, які вони представляють для групи. Так, рік у євреїв, «як природно, і повинно бути у хліборобського народу», залежить від річного чергування культур. Структура часу змінюється з соціальною структурою суспільства. Соціальний час, на відміну від часу в астрономії, має якості, а не тільки кількості; ці якості є похідними від вірувань і звичаїв групи, вони також служать виявленню ритмів, пульсацій, биття суспільств, в яких знайдені¹¹.

Поширені вірування, що розподіл часу визначається астрономічними явищами, далеко не є точними. Наша система розподілу тижня на кількісно рівні періоди – зразок загальноприйнятого підходу до підрахунку часу. У Khasi тиждень майже завжди складається з восьми днів, тому що кожен восьмий день – базарний. Прояв того, що у них тиждень має, скоріше, соціальне, ніж «природне» походження, відображено в назвах днів тижня не за планетами (пізніше і незрозуміле явище), а за місцями проведення головних торжищ. Так само тиждень римлян складається з *nundinae* (нундіни, ринкові дні – з латин. – *примітка перекладача*), що повторювалися кожен восьмий день, за якими селяни продавали в містах свої продукти. У племені

Мууса в Боготі тиждень складається з трьох днів; в багатьох племен Західної Африки – з чотирьох; в Центральній Америці, на архіпелазі Вест-Індії, в колишній Ассирії (так само як і в Радянській Росії) був п'ятиденний тиждень; у населення Того – шестиденний. У стародавніх євреїв і в більшості країн сучасної цивілізації тиждень складається із семи днів; приклади восьмиденного тижня – римляни, хаси, багато племен Африки. У інків у тижні було десять днів. Постійна риса майже всіх цих різнотриваючих тижнів те, що їх витoki завжди пов'язані з ринком¹².

У роботі П. Сорокіна та Р. Мертона «Соціальний час: досвід методологічного та функціонального аналізу», яка стала «класичною», був розроблений підхід, який визначав соціальний час через соціальні відносини, соціальну структуру та деякі соціальні функції, але залишилися не вирішеними співвідношення часу та подій, часу та масштабу соціальних спільнот. Проте, враховуючи, що політичний час є складовою соціального часу, у політичному аналізі він постає як час соціальних суб'єктів, або розподіл часу особистого (приватного), громадянського та державного¹³.

Невипадковим для тоталітаризації суспільства є деформація часу у бік державного часу, коли громадянський та приватний час політизується, стає політичним. Та, навпаки, період розвалу держави має характеризуватися внутрішньою міграцією суб'єктів з державного у громадянський та особистий час. Навіть подальше загострення політичної боротьби під час розвалу або революції буде визначене тим, наскільки масштабні політичні суб'єкти вже були відмобілізовані, у їх ресурсах (і час є одним з основним ресурсів), наскільки збалансованим є особистий та організований час масштабних суб'єктів. Саме тому політичний час визначений процесами тривалості політичних суб'єктів, організацій (структур та функцій), інститутів, їх часової узгодженістю, синхронією та послідовністю, їх ритмічністю та переключенням режимів. Згадаємо відомі вислови В. Леніна щодо отримання та утримання влади: «зволікання – смерті подібне», «будь-яка революція лише тоді є чого-небудь вартою, якщо вона вміє захищатися».

Спробу вирішити питання змістовного та формального часу зробив П. Штомка, який відзначав два різні часові процеси стосовно події: «Вбудовування у часі», коли на всіх рівнях, у будь-якої окремої події завжди знайдеться місце – у ряду, де їй будуть передувати або слідувати за нею інші події, а вона буде відбуватися до або після інших, тобто у певному часі; всі соціальні дії вбудовані у часі всередину більш широких соціальних дій.

«Кожен феномен або подія займають якийсь час, тривають у часі», кожне соціальне явище чи подія не тільки пов'язані з іншими, але і самі можуть бути розбиті на взаємопов'язані за тимчасовими параметрами компоненти. Деякі внутрішні відносини знов-таки послідовні, вони з'єднують більш ранні і пізні стадії (фази) того чи іншого явища. Кожен феномен або подія мають деяку тривалість, тобто тривають протягом певного часу¹⁴.

На наш погляд, у П. Штопки в цих процесах «зовнішньої послідовності подій» і «внутрішньої послідовності відносин компонентів подій» втрачена

синхронність, як внутрішня одночасна зміна пов'язаних у цілісність компонентів події, так і зовнішня цілісна взаємопов'язаність подій, їх комплексність або, навіть, соціетальність. І тут мова не йде про створення шкали за рівнями, а характеризується іншими якостями – цілісністю і взаємопов'язаністю подій.

П. Штомка виділяє в соціальних змінах прояви часу у двох іпостасях. По-перше, це «кількісний час», «події у часі», що служить, свого роду, зовнішньої рамкою для виміру подій і процесів, упорядкування їх хаотичного потоку таким чином, щоб людина могла орієнтуватися і координувати соціальні дії. Він за допомогою зручних приладів (годинники, календарі) дозволяє ідентифікувати відносний потік, швидкість, інтервали, тривалість різних соціальних подій, зв'язувати або розділяти по порядку незліченні дії, вжиті індивідами і групами. Це координація студентів і професора під час академічної лекції, священика і пастви в релігійній церемонії, провідників і пасажирів на пероні відправлення потягу. Чим складніше стає людське суспільство, тим більше зростає важливість часового порядку та координації. У нинішньому суспільстві жодна організація не змогла б працювати без урахування часу.

Друга іпостась, «якісний час», «час у подіях» – це те, що в соціології позначається терміном «соціальний час», час, що пов'язаний з соціальними змінами як внутрішня, іманентна, онтологічна властивість подій і процесів, визначена природою соціальних процесів.

Він виділяє в соціальних процесах такі різні часові якості: 1. За своїм типом вони більш тривалі або більш короткі. 2. Вони протікають швидше або повільніше. 3. Соціальні процеси характеризуються ритмічністю або безладністю низки інтервалів. 4. Вони поділяються на одиниці різних самостійних якостей за допомогою природних або соціальних обставин. Порівняємо, з одного боку, періоди роботи і відпочинку, що відповідають природним періодам – часу доби (дня і ночі), або в сільській місцевості – фазам фермерської праці, також колективним природним кордонам – порам року (весна, літо, осінь, зима), а з іншого, – соціально зумовлені відмінності, наприклад, час молитви і час світського життя, національні свята і будні, дні поминання і медовий місяць, дні торгівлі та Рамадан, екзаменаційні сесії та університетські канікули¹⁵.

Політичний час має свою специфіку проявів загального соціального часу – так у політиці у різних гілках влади є своє політичне вимірювання процесу – наприклад, у календарному плані виборів, за Законами України про вибори депутатів різних рівнів та Президента України, має свій час проходження документів за законами та регламентом тощо. Також, наприклад, у депутатів Верховної Ради є основні питання, як-от затвердження бюджету України, прийняття законів, та додаткові: парламентські слухання, робота з організаційними структурами Верховної Ради тощо.

На наш погляд, у визначенні П. Штомпки вірно схоплений взаємозв'язок часу і події, але потрібні деякі уточнення, пов'язані зі змістом

понять «соціальна зміна» та «подія». По-перше, не будь-яка соціальна зміна є подією, оскільки, якщо соціальний час пов'язується з соціальною спільністю, то і подія повинна відображати значущість для всієї спільноти. По-друге, подія передбачає суттєві зміни, проте не всі соціальні зміни є суттєвими, тобто подіями. До того ж «події в часі» і «кількісний час» – все ж таки різні процеси, що мають зону перетину, але не збігаються повністю. «Кількісний час» передбачає ряд однотипних подій. А рівнопокладені, однотипні події досить важко знайти, події можуть наростати або згасати, змінювати форму та зміст, змінювати суттєві властивості в єдності кількісних і якісних змін. Скоріше, мова йде про «логіку подій» – зовнішню послідовність цілісних подій, які суттєво пов'язані. У іншому випадку відбувається лише суб'єктивне, нарративне конструювання послідовності несуттєвих подій. Також внутрішня визначеність, зміст подієвого часу характеризується якісно і кількісно. Тому прийняття розмежування на «подія в часі» і «час у події» має евристичність, але як єдність кількісних і якісних змін з уточненням міри події. При цьому міра події повинна уточнюватися в єдності простору і часу. У подібній логіці цілком обґрунтованим і необхідним є виділення «події в просторі» зі зворотним значенням «подієвого простору», тобто це взаємозв'язок цілісних подій, які відбуваються разом та загалом, з переважанням зовнішнього для подій простору; «простір у події», простір всередині, який визначає зміст події, її «середину», формування та здійснення цілісної внутрішньої детермінації події.

Звісно ж, необхідним є розгляд «часу в просторі». Наприклад, щільність соціальних зв'язків у столиці завжди визначає більш високий темп, великі площі і, відповідно, велику «соціальну суєту» та напругу і, навпаки, в селі темп знижується, оскільки зв'язки носять більш референтний і контактний характер. Звичайно, багато залежить від просторово-часових характеристик пов'язаності простору і часу відпочинку, домашньої повсякденності, а також простору і часу роботи (так, транспортні проблеми можуть суттєво на них впливати, наприклад сезонно: взимку або влітку, або залежно від швидкості та благоустрою транспорту). Також сам рух, його швидкість та шляхи мають значення для простору та часу подій. Наприклад, експедиція Крузенштерна мала особливе просторово-часове значення, оскільки шлях із Санкт-Петербурга до Далекого Сходу через Росію на перекладних займав 3 роки, а морський шлях, в обхід Європи, Африки, Індокитаю, – близько півроку; крім цього, останній дозволяв окупити витрати за допомогою морської торгівлі і посилював зв'язаність територій. Пізніше це питання вирішувало залізничне сполучення.

«Простір у часі» визначає центризм і периферію щільності часу, так простір визначає подієву основу і час прийняття рішень. Блокування Адміністрації Президента, Кабміну України під час «помаранчевої революції» – означало переміщення соціальної часу як пов'язаності рішень Майданом. Цікавим у дослідженні минулого як тимчасової модальності є підхід «місць пам'яті», в яких сконцентрований минулий час суспільства, як його соціокультурне значення для суспільства. Подібно до цього в світі

виділяють когнітивний простір, де не тільки створюються умови для теоретичних і практичних розробок майбутнього, але й формується цілісна наукова система прогнозування, проектування, планування та програмування – подібно радянським науковим містечкам або сучасним «Силіконовій долині», «Сколково» тощо.

Дослідження ознак вимірювання та диференціації часу є важливим з позиції соціального, та у більш вузькому значення політичного явища, але дослідження сутнісних процесів потребує з'ясування суб'єктного часу, дослідження статичної та динамічної картини світу. Дослідження статичної та динамічної картини світу, що відображає життя суспільства, ставить проблему уточнення часового взаємозв'язку «минуле – сучасне – майбутнє». Сучасне містить у собі пам'ять, як збереження життєво важливих подій, а також передбачення – передпізнання того, що відбувається, майбутніх подій, і цілепокладання – створення майбутнього, подій, що відбуваються.

Ця аристотелівська традиція у Августина визначила часову визначеність вчинку, суб'єктну детермінацію. За Августином, кожен вчинок християнина в передбаченні сповідального акту (звернення до Граду Божого) виявляється в глибині моральної свідомості неминуче детермінованим не тільки минулим, але і майбутнім – вже існуючою у вічності відплатою: карою чи блаженством. Вчинком людина визначає і своє майбутнє (у «граді людському»), і свою вічність (у «Градї Божому») ¹⁶.

З'ясування змісту двох динамік, що визначають сучасне – минуле і майбутнє, пов'язане з уточненням положення про те, що минуле, сучасне і майбутнє виявляються не тільки в сприйнятті – спогаді, спогляданні і надії, але й в активності: минуле виявляється в поведінці (індивідуальній і соціокультурній), сучасне в діяльності, а майбутнє в цілепокладанні, прагненні до результату діяльності. Динаміка сучасного може виявлятися по-різному, виходячи зі змісту минулого, сучасного та майбутнього. Минуле містить у собі померле та існуюче, котре руйнується. Сучасне – це існуюче, живе, воно містить у собі минуле, що руйнується, і майбутнє, що твориться. Життя піддається двом динамікам. В одній воно активне – це динаміка в майбутнє, в те, що твориться, в іншій воно пасивне – це динаміка руйнування, у минуле. Людина, як, зрештою, і більш масштабні суб'єкти, може об'єднати ці дві динаміки, тоді минуле стає майбутнім. У цьому випадку майбутнє руйнується, але не знаходиться і минуле, відбувається становлення некрофілії, любові до смерті.

Сучасне має свою міру смерті і міру життя. Тому, якщо в дійсному житті переважає минуле, то можна свідчити про збільшення обсягу того, що руйнується, зростання міри смерті, майбутнє твориться на основі песимізму. Якщо в сучасному переважає міра життя, спрямованість у майбутнє і пошук можливостей, то майбутнє формується на основі оптимізму.

Автор жодним чином не заперечує минуле, воно необхідне як обмежуючий оптимізм сучасного, але в той же час минуле – це вже статика, це зруйновані можливості і сутність, на основі якої відбувається існування, створення нових можливостей. Минуле песимізмом, мірою смерті, обмежує

сучасне, його оптимізм і ентузіазм. Але оптимізм минулого, його міра життя утверджує оптимізм сучасного й обмежує песимізм. Взаємозв'язок оптимізму і песимізму не може орієнтувати минуле, а тільки майбутнє. У свою чергу, взаємозв'язок оптимізму і песимізму минулого – це вже не процес становлення соціальної перспективи, але обстановка сучасного, на основі якої самовизначається суб'єкт.

Обстановка завжди характеризується заданістю, соціальна перспектива – змінюваністю, тому взаємозв'язок оптимізму і песимізму характеризує і обстановку, а не тільки соціальну перспективу. Коли здійснюється соціальна перспектива, на яку було зорієнтовано увагу і волю, тоді інші можливості вже втрачені і загублені. Інакше кажучи, результат для минулого заданий сучасним, а для далекого минулого – близьким минулим. Опанування соціальним продуктом людей, які минули (прожили), стає активно діючим у сучасному і майбутньому живучих. Виходячи з цього, головним в опануванні минулим є розуміння і пояснення, а майбутнього – передпізнання як передбачення, прогнозування і цілепокладання. Необхідно відзначити, що у вивченні взаємозв'язку «сучасне – минуле» здійснюється ретроспектива, дослідження минулого з позиції сучасного і визначення минулим сучасного при актуальності і значимості цього минулого для сучасності. У вивченні взаємозв'язку «сучасне – майбутнє» здійснюється перспектива формування майбутнього в сучасному, передпізнання й утворення майбутнього в сучасному або визначення сучасного з позиції майбутнього.

Звичайно, не все, що відбувалося, має своє значення для сучасного і майбутнього, інакше кажучи, історичним є значиме для сучасного і майбутнього. Багато подій, що визначалися сучасниками, як «історичні», виявлялися незначущими для наступних поколінь, динаміки в майбутнє, якщо мали великий обсяг дублюючого і віджилого матеріалу. Отже, не все минуле є історичним, як не всі зміни, що відбуваються у сучасному, є перспективними. Перспективними є ті суспільні зміни, майбутній результат яких має історичний характер, тобто істотно впливає на життя суспільства. У свою чергу, історичними є ті суспільні зміни, досвід яких є значимим для наступних поколінь, для майбутнього життя суспільства. Історичний процес у часовому зрізі включає перспективні соціальні зміни, що втілюються в дійсне громадське та державне життя і згодом стають надбанням історії, життєво важливим досвідом людства.

Ретроспективі, як опануванню минулого розвитку суспільства, присвячена історія. У визначенні минулого А.В. Гулига виділяє три методологічно важливі відношення дослідника до історії як науки: історія – це наука про життя і розвиток суспільства, історія – наука про минуле; історія – наука, що вивчає минуле людського суспільства¹⁷.

Необхідно відзначити, що перше визначення – «історія як наука про життя і розвиток суспільства» – є найбільш широким, і в такому розумінні історія повинна містити в собі всі науки, що у тій чи іншій мірі вивчають життя суспільства, наприклад, соціологію, соціальну психологію, соціальну

філософію тощо. Але саме в такому, широкому смислі, розумінні історії, як правило, розглядається історичний процес. Широке розуміння історії пов'язане з підходом до суспільства як соціального організму, історія життя якого розглядається як процес розвитку. У широкому розумінні історії перспективний процес (етапи сучасного і майбутнього розвитку суспільства) входить складовою частиною в історичний процес, поряд з минулими етапами процесу розвитку суспільства. Такого підходу дотримувалися Л. Февр, О. Шпенглер, що включали майбутнє в історичний процес.

Більш вузьке розуміння історії визначає її як «науку, що вивчає минуле людського суспільства». У цьому сенсі об'єкт і предмет історії більш чітко окреслені, ними виступає не весь процес розвитку людського суспільства, а тільки минулий, об'єктивний, непідвладний соціальному суб'єкту, що вже відбувся. У цьому випадку історію можна розмежувати з іншими соціальними науками. Історичний процес, у вузькому розумінні, являє собою розвиток суспільства, що відбувся, зі своїм соціальним результатом, який має об'єктивний характер. На наш погляд, таке розуміння історичного процесу дає можливість розмежовувати його з перспективними процесами, у яких розвиток суспільства відбувається в залежності від об'єктивних наявних умов, а також від зусиль, спрямованості і специфіки існуючих, діючих соціальних суб'єктів.

Історичний процес визначається дослідниками в діалектичній єдності суспільного часу і простору. При цьому, історичний простір і час має свою специфіку. У характеристиці історичного часу і простору, на наш погляд, евристично вдалою є точка зору В.І. Воловика. Соціальний простір уявляється як розгалужена система суспільних зв'язків, у якій фіксується співіснування величезного різноманіття соціально-предметних об'єктів, подій з погляду їхньої упорядкованості, насиченості і ступеня охоплення, що виражає соціальне буття, яке перебуває в розвитку... Історичний простір позначає особливу частину соціального простору, параметри якого фіксують місце, глибину і довжину сутнісних змін соціального організму, їхній взаємозв'язок з іншими соціальними організаціями, їхніми структуроутворюючими елементами і подіями. Історичний простір виступає як своєрідна матриця, відповідно до якої у визначені епохи відтворюється той чи інший спосіб життя людей, що характеризує історичне буття соціального організму¹⁸.

Історичний простір у цьому визначенні розглядається у широкому смислі історичного процесу. Тому необхідно внести деякі уточнення в розмежування історичного і перспективного просторово-часового дослідження. На наш погляд, історичний простір характеризує параметри сутнісних змін, які вже відбулися в соціальному організмі, коли події і їхній результат відомий, а структуроутворюючі елементи вже змінилися. Якщо ж соціальні структуроутворюючі елементи постійні, то це свідчить про їхню приналежність до сучасного суспільства або його позачасовий характер. Але, оскільки соціальні суб'єкти в різні історичні епохи змінюють один одного на історичній арені, змінюється система суспільних відносин і порядок у

соціальному бутті, то позачасове значення мають хіба що соціальні функції соціальних суб'єктів. На відміну від історичного простору, у якому історичні події вже відбулися, у життєдіяльності попередніх поколінь, перспективний простір багато в чому залежить від поколінь людей, що живуть та діють. Тому соціальні зміни в перспективному просторі мають суб'єктивні характеристики. Перспективний простір – це та частина простору, де знаходяться активно діючі соціальні суб'єкти, де відбуваються істотні зміни в суспільному житті, що виносять нову якість життя людей на новий рівень її розвитку.

Перспективний простір – частина соціального простору, у якій відбувається діалектичне заперечення «матриці» віджилого способу життя людей, що заважає чи стримує суспільний розвиток. Перспективний простір людей, що живуть та розвивають суспільне життя, виражає єдність об'єктивного і суб'єктивного в розвитку суспільства. Так, у суспільній перспективі зберігаються ті соціальні об'єкти, суспільні відносини і соціальні структури, що слугують суспільному життю, вони є об'єктивно необхідними і їх свавільна зміна може привести до кризових явищ у житті суспільства. І, навпаки, необхідні зміни соціального простору є перспективними, оскільки виражають об'єктивні потреби життєдіяльності суспільства, але мають конкретних соціальних суб'єктів своєї реалізації, тому характеризуються суб'єктивною визначеністю і виражаються в суб'єктивних вимірах.

Таким чином, перспективний простір – це особлива частина соціального простору, у якому відбуваються суттєві зміни громадського життя, здійснюється розвиток суспільного життя. Специфіка історичного і перспективного виявляється також у часових характеристиках суспільного життя. За визначенням В.І. Воловика, історичний час як вихідне поняття філософії історії позначає внутрішньо пов'язану з історичним простором форму історичного буття, що характеризує послідовність, тривалість, ритми і темпи сутнісних змін соціальних організмів, відокремленість стадій їхнього історичного розвитку. Він має всі загальні особливості, властиві соціальному часу. В.І. Воловик виділяє особливості історичного в соціальному часі. Соціальний час з'являється як внутрішній час суспільного життя, будучи ніби вписаним у зовнішній щодо нього час природних процесів. Історичний же час виступає як вписаний в зовнішній стосовно нього соціальний час. При цьому, якщо соціальний час фіксує в цілому процес мінливості суспільних процесів, то історичний час є мірою якісних змін, властивих соціальним організмам, які перебувають у розвитку змін, що відображаються на їх сутності. Історичний час концентрує в собі накопичений у минулому соціальний досвід у всій різноманітності його проявів. Особливістю історичного часу є також гранична насиченість історичними подіями¹⁹.

У широкому смислі перспективний час також є історичним. Але специфіка перспективного часу полягає в унікальних змінах, які ще не відбувалися, і подіях громадського життя, що характеризуються тривалістю, ритмами і темпами сутнісних змін соціальних організмів не минулого, а сучасного, у їхньому визначенні майбутнього в суспільному розвитку.

Перспективний час – це час набуття нового соціального досвіду, орієнтація в нових соціальних умовах суспільного життя. **Перспективний час – це час майбутнього суспільства, що формується у сучасному.** Але перспективний час не є відірваним від сучасного і минулого, він знаходиться з ними в діалектичній єдності, це не «розрив» зв'язку часів, а час розвитку суспільного життя на основі колишнього соціального досвіду і дійсних процесів суспільного життя людей.

Наприклад, соціально-політична стратифікація суспільства визначає специфіку простору та часу, але перспективний час та простір формується у окремих шарах, верствах та класах суспільства. Так, соціальний час у середньовіччі, на думку О.В. Семенової та І.Л. Тучкової, відображався у особливостях церковного, філософського, сеньйорального, художнього, селянського та міського часу.

Церковний час був векторним, неперервним, незворотним та лінійним. Його головний тезис – історія має початок (з утворення світу, з Адама, з Різдва Христового) та кінець (Страшний суд). Так починалася будь-яка хроніка, до того ж хронологія поділялася на рівні відрізки та мала знаковий характер. Церковний час був об'єднуючим у житті різних верств населення у церковних дзвонах та святах.

Час в уявленні філософів та вчених античності був циклічним, вічним коловоротом, постійно новим, що виключав повторення, бо неможливо увійти двічі в одну й те саму воду, або лінійним – історичним. Часовий аспект характеризувався такими категоріями, як «вічність» (aeternitas), «вік» (aevum) і «час життя людства» (tempus).

Сеньйоральний час був, насамперед, військовим та державним (податковим та спадковим). Він складався з часу несення васалами служби сеньйорам, воєнних дій та дипломатії, династійних угод, а також часу внеску селянських податей, пов'язаних зі святами. Феодалні сеньйори піклувалися про свої генеалогію, як основу наслідування та легітимації влади, яка вела рід від далеких легендарних, знатних та славних предків. «Історія» (історія діянь, подвигів) і «знатний рід», «героїчна родина» визначалися в середні віки у французькій мові терміном «geste».

Художній час, на думку частки дослідників середньовічної літератури, не мав суб'єктивного аспекту часу, інші дослідники, навпаки, стверджують появу суб'єктивного, пережитого, психологічного часу у лицарському романі, у ліричній поезії. У літературі виявляються два різні розуміння часу: статичний час, стилізована і піднесена сучасність, що не знає становлення і змін – це «вічний день», що завжди триває; та динамічний час, який приносить зміни і служить перехідною стадією до вічності.

Сільський час – це повільний, епічний час, час великої тривалості. Час сільськогосподарських робіт підкорявся природному ритму, останній закріплювався святами (у середньовіччі церковними) та ярмарками.

Міський час також був природний та відображувався у часі самоврядування та в цеховій регламентації, торгівлі, ярмарків та базарів. Багато ремесел мали сезонні ритми активності (наприклад, ремесло мулярів)

та морської торгівлі, оскільки узимку завмирала навігація. Саме у міському часі, для купців час – це гроші. Для ремісників та підприємців час стає мірою праці. Уже не передзвін церковних дзвонів, що кличуть до молитви, а бій баштових годин ратуші регламентує життя городян. Час набуває велику цінність, перетворюючись в суттєвий фактор виробництва.

Саме у місті, на думку дослідниць О.В. Семенової та І.Л. Тучкової, які продовжують традицію М. Блока, відбулася революція часу. Розвиток науки роздрібнив час і зробив його дискретним, підготувавши появу нової міри часу – години, двадцять четвертої частини дня. А винахід механічних годинників, що одержав поширення в Італії, Німеччині, Франції, Англії, а у XI – XV ст. і в усьому християнському світі, визначив секуляризацію часу, який став мирським часом баштових годинників (часу городян, купців та держави), що витіснив монополію церковного часу дзвіниць. Година механічних годинників є чіткою одиницею, зручною для арифметичних операцій²⁰.

Структурно-функціональна визначеність у соціальному просторі і часі відображається у взаємозв'язку оптимізму і песимізму минулого – сучасного – майбутнього та визначена мірою життя і мірою смерті соціального суб'єкта, специфічних характеристик цілісності. Відмова від жорстко детермінованого підходу в дослідженні будови і функціонування суспільства призвела до того, що «морфологію» і «фізіологію» суспільства в просторово-часових характеристиках досліджують за допомогою або поліфундаментального багатомірного підходу, або за допомогою підходу соціальної топіки.

У соціальній топіці, у цілому, та соціально-часових характеристиках зокрема, політична сфера має свою специфіку. У цьому питанні ми солідаризуємось з її визначенням у дослідженні В.І. Воловика.

Маючи спільні з соціальним часом ознаки, *політичний час характеризується і деякими особливостями. По-перше*, політичний час, як уже зазначалося, є структурним елементом соціального часу, внутрішнім по відношенню до нього. *По-друге*, якщо соціальний час фіксує весь процес змінності соціальних організмів – окремих особистостей, сім'ї, класів, більш дрібних соціальних груп, конкретних суспільств, людської спільноти в цілому, то політичний час виступає у якості міри змін, що відбуваються у змісті і формах політичної діяльності, тобто сукупності відносин суб'єктів політики до існуючої системи державного устрою, її спрямованості у тій або іншій сфері життєдіяльності суспільства, що визначають зміни, які відбуваються в самій цій системі. *По-третє*, у свою чергу, зміни, що відбуваються в системі державного устрою, обумовлюють зміни в системі суб'єктів політичної діяльності, характері їх взаємодій, глибині та інтенсивності впливу їх на систему державного устрою, що фіксується відповідними параметрами політичного часу.

Характеристика будь-якого політичного явища не може обмежуватись фіксацією місця й інших просторових параметрів: необхідний ще аналіз політичного часу, а точніше – аналіз політичного простору-часу. Такий

аналіз дозволить не лише виявити саме політичне явище, але й відкриє можливість проникнення в його сутність, усвідомити вплив на політичну владу, що виступає інтегратором системи державного устрою, що склалася в суспільстві²¹.

Сучасність постає як діалектика історичного та перспективного часу події, яка у, свою чергу, визначена системою відносин соціальних суб'єктів. Політичний час, який відображує тривалість, послідовність, ритмічність динамічність суспільних відносин у політиці, є відображенням змін політичної сфери у топіці суспільства. Тому необхідним постає питання про динаміку суб'єктної організації політичного часу, яка здебільшого отримує назву хронополітики.

3.3. Динаміки суб'єктної організації політичного часу: позиціювання хронополітики (Лепський М.А.)

Визначення специфіки політичного часу потребує уточнення організації часу соціальним суб'єктом у політиці, його визначення у проблематиці соціального часу та власного предметного поля. Дослідження часу має свою усталену проблематику співвідношення об'єктивного та суб'єктивного соціального часу, як взаємодії тривалості – часу – вічності (філософська традиція Платона та Аристотеля), взаємозв'язку модусів часу минулого – сучасного – майбутнього та їх суб'єктивного відображення у пам'яті, спостереженні, надіях та сподіваннях (філософська традиція дослідження психологічного часу, починаючи з Аристотеля, Августина Блаженного до феноменологічної концепції та психологічних досліджень Є. Головахи, О. Кроніка¹, Л. Регуш² та інших), розрізнення фізично-календарного, у визначенні рухів планет, та соціального часів, за ознакою визначеності суттєвих соціальних подій (соціологічна традиція П. Сорокіна, Р.К. Мертон³, Н. Лумана⁴, П. Штомки⁵ та інших), до дослідження і моделювання організації соціального часу, наприклад, за Е. Гідденсом, – це рівні повсякденного рутинного життя, людського життя, існування соціальних інститутів⁶ тощо.

П. Штомка у часовій орієнтації, або часовій перспективі, виділяв такі аспекти:

1. Рівень усвідомлення часу. Це найбільш важлива риса. На одному полюсі – одержима заклопотаність течією, проходженням, браком часу тощо (синдром «час – гроші»), на протилежному – байдужість, зневага часом, всездозволеність поводження з ним (синдром «відкладемо на завтра»).

2. Глибина усвідомлення часу. Іноді такими характеристиками, як значення і важливість, наділяється лише безпосереднє, найближчим часом, а іноді і віддалене. Говорити про короткострокову і довгострокову перспективу можна незалежно від того, дивимося ми або у минуле, або у майбутнє. Крайній випадок короткострокової орієнтації іноді називають «презентизм» («миттєвість»).

3. Форма або вид часу: циклічний або лінійний. Мірча Еліаде вважав, що «давня» людина сприймала час у вигляді циклу, в рамках якого події розкривалися в повторюваному ритмі природи. Лінійне бачення часу починається з християнства, з ідеї майбутньої відплати і порятунку, до якого неухильно наближається все людство. Але хоча в сучасному індустріальному світі лінійні уявлення про час дійсно переважають, проте існують важливі області, в яких панує циклічний (цикли роботи та відпочинку, сонячного і релігійного року, денне коло, тижневий оборот і пори року тощо).

4. Орієнтація на минуле чи майбутнє – те, як члени групи співвідносять себе з минулим і майбутнім (тобто їх часова перспектива), це у

значній мірі залежить від її структури і функцій. Деякі групи звернені назад: до традицій, досягнень минулого, вони «живуть в історії». Інші звернені вперед: вони поривають з традиціями, ігнорують минуле, дивляться в майбутнє. У зв'язку з цим можна говорити про ретроспективну та перспективну орієнтації. Наприклад, вважається, що американське суспільство звернене у майбутнє, «китайське ж використовує сучасне як центральну точку, з якої потік існування розтікається в обидва боки». У середині кожної спільноти також існує диференціація, але вже на більш низьких рівнях: одні групи – етнічні, релігійні та за родом занять – приймають часову перспективу, яка суттєво відрізняється від інших. Наприклад, американський середній клас прагне до досягнень, кар'єри і готовий відкласти негайну винагороду на майбутнє. А, наприклад, окремі регіони (Старий Південь) або патріархальні сім'ї живуть своїми спогадами про минуле. Нарешті, представники деяких маргінальних груп – бродяги, бездомні, безробітні – живуть виключно сьогоденням. Таке скорочення часової перспективи є характерним і для тих, хто опинився в незвичайних, нестійких або небезпечних ситуаціях, наприклад, в битві на війні. Люди сприймають сучасне залежно від того, зосереджують вони свою увагу на «тут і зараз», чи то бачать в цьому інструмент для конструювання майбутнього чи то вбачають в ньому спотворений фрагмент славного минулого.

5. Інтерпретація майбутнього, до якого можна підходити або як до чогось, що потрібно приймати пасивно (згода і адаптація), або до чогось, що треба активно конструювати (планування і формування). Відповідно, можна стверджувати пасивне, або фаталістичне, (наприклад, в релігійних хіліастичних сектах) та активне, або волонтаристське (наприклад, в революційних соціальних рухах) відношення.

6. Перевага цінностей. Орієнтацію на зміни, новизну і прогрес можна кваліфікувати як прогресивну. Якщо ж перевага віддається повторюваності, подібності і порядку, то таку орієнтацію правомірно вважати консервативною. Ця ідеологічна модель належить, звісно, до набагато більш широкої області, ніж просто усвідомлення часу, але в даному випадку вона теж грає важливу роль.

Фактор часу входить в культуру суспільства, спільності або соціальної групи не тільки як здатність до тієї чи іншої тимчасової орієнтації, а й в набагато більш специфічній формі. Це – правила (нормативні очікування), що регулюють різні аспекти людської поведінки. Вони діють серед різних інститутів, тобто осередків норм і цінностей, пов'язаних з важливими соціальними функціями, як, наприклад, система освіти, інститут сім'ї, системи економіки, політики тощо, а також всередині різних соціальних ролей, тобто осередків норм і цінностей, пов'язаних зі специфічними соціальними позиціями (статусами), наприклад, вчителя, менеджера, робітника, студента, поліцейського тощо. Коротше кажучи, правила, які мають справу з часом, структурно вбудовані в ширшу мережу правил соціальних нормативних систем⁷.

Ці характеристики часу потребують уточнень. По-перше, рівень та глибина усвідомлення відображають вертикальну організацію часу – більш доцільно визначати активне та пасивне відношення до часу та часову дистанцію організації суб'єктного життя. Рівневість відносно суб'єкта має зовсім інший характер – це є визначення течії часу у діяльності відносно суб'єктного масштабу – особистісного, групового, організаційного, громадянського та державного часу, до того ж це є внутрішнім узгодженням ритмів суб'єктного часу у особистості та інтерсуб'єктній взаємодії. Так, наприклад, у Верховній Раді деякі депутати за всю каденцію були мінімальний проміжок часу, майже не виступали з трибуни з обговоренням законодавчих ініціатив, але успішно «проштовхували» інтереси своїх фінансово-промислових структур або використовували «депутатський імунітет» для ведення бізнесу. Інакше кажучи, особисті або групові інтереси переважають над цільовими, функціональними, тобто у структурі часу особистості той або інших рівень організації часу є домінуючим. Або функціональний час інституту є формальним, перетвореним задля іншого часу.

До того ж, у концепції П. Штомпки є розрив між минулою, сучасною та особливо майбутньою модальністю. Минулому та сучасному надані статуси орієнтації, майбутнє же визначене лише як «інтерпретації». Усі три часові модальності мають розглядатися як орієнтації, та у іншому місці це помічає і П. Штомпка. Цей розрив, на наш погляд, не є доречним, оскільки інтерпретація може бути всіх трьох модальностей, та й орієнтації у суб'єкта також можуть бути визначені кожною з них або їх взаємодією. Дослідження майбутнього та часової активності суб'єкта в контексті життя здійснюється соціальною психологією та політичною психологією зокрема.

Так, цю проблему досліджував В.І. Ковальов, завдання якого полягало у розгляді особистості в контексті життя. Його типологія отримала такий вираз:

1. Стихійно-буденний тип характеризується залежністю особи від подій і обставин життя; особистість не встигає за часом, не може організувати послідовність подій, передбачати їх наступ і запобігати здійсненню. Цей спосіб організації життя відрізняється ситуативністю поведінки, відсутністю особистісної ініціативи.

2. Функціонально-дієвий, при якому особистість активно організовує перебіг подій, направляє їх хід, своєчасно включається до них, домагаючись ефективності, ініціатива ж охоплює лише окремі періоди перебігу подій, але не їх суб'єктивні або об'єктивні наслідки, відсутня пролонгована регуляція життя.

3. Споглядальний, який проявляється у відсутності здатності до практичної організації часу, в пасивності, але духовно-інтелектуальному, творчому житті. Виявляються пролонговані тенденції. Пасивно-продовжений тип споглядальника, який бачить складність світу, але нездатний її вирішити своїми силами, був описаний і К.Г. Юнгом.

4. Творчо-перетворюючий, якому властива пролонгована організація часу, співвіднесення з сенсом життя, з громадськими тенденціями⁸.

Ця типологія має «евристичне ядро», але не позбавлена деяких недоречностей. Так нечітко визначена критеріальна основа типології. Якщо за основу береться сфера особистісної організації часу, що у цілому і зроблено автором, у цьому випадку визначається буденна (повсякденна сфера особистісного часу), організаційна (професійна діяльність у інституційній визначеності – тому структурно-функціональна активність суб'єкта), далі за автором йде пізнавальна сфера, аж ніяк не споглядальна, оскільки споглядання передбачає лише емпіричний рівень пізнання, суб'єкт позбавляється теоретичного рівня та їх взаємозв'язку у пізнанні, а лише потім практично-діяльнісна сфера суб'єкта, яка також має і відтворюючу діяльність, і творчо-перетворюючу. У цій класифікації латентно та неузгоджено використовуються цим автором інші критерії: стихійна – усвідомлена активність, пасивне – активне відношення, короткострокове – довгострокове, – що створює певну плутанину.

У кожній з цих сфер особистісного часу може бути стихійна, спонтанна активність, та соціокультурна поведінка, та також усвідомлена діяльність. До того ж діяльність, яка потребує цілепокладаючої концентрації, визначає домінування у часі однієї сфери або їх послідовної зміни у особистісному часі, а тому відносно деяких сфер суб'єкт може бути пасивним, а відносно інших активним. Але за здатностями суб'єкта та його профілю (розподілу часу за сферами) та стратегії життя, дійсно, може переважати той або інший тип особистісної організації часу.

Ця уточнена класифікація має евристичність відносно суб'єкта політики, особливо у проблематиці «політичної участі». Так, час повсякденності особистості визначає соціокультурну поведінку особистості у політиці, саме тут особистості представлені як об'єкт політичного впливу та маніпуляції. У повсякденності політичний час дискретний, периферійний та спонтанний. Наприклад, електоральна поведінка у контексті повсякденного часу визначає лише інтерес до політичних подій через ЗМІ, подійне викладення, час обговорення, ідентифікаційного резонансу та час голосування. Цей політичний час визначений як об'єктний.

Організаційний час визначає особистість та визначений нею у контексті політичних інституцій та організацій, людина виконує функції у структурній визначеності політичних партій, об'єднань груп, державних та громадських інститутів. Цей політичний час є об'єктивованим, структурно-функціональним часом, іноді робочим часом функціональних обов'язків у сфері політики. Цей час можна назвати організаційно-об'єктивованим або регламентованим часом.

Діяльнісний час у політиці відносно особистості є суб'єктним часом, та може бути пізнавальним у сфері наукового пізнання політики (політологічного або соціологічного), політичного консалтингу та експертизи, а також практичної діяльності – відтворюючої та творчо-перетворюючої у вирішенні нагальних політичних проблем.

Відносно політичного часу має значний інтерес підхід К.О. Абульханової, Т.М. Березіної до проблеми особистісної організації часу життя, як до вивчення життєвих перспектив, що базувався, насамперед, на типологічному принципі та припущенні про те, що не всі типи особистостей мають розвинену інтелектуальну здатність передбачення, прогнозування майбутнього. Тому на основі поєднання методу інтерв'ю, методики на мотивацію досягнення і методу незакінчених пропозицій вони виявили і довели емпірично гіпотезу про існування трьох типів життєвих перспектив (або трьох типів особистостей з вираженими особливостями їхніх життєвих перспектив).

1. Когнітивна перспектива (що підтвердило численні дослідження когнітивного напрямку), коли особистість здатна свідомо і досить детально будувати життєві плани, структурувати майбутнє, бачити свої перспективи і себе в майбутньому. Однак, така когнітивна здатність типологічно варіює (не всі особи здатні «теоретизувати» майбутнє, а ті, хто здатний до такої теоретизації, можуть не мати власне особистісної перспективи). Але очевидно, що ця свідомість може бути відірваною від реальної мотивації, рівня домагань, ініціативності особистості, не «підтримана» ними. Це означає відсутність особистісної готовності такі перспективи реалізувати. Але, в свою чергу, така готовність може бути в осіб, які не дуже чітко уявляють собі майбутнє теоретично.

2. Особистісно-мотиваційна – коли відсутній когнітивний план або навіть скільки-небудь чіткі уявлення про майбутнє, проте мотивація досягнення створює могутню спрямованість особистості в майбутнє і певну гарантію його реалізації. Остання являє собою цілісну (у тому числі мотиваційну) готовність до труднощів, навіть до невизначеності, що розходиться з власне когнітивним планом.

3. Життєва перспектива створюється попереднім життям, коли вже досягнута особистісна життєва позиція дає особистості потенціал, пріоритети, які гарантують успішне майбутнє. Остання перспектива може бути пояснена у категоріях «рівня», досягнутого на цей момент, який тим самим забезпечує успішність у майбутньому. Життєва перспектива, очевидно, це реальний життєвий потенціал особистості, закладений її минулим досвідом, рівнем її розвитку, її здібностями, що й становить реальну рушійну силу, гарантуючи успішність її майбутнього. Життєва позиція може бути тупиковою, закрити особистості можливість її руху в майбутнє (навіть при наявності когнітивної перспективи та мотиваційної готовності). В інших випадках вона відкриває новий рівень можливостей, які особистості залишається тільки реалізувати, втілити у формах життя⁹.

Ця класифікація цікава з точки зору внутрішнього потенціалу активності особистості (особистісно-мотиваційної перспективи), когнітивної перспективи особистості як взаємодії внутрішнього потенціалу з зовнішнім потенціалом життєвої позиції, та власне життєва перспектива, яка усвідомлюється у контексті життєвої позиції. На наш погляд, особистісний внутрішній потенціал особистісно-мотиваційної перспективи взаємодіє не

тільки з когнітивною, але й з емотивною та конативною перспективою, яка є перспективою взаємодії у можливості пізнання відчуття та активності особистості, та й останні у цілості визначають потенціал життєвої позиції майбутнього. Цей підхід має евристичність відносно особистості політичного діяча, стратегування його поведінки, когнітивної, емотивної, конативної, відносно визначення його потенціалу та життєвої позиції у вирішенні проблем політичних ситуації та подій.

Організація життя суб'єктами (особистістю, соціальною групою, суспільством) визначає не лише стратегію життя, але й стратегія життя визначається у темпоральних – короткочасній, середньостроковій та довготривалій домінантах самоорганізації їх діяльності. Саме темпоральне домінування спрямованості суб'єктів на модуси минулого – сучасного – майбутнього визначає детермінації особливих процесуальних, предметних, гносеологічних механізмів (концептів) організації життя та створення специфічних повсякденних практик.

Обрання темпоральної домінанти або її змінюваність визначають спрямованість діяльності та соціокультурної поведінки, а зміна домінанти визначає зміни в організації або власне організованість життєвого часу. У масштабних суб'єктів відбувається узгодження різних часових домінант у спільний темпоральний континуум, тому особливими темпоральними динаміками є ті, що узгоджують часову визначеність спільноти або суспільства.

Тому метою цієї невеличкої розвідки є проблема диференціації суб'єкта діяльності за темпоральними домінантами визначення свого життя у процесі організації часу. Організація часу суб'єктом діяльності відображується у процесуальному концепті діяльності, у результуючому продукуванні діяльності у тих її продуктах, які передаються іншим людям у соціокультурному просторі – у предметному концепті часової динаміки, а також в організації пізнання цієї динаміки часу, що відбивається у гносеологічному концепті.

Дослідження «світової скарбниці» історії філософії соціального часу дозволяє виділити дослідницькі модуси часу, а часто-густо, дослідницькі і особистісні часові динаміки та концепти, які її визначають. Введення концепту спостерігача часу Н. Луманом дозволяє визначити специфіку організації часу особистістю у своєму житті. Таких динамік, за критерієм домінування модусної спрямованості особистості та інших більш масштабних суб'єктів організації часу, можливо визначити дев'ять.

Перша динаміка, одна з найбільш нібито досліджених, – **«рух сучасного у минуле»** – визначає процес старіння та відмирання не тільки поколінь, але й і галузей виробництва, професій, соціальних інститутів, ідеологій та тому подібного. Поступово те, що відживає (основний процесуальний концепт цієї динаміки), відмерло або старіє, стає матеріальними та духовними артефактами (основний предметний концепт) соціокультурного простору, які досліджує ретроспектива (основний гносеологічний концепт) та історія. Об'єктивно це відбувається, як перехід

сучасних соціальних процесів в історичні, у вузькому смислі цього слова, та культурні пам'ятки, соціальне життя перетворюється у відображення минулого життя. Основним гносеологічним підходом цієї динаміки є ретроспектива, «погляд у минуле». Не випадково Ф. Бродель для створення концепції тривалого часу дослідив цілий комплекс картин, гравюр та повідомлень, які до нього не вважались науково значущими, оскільки характеризували минуле нібито без прямої залежності з сучасним¹⁰.

Саме ця динаміка відторгається у прогнозуванні, оскільки відмерле не може слугувати майбутньому, воно є лише хронологічно попереднім, але не визначає живі, справжні процеси. З іншого боку, існує тенденція реставрації, а іноді реваншизму, спроб реанімувати вже віджите. Саме тому найбільш деструктивними у політиці є реваншистські та реакційні ідеології, які реанімують віджилі політичні форми, руйнуючі справжнє політичне життя.

«Рух сучасного у минуле» як тенденція, з позиції відстоювання міри життя, може мати різне, позитивне або негативне, забарвлення. Дослідження цієї часової тенденції може бути піднесенням людського духу у науці історії. Вона може стати цікавим ігровим стилем життя, як відходом в іншу реальність, наприклад у історичному фехтуванні, у прикладній археології та етнографії, як реконструкція минулого життя, як форма дозвілля та дозвіллевих відносин, стратегічне моделювання політичних ситуацій та подій минулого. У цих відносинах ця динаміка має стати «рухом минулого у сучасне», відображенням минулого у дозвіллевій або науковій діяльності. Але ця динаміка, якщо стане покладеною як основа у прогнозування та прогнозне проектування, може привести до руйнації живого історичного процесу, відволікати соціальний потенціал та соціальну енергію на марні, ілюзорні справи. Найгіршим варіантом цієї тенденції є любов до мертвого у соціальному значенні, некрофілія, за визначенням Е. Фромма. Саме некрофілія стала основою тисячолітнього рейху, саме вона визначила любов до смерті А. Гітлера та ненависть до життя іншого. Фашистський режим мав витоками реваншизм військових після поразки німецької військової «машини» у Першій світовій війні¹¹.

Не менш цікавим для цієї динаміки є образ «пророків, яких не має у своїй вітчизні», саме тому, що сучасне «пророків» вимірюється минулим, тим, що відійшло. Цей образ вперше був наведений у «Євангелії від Матфея» Гл. 13, Ст. 55-58. «І прийшов він у Вітчизну Свою, навчав їх у синагозі, так що вони здивувались і казали: звідки у Нього така премудрість і сили? А чи не тесляра Він син? А чи не його Мати називають Марія, і брати Його Іаков і Іосій, і Симон і Іуда? А сестри Його не всі ж між нами? Звідки же Він має все це? І спокусилися про Нього. Ісус сказав їм: не буває пророка без честі, якщо не у вітчизні своїй і в домі своєму, і не здійснив там чудес за безвірою їх».

Друга динаміка відзначена, як **«рух минулого у сучасному»**.

Ця часова динаміка визначає процес формування соціокультурної поведінки, людської поведінки, яка з часом характеризується як менталітет, соціокультурні норми, навіть колективне підсвідоме. Люди не завжди розуміють свою соціокультурну поведінку, звідки вона з'явилась, але

дотримуються соціокультурних стереотипів, у підсвідомості діють та визначають поведінку архетипи. Соціокультурну поведінку також забезпечують механізми передачі, соціальні практики і навіть соціальні інститути у цілому, та політичні зокрема.

Як вірно підмітили Аркадій і Борис Стругацькі у талановитій повістці-казці для наукових працівників молодшого віку та вклали в уста головного героя, Привалова Олександра: «я цілком впевнений, що через десять-п'ятнадцять років будь-який школяр буде краще розумітися в загальній теорії відносності, ніж сучасний спеціаліст. Для цього не треба розуміти, як відбувається викривлення простору-часу, необхідно тільки, щоб таке уявлення з дитинства увійшло в побут і стало звичним»¹².

Соціокультурна поведінка (основний процесуальний концепт цієї динаміки) неусвідомлено або усвідомлено зберігається, та може перейти навіть у діяльність. Соціокультурна поведінка визначає традицію (основний предметний концепт) соціокультурного простору, яка досліджує та відбиває ідентифікації (основний гносеологічний концепт). Об'єктивно цей процес визначений у продовженні започаткованих раніше традицій.

Традиції можуть формуватися несвідомо, як частина буденності з передачею найвічних вірувань та забобонів, «запакованих стереотипів» поведінки, які іноді втрачають первісну сутність та є соціокультурною перетвореною формою. Традиції можуть усвідомлено сформуватися та передавати життєві та життєздатні соціальні практики, бути теоретичними або практичними, або їх поєднувати. Вони можуть бути представлені у вигляді цінностей, норм, смислів, міфологем та ідеологем. Ця динаміка організації часу використовується у політичній рекламі та зв'язках з громадськістю (PR), у технологізації політичного впливу на масову свідомість, як перетворення «минулого» та акцентування окремих стереотипів та смислів у масовій поведінці. Часто-густо саме ця динаміка усвідомлюється у порівнянні специфіки соціокультурної поведінки різних народів. Це, так би мовити, «погляд в сучасність з минулого», саме ця традиція відображується колись створеним укладом життя, в тому числі і соціотехнічним укладом, в цю традицію може перейти динаміка «сучасного у майбутнє».

Третя динаміка може бути визначеною, як «присутність у сучасному», та визначає процес переживання події. Важливою для її розуміння є концепція М. Гайдеггера. Наприклад, у екстремальній ситуації неадекватність дій може бути пов'язана з самою відсутністю людини у сучасному, зацикленістю на минулому або на майбутньому, і, як наслідок, втратою здатності вижити через страх втрати минулого або недосягнутого майбутнього. Це те, що у східних бойових мистецтвах та психофізичному тренінгу визначається, як незібраність та відсутність рішучості у ситуації. Наприклад, самураї присутність в кожному дні визначали, як відчуття останнього дня життя. Жити як останній день, час, хвилину, тому образом військової служби була пам'ять про смерть, її важливість, як підняття вимог

до своєї сучасності, у якій не залишається місця для марнотратства свого часу.

Так, Ямамото Цунетомо писав у «Хагакуре», трактаті самураїв, що «в ситуації «або – або» без вагань обирай смерть. Це неважко. Наповнився рішучістю і дій. Тільки малодушні виправдовують себе роздумами про те, що померти, не досягнувши мети, означає померти собачою смертю. Зробити вірний вибір в ситуації «або – або» практично неможливо. Усі ми хочемо жити, і тому не дивно, що кожний пробує знайти виправдання для того, щоб не померти»¹³. Відсутність у сьогоднішній визначалась як лінощі. «Самурай, який знаходиться на службі, повинен жити сьогоднішнім днем і не піклуватись про майбутній день, оскільки, якщо він день за днем щиро і старанно виконує свій обов'язок так, що нічого не залишається не зробленим, йому немає про що жалкувати і немає в чому себе докоряти. Лихо настає, коли люди покладаються на майбутнє, стають ледачими, порожніми і дозволяють справам вислизати з рук, тоді, коли після тривалих міркувань вони відкладають термінові справи, ми вже не кажемо про менш важливі, вони вважають, що можуть це зробити завтра»¹⁴. Або, як у православній культурі, ця часова динаміка визначена у Євангелії від Матфея Гл.6. 34.: «Так, не турбуйтеся про завтрашній день, оскільки завтрашній сам буде турбуватись про своє: достатньо для кожного дня своєї турботи».

Для гострого відчуття сучасності, присутності людини у бутті не завжди необхідним є використання пам'яті про смерть, оскільки життя не зводиться до екстремальних загроз життю, в умовах яких частіше виживає людина, яка не чіпляється за життя, але діє у відповідності до ситуації. Так, дослідник східної культури В.В. Малявін визначає специфіку китайського сприйняття часу: «У реальності події, що попереджують і сліднують одна за одною, пронизують та охоплюють, і при цьому не скасовують часову тривалість. Події – це не тільки справжня практика, але й справжній час як загальна часовість миті; вона трапляється поза доступного вимірюванню абстрактного часу. В ньому втілюється, врешті-решт, і справжня користь буття – невичерпна та загально проникаюча корисність суцього, яке зведено до власного перетворення..., подійність завжди виявляється як деяка випадковість, несподівана пригода. Для китайського мудреця океан цих випадковостей – єдина реальність, заради якої варто жити. За словами вченого XVII ст. Тан Чженя, заради щасливого випадку, є дозволенним навіть перервати трапезу, що було б, напевно, величним подвигом для китайця!»¹⁵.

Основний процес, визначаючий присутність, є не тільки споглядання, але й дбайливість (у М. Гайдеггера) або пильність (у Ю. Фучика) – це ознаки основного процесуального концепту цієї динаміки – проживання, основним предметним концептом є подія, як єдність внутрішнього і зовнішнього, участь у новій якісній зміні, яка визначає життя – навіть не надовго.

Подія завжди є узгодження життя і часу, цілісності свого буття і часу, тому ці процеси досліджують у здійсненні синхронії (основний гносеологічний концепт). Першим кроком для дослідження синхронії завжди є питання «Як так складається?». Ця динаміка проживання події у політиці

відома як стадіальна визначеність політичного процесу у сучасності, або тривалість попереднього політичного процесу який визначений як сучасний. Наприклад, у сучасній політичній науці часто-густо актуальність починається визначенням політичної кризи, глобалізаційних процесів або визначається як сучасний процес розвалу та пострадянський етап розвитку, який вже майже не впливає на сучасність. Змінилася держава, політична система та її режим, майже всі інститути влади та політики, але політики досі віртуально борються з радянським минулим, приховуючи цим свою боротьбу за владу та власність.

Четверта динаміка може бути представлена як **«сучасне у майбутньому»**. Ця динаміка визначена цілепокладанням, в якому відображується діалектична єдність свободи та необхідності, реалізуються потреби, інтереси та мотиви, сподівання, прагнення та очікування. Діяльність визначається цілепокладанням, як усвідомленням окремої мети або системи цілей. Реалізація упередовуваного відображення, як формування цілей власної динаміки, усвідомлених дій, відбувається у виборі, визначенні переваг та пріоритетів, та актуальності для життя, мотивації та стимулювання. Умовами досягнення мети у здійсненні діяльності є довготривале утримання образу майбутнього як мети, тривала мотивація, можливість діяти достатньо довго без отримання безпосереднього та тимчасового заохочення.

Діяльність формує часову динаміку взаємодії людей, які, за точним визначенням К. Маркса, переслідують свої інтереси та цілі, борються за різні форми влади та доступ до ресурсів – боротьба вже ведеться не за засоби виживання, а й за засоби розвитку.

Поступово те, що ціле покладається, як визначення своєї свободи впливати на майбутнє, втілюється у діяльності, яка розглядається як тривале сучасне, спрямоване на досягнення майбутнього результату, а сам процес відчувається як переживання, власне рух формування події. Цілепокладання, здійснення діяльності, переживання є основними процесуальними концептами цієї динаміки; діяльність як цілісність відношень та відносин, в тому числі і її результати, є основним предметним концептом соціокультурного простору, який досліджує перспектива (основний гносеологічний концепт) у праксеології, науковій дисципліні, що досліджує ефективну діяльність та базується на методології діяльнісного підходу та когнітології. Об'єктивно це відбувається у переході від програм, проектів та планів в упереджувальному моделюванні або нормативному прогнозуванні сучасних соціальних процесів у майбутні результати цієї діяльності.

У політичній сфері сучасне відбиває велику частку майбутнього, це не презентизм, а, навпаки: відкладення вирішення значущих проблем, їх зволікання визначає майбутнє, у якому ці проблеми можуть мати синергетичний ефект. Сучасне формує та репрезентує їх у майбутньому. Так, і надії на молоде покоління, яке прийде у політику та все змінить на краще, руйнуються у інституційних механізмах, олігархічних, бюрократичних (а часто-густо і корупційних) домінантах боротьби за владу та власність.

Молоде покоління засвоює стереотипи поведінки та технології саме у цих механізмах та не має цілісного уявлення про необхідне майбутнє, або не має політичної волі до політичного проектування та планування бажаного майбутнього.

П'ята динаміка – «сучасне у вічність» – визначається за допомогою філософського концепту вічності, який або стверджується, або заперечується у часових концепціях. Ми розуміємо вічність не у смислі ознаки відсутності становлення, зміни та тому подібних визначень абсолютної статичності, а як становлення і формування, які досягли ознак нескінченності та позачасовості, що є суттєвим у еволюції соціоантропогенезу, соціокультурного простору. Це те, що письменники називають «нетлінне». Це творчість, яка стала скарбницею світової культури, «іскра Божа», яка залишилась у продуктах творчості і стала позачасовою, у розумінні себе людиною і суспільством.

Це дійсно є вищою, якісно новою динамікою сучасного у майбутнє, яке вже стало для майбутнього завжди сучасним, навіть у розумінні походження з минулого.

Але позачасовість є вибором не тільки автора досягнення у будь-якій сфері та продукт, який визначив позачасовість, а й вибором прийдешніх поколінь, які не тільки за допомогою «соціокультурної» поведінки відтворюють це як позачасове, але й досліджують та розпаковують смисли, які запаковують загальнолюдське у динаміці «сучасне у вічність».

Творчість, як інсайт, осяяння (основний процесуальний концепт цієї динаміки), заснована на тривалій за кількістю праці або на інтуїції цілісного сприйняття, яка досягає нової якості загальнолюдського у особливості конкретної індивідуальної творчості. Саме творчість, відкриття та винахід є основними предметними концептами соціокультурного простору, яку досліджує перспектива (основний гносеологічний концепт). Перспектива не тільки визначає горизонти погляду у майбутнє, як це відбувається у перспективі, але й пронизує цей часовий простір у суттєвому, істинному, неперейденому. Перспективу, як якісно новий динамічний стан майбутнього у дослідженні творчості, вивчає новий науковий напрям акмеологія, методологія якої спирається на теорію творчої діяльності, а у технічних дисциплінах на теорію вирішення винахідницьких завдань, евристика (яка має семантичне походження від слова еврика – відкриття) та когнітологія.

У політичному часі ця динаміка визначається як акме політика та політичної сили – вищий пік, час найвищого розвитку, той час, який особистість та суспільство вважають великим у житті. Часто-густо цей політичний час суб'єкта характеризується як кайрос – перехід у інший якісний стан суспільства, цілісності або самого суб'єкта. Але суспільство, яке визначає акме своїх політичних суб'єктів, тим самим завдає позачасову орієнтацію своїх суб'єктів.

Шоста часова динаміка «майбутнє у сучасному» є відображенням впливу фактору майбутнього у сучасному. Фактор майбутнього впливає на

поведінку як у стереотипах очікування, безумовних рефлексах, так і в уявних сценаріях майбутнього, в діях, спрямованих на недопущення катастрофічного стану сучасності. Це є той самий граматичний умовний спосіб (російською мовою «сослагательное наклонение»), який може здійснитись або ні, який не має минулого та історії, але який у вигляді фактору майбутнього діє у сучасності.

Умовами врахування у діяльності фактору майбутнього є далекоглядність, гострість сприйняття, уява та фантазія, досвід та знання циклічності процесів, відношення можливості та результату, та алгоритмічності діяльності. Сучасна діяльність відбудовується з врахуванням наступного її етапу. Наприклад, поява нової технології надає майбутнє лідерство при впровадженні інновації у сучасність. Тому важливим для цієї динаміки є впровадження інновацій, формування «технологій майбутнього» та розвиток соціальної інженерії, як частини соціотехнологічного укладу, яка вже за досвідом та знаннями сучасності буде використовуватись у майбутньому, або має майбутню результативність чи нерезультативність, проте обране усвідомлення зараз як очікування її наслідків у майбутньому.

Як Аркадій і Борис Стругацькі у повісті «Понеділок починається у суботу» описали фантастичні мандри у ідеальних світах: «Хтось, з давніх, знаменитих довів, що можливо здійснювати перекидання матеріальних тіл у ідеальні світи, тобто у світи, які створені людською уявою. Виявляється, що окрім нашого, звичного світу з метрикою Рімана, принципом невизначеності, фізичним вакуумом і п'яничкою Брутом, існують й інші світи, які володіють яскраво вираженою реальністю. Це світи, що створені творчою уявою за всю історію людства. Наприклад, існує світ, створений живописцями, і навіть напіваабстрактний світ, сконструйований поколіннями композиторів. Декілька років тому, виявляється, учень того самого, відомого, зібрав машину, на якій відправився мандрувати у світ космологічних уявлень людства... У описане майбутнє ... Це, значить, всілякі там фантастичні романи та утопії. Звісно, це теж цікаве. Тільки врахуйте, що майбутнє, напевно дискретне, там повинні бути величезні провали часу, ніякими авторами не заповнені. Проте, усе одно...»¹⁶.

Особливим проявом майбутнього у сучасному є фантастика як конструювання альтернативного майбутнього. Утопія, яка покладена в основу діяльності, теж має характер майбутнього у сучасному, але може характеризувати викривлення історичного процесу з позиції ілюзорного проекту майбутнього, який не враховує суттєві взаємозв'язки – іноді це може розглядатись як випадковість, збіг подій.

Основний процесуальний концепт цієї динаміки можливо визначити, як упередження, уявлення можливостей та загроз діяльності, превентивні дії суб'єкта. Можливості, загрози, невизначеність як фактори майбутнього в сучасності у використанні сучасних технологій відображуються, як майбутні, актуальні для сучасності альтернативи. Тому можливості, загрози і альтернативи є основними предметними концептами соціокультурного простору, які досліджуються екстраспективною (основний гносеологічний

концепт), методологічною основою є теорія ризику та теорія катастроф, частина теорії управління, яка вивчає ситуації ризику та невизначеності.

Сьому часову динаміку можливо визначити, **як «вічність у сучасному»**. Саме ця динаміка є взаємодоповнюючою динаміки «сучасне у вічності», але, на відміну від неї, це є процес розпакування творчих надбань геніальних представників людства, цінностей та смислів, які вже стали позачасовими, духовними, загальнозначущими у всеєдності розвитку людства.

У цій динаміці важливу роль відіграють комунікації і процес відтворення людини. Саме тому в цьому процесі зростає значення суб'єкта, який транслює, розпаковує надбання творчої діяльності і суб'єкта, який їх сприймає.

Цей процес відбувається, як живе засвоєння культури, одухотворення освіти, у якій відбувається духовна єдність вчителя та учня, автора – твору – читача у розпакуванні творчих смислів всеєдності, у практиці всеєдності, солідарності гуманізму. Освоєння, одухотворення, розпакування (основні процесуальні концепти цієї динаміки) ґрунтуються на можливостях справжньої або, навіть, творчої інтерпретації живих взаємозв'язків людини, яка навчає практиці піднесення духу. Основним предметним концептом соціокультурного простору є твір, який став класичним та визнаний геніальним, які досліджує супраспектива (основний гносеологічний концепт), освіта, у філософії – це методологія герменевтики. Саме цей процес відображується образом – «рука, яка колихає колиску, володіє світом», тими смислами, які розпаковуються в освіті та вихованні, формують та підтримують традиції, ця динаміка лише підкреслює значущість засвоєння результатів творчості як ствердження людського духу всеєдності.

Але ж суспільство, яке недооцінює роль вчителя, прирікає на зниження або руйнування одухотворення молодого покоління. Сучасний світ, з конкуренцією та іноді конфліктом комунікаційних каналів сім'ї, інститутів освіти та засобів масової комунікації створює як дефрагментований світ одухотворення, так і протилежний йому світ маніпуляції.

Восьма динаміка відображує процес **«погодження динамік між собою»**. Часові динаміки мають різну специфіку, а іноді неузгоджені системи часових координат – календарні, сезонні, особистісні, групові, організаційні, суспільні, що спричиняє суб'єктивні або когнітивні конфлікти.

Ця динаміка відображує поліритмічність життя та необхідність додаткових зусиль людини для того, щоб синхронізувати вже не просто людину і подію («як присутність у бутті»), власне ритми буття у собі. Ці динаміки дуже близькі, але усе ж таки мають свою специфіку. Так, у динаміці «присутності у бутті» важливими є самотність, стурбованість буттям окремого суб'єкта, а у динаміці «погодження динамік між собою» важливими є взаємодія суб'єктів, інтерсуб'єктивність, яка дозволяє гармонізувати різні масштаби життя – індивідуальний, груповий, організаційний, суспільний. Цей процес відбувається у адаптації людини та

адаптуванні навколишнього середовища, але завжди у відносинах з іншими суб'єктами.

Необхідно відзначити, що часова дезадаптація може проявлятися у підвищеному хвилюванні відносно майбутнього (Е. Тоффлер цей процес назвав «футурошоком»), і навіть у психічних захворюваннях. Поліритмія визначає і проблеми рваного ритму, пришвидшення або затримання одного ритму заради іншого, вторгнення у людську поведінку та діяльність у якості більш актуального та пріоритетного ритму, який був не основним. Так, особисті плани можуть змінити плани та ритми організації або суспільства.

Узгодження часових динамік відбувається у адаптації і адаптуванні часової поліритмії, як інтерспекції (основний процесуальний концепт). Поліритмія є основним предметним концептом соціокультурного простору, означені процеси досліджує інтерспектива (основний гносеологічний концепт).

Дев'ята динаміка – **«дослідження часових динамік»** – це власне відображення часових динамік в буденному житті та у науковій (або іншій професійній) діяльності, як відображення макропроцесів у мікропроцесах (на це звертав увагу ще Г. Лейбніц), об'єктивних та суб'єктивних процесів часових динамік у суб'єктній діяльності.

У ній відбуваються усвідомлення часу (основний процесуальний концепт цієї динаміки), фактів часових динамік, що вивчаються, як «сліди часу», дослідження. Саме факт часової динаміки є основним предметним концептом; цей факт може бути фактом події, історичним фактом, проявом фактору майбутнього або вічності, тому часова рефлексія є основним гносеологічним концептом та вивчає його методологія досліджень часово-просторових відношень соціальних організмів.

Останні дві динаміки є генералізуючими та мають прояви у всіх попередніх динаміках. Необхідно відмітити, що ті або інші динаміки не є постійно домінуючими, вони знаходяться під впливом вибору суб'єкта, можуть змінюватись або може змінюватись, власне, суб'єкт та, відповідно, його вибір. До того ж динаміки можуть вибудовуватись у ланцюг часу, який може бути послідовним (як саморозвиток) або дискретним («ланцюг часу, який розірвався», з такою деформацією зв'язків послідовності, яка досягла суттєвої руйнації взаємозв'язків та, власне, цих динамік часу).

Динаміки модусної організації часу суб'єктом діяльності визначають просторові структури, які залежні від часового фактору – хронотопи діяльності, та дискретний, але послідовний час ліній їх розвитку у повсякденному, інституційному, людському, організаційному та інших вимірах суб'єктного часу. Їх особистісний суб'єктний дизайн визначає специфіку соціального часу у лінійності життя окремих людей та циклічності життя більш масштабних соціальних суб'єктів, референтних та нереферентних соціальних груп, спільнот, суспільства. Проблема сучасної політики в Україні стосується усіченого характеру часової модусної організації політичних суб'єктів. Так, політичні лідери, які приходять до влади, не мають орієнтації на майбутнє та узгодження часових динамік,

відбувається абсолютизація політичних ситуацій у минулому та сучасному. Так, наприклад, прийняття українськими політиками образу «політика – брудна справа», нібито знаходить норми виправдовування для них, але вже формує ідеологему підміни політики як діяльності заради цілого, інтегруючого підходу, або як у одному з найкращих політологічних підручників Е. Хейвуда дається образ політики як «царського мистецтва» або «мистецтва для блага суспільства». Домінація на окремі динаміки організацію часу визначає політичну селекцію та традицію формування суб'єктів політики, та з факторів політичного тайм-менеджменту майбутнього.

Важливою проблемою організації політичного часу є визначення функціональної рамки часу. Тому відносно організації соціального часу у політиці необхідно проаналізувати функції соціального часу, які визначив у розширеній типології соціального часу П. Штомпка.

1. Першою універсальною вимогою соціального життя є *синхронізація* активності. Основна частина соціального життя в кожному суспільстві заповнена колективними діями, які відбуваються спільно безліччю людей. Для того щоб колективна дія сталася, люди повинні зустріти один одного в одному і тому ж місці в один і той же час, або зробити певні дії в один і той же момент: «Чим сильніша взаємозалежність учасників дії, тим більше необхідна часова синхронізація».

2. Наступна універсальна вимога – *координація*; індивідуальні дії в сукупності призводять до єдиної мети або роблять внесок у виробництво загального продукту. Поділ праці, одна з класичних проблем соціології, є типовим прикладом соціальної координації. Для того щоб індивідуальні зусилля служили інструментом вирішення загального завдання, вони повинні вживатися або одночасно, або в певні часові проміжки. Ось чому військові стратеги в залежності від ситуації так багато часу приділяють «годині Ч» або «годині Х».

3. Ще одна вимога – *послідовність*. Соціальні процеси проходять різні стадії, події йдуть одна за одною у певній послідовності, причому більшість процесів мають тільки їм властиву, необхідну логіку. Будь-які дії знаходять смисл лише в тому випадку, якщо вони здійснюються в певний, конкретний момент. Вони не можуть бути зроблені раніше чи пізніше потрібного часу.

4. Наступна вимога – *своєчасність*. У банк, магазин, ресторан чи кіно ходять, як правило, у визначені дні тижня. Години роботи установ і магазинів, розклад транспорту сильно варіюють в різних суспільствах, і без здатності орієнтуватися в цьому не можна діяти осмислено і ефективно.

5. Очевидною є необхідність згадування такої вимоги, як *вимірювання*. Тривалість різних видів діяльності часто має вирішальне соціальне значення. Від цього залежать, наприклад, очікувані зусилля (від шкільних занять, робочого часу), кількість оплати (у день, потижнево, в місяць), досконалість виконання (у змагальних видах спорту або на іспитах), вартість обслуговування (телефонних розмов, використання електрики або найму машини) і багато іншого.

6. Нарешті, останньою універсальною вимогою соціального життя є її *диференціація*. Важливо усунути монотонність і рутину повсякденного життя, відводячи різні періоди часу під різні види діяльності. Дні, присвячені відпочинку або молитві; дні, коли проводяться спортивні заходи (в Європі, наприклад, більшість футбольних матчів проходить по середах); вихідні дні, дні покупок, час для сімейних зустрічей, карнавалів, виборчих кампаній – всі ці екстраординарні випадки «ухилення від роботи і повсякденності вітаються людьми всіх суспільств, і однією з функцій часу є розмежування і виокремлення відповідних моментів¹⁷.

У визначених функціях часу помітна дихотомічність функцій, яка визначає «пульсуючий характер» часу. Так, наприклад, координація та диференціація функцій є взаємодоповнюючими, оскільки визначають єдність, погодження та відокремленість часу, але визначають його дискретність, інтервальність. У політичній сфері це може бути ілюстрація виборів у країні, у якій відбувається координація діяльності штабів, а також збереження специфіки кожного штабу, які мають враховувати місцеві події, а не тільки центральні, загальнодержавні політичні заходи. При цьому діалектика загального, особливого та одиничного без абсолютизації однієї сторони слугує розвитку політичної сфери. Та, навпаки, абсолютизація окремого політичного часу, навіть ідеального, для окремого означає зростання опору суспільної цілісності, будь-то одинична абсолютизація – тиранія, будь-то партійна, групова, територіальна або класова диктатура.

Необхідно визнати взаємопов'язаність функцій своєчасності та вимірюваності, як взаємодоповнюючих та дихотомічних; своєчасність акцентує увагу на об'єктному, а вимірюваність – на суб'єктному характері часу. Але своєчасність можлива лише у єдиній системі часової координації та розподілу часу або у маловірогідній випадковості, та навпаки, вимірюваність забезпечує своєчасність діяльності суб'єктів, скорочуючи за допомогою проектування та планування випадковості часу.

Пов'язаними є також синхронізація та асинхронність (послідовність) у соціальному часі. Синхронність визначає одночасовість, пов'язаність у часі подій різних суб'єктів, у нашому випадку політичних, у інтерсуб'єктній взаємодії єдиного простору, пов'язаність у моменті часу різних факторів, здійснення кайросу. Асинхронність, навпаки, визначає відцентрованість процесу у часі, як стадіальність розвитку суспільства у суттєвих змінах подій (які мають свою логіку), єдиного часу навіть для різного простору. Наприклад, історія будь-якої держави може визначатися зміною простору історичних подій розвитку суспільства; так, частки України розвивалися у різних державах, а потім у державній цілісності.

Важливою функцією соціального часу є ритмічність (або поліритмічність) та контрастність політичних суб'єктів. Так, окрема людина постійно узгоджує ритм відпочинку та діяльності, особистий, організаційний, громадянський час, у політиці – це узгодження приватного та публічного часу, індивідуального та колективного тощо. Контрастність, навпаки, визначає співставлення суттєвих часових змін у житті – особливо цю часову

функцію люблять демонструвати політики для визначення прогресивних або регресивних змін. Тому у політичній вимірності такі значення стали мати рейтинги (політиків, розвитку територій) та динаміка за індексами та показниками. Контрастність є важливою часовою визначеністю теорії модернізації та трансформації.

У цілому, визначеність соціального часу у політиці у єдності з простором (у соціальному хронотопі) є напрямом формування хронополітики, в управлінні часом, як важливого політичного ресурсу, як визначеності динаміки держави та громадянського суспільства. Навіть зараз з'являються фантастичні теорії хронотопічного устрою майбутнього. Так, у фільмі 2011 р. «Час» («In Time») демонструється зміна устрою суспільства, у якому час є єдиною та твердою валютою, основним ресурсом; за все людина розплачується своїм внутрішнім часом, який необхідно ззовні поповнювати (інакше – смерть), відповідно вищі класи мають на порядки більше запасів часу на відміну від нижчих класів суспільства.

РОЗДІЛ IV. СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРИНЦИПІВ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ У ПОЛІТИЦІ

4.1. Соціальне прогнозування як вид антиципації

(Лепський М.А.)

Дослідження прогнозування як специфічного науково обґрунтованого виду антиципації потребує з'ясування видоспецифічних характеристик, які визначають його самотність відносно інших видів антиципації, при збереженні загальних, родових характеристик антиципації як видової основи. Тому осмислення прогнозування передбачає відокремлення, визначення межі використання понять, які відображають ті або інші форми антиципації.

Заперечення всіх форм ненаукового передбачення було необхідним для прогнозування, яке під час Радянського Союзу вимушено було відстоювати свою науковість та відмежуватись від скептичного ставлення до себе, як рівнопкладеного з містичними та псевдонауковими формами передбачення. Поступово хвиля провісництв, пророкувань заповонила кризові пострадянські суспільства. Ці явища стали актуальними для соціальних психологів, які досліджували досягнення аналізу свідомого, несвідомого та підсвідомого у роботах З. Фрейда і К. Юнга та їх послідовників. Кризові процеси викликали феномени колективної свідомості та несвідомого невпевнених у собі людей, які шукали альтернативні відносно наукового прогнозування види антиципації.

Випереджальне пізнання людиною світу, інших людей і себе має розходження як за формою одержання цього знання, так і за підставами, що використовуються у цих формах.

На дослідження ненаукових форм випереджального відображення звернули увагу психологи. Так, Л. Регуш розглянула передчуття, передвгадування, пророкування, передбачення. *Передчуття* відображує випереджальні почуття, очікування як прояви якихось поки ще не пережитих почуттів, у зміні звичайного спокійного стану, у занепокоєнні, у бажанні одержати додаткову інформацію про людей або обставини, визначає виникнення передчуття, підставами для якого є розвинені почуття, емоційність як властивість особистості, висока чутливість, заклопотаність і переживання відносно відповідних людей, обставин або подій. Передчуття як форма випереджального відображення закріплюється в певних емоціях людини, наприклад, у хвилюванні, страху, тривозі, занепокоєнні або очікуванні задоволення, радості переживання. У понятті «*передвгадування*» підкреслюється, що знання отримане немов би випадково (гадав і відгадав), тому вказується не об'єкт, а, радше, спосіб одержання випереджального знання. Передвгадування («складне провісництво») не припускає спеціальних наукових досліджень і містить прогностичну інформацію,

отриману неусвідомлено, часто в результаті осяяння, якому передував досвід взаємодії з певним предметом, зосередженість на ньому. Здогад часто супроводжується сплеском емоцій радості, задоволення. Поняття «*пророкування*» як форма випереджального відображення є словесним описом майбутнього – «сказав задалегідь, наперед». Однак семантика російської мови (предсказание – рос.) дозволяє вловити у цьому понятті елемент прояву несвідомого, інтуїції, коли важко пояснити, як, яким способом одержаний прогноз. Слово *передбачення* – «бачити наперед» – має корінь «бачення», тому передбачення може бути віднесене до тих прогнозів, які опираються на зір (бачення). У психології передбачення досліджуються у спостережуваних видимих явищах (зорових передбаченнях в соціальній перцепції або в ігрових видах спорту) або у широкому смислі як випереджальне знання. Тому це поняття вживається у двох змістах: як близьке до поняття «пророкування», коли робиться акцент на інтуїцію, неусвідомленість одержання випереджального знання, або як близьке до прогнозування наукове передбачення, коли шлях одержання прогнозу носить цілеспрямований характер і усвідомлюється¹.

Визначення специфіки різних форм антиципації, на наш погляд, можливо вдосконалити, використовуючи сучасні наукові знання *за критеріями «канал отримання», зміст та форма антиципації*. Так, у передчутті канал отримання антиципації відбувається за допомогою афективних процесів, емоційно-чуттєвого сприйняття. У пророкуванні антиципація здійснюється у семантичному відображенні, у каналі мовного передбачення, опосередкованого смислового соціокультурного досвіду. У передвгадуванні відображується інтуїтивна антиципація (вгадування), яка відбувається як підсвідоме самодобудовування тих зв'язків, які опинилися поза увагою семантично-логічних структур відображення. Передбачення виявляється як форма візуальної або просторово-часової визначеності подій, в узгодженні тривалості і темпу подій, як ритмічної визначеності своєї діяльності.

Слід визнати і первинні (емпіричні) та вторинні (організуючі) форми випереджального відображення. Емпіричні відображують очікування та попередження сприйняття, організуючі співвідносять емпіричний досвід із цілісністю відображення. Так, передбачення, яке ґрунтується у візуальному каналі отримання емпіричної інформації, поступово відображує передчуття, як очікування рятівної річки у туриста, який заблукав у лісі, запаленого сигнального багаття козацьких варт, світлових сигналів дорожнього руху або відбиття образу «ласкавого берегу моря» у майбутньому відпочинку.

Передчуття та передвгадування сформовані різними (але, перш за все, візуальним) каналами перцепції. Це талановито відобразив А. де Сент-Екзюпері. «І знову в мені сколихнулося неясне відчуття, чи то радість, чи то побоювання – ще неясне, ледь вловиме, що виникає десь глибоко всередині. Хтось подає мені звістку з невідомого далека. Може бути, це чуття? Знову виходжу – вітер зовсім стих. Як і раніше, прохолодно. Але мене вже застерегли. Здогадуюся – так, здається, здогадуюся, чого я чекаю. Чи

правильна думка? Ні небо, ні піски ще не подали знаки, але зі мною говорили дві бабки і зелений метелик.

Піднімаюся на піщаний пагорб і сідаю у напрямі сходу. Якщо я правий, вона не змусить себе чекати. Навіщо б залетіли сюди ці бабки, чого шукають вони за сотні кілометрів від внутрішніх оазисів? Дрібні уламки, прибиті до берега, – вірний знак, що у відкритому морі лютує ураган. Так і ці комахи підказують мені, що насувається піщана буря зі сходу, вона вимела всіх зелених метеликів з далеких пальмових гаїв. На мене вже бризнула піднята нею піна. І урочисто, бо він тому запорука, урочисто, бо в ньому загроза, урочисто, бо він несе бурю, піднімається східний вітер. До мене ледь долітає майже невловимий подих. Я – остання межа, якої досягла ослабіла хвиля... Шалена радість переповнює мене: я відчув небезпеку, як дикун, що у чутті, за ледь вловимими прикметами, вгадує, що обіцяє завтрашній день; з півслова я зрозумів таємний язик пустелі, прочитав її наростаючу лють в трепетних крильцях бабки»².

Передбачення як досвід первісного зорового випереджального відображення організується як у передчутті, так і на рівні «образного мислення», уявлення та навіть у «широкому» смислі – візуальному осмисленні, до «цілеспрямованого характеру і усвідомлення», у візуальних схемах, мапах тощо.

Пророкування відбиває аудіальний канал перцепції та на первинному рівні випереджує аудіальні образи, які перетворюються у емотивну складову тривожності («все завмерло – не чути було ані звуку», «так буває, у дні війни є хвилини тиші») або очікування радісної ситуації, у передчутті – це тривожність або очікувана радість ритмічної узгодженості або неузгодження. Не випадково збільшення частоти ритму визначає піднесення, активізує перцептивне сприйняття. Ці ефекти дуже непогано використовували у всіх арміях світу – у бойових звуках флейт у давніх греків, литаврах та тулумбасах козаків, барабанному бої та маршах регулярних армій. Навпаки, заспокійливий ритм може привести у стан сну. Очікування звуку пострілу на змаганнях також є фактором вдалого старту та визначає субсенсорну, сенсомоторну та перцептивну антиципацію (користуючись термінологією Є. Суркова, див. додаток 2, табл. 4.1). Невипадковим є відображення на рівні уявлень звукової гармонії, як випередження звукової ритмічної, музичної та навіть мовної організації. Якщо в українській етимології у пророкуванні більш рельєфно відображені уявлення та смисл гармонійної, ритмічної організації подій – року (долі), який випереджає та відображує людина, то за російською етимологією у «предсказании» відображується семантична мовна організація складної антиципації уявлень та мовномисленевого рівнів.

Аудіальний канал є важливим для соціальних комунікацій. Так, за переказами одного з африканських племен, Бог при створенні мешканців континенту створив спочатку барабанщика, а лише потім мисливця та коваля. Мудрий африканський Бог розумів: плем'я виживає не стільки завдяки влучному мисливцю або спритному ковалю, скільки за допомогою барабанщика, який у хвилину небезпеки миттєво збере одноплемінників, які

метушаться у хатах або розбрелися околицями. Барабан у житті африканських племен грає настільки важливу роль, що кожному народженому надають два імені – одне звичайне, мовне, а друге – спеціально для барабана. Барабанне ім'я!³

У соціальній антиципації у православних народів значну роль грав церковний дзвін. У козацьких переказах відомо, що, коли готували повстання, кобзарі настроювали музичні інструменти під дзвони Києво-Печерської лаври та розходились Україною задля звучання в «унісон» інструментів та пісень у всій країні. Коли ж необхідно було влучити у тональність краю, інструмент настроювався під центральну церкву місцевості. Випереджальне відображення було пов'язане також зі специфікою дзвонивої тональності, як інтерпретації та очікування того, що сталося та передається дзвоном.

Ще менше уваги прогнозистами, окрім психологів спорту, приділяється кінестетичній антиципації, яка особливе значення має для контактних видів спорту, бойових мистецтв та фехтування. Первинні емпіричні рефлексії, навик руху та реакції вдосконалюються саме за рахунок м'язової пам'яті, послідовності на упередження рухів, які організуються у передчуття дій супротивника, або просторово-часової зміни ситуації, радості руху, адекватного змін, того, що у бойових мистецтвах відомо як таймінг – відчуття часу та ритму зіткнення супротивників та відповідна, неусвідомлена організація своїх дій. На рівні уявлень це формування образу дії у штатних та позаштатних ситуаціях, у мовномисленевому рівні – осмислена діяльність для упередження ситуацій.

Відзначимо досвід навчання через кінестетичний канал сліпоглухонімих дітей у Загорському інтернаті, виведення їх на мовномисленевий рівень, та навіть на творчий рівень, закріплений захистом дисертацій. Так, згадаємо Олександра Васильовича Суворова, доктора філософських наук, у долі якого визначальну роль відіграли його вчитель Загорського інтернату О.І. Мещеряков та видатний філософ Е.В. Ільєнков, які організували навчання у МДУ на факультеті психології чотирьох випускників Загорського (Сергійів Посад) інтернату. О.В. Суворов у 1996 році захистив докторську дисертацію на тему «Людяність як фактор саморозвитку особистості»⁴. Інша непересічна особистість – Ольга Іванівна Скороходова, яка народилася 11(24).7.1914, с. Белозірка, Херсонської області, навчалася у школі-клініці для сліпоглухонімих дітей, що була організована у 1923 р. проф. Іваном Опанасовичем Соколянським у Харкові. Вона стала професійним дефектологом, кандидатом педагогічних наук, нагороджена орденом Трудового червоного знамені, є автором відомої книги «Як я сприймаю, уявляю та розумію навколишній світ»⁵.

Підкреслимо, що кінестетичний канал розвитку антиципації не залишається поза увагою розробників інформаційних технологій. Так, ізраїльська фірма «Віртач» почала випуск комп'ютерної миші, яка дозволяє сліпому користуватись комп'ютером. На «спині» миші є три панелі з випуклими рухомими стрижнями, які переводять у випуклий шрифт Брайля

текст з екрана монітора. Крім того, миша може синтезованим голосом повідомляти, в якій точці екрану знаходиться курсор, на який об'єкт він наведений. Система дозволяє сліпим не тільки читати з екрану, але і займатися комп'ютерною графікою і навіть грати в комп'ютерні ігри.

А в Японському космічному агентстві розроблений монітор із 3072 висувними стрижнями, що дозволяє сприймати зображення на дотик. Щоправда, чіткість зображень знижена у порівнянні із звичайним монітором в сто разів⁶.

На відміну від візуального, аудіального та навіть кінестетичного, два інших канали перцепції не стали генералізуючими – мова йде про густаторіальний (який сприймає смаки, у російській мові це «предвкушение») та ольфакторний (який сприймає запахи – «чуттям відчувати») канали. Відомо те, що, наприклад, у греко-персидській, індо-тибетській та китайській медицині діагностика багатьох захворювань відбувалась саме за цими каналами – густаторіальним (за смаком), який відчував хворий, та ольфакторним (за відчутним запахом), але часто-густо у цілісності з іншими каналами діагностики визначався можливий стан та майбутнє лікування пацієнта.

Дослідження впливу густаторіального та ольфакторного каналів на формування первинних перцепцій, їх вплив на передчуття, уявлення та мовномисленеві антиципації ще справа майбутнього. Але можливо стверджувати те, що вони впливають на соціальну поведінку та її підсвідомий вибір як окремих людей, так і спільнот у ефектах «модного» запаху, смаку, поведінки гурманів та любителів запахів. Ці функції сприйняття переважно мають біологічно обумовлений характер сприйняття, але й вони окультурюються та формують нові контури соціальної антиципації.

Усі, особливо генералізуючі, форми антиципації мають індивідуальне забарвлення на особистісному рівні. Значущими для особистості є розвиненість каналів перцепції та рівнів антиципації первинної емпіричної перцепції, вторинної генералізуючої перцепції – передчуття (емоційно-чуттєвого), уявлень та холістичної перцепції на мовномисленевому, спільному рівні. До того ж, у людей здійснюється цілісне випереджальне відображення як єдність особистісного та суспільного на цих рівнях. Первинні емпіричні перцепції, загальні передчуття (співчуття), загальні уявлення та мовномисленеві відображення визначені також і в колективній свідомості та підсвідомому.

Дослідження випереджального відображення у феноменальному полі колективної свідомості та несвідомого особливо швидко були синтезовані у політичній науці, оскільки невизначеність єдиних орієнтирів трансформації та модернізації суспільства затребували розгалужених методів психологічних маніпуляцій у політиці. Саме вплив на часовий модус майбутнього є найбільш затребуваним у виборчій кампанії, оскільки зміни у владі люди пов'язують з можливістю покращення. Ця політтехнологічна практика

реабілітувала форми передбачення у реєстрах колективного несвідомого та свідомості.

Так, на думку В. Горбатенка, узагальнюючим поняттям, яке охоплює усі способи одержання інформації про майбутнє від міфології до футурології, є «передбачення». Він виділяє кілька видів передбачень – пророцтва, емпіричне, інтуїтивне і наукове передбачення. Пророцтва є найдавнішою формою передбачення, вони «ґрунтуються на містичних відомостях про майбутнє, які не доведені і не перевірені засобами логіки чи науки». Емпіричне передбачення ґрунтується на життєвому, в тому числі і політичному, досвіді, знаннях про схожі події та процеси. Зазначений різновид передбачень являє собою знання, що спирається на дані спостережень та експерименту, на чуттєвий досвід. Інтуїтивне передбачення побудоване на існуючих на рівні підсвідомості передчуттях людини щодо майбутнього. Людське сприйняття складається з двох компонентів – відчуття (відображення фізичного світу) та інтуїції (реалії поза його межами). Наукове передбачення, у видовому значенні політичного прогнозування, В. Горбатенко визначає як те, що ґрунтується на знанні закономірностей, достовірних фактів політичного життя, реальних напрямків розгортання політичного процесу, взаємодії політичних інститутів⁷.

У цьому визначенні необґрунтовано перевага віддається одному візуалізованому каналу організації перцепції як випереджального відображення, який обирається як родове поняття, замість антиципації, яка надає можливість досліджувати також інші канали перцепції та рівні відображення, хоча це є продовженням традиції досліджувати лише складні генералізуючі форми випереджаючого відображення. У подальшому визначається класифікація, яка поділяє містичні та наукові форми антиципації, до того ж додає емпіричні, які пов'язуються з чуттєвим рівнем, відображення фізичного світу та інтуїція «поза його межами». Така класифікація має право на існування як спроба відокремлення науки від містики, емпірії від інтуїції та теорії (яка ґрунтується на знанні закономірностей).

Але ця класифікація відображує шляхи дослідження, на відміну від псевдонаукового напрямку містики, але не відображує послідовність, етапність та механізми випереджального відображення та значно звужує предмет дослідження антиципації. При цьому ми відрізняємо форми антиципації від маніпуляції свідомістю та підсвідомим, як форм шахрайства, що лише прикриваються формами антиципації.

Прогнозування як науково обґрунтовані припущення про майбутнє дійсно є вищим рівнем організації різних рівнів антиципації у цілісності отримання та використання знання у напрямку досягнення цілі. Цілепокладання узгоджує умови оточуючого середовища, потреби, інтереси, мотиви, надії, сподівання, переконання, цілі, досвід та результативні зворотні зв'язки у єдину пізнавальну та перетворюючу діяльність.

Крім того, діяльність у модусі випереджального відображення є холістичною, цілісною генералізацією суб'єкта у суспільстві, у його

розвитку. З діяльнісним випереджальним відображенням, яке відбувається на мовномисленевому рівні антиципації, щільно пов'язана образна антиципація, організація випереджальної активності на рівні уявлень. На образному випереджальному відображенні ґрунтується діяльнісна генералізація модусу майбутнього, оскільки діяльність завжди пов'язана з єдністю процедур аналізу та синтезу, цілеорієнтованої декомпозиції ситуації та результативної композиції дій. З образу, який визначається основними якостями – предметності, цілісності константності та узагальненості, – починається усвідомлення та логічне конструювання діяльності, під час якої іноді не враховуються суттєві зв'язки та не усвідомлюється якась частина цілісного образу.

Усвідомлення образу доповнюється інтуїцією. Ці процеси обґрунтовано доводяться синергетичними дослідженнями С. Курдюмова та О. Князевої. На їхню думку, самодобудова покладена в основу роботи творчої інтуїції, осяяння, інсайту. Відбувається заповнення відсутніх ланок, «перекидання мостів», самодобудування цілісного образу. Думки раптом знаходять структуру і ясність. Інтуїція завжди холистична (це цілісне охоплення), на відміну від логіки, яка аналітична⁸.

На цей процес логічного конструювання звертав увагу ще В. Лісічкін, визначаючи наукове передбачення як спосіб наукового пізнання. «Наукове передбачення – форма конструктивної діяльності мозку, спрямованої на відтворення картини емпірично не спостережуваного явища...; має в якості свого змісту інформаційну модель майбутніх подій і може виступати як спосіб наукового пізнання»⁹. У цьому визначенні відбивається психічна основа – конструктивна діяльність мозку; результуюча спрямованість відображення «картини емпірично не спостережуваного явища»; продуктивна складова – «модель майбутніх подій»; ідентифікаційна видова ознака – «спосіб наукового пізнання».

І. Бестужев-Лада також визначає прогнозування як одну з форм випереджального пізнання. Прогнозування розуміється як «спеціальне наукове дослідження, предметом якого виступають перспективи розвитку явища». На відміну від інших форм випереджального відображення, прогнозування має цілеспрямований характер, при цьому свідомо ставиться мета одержання прогнозу, досліджуються або підбираються підстави для його побудови, іноді визначається форма, в якій має бути одержаний прогноз. Це може бути прогностичний умовивід, образ майбутнього у вигляді моделі, план майбутнього, гіпотеза та інше¹⁰.

У цьому діяльнісному визначенні прогнозування відбувається уточнення та розширення ідентифікаційних ознак. Замість визначення психічної основи вводиться процесуальна ознака: прогнозування є «спеціальним науковим дослідженням». Результуюча спрямованість відображення, її предметність, визначена як «перспектива розвитку явища», замість «картини емпірично не спостережуваного явища». Необхідно підкреслити, що наукове прогнозування безпосередньо пов'язане з візуалізаційною основою, організацією та логічно-цільовою генералізацією

випереджального відображення. Продуктивна складова також дещо змінюється з «моделі майбутніх подій» до різноманітності у єдності форми та змісту відображення – «прогностичний умовивід, образ майбутнього у вигляді моделі, плану майбутнього, гіпотези та інше».

Л. Регуш продовжує традицію дослідження прогнозування як одного з видів людської діяльності, у котрій знання про майбутнє становить «основний продукт» пізнавальної прогностичної діяльності, а її мета – одержання прогнозу. Вона виділяє ті ознаки, які становлять її сутність як пізнавальної психічної діяльності. По-перше, прогнозування розуміється як «процес дослідження», «аналіз», «сторона пізнавальної діяльності» та є пізнавальною діяльністю людини. По-друге, прогнозування приводить до знання майбутнього за певних умов. До останнього відносяться: а) створення підстав прогнозування (знань про минуле та механізми дії об'єктивних процесів); перетворення підстав відносно майбутнього (моделювання об'єкту прогнозування у нових умовах) і співвіднесення їх з конкретними даними про прогнозований об'єкт (облік поточної інформації, умов прояву закономірностей тощо); б) форма одержання знань про майбутнє («поняття», «образ», «припущення», «дедукція висловлень» тощо). По-третє, результат пізнавальної прогностичної діяльності має специфіку: відображення майбутнього з урахуванням імовірності його настання й різної часової перспективи. За метою побудови прогнозу виділяють прогнозування пошукове, при цьому в прогнозі описується новий (майбутній) стан об'єкта, і нормативне, при якому прогнозується процес досягнення заданого кінцевого стану¹¹.

До цих ознак, на наш погляд, необхідно додати ще одну. По-четверте, прогностична діяльність є цілеорієнтацією суб'єктів на вибір та здійснення визначених альтернатив розвитку, її результатом є дійсність обраних альтернатив у полі можливостей та необхідності.

Діяльнісний смисл прогнозування поступово став визначатися не тільки як цілепокладання суб'єкта, але й як пізнавальний та діяльнісний інструментарій, який може передаватися та тиражуватися у суспільстві, та навіть в цілісній сукупності соціальних технологій визначати соціально-технологічний уклад.

Так, В. Подшивалкіна розглядає прогнозування в контексті проблеми розробки і впровадження соціальних технологій, як важливий фундамент для пошуку нових моделей соціальних технологій, який визначає ступінь і рівень цілеспрямованих змін, є важливим компонентом процесу контролю за впровадженням і функціонуванням соціальної технології й включений у діагностичну соціальну технологію¹². До того ж, В. Патрушев у своїй класифікації соціальних технологій розглядає прогнозування за критерієм «метод соціальних технологій» першим поряд із моделюванням, проектуванням, плануванням, соціальним контролем, соціодіагностикою¹³.

Соціально-технологічний зміст визначає смисл того, як ефективна діяльність стає інновацією у досвіді, переданому іншим суб'єктам, та зберігається у соціокультурному просторі суспільства як наукова та

практична традиція, що, у свою чергу, розвиваються разом із соціальними процесами та виводять на новий рівень соціальні технології. Соціальні технології відображують процеси об'єктивації та інституціалізації результативної діяльності. Соціальне прогнозування у цьому контексті визначається, як ідентифікатор майбутнього соціальних технологій, який у вирішенні нагальних та перспективних проблем суспільства відкриває варіанти та альтернативи розвитку, визначає часовий інтервал зміни соціального простору та суспільних відносин.

При цьому доречним є застосування методологічного концепту Ф. Василюка «методологічної надії», «уповання». На нашу думку, цей концепт відбиває випереджальне відображення на метарівні досліджень. Цей автор стверджує те, що психотерапія не може «залишатись антропологічно безтурботною та не помічати, яку потужну енергію вона розвиває, розкриваючи черговий «архетип» та випускаючи джинів, що зачекались, у душевний та соціальний простір. Вже не достатньо прикриття безвідповідальності виправданнями, ані у новітнього постмодернізму (для якого будь-яка філософська і аксіологічна ідентичність – смішний анахронізм), ані застарілого позитивізму («ми виходимо лише з фактів та відповідаємо за точність процедур»), ані загального прагматизму («наш закон – користь для замовника»), ані медичного («заради позбавлення від симптомів всі засоби виправдані»).

Саме ці виправдання часто-густо надають можливість вченим приховуватись від власних рішень та відповідальності за поняттям «соціальних технологій» в цілому, а не тільки психотерапії. Прогнозування в цьому не є винятком. Психотерапія є лише яскравим прикладом зміщення уповання майбутнього у результаті взаємодії психотерапевта, суб'єкта впливу, та клієнта, суб'єкта, який очікує вплив.

Ф. Василюк досліджує історію психотерапевтичних уповань з філософсько-антропологічного боку. Дофрейдистський етап уповання був пов'язаний з ефектом навіювання, гіпнотичного впливу лікаря (суб'єкта) на поведінку пацієнта (об'єкта впливу). За З. Фрейдом, основний психотерапевтичний ефект є усвідомлення – пацієнту повертається людське право бути суб'єктом, відкривається «свобода свідомості». Відкриття «свободи волі» здійснюється Джекобом Морено у ефекті спонтанності, а також у процесі дослідження природи усвідомленої волі і свавілля. Пацієнт звільнюється від другого типу рабства сугестивного лікування – рабства чужої волі. Наступний крок зробила гуманістична психотерапія, індириективної, клієнт-центрованої, особистісно-центрованої терапії Карла Роджерса. Психотерапевти сподіваються на «переживання пацієнта», на той внутрішній процес, який складається з емоцій людини, її розуму, уявлень, волі, та охоплює як душевні, так і тілесні функції. Це вже ствердження суб'єкт-суб'єктного значення психотерапії. Цей підхід розвивається і у теорії комунікацій, заснованій на методології Грегорі Бейтсона, і у лінгвістичному психоаналізі Жака Лакана та стверджує діалогічність комунікацій суб'єкт-суб'єктного характеру психотерапевта – пацієнта як особистостей. Але, як

відзначає Ф. Василюк, навіть у діалогічній парадигмі уповання розтягується на різні полюси. На полюсі пацієнта очікується внутрішній діалог, який організується, вдосконалюється, стимулюється. На іншому полюсі адепти нейролінгвістичного програмування, уповання перетягуються на граничну віру у технологію, нівелюючи дві особистості – терапевта та пацієнта. Надія покладається на операціональні інструкції, а вади визначаються невмінням психотерапевта та дев'яцією клієнта¹⁴.

Цей аналіз Ф. Василюка у загальних тенденціях співпадає з аналізом В. Стьопіна про розвиток трьох історичних типів наукової раціональності класичної (в її двох станах – дисциплінарному та дисциплінарно-організованому), некласичної і постнекласичної науки, з відповідними глобальними науковими революціями в історії техногенної цивілізації. Будь-який етап характеризується особливим станом наукової діяльності, яка спрямована на постійне зростання об'єктивно-істинного знання у відносинах «суб'єкт – засоби – об'єкт». До складу розуміння суб'єкта входять ціннісно-цільові структури діяльності, знання, навички застосування методів та засобів.

Класичний тип наукової раціональності, який centruє увагу на об'єкті, прагне у теоретичному обґрунтуванні та описі елімінувати все, що стосується суб'єкта, засобів і операцій його діяльності. Цілі та цінності науки, які визначають стратегії дослідження та засоби фрагментації світу, на цьому етапі, як і на всіх інших, детерміновані домінуючими у культурі світоглядними установками і ціннісними орієнтаціями. Але класична наука не осмислює ці детермінації. (Суб'єкт – Засоби – {Об'єкт}).

Некласичний тип раціональності враховує зв'язки між знаннями про об'єкт та характер засобів та операцій діяльності. Експлікація цих зв'язків розглядається як умова об'єктивно-істинного опису та розуміння світу. Але зв'язки між внутрішньо-науковими і соціальними цінностями і цілями, як і раніше, не є предметом наукової рефлексії, хоча вони імпліцитно визначають характер знання (визначають, що і яким чином ми виокремлюємо і розуміємо у світі). (Суб'єкт – {Засоби – Об'єкт}).

Постнекласичний тип наукової раціональності поширює поле рефлексії відносно діяльності. Він враховує співвіднесеність отриманих знань про об'єкт не лише з особливостями засобів та операцій діяльності, але й з ціннісно-цільовими структурами. До того ж експлікується зв'язок внутрішньо-наукових цілей з позанауковими, соціальними цінностями і цілями. ({Суб'єкт – Засоби – Об'єкт}). Кожний новий тип наукової раціональності характеризується особливими, саме йому притаманними основами науки, які дозволяють виокремлювати у світі і досліджувати відповідні типи системних об'єктів (прості, складні та ті, що саморозвиваються, системи). Наступний етап не спрощено знищує попередній, а між цими етапами є спадковість¹⁵.

Постмодерне руйнування модальності суб'єкт – об'єкт залишає з цієї тріади лише засоби, нехтуючи як суб'єктними цінностями, так і об'єктивними умовами та процесами. Як НЛП у психотерапії, так і соціальні

технології, вирвані з контексту діяльнісного підходу, формують технологічне рабство суб'єктів та обґрунтовують об'єктивоване інструментальне свавілля над об'єктивними законами та закономірностями.

У прогнозуванні діялісна модальність суб'єкт – діалогічність (комунікації) суб'єкт – засоби (технології) – об'єкт щільно поєднана з часовою модальністю суб'єктного часу – соціального часу (тривалості суспільних та спільнотних подій) – об'єктного часу (тривалості об'єктної системи – системний час). А тому виокремлення засобів поза діялісною тріади «суб'єкт – суб'єкт – об'єкт» може відобразити процеси об'єктивації та інституціалізації практично орієнтованих знань, але слугує дегуманізації діяльності, формуванню «технологічного рабства», у запереченні права людини бути суб'єктом, але залишаючи їй права поведінкової активності, соціокультурних практик актора, замість діяльності суб'єкта. Тому у діялісному визначенні прогнозування залишається місце творчості, самобутній організації та генералізації свого майбутнього.

Л. Регуш визначає за підставами класифікації такі види випереджального відображення (антиципації): за ступенем усвідомленості – усвідомлена, неусвідомлена; за формою існування – випереджальні: реакції, дії, образи, умовиводи, плани, гіпотези, наслідки; за основами – наукова, емпірична; за рівнем психічного відображення – субсенсорна, сенсорна, перцептивна, уявлень, мовномисленева, особистісна (останній рівень вона додала до класифікації Є. Суркова¹⁶); за поєднанням указаних видів – передчуття, пророкування, передвгадування, передбачення, прогнозування¹⁷.

Узагальнююча класифікація Л. Регуш потребує уточнення не за класифікаційними критеріями, але за рівнями та механізмами узгодження цілісності антиципації людини, в якій всі рівні антиципації поєднуються у холістичній повноті буття. У різних ситуація може бути домінування того або іншого рівня антиципації, бо людська здатність до різних видів антиципації як правило є індивідуальною.

Зрештою, на основі проведеного дослідження можливо уточнити види випереджального відображення у взаємозв'язку з іншими у єдиних механізмах антиципаторної активності.

Первісно антиципація обумовлена біогенетичними процесами розвитку, у здійсненні процесів біофізичного, рефлекторного (у тому числі і випереджального) відображення. Випереджальне відображення здійснюється у емпіричних каналах перцепції:

- у візуальному каналі на основі зору, як передбачення;
- у аудіальному каналі на основі слуху та мовлення, як пророкування;
- у кінестетичному каналі на основі тактильності та руху, як упередження;
- у густоторіальному каналі на основі смаку, як напередсмакування (рос. предвкушение);
- у ольфакторному каналі на основі запаху – чуття (рос. – чутье).

Первісна емпірична антиципація у подальшому обумовлює емоційно-чуттєву визначеність, спостережливість як основу прогнозування. Емоційно-

чуттєва антиципація, передчуття, за своєю суттю, є співвідношення узгодженого рефлекторного відображення з мірою життя неусвідомленого у біосоціальній поведінці. Єдність генотипових та фенотипових передоптимізму та передпесимізму у спадковості та навченні досліджував 25 років Мартін Зелігман. За класифікацією Є. Суркова, це є рівень перцепції, хоча він акцентував увагу на кінестетичному та візуальному каналах сприйняття. До того ж, у практиках бойових мистецтв та формування психосоматичної поведінки як адекватного сприйняття ситуації, емоційна (соціально обумовлена чуттєвість) складова розглядається як «хвилі на дзеркалі озера, яке відображує світло місяця». Тобто, емоційна складова розглядається як перешкода адекватного відображення, мовномисленевого рівня відображення.

Передчуття як емоційно-чуттєва антиципація розглядається у психосоматичних східних практиках у єдності образу, уявленої визначеності антиципації. Передвгадування як образна антиципація визначає соціокультурну поведінку, неусвідомлену активність, яка заснована на соціокультурних нормах та цінностях, та визначається як окультурена поведінка у єдності психосоматичного відображення біосоціальної міри життя. Об'єктивація соціокультурної поведінки у суспільстві відбувається у культурних практиках. Цей процес відповідає рівню уявлень антиципації за класифікацією Є. Суркова¹⁸.

Емоційно-чуттєва та образна визначеності антиципації мають організуючий характер та відображують біосоціальну міру життя як цілісність, неаналітичність сприйняття та неусвідомленої поведінки, але обмеженої соціокультурними цінностями, окультуреної, засвоєної поведінки, яка є спонтанною для людини. Окультурена спонтанність засвоюється в результаті культурних практик, у яких з малку людина живе та діє. Звідси і антиципація у соціокультурній поведінці у цілісності образного сприйняття ситуації та часу.

Мовномисленевий рівень антиципації визначає цілепокладання – діяльність, усвідомлену, цілеорієнтовану активність людини, у якій вона погоджує суспільні вимоги, особистісні потреби та інтереси. У діяльності відбувається самобутність та самореалізація людини. Об'єктивація та суспільне наслідування діяльності відбувається у соціальних технологіях та її результатах. Аналітичність діяльності як людська селективність та вибірковість у цілепокладанні потребує самодобудови інтуїцією до цілісності, узгодженості у повноті буття. Ці процеси відбуваються та обумовлюються у мовномисленевій визначеності антиципації, у відображенні соціальної міри життя людини як цілісності, за класифікацією Є. Суркова, на мовномисленевому рівні антиципації. Діяльнісний рівень антиципації – прогнозування – визначає генералізуючу спрямованість антиципації як відображення творчості та самореалізації.

Таблиця 4.1. – Антиципація на різних рівнях психічного відзеркалення¹

Рівень	Клас вирішуваних завдань	Основні критерії	Результативний ефект антиципації
Субсенсорний	Тонічні і позотонічні реакції, що не усвідомлюються людиною. Утримання рівноваги (на неусвідомлюваному рівні). "Компенсаторні реакції" при раптовій втраті рівноваги. Идеомоторні акти	Стабілізація пози «вирівнювання» стійкості перед початком дії. Потенційна і актуальна готовність до реалізації моторних програм різного рівня побудови ще до їх реального виконання	Оптимізація тону м'язів, забезпечення стійкості і рівноваги. Ефекти по забезпеченню умов для відновлення, відновлення, закріплення завченої дії (формування навички).
Сенсомоторний	Прості сенсомоторні реакції, реакції вибору, РДО, зорово-моторне стеження	Своєчасність реагування управління рухами в заданому інтервалі часу, темпі, ритмі	Ефект своєчасності реакцій. Скорочення латентного періоду. Ефект очікування. Ефект мінімізації просторової і тимчасової помилки. Точність відтворення тимчасових інтервалів.
Перцептивний	Окомірні завдання в плані визначення відстаней, швидкостей, прискорень рухомих об'єктів. Вибір найкоротшого маршруту руху. Маскування своїх дій.	Точність розпізнавання і визначення потрібної відстані (дистанції) і швидкості руху. Мінімізація шляху за часом. Ухилення від небезпечних зіткнень і ударів. Своєчасне перемикання на черговий рух або завдання дії.	Ефект своєчасності і точності рухів у просторі та часі. Ефект переваги у виборі маршруту з множини інших. Деякі ефекти переваги в пошуку маршрутів руху і перевірки перцептивних гіпотез.

¹ див.: Сурков Е.Н. Процессы антиципации и их организация в деятельности человека / Диссертация доктора психол. наук. – Л., 1985. – 425 с.

Рівень	Клас вирішуваних завдань	Основні критерії	Результативний ефект антиципації
Уявлень	<p>Подолання бар'єру швидкості. «Панорамне» бачення.</p>	<p>Збереження в пам'яті і актуалізація «карти місцевості» і «карти шляху».</p>	<p>Ефект збереження надійності дії. Свочасність і плановість виконання дій (координованість). Виграш у просторі та часі: звільнення від опіки партнера або супротивника. Ефект панорамного передбачення.</p>
Многочисленні	<p>Вирішення завдань проблемного типу. Планування дії. Попередження тактичної дії партнера (супротивника) в часі і просторі. Завдання управління рефлексії. Планування і організація колективних дій.</p>	<p>Вирішення завдань нестандартним способом з урахуванням несподіванок, з урахуванням сильних і слабких ланок підготовки партнера (або супротивника). Нав'язування супротивникові незручного для нього темпу дій. Створення умов для повідомлення супротивника помилкової інформації про наміри власних і партнерів.</p>	<p>Ефект попереджувального планування. Ефект інсайта. Ефект імовірнісного прогнозування. Ефект розгадування задуму. Ефект групової координації дій з попередженням дій супротивника. Ефект прогностичного розуміння (розгадування) готовності супротивника до поєдинку. Ефект самоконтролю рефлексії за успішністю реалізації тактичного задуму і успішністю планування.</p>

Таблиця 4.2. – Рівні випереджальної активності

Біофізичний рефлекторний	Біосоціальний організуючий	Образна, уявленева визначеність - передбачування	Соціальний генералізуючий	Соціальний метарівень, холістичний (цілісності) рівень
Емпіричні канали перцепції <i>Візуальний канал - передбачення на основі зору;</i> <i>Аудіальний канал - проорокування на основі слуху та мови;</i> <i>Кінстетичний канал - упередження на основі тактильності та руху;</i> <i>Густоторіальний канал - передсмакування (рос. предвкушение);</i> <i>Ольфакторний канал - на основі чуття.</i>	Емоційно-чуттєва визначеність - передчуття; Визначає біосоціальну поведінку (неусвідомлена)	Образна, уявленева визначеність - передбачування	Мовномисленева визначеність цілокладання - прогнозування Самодобудовується інтуїцією у творчому осяянні, інсайті	Узгодження суб'єктного та інтерсуб'єктного рівнів; особистості-суспільства людини-людства.
		Визначає соціокультурну поведінку (неусвідомлена, заснована на соціокультурних нормах та цінностях) Об'єктивація відбувається у культурних практиках	Визначає діяльність (усвідомлена)	Єдність: почуттів, образів, смислу та інтуїції; соціокультурної поведінки та діяльності;
			Об'єктивація здійснюється у соціальних технологіях та результатах діяльності	соціальних технологій та практик
Субсенсорний та сенсорний рівень за класифікацією Є. Суркова	Рівень перцепції за класифікацією Є. Суркова	Рівень уявленев за класифікацією Є. Суркова	Мовномисленевий рівень за класифікацією Є. Суркова	біофізичного, біосоціального і соціального рівнів.

Соціально-технологічний зміст прогнозування визначає смисл того, як ефективна діяльність від новації стає інновацією у переданому іншим суб'єктам досвіді та зберігається у соціокультурному просторі суспільства, як наукові та практичні традиції, що, у свою чергу, розвиваються разом із соціальними процесами та виводять на новий рівень соціальні технології. Соціальні технології відображують процеси об'єктивації та інституціалізації результативної діяльності. Соціальне прогнозування, у видовому значенні соціальної технології, відображує процес ідентифікації майбутнього соціальних технологій, у вирішенні нагальних та перспективних проблем суспільства надає варіанти та альтернативи розвитку, визначає часовий інтервал зміни соціального простору та суспільних відносин.

Повнота буття людини як біосоціальної сутності вимагає узгодження суб'єктності та інтерсуб'єктності, єдності особистісного та суспільного; почуттів, образів, смислу та інтуїції; рефлексивної соціокультурної поведінки та діяльності; об'єктивованих соціальних технологій та практик; біофізичного, біосоціального та соціального рівнів цілого. Людина як цілісність узгоджує свою самобутність та самостійність зі своєю приналежністю до референтних груп та масштабних спільнот у цілісності суспільства. Це є метарівень антиципації, який визначає цілісність людини у цілісності людства, у всеєдності людей у часовій модальності майбутнього.

Політичне прогнозування, як вид соціального прогнозування, визначено на мовномисленевому рівні в усвідомленні, цілепокладанні у політичній сфері, у системі взаємовідносин політичних суб'єктів, взаємозв'язках політичних інститутів, спільнот та об'єднань. До того ж, політичне прогнозування не є відокремленим від інших рівнів антиципації, оскільки має багато перетинів та ситуацій заміщення. Так, відома особлива роль у політиці Давньої Греції Дельфійського оракула, пророкування якого впливало на політичну ситуацію того часу.

Сучасні політичні технології, особливо реклама та зв'язки з громадськістю, використовують емпіричні канали антиципації у перетворенні сприйняття дійсності та в цілому людської поведінки, а тому і впливаючи на майбутнє у масовій активності. Маніпуляції стали у політиці великою спокусою для політиків, які стали відчувати себе над масою, але дійсність робить перевірку маніпуляціям і відбувається навчання політикуму та народу своєрідного «іммунітету» до маніпуляцій, здійснюється на емоційно-чуттєвому та образному рівнях антиципації, які безпосередньо пов'язані з колективним підсвідомим, з одного боку, та на холістичному рівні, – з іншого боку, спочатку мімесисі (емоційному зараженні) та поведінці, потім усвідомленні впливу та перевірки результату.

Образний рівень антиципації у політиці відображений образами, стереотипами та смислами, які стали «прописними істинами», а тому невідрефлектованими та звичними. Політичне прогнозування як антиципація на мовномисленевому рівні, як діяльність та соціальна технологія у політиці, раціонально доводить майбутнє, спираючись на минуле та сучасне, але заперечуючи презентизм як кількісну екстраполяцію минулого та сучасного.

Необхідно зауважити, що загроза презентизму та підміна прогнозування діагностикою або іншими технологіями призводить до заміщення прогнозування іншими формами антиципації. Так, незатребуваність прогнозування призводить до захоплення нераціональними антиципаціями або, взагалі, відмови від часової модальності майбутнього. Ефективність індустрії азартних ігор доводить недосконалість ненаукових антиципацій, але букмекерський бізнес доводить ефективність визначення перемоги у ставках. Так, в Україні у першому турі виборів кандидатів у Президенти букмекерські контори віддавали перевагу кандидату у Президенти України В. Ющенку.

Лише значно пізніше, досліджуючи це питання, ми з'ясували те, що прогнози в дослідженнях ринку (також відомі як «тоталізаторні ринки», «інформаційні ринки» і «ф'ючерсні ринки») мають довгу історію використання у політиці. У період після завершення американської громадянської війни і до початку Другої світової війни добре організовані тоталізаторні ринки на президентських виборах в кожному випадку правильно визначали переможця, але в 1916 р. вони також отримали успішний результат, найбільш наближений до кількісного значення виборів. Пізніше, на останніх чотирьох виборах до 2004 р., Айова Електронні Ринки (IEM) продемонструвала більшу точність результатів (з меншою похибкою відносно результатів перемоги), ніж прогнозне опитування щодо переможця президентських виборів. Останнього тижня перед виборами ці ринки передбачили акції голосування для демократичних і республіканських кандидатів з середньою абсолютною похибкою приблизно 1,5%. Заключне опитування громадської думки, яке було проведене інститутом Геллапа, відносно результату мали допустиму похибку у 2,1%.

Політичне прогнозування та соціетальне прогнозування мають відносини як частина та ціле, тому прогнозування поєднується зі стратегічним плануванням, у якому розглядаються взаємопов'язані фактори: соціальні, технологічні, економічні, екологічні та політичні (наприклад, у STEEP – аналізі) – формуються комплексні технології «форсайт» та «фароут».

Процеси заміщення реальності віртуальністю у маніпуляції рефлексорними (емпіричними каналами перцепції), емоційно-чуттєвими та образними «ерзацами» обумовлені генералізуючими цілями маніпуляції, але коректуються холістичним рівнем, який є своєрідним «запобіжником» деформації відносин «дійсність – рефлексорне, організуюче, генералізуюче відношення людей – соціетальні відносини».

Дослідження видового значення соціального прогнозування в цілому, та в політиці зокрема, потребує визначення його ефектів та методологічних принципів.

4.2. Ефекти та методологічні принципи соціального прогнозування у політиці

(Лепський М.А.)

Узагальнюючи все сказане, підкреслимо, що у найбільш загальному вигляді прогнозування – це випереджальне відображення дійсності. Здатність прогнозування є інтелектуальною діяльністю людини, однією з головних функцій людської свідомості. Основна причина, що спонукає людину займатися прогнозуванням, полягає в тому, що існують явища, майбутнє яких вона не знає, але вони мають важливе значення для рішень, що приймаються людиною сьогодні. Тому вона прагне проникнути очима розуму в майбутнє (Платон)¹.

Випереджальне відображення є необхідною, суттєвою складовою діяльності, виходячи з того, що основною її характеристикою є цілепокладання, очікуваний і передбачуваний результат. Саме тому в якості одного з основних у типології прогнозування виділяють нормативний прогноз. Цілепокладання дозволяє скоротити невизначеність у власних зусиллях, але невизначеність оточуючого світу визначає інший тип прогнозу – пошуковий.

Політичні суб'єкти більшою мірою залежать від прогнозування в ситуаціях ризику й невизначеності, в умовах кризи й нестабільності політичної системи. Політичне прогнозування спрямоване на дослідження майбутнього влади, її технологій і обмежень застосування. Тому політичне прогнозування (а раніше пророкування) під особливою увагою владних структур перебувало в минулому, перебуває зараз і, мабуть, перебуватиме в майбутньому.

У раціональному визначенні прогнозування була спроба понятійного відображення різного ступеня невизначеності майбутнього у прогнозі. Так, Е. Янча відокремлював прогноз, пророкування та антиципацію у процесі прогнозування. Прогноз (forecast) – імовірнісне твердження про майбутнє з відносно високим ступенем вірогідності. Пророкування (prediction) – аподиктичне (неімовірнісне) твердження про майбутнє, засноване на абсолютній вірогідності. Антиципація (anticipacion) – логічно сконструйована модель можливого майбутнього з допоки невизначеним рівнем вірогідності². Нині антиципація має більш широке використання, як будь-яке випереджувальне відображення людини, що значно розширило предметне коло процесів антиципації, особливо у соціально-психологічних дослідженнях. Е. Янч одним з перших порушив питання про переміщення технологій, які, власне, і дають можливість підвищити вірогідність, визначити межі можливого в «спокусах невимірної фантазії». Необхідно відзначити, що прогнозування виросло із пророкувань, на шляхах перетворення аподиктичних тверджень в імовірнісні (у межах каузальних закономірностей), у відмові від абсолютної вірогідності, заснованої на

фаталізмі майбутнього, у ствердженні волі й суб'єктності, заснованій на знанні об'єктивних закономірностей і, тому, спрямованій на досягнення високого ступеня вірогідності. У той же час вивчення достовірних прогнозів, що здійснилися, і їх технологій є основними джерелами вивчення політичного прогнозування.

Технологічне прогнозування (за визначенням Е. Янча) – це імовірна оцінка на відносно високому рівні впевненості майбутнього переміщення технології (technology transfer). Дослідницьке (або пошукове) технологічне прогнозування (exploratory technological forecasting) починається з наявного в цей момент базису знань і орієнтоване в майбутнє, тоді як при нормативному технологічному прогнозуванні (normative technological forecasting) спочатку оцінюють майбутні цілі, потреби, бажання, місії тощо, і йдуть у зворотному напрямку – до сьогодення³. Технологічне прогнозування мало піднесення та падіння, але розробка пошукових та нормативних прогнозів стала класичною, як з'ясування об'єктивних тенденцій та суб'єктивних дій, концентрації зусиль та ресурсів на вирішення проблем розвитку. Прогнозування як форма орієнтації та концентрації зусиль у майбутнє має під собою механізми впливу на дійсність, як сукупність процесів цілісності майбутнього у відносинах суб'єкт – суб'єкт – об'єктного характеру, який отримав назву «ефектів прогнозування», відображення того, як впливає прогноз на ці відносини.

У прогностичних дослідженнях важливе місце займають так звані прямі й зворотні прогностичні ефекти, які досліджували Р. Мертон (1949 р.), Т. Гордон і О. Хелмер (1960-ті рр.) і систематизував у своїй роботі В.Я. Матвієнко. Прогностичні ефекти пов'язані з реакціями на прогнози як прихильників, так і супротивників. І першим опинився під увагою ефект «пророцтв, що самовиконуються» або «ефект Едіпа».

Серед прямих прогностичних ефектів В.Я. Матвієнко виділив:

1. Прогноз, що самоорганізується, який виникає в результаті прийняття прогнозу й здійснення людьми певних дій.

2. Прогноз, що самоліквідується, який пророкує виникнення тієї або іншої соціальної форми, а в результаті дій людей вона не виникає. Цей прогноз може здобувати форму попередження.

3. Прогноз, що трансформується, означає появу після здійснюваної дії несподіваного результату.

4. Прогностичне зрушення – ефект прискорення або уповільнення прогнозу. Цей ефект вивчений в 1969 році І.В. Бестужевим-Лада й В.А. Ласточкиним у «парадоксі прогностичного зрушення», неможливості повної адекватності прогнозованих явищ їх дійсному стану в майбутньому.

5. Ефект посилення або ослаблення, аналогічний прогностичному зрушенню, але не в часовому плані, а в кількісних характеристиках. На наш погляд, до прогностичного зрушення необхідно відносити не тільки часове зрушення, але й відхилення якісних характеристик, і тільки відхилення цілісного, цільового результату їх відрізняє від трансформації прогнозу (у відносинах одиничного й загального).

6. Ефекти попередження або наслідків мають місце там, де в результаті дій людей виникає непрогнозована соціальна форма, причому або до появи очікуваного явища (ефект попередження), або після (ефект наслідку).

Виділені також зворотні прогностичні ефекти:

1) «Ефект бумеранга», коли прогноз може завдати шкоди якійсь соціальній групі, а у відповідь одержує негативну реакцію стосовно прогнозіста.

2) «Ефект активізації прогнозів» виникає при успішності прогнозів і їх користі для людей. Відповідно, актуалізується увага до цих прогнозів.

3) «Ефект нейтралізації прогнозів», пов'язаний з неточністю прогнозів і зниженням віри в них.

4) «Ефект прогностичної моди» (ефект «бедвагона» К. Шеннона): у випадку успішного прогнозу в якійсь області в неї спрямовуються інші прогнозісти та виникає ажіотаж.

5) «Прогностична паніка» виникає при моді на прогнози негативних явищ, виникає впевненість у «краху», «кризі».

6) «Прогностична сліпота» оволодіває прогнозістом, орієнтованим лише на позитивні прогнози⁴.

На наш погляд, ефект активізації прогнозу й ефект нейтралізації прогнозів є дихотомією, що вимагає свого вивчення у взаємозв'язку. Активізація прогнозу відбувається в моменти високої значимості прогнозу для прийняття рішень, але заснована на довірі, на прецеденті вдалих прогнозів, а самоліквідація – це зворотний, самоорганізуючий зв'язок, тобто реакція на неточність.

Ефекти «прогностичної моди» і «паніки» є окремими випадками активізації прогнозу й ґрунтуються на наслідуванні (мімесисі). А «ефект прогностичної сліпоти» є лише одним із проявів суб'єктивних факторів трансформації прогнозу, а саме обмеженості свідомості прогнозіста. Активізація та нейтралізація у прогнозуванні є різними за змістом, це може бути вплив прогнозу на соціальну поведінку та діяльність людей у цілісності суспільства («активізація або нейтралізація прогнозу»), а може бути активізація або нейтралізація суб'єктів прогнозування та суб'єктів споживання прогнозів, їх відносин у контексті попиту та пропозиції та конкурентного середовища. Якщо у першому випадку у активізації прогнозів досліджуються ефекти об'єктні та об'єктивовані у орієнтації суб'єктів діяльності, то у другому випадку прогностичні ефекти стосуються суб'єкт – суб'єктних відносин.

Прямі ефекти, у цілому, стосуються суб'єктного відображення об'єктних та об'єктивних процесів, тому активізація або нейтралізація прогнозів визначена результатом прогнозування як орієнтації діяльності людей у самоздійснюваному, самоліквідованому або трансформованому прогнозі. Ступінь же адекватності випереджального відображення визначається зрушенням прогнозу, його змісту та форми.

Негативним прикладом зрушення нормативного прогнозу є приклад, який наводить Нассім Ніклас Талеб, – будівництво Сіднейського оперного театру: «Австралійці створили символ епістемної самовпевненості людства. Історія його така. Передбачалося, що Сіднейський оперний театр відкриється на початку 1963 р. і витрати на будівництво складуть 7 мільйонів австралійських доларів. У результаті театр прийняв перших відвідувачів із запізненням більш ніж на десять років, і, хоча проект довелося змінити, зробивши будівлю скромнішою, будівництво обійшлося у 104 мільйони».

Зрушення прогнозу відбувається за часом – прискорення або уповільнення прогнозу, що визначене неадекватним відображенням сили процесу. Як тут не пригадати відомі «будування комунізму до 1980 року», або маодзедунський «великий стрибок», також футурологічні прогнози освоєння космосу та розвиток поселень у перші десятиліття ХХІ ст. Прискорення може відбуватись і у іншому напрямі. Так, неврахування деструктивних «ланцюгових реакцій» визначило руйнування радянської держави у 90-х рр., проте «батьки перебудови» передбачали лише реформування соціалізму. Зрушення прогнозу відбуваються за простором, оскільки прогнозування, наприклад, стратегії ведення війни Японією на Далекому Сході вивчалась відносно СРСР, та була визначена вірно, але була застосована відносно США. Викривлення прогнозу може бути у результаті переоцінки або недооцінки ресурсів. Так, під час «помаранчевої революції» навіть її організатори не очікували такої активності народу, що повірив у швидкі позитивні зміни влади, її системи. Зрушення прогнозу може відбуватись за результатом – у попередженні небажаного результату, здійсненні бажаної події або появи несподіваної події. Так, під час подій 2003-2004 рр. в Україні всі політичні суб'єкти виступили проти насильницького врегулювання ситуації, тим самим попередивши цю можливу ситуацію.

У зворотних ефектах прогнозування відображуються суб'єкт – суб'єктні процеси навколо прогнозів, як вплив суспільства й політикуму внаслідок появи прогнозу на прогнозистів, на їх свідомість та на масову свідомість людей.

Сучасний політичний аналіз і соціологія політики, як практично орієнтовані напрямки вивчення політичної сфери, все частіше активно ставляться під сумніви політиками, засобами масової інформації, організаціями громадянського суспільства. Ці сумніви пов'язані, насамперед, з більшими надіями на інструментарій політичного прогнозування, що повинен дати корисну інформацію про події, що відбуваються, і про способи досягнення перемоги в політичній боротьбі.

У той же час відбувається істотний тиск політичних «замовників» на підготовку підсумкових документів з метою використання науково обґрунтованих висновків дослідження, як політичної технології впливу на суспільну свідомість виборців. Як наслідок, теоретичні висновки піддаються «корегуванню» замовника відповідно до рекомендацій політтехнологів або, що ще гірше, виходячи з «бачення» політика. У цій ситуації на перші місця за

вагомістю виходять такі якості вченого-практика, як принциповість, об'єктивність, науковість і вірність науковим ідеалам.

«Ефект бумерангу» на прогнозистів замовниками або групами інтересів спрямований знизити довіру до прогнозу та його ризику. Прогнози суб'єктів діяльності мають вплив на ситуацію у сфері діяльнісних відносин, підвищують або знижують ризики – це «ефект впливу ризиків» від орієнтації прогнозу. Так, у червні 2011 р. з «легкої руки» німецького за походженням міжнародного рейтингового агентства Feri EuroRating Services AG та міжнародного агентства Standard & Poor's був знижений кредитний рейтинг США. Суверенний рейтинг Сполучених Штатів був знижений з AAA до AA+. Боргові зобов'язання з рейтингом AA+ вважаються зобов'язаннями високої якості з дуже низьким кредитним ризиком, але, все-таки, це вже не вищий рейтинг. Це зниження рейтингу США призвело до зниження популярності американського уряду на чолі з Бараком Обамою та похитнув позиції долара у світі, а також визначив коливання ціни на нафту та цін на міжнародних фінансових ринках.

Ефекти «моди на прогнози» та «нейтралізації прогнозів» пов'язані з відносинами попиту та пропозиції прогнозів (зацікавленості або неприйняття прогнозів, збільшення або зменшення кількості експертів-прогнозистів та напруженості конкурентної боротьби навколо майбутнього). Прогнозні ефекти мають прояви як у свідомості прогнозистів, так і у масовій свідомості.

Так, увага до прогнозування, формування «фабрик думок», підтримка «когнітивного простору» майбутнього визначає підвищення прогнозної наукової культури у рефлексії, освоєнні та «запакуванні» прогнозних смислів, цінностей та норм, у формуванні прогнозних теорій та парадигм, розвитку наукових шкіл та їх прогнозної практики, формуванні традицій.

Процес руйнування прогностичних шкіл, традицій, зневага наукових прогнозів, навпаки, призводить до заміщення формування майбутнього ненауковими антиципаціями, зниження прогностичної культури в цілому. Підвищення прогнозної культури безпосередньо пов'язане з пошуком нових прогностичних методів та технологій з метою розширення предметного поля прогнозування та покращення вірності прогнозів. Цей ефект спрямований на запобігання абсолютизації деяких успішних прогнозних технологій у нових, конкретно-історичних та політичних умовах, без визначення особливостей та суттєвої специфіки ситуації. Це може бути пов'язано з «пихатістю» та ідеалізацією можливостей прогнозування деякими відомими прогнозистами. Або, навпаки, заперечення прогнозування як такого, епатажне відношення до майбутнього може слугувати «іміджуванню» експерта або виконанню замовлення політичних груп та організацій.

З цими ефектами свідомості прогнозиста пов'язані ефекти «прогностичної сліпоти» як абсолютизації лише позитивних або негативних прогнозів та сакралізація експертів, які «віщають» незрозумілою науковою мовою. Та є віра у «священний науковий нарратив», натомість, ці експерти уникають питань про наукові принципи їх аналізу майбутнього, оскільки, часто-густо, нікому про це навіть спитати. Прогностичні ефекти

використовують у політичних технологіях впливу на масову свідомість, найбільш поширеними зворотніми ефектами прогнозування у цьому напрямі є «ефект бедвагону», катастрофізація свідомості та піднесення масової свідомості.

«Ефект бедвагону» відбиває приєднання до очікуваних переможців, а тому і концентрацію ресурсів навколо «перемагаючого варіанту майбутнього». Катастрофізація свідомості, аж до «прогностичної паніки», має механізм контрасту: коли люди втрачають перспективу розвитку та налякані, навіть невеличка перспектива або впевненість обіцянок політиків орієнтують масову свідомість. У політиці, часто-густо, використовують ефект піднесення, аж до «ефекту прогностного екстазу» від майбутнього, який застосовувався, перш за все, тоталітарними режимами у пропаганді. Також відомим є факт, що «піднесення духу» військ перед боєм є фактором перемоги, питання полягає, це є дійсним чи маніпулятивним процесом.

Але, крім суб'єктивної стійкості вченого, корисність і вірогідність політичного прогнозу забезпечується методологічними принципами, розробленими з метою підвищення вірогідності й наукової обґрунтованості, корисності й верифікованості прогнозів.

Тому актуалізується систематизація принципів політичного прогнозування.

Принцип [лат. *principium* – основа, початок] – 1) основне, вихідне положення якоїсь теорії, навчання тощо; керівна ідея, основне правило діяльності; 2) внутрішнє переконання, погляд на речі, що визначають норму поведінки; 3) основа пристрою, дії якого-небудь механізму, приладу установки⁵. Однієї семантичної констатації принципу «як основного, вихідного положення» недостатньо, оскільки необхідно виявити ті критерії, які дозволяють визначити істотні характеристики тих положень теорії, які є базовими, концептуальними. Такі характеристики визначені в діалектичній гносеології.

Саме такі характеристики стали основою дефініції «принципу» у В. Воловика: «Суттєвий, стійкий, повторюваний, внутрішній, об'єктивний і необхідний зв'язок предметів і явищ позначається поняттям закон. Форма конкретного прояву закону є закономірність. Пізнана закономірність, покладена в основу тієї або іншої діяльності, є принцип»⁶.

У діалектиці, як теорії розвитку, маємо справу з розумовою діяльністю, заснованою на двох принципах – принципі загального зв'язку й принципі розвитку. Принцип загального зв'язку ґрунтується на розумінні того, що вся доступна нам реальність є сукупністю предметів і явищ, що перебувають у найрізноманітніших відносинах, зв'язках один з одним. Принцип розвитку випливає з того, що матерії властивий абсолютний рух і відносний спокій. Цей принцип вимагає, щоб вивчення об'єкта здійснювалося в безперервному русі, зміні, розвитку. При цьому розвиток розуміється як рух від нижчого до вищого, від простого до складного⁷. Будь-яка наука має власну систему дослідницьких принципів, якими зобов'язаний керуватися вчений для

Таблиця 4.3. – Ефекти прогнозування

Прямі ефекти прогнозування		
Активізація – нейтралізація прогнозів	Самоорганізація (самоздійснення) прогнозу	У результаті прийняття прогнозу та здійснення певних дій людьми
	Самоліквідація прогнозу	
	Трансформація прогнозу (зміна змісту, форми, поява несподіваного результату)	
Зрушення прогнозу	За часом: – прискорення; – уповільнення прогнозу	Неадекватне відображення сили процесу
	За простором: – збільшення поля та рівня прогнозу; – зменшення поля та рівня прогнозу.	Неадекватне відображення масштабу процесу
	За ресурсами: – посилення; – послаблення прогнозу.	Неадекватне відображення ресурсних можливостей
	За результатом: – попередження небажаної події; – здійснення бажаної події; – поява неочікуваної події.	Відображення співвідношення: керовані – некеровані фактори у цілепокладанні
Зворотні ефекти прогнозування		
Активізація – нейтралізація суб'єктів прогнозування та суб'єктів споживання	«ефект бумеранга» на конкретного суб'єкта прогнозування	Вплив замовника на прогнозиста, Вплив групи інтересів на прогнозиста та прогноз (при загрозі їх діяльності)
	«ефект впливу ризиків» від орієнтації прогнозу	Визначення ризику впливу прогнозистів на сферу діяльності замовника та групи інтересів
	«Мода на прогноз»: – актуалізація уваги людей до прогнозу; – ажітаж (збільшення прогнозистів) у прогнозуванні; – підвищення конкуренції у прогнозуванні.	Підвищення попиту на прогнозування. Підвищення пропозиції прогнозування. Напруженість та конкурентна боротьба за клієнта прогнозування.
	– «ефект нейтралізації прогнозів» при неточності прогнозування; – деактуалізація уваги та зниження довіри людей до прогнозу; – скорочення прогнозистів у прогнозуванні; – зниження або підвищення конкуренції у прогнозуванні.	Зниження попиту на прогнозування. Зниження пропозиції прогнозування. Зменшення або збільшення напруженості конкурентної боротьби за клієнта прогнозування.

Прогнозна свідомість	Підвищення прогнозової наукової культури прогнозування.	Рефлексія, освоєння та «запакування» прогностичних смислів, цінностей, норм у наукову традицію.
	Зниження прогнозової культури до ненаукових антиципацій.	Дераціоналізація прогнозування, відмова від наукових принципів та підходів, смислів та цінностей у визначенні майбутнього.
	Пошук нових технологій прогнозування	Спрямування прогнозової діяльності на інноваційні методи та технології.
	«Ефект прогнозової сліпоти»	Абсолютизація тільки позитивного або тільки негативного прогнозу.
	Абсолютизація успішних прогнозних технологій	Абсолютизація відомих методів прогнозування, без з'ясування поля можливостей та обмежень, заперечення предметного поля інших методів прогнозування.
	Ідеалізація можливостей прогнозування	Надмірний оптимізм відносно можливостей та результатів прогнозування.
	Заперечення можливостей прогнозування	Надмірний песимізм відносно можливостей та результатів прогнозування
	Сакралізація експертів-прогнозистів	Абсолютизація думки експертів, без з'ясування наукових основ прогнозування та визначення його меж та горизонтів.
Масова свідомість	«Ефект бєдвагону»	Концентрація ресурсів навколо очікуваних переможців, приєднання до «переможця»
	Катастрофізація свідомості (аж до «прогнозової паніки»)	Захоплення та віра у негативні та катастрофічні прогнози.
	Піднесення масової свідомості (аж до «ефекту прогнозного екстазу»)	Захоплення та віра у позитивні прогнози

досягнення позитивного результату. Вони виникають у процесі творчого освоєння об'єктивної реальності⁸. Альберт Ейнштейн відзначав, що «для застосування свого методу теоретик в якості фундаменту має потребу в деяких загальних припущеннях, так званих принципах, виходячи з яких він може вивести наслідки». При цьому «не існує методу, який можна було б вивчити й систематично застосовувати для досягнення мети. Дослідник повинен скоріше вивідати у природи чітко сформульовані загальні принципи, що відображають певні загальні риси сукупності, безлічі експериментально встановлених фактів»⁹.

Установлення закономірностей випереджального пізнання вимагає пошуку принципів, що поєднують прогнозування з усіма формами наукового пізнання, відображають особливості цього виду пізнавального процесу. Співвідношення прогностичного й історичного знання безпосередньо

пов'язане з виявленням часової специфіки минулого, сьогодення й майбутнього в процесі формування соціальної перспективи таких галузей знання, як історія, соціологія й прогностика. При цьому застосування знань формування соціальної перспективи в аналізі минулого є вивченням одержаного результату *принципу соціальної перспективи в історії*. Одержання знання про формування соціальної перспективи в сьогоденні (в актуальних подіях і процесах для сучасного суспільства) має евристичне значення для існуючих і діючих соціальних суб'єктів (як у соціології, так і соціальному управлінні, соціальній психології й педагогіці, а також у соціальній філософії). Вивчення потенцій і можливостей, бажаної перспективи здійснює не тільки випереджальне відображення соціального пізнання, але цілеорієнтує і цілепокладає діяльність соціальних суб'єктів. При цьому не будь-яка можливість стає закономірною, оскільки існують суб'єктивні перекручування як пізнання, так і діяльності, у деформації соціальної перспективи або формуванні соціального опору, що корегує свавілля, як відображення об'єктивності соціальних процесів.

Оскільки мета будь-якого пізнання – одержання об'єктивно-істинних знань, то історичне пізнання обов'язково має відповідати за своїм змістом принципу об'єктивності. Однак дотримання цього принципу повинно враховувати особливість предмета історичного вивчення, а саме те, що він розвивається в часі й просторі. Це передбачає застосування, на рівні з принципом об'єктивності, принципу історизму. Специфіка суб'єктно-об'єктних відносин обумовлює застосування принципу ціннісного підходу¹⁰.

Світоглядне значення принципу історизму полягає, насамперед, в обґрунтуванні глибинного зв'язку часів, обумовленості сьогодення й майбутнього історичним минулим. Історизм як спосіб мислення тісно пов'язаний з історизмом як принципом історичного пізнання. Останній вимагає вивчення будь-якого явища історії в його генезі й розвитку, конкретно-історичній обумовленості й індивідуальності (особистість, народ, епоха, рух і навіть людство). Принцип історизму є втіленням ідеї розвитку, як вивчення індивідуальності в її генезі, становленні й розкритті свого призначення, взаємозв'язку з іншими¹¹. Принцип об'єктивності в марксистській теорії відображення передбачає під об'єктивністю відтворення об'єкта таким, яким він існує сам по собі, поза і незалежно від людини та її свідомості¹².

За твердженням М.Вебера, об'єктивність пізнання в сфері соціальних наук характеризується тим, що емпірично дане завжди співвідноситься із ціннісними ідеями, тільки й утворюючими пізнавальну цінність зазначених наук, що дозволяють зрозуміти значимість цього пізнання, але не здатні бути доказом їх значимості, яке не може бути дане емпірично. Життя в його ірраціональній дійсності й можливих значеннях, що містяться в ньому, невичерпне, тому конкретні форми віднесення до цінності не можуть бути постійними: вони підвладні безперервній зміні, що зникає в темному майбутньому людської культури¹³.

У визначенні специфіки методологічних принципів соціального пізнання, на наш погляд, переконливою є позиція Ю. Сурміна і М. Туленкова. Методологічні принципи соціального пізнання відрізняються певною якісною специфікою, що впливає з особливостей соціальних об'єктів, процедур, актів і технології соціального пізнання. По-перше, методологічні принципи соціального пізнання залежать не лише від наукових революцій і пізнавальних процесів, але й від соціальних революцій, історичних епох і соціальних процесів, що відбуваються в них. Соціальні фактори істотно перетворюють принципи соціального пізнання й моделюють їх. По-друге, методологічні принципи соціального пізнання, порівняно з принципами природничого пізнання, менш жорсткі й надають перевагу орієнтації на з'ясування якісних характеристик соціальних об'єктів. По-третє, методологічні принципи соціального пізнання більшою мірою підвладні впливу ідеологічних доктрин. На рівні принципів повинна забезпечуватися, насамперед, незалежність соціологічної науки від ідеології¹⁴.

Саме рішенням зазначених раніше вимог до методологічних принципів соціального пізнання слугують принципи об'єктивності, історизму й ціннісного підходу. Ціннісний принцип наукового пізнання виходить із того, що в процесі вивчення соціальної дійсності проводиться науково-пізнавальний (логічний) і ціннісно-орієнтований аналіз. Цінність розглядається як елемент культурного й загальнолюдського, найважливіша гносеологічна функція оцінних суджень полягає в співвіднесенні об'єкта пізнання (минулого в історії й майбутнього в прогнозуванні) як суттєвого явища для сьогодення. Оцінка соціально-значимої діяльності й проблематики сприяє формуванню найважливіших ціннісних орієнтацій суб'єкта в навколишньому світі.

В. Жуков і Б. Краснов виділяють два аспекти прогнозування: «провісницький, що має на увазі опис можливих або бажаних перспектив, станів, рішень, і передвказівний, що передбачає власне вирішення цих проблем, використання інформації про майбутнє в цілеспрямованій діяльності. Отже, в проблемі прогнозування можна виділити дві сторони: теоретико-пізнавальну й управлінську, пов'язану з можливістю ухвалення рішення на основі прогностичного знання»¹⁵.

Специфіка вивчення майбутнього як можливості визначає серйозну відмінність історичного, ретроспективного пізнання й прогностичного, перспективного дослідження. Історичні дослідження дозволяють розкрити закономірності й результати суспільної практики, що здійснилася, а перспективні – забезпечують майбутню діяльність у визначенні диспозиції стосовно майбутнього (у пошуковому, дослідницькому прогнозі) і передвказання (у нормативному, діяльнісно-орієнтованому прогнозі). Отже, одним із найважливіших принципів прогностичного пізнання є діяльнісний підхід. Об'єктивний, ціннісний, діяльнісний принципи й принцип розвитку реалізуються в гносеологічному, аксіологічному, праксеологічному, а також у єдності ретроспективного й перспективного принципів у прогнозуванні.

Принципи об'єктивності, розвитку й ціннісної орієнтації відображають істотні закономірності і в пошуковому, і у нормативному прогнозуванні. Але в той же час, поряд із принципом розвитку, домінуючим у пошуковому прогнозі, є принцип об'єктивності, а в нормативному – принцип ціннісної орієнтації. У пошуковому прогнозі пріоритет віддається дослідженню саморозвитку об'єкта прогнозування, а в нормативному здійснюється пошук можливостей ефективної діяльності суб'єкта з урахуванням розвитку об'єктивних умов.

Діяльнісний принцип характеризує прогнозування як важливу соціальну технологію, оскільки проблематика прогнозування формувалася, починаючи з класичної школи менеджменту, як одна з найважливіших функцій управління, поряд із плануванням, організацією, координацією, контролем тощо, аж до базових робіт з технологічного прогнозування Е. Янча і Дж. Мартіно.

Е. Янч пов'язував гносеологічну обґрунтованість прогнозу в праксеологічному контексті визначення етапу в життєвому циклі інновацій, у тому числі й соціальних. Він виділив вісім основних рівнів технологій у здійсненні прогресу. При цьому кожний непарний етап пов'язаний доцентровими (а парний – з відцентровими) горизонтальними переміщеннями технологій. У вертикальному напрямку технології проходять етапи: 1 – наукових ресурсів, 2 – технологічних ресурсів, 3 – елементарних технологій, 4 – функціональних технологічних систем, 5 – застосування, 6 – навколишнього середовища, 7 – соціальних систем, 8 – суспільства. Як приклад наводиться таке переміщення: емпіричне постулювання якоїсь наукової теорії, «запліднення» іншого фундаментального технологічного дослідження, злиття відособлених технологій, поширення існуючих технологій, потреба в допоміжних або підтримуючих системах, «вторгнення» інших галузей, програми технічної допомоги для країн, що розвиваються, етичні обмеження, що накладаються на соціальні цілі¹⁶.

Технологічне прогнозування засноване на закономірності життєвого циклу технологічної інновації, що здійснюється в діяльності різних соціальних суб'єктів у різних галузях наукового знання й практики, здійснюється за допомогою самоорганізації в їх взаємодії. Саме знання закономірностей виявлення поля диспозицій соціальних суб'єктів забезпечують необхідну основу для прогнозування як пошукового, так і нормативного.

На відміну від Е. Янча, що не сумнівається у вірогідності прогнозних знань, Дж. Мартіно критично ставиться до застосування критерію вірогідності прогнозу. На його думку, використання критерію вірогідності в пошуку найкращого рішення зіштовхується з двома обставинами, що перешкоджають застосуванню цього критерію для оцінки технологічного прогнозу. Перша обставина, що має, однак, менше значення, полягає в тому, що він не дає нам способу оцінки якості прогнозу до настання цієї події. Друга, і найважливіша за значенням, обставина полягає в тому, що в цьому випадку ігнорується метод, за допомогою якого прогнози використовуються

для прийняття рішень (в ситуаціях керованих і некерованих умов, у дії прогнозів, що «самоздійснюються» і «самознищуються». Корисність прогнозу для цілей прийняття рішень залежить від обґрунтованості використовуваної в прогнозі логічної структури й ступеня використання наявної інформації¹⁷.

На думку Дж. Мартіно, необхідність прогнозування пов'язана, насамперед, із вадами його можливих альтернатив:

- «відсутність прогнозу» – рішення, націлене на короткий період часу і в незначних змінах умов та технологій;

- принцип «може трапитися все, що завгодно», себто ствердження нездатності «впливати на майбутнє в необхідному напрямку», бездіяльність у цьому випадку означає націленість на невдачу;

- принцип «славетне минуле», суть якого полягає в ігноруванні майбутнього, обмеженні майбутнього минулими стратегіями й рішеннями, останні перетворюються з інструмента розвитку в «музейний експонат»;

- принцип «рішучі дії», що заснований на припущенні, що керівники будуть мати час для прийняття ефективних рішень після настання кризової ситуації;

- прогнозування за допомогою «генія» визначає перевагу в підготовці прогнозу інтуїтивних методів прийняття рішення¹⁸.

Як небажана альтернатива науково обґрунтованим прогнозам розглядаються псевдопрогнози. Так, В. Матвієнко основним завданням методологічних і методичних прогностичних принципів визначає необхідність відрізнити прогнози від псевдопрогнозів. В якості основних він виділяє методологічні прогностичні принципи: 1) оптимізму, 2) майбутнього, 3) актуалізму. Принцип оптимізму в прогностиці впливає з принципу історичного оптимізму, що лежить в основі гуманістичного сприйняття світу. Прогностичний оптимізм – це впевненість у тому, що прогностика здатна допомогти людям зробити своє життя кращим. Принцип майбутнього – це підхід, відповідно до якого кожне явище варто розглядати з точки зору його майбутнього, присутнього в сьогоденні. Актуалізм припускає турботу про людей, що живуть нині. Відповідно, псевдопрогнози позбавляють сьогодення майбутнього, механічно переносять туди існуючі недоліки, ігноруючи соціальний прогрес, майбутнє розглядається як фактор, якому має підкорятися або вже підкоряється сьогодення. «Псевдопрогнози методологічно базуються на принципах: (1) безвихідного песимізму, (2) збереження сьогодення, (3) «футурошоку». Відповідно до першого принципу, неможливо вирішити існуючі соціальні проблеми. Другий принцип свідчить про прагнення законсервувати сьогодення. Посилання на «футурошок» – це обвинувачення майбутнього у тому, що воно породжує існуючі проблеми»¹⁹.

У цій концепції непогодженою лишається проблема актуалізму і фактора майбутнього. Турбота про справжнє покоління й вирішення нагальних проблем є найважливішим принципом акумуляції соціальної енергії за допомогою оптимізму, але фактор майбутнього як збереження

невідтворюваних ресурсів для майбутнього за допомогою песимізму обмежує свавілля діючих соціальних суб'єктів. За допомогою песимізму й ствердження цінності в майбутньому позачасових цінностей формуються прогнози попередження, але це діючий песимізм (а не слабодухість й безвідповідальність), що перебуває в діалектичному взаємозв'язку з оптимізмом стосовно майбутнього. Тому фактори майбутнього й актуалізму для сьогодення реалізуються через принцип соціальної перспективи у взаємозв'язку оптимізму й песимізму.

Специфіка прогнозування полягає саме в імовірнісному характері науково обґрунтованих висновків, орієнтованих на забезпечення ефективних рішень.

Прогнозування, як вид соціальної технології, ґрунтується на діяльнісному підході, що встановлює детермінацію майбутнього закономірними зусиллями людей, а найважливішим джерелом соціальних змін є взаємодія соціальних суб'єктів. Отже, для соціального прогнозування в якості родових виступають принципи соціальних технологій.

Ю. Сурмін і М. Туленков виділяють дві групи принципів соціальних технологій. Перша група принципів визначає окремі етапи життя соціальних технологій (принципи проектування й конструювання, принципи перевірки й впровадження, що регулюють процеси легітимації технологій, і принципи функціонування). Друга група характеризує зміст (будову) технологій з двома основними видами: принципи побудови соціуму й власне принципи технологій. У принципах побудови соціальних технологій вони виділили 13 принципів (ефективності й оптимальності; цілепокладання; системності, синергізму; саморозвитку; межі й кардинальності; реалізму; гуманізму; стійкого розвитку; проблемності; надійності; інноваційності; обґрунтованого використання передового досвіду)²⁰.

У цій досить повній системі присутня несинтезованість принципів, оскільки наявні в якості рівнопокладених принципи різних рівнів. Так, у діяльнісному підході фундаментальною характеристикою є цілепокладання, а оптимальність і ефективність є критеріальними характеристиками цілепокладання, в якому ефективність визначає співвідношення соціального ефекту в співвідношенні на витрати, а оптимальність – досягнення максимального ефекту за цільовою функцією. Отже, оптимальність і ефективність є уточнюючими принципами стосовно цілепокладання, як і принцип проблемності відображає обумовлюючі обставини цілепокладання. Подібно до цього необхідно відзначити, що стійкий розвиток також характеризує процес інституціоналізації діяльності, спрямованої на прогрес людського розвитку або ефективного використання керованих факторів. Принципи межі й кардинальності також є складовими процесу й результату керованого розвитку. Принцип саморозвитку, навпроти, визначає закономірність пізнання некерованих об'єктивних факторів, що уточнюється принципом синергізму. Необхідно підкреслити той факт, що принцип надійності є відбиттям однієї з основних властивостей складних систем (поряд з безпекою, живучістю, гнучкістю, адаптивністю тощо²¹), а

обґрунтоване використання передового досвіду – це один з етапів «переміщення» інновації як технології (що переконливо досліджували Е. Янч і Дж. Мартіно).

Принципи побудови соціальних технологій, за своєю суттю, є методичними принципами, які відповідно до природи технології, «розгортаються в деяку систему методів, що дозволяють одержати конкретне знання»²². У нашому випадку мова йде про досягнення передбачуваного результату за допомогою технології. Для прогнозування цим результатом є одержання знання, за допомогою якого соціальний суб'єкт приймає рішення в умовах невизначеності, усвідомлення джерел і специфіки невизначеності, скорочення її меж, визначення вектора руху в майбутнє.

Висунення десятків програм розвитку суспільства, в кінцевому підсумку, служить відповіддю на запитання: Яким буде світ? Хто ми й де ми? Куди ми йдемо (цілі)? Як туди потрапити (план)?²³. В. Жуков і Б. Краснов праві, коли стверджують, що «об'єктивна основа прогнозування політичних подій полягає в тому, що їх майбутнє закладене в сьогодні, але тільки в можливості; нове міститься в старому (минулому), але знов-таки тільки в можливості. Можливість існує об'єктивно в самій дійсності як прихована тенденція її подальшого розвитку. Отже, іншого шляху для прогнозування майбутнього немає, крім пізнання реальної дійсності, точніше, пізнання можливостей, тенденцій, закладених у справжньому стані політичної системи»²⁴.

Методологічні принципи реалізуються через методичні принципи, що забезпечують прогнозування, науково обґрунтовані принципи реалізуються через принципи «мистецтва застосування» на практиці. Стосовно прогнозування методичні принципи були обґрунтовані в «Робочій книзі з прогнозування», що пропонує принципи: 1) системності, 2) погодженості, 3) варіантності, 4) безперервності (прогностичного дослідницького супроводу розвитку об'єкта), 5) верифікованості (визначення точності, вірогідності й обґрунтованості прогнозу) і 6) рентабельності прогнозування (підвищення економічної ефективності прогнозу)²⁵. Саме методичні принципи відображають специфіку побудови соціальної технології, технологічної сторони дослідження. Тому основними принципами виступають системність (іноді комплексність), синергізм (і пов'язані із синергією варіативність та варіантність), безперервність і послідовність (іноді алгоритмічність соціальної технології).

На думку В. Матвієнко, псевдопрогнози можна відмежувати від прогнозів на основі наступних методичних прогностичних принципів: 1) обґрунтованості прогнозу, 2) безперервності прогнозу, 3) активності прогнозу. Принцип обґрунтованості прогнозу полягає в тому, що прогноз повинен бути побудований за допомогою певної дослідницької процедури (алгоритму) на основі інформації про минуле й сьогодні. Прогноз повинен мати основу – базовий період, за даними якого установлена екстраполяційна закономірність. Принцип безперервності прогнозу вимагає, щоб прогноз надавав інформацію не лише на якусь мить часу в майбутньому, але й на

більш близький момент усередині інтервалу, охоплюваного прогнозом. Безперервність прогнозу наочно проявляється у випадку екстраполяції плавних кількісних закономірностей. Завдяки властивості безперервності прогноз щороку (або ще частіше) дозволяє проводити порівняння з дійсністю²⁶.

Методологічний принцип об'єктивності розгортається на методичному рівні в принципах системності, синергізму, об'єктно-орієнтованому діяльнісному підході, інноваційності, науковій обґрунтованості й вірогідності (верифікованості). Принцип розвитку втілюється на методичному рівні в принципах стійкого розвитку й саморозвитку, діалектичної єдності ретроспективного і перспективного, безперервності й послідовності. Принцип ціннісної орієнтації здійснюється за допомогою принципів гуманізму (людиноцентристського підходу в соціальних технологіях в цілому й у прогнозуванні зокрема), принципу реалізму (що заперечує утопізм і псевдопрогнози), принципу соціальної перспективи в діалектичній єдності оптимізму й песимізму, принципу єдності актуального й потенційного (взаємозв'язку актуалізму й фактора майбутнього в практичній діяльності), цільової орієнтації на місію прогнозування (принцип корисності прогнозу).

Специфіка політичного прогнозування уточнюється за допомогою об'єкта й предмета. «Одним з важливих напрямків прогнозування суспільного розвитку є політичне прогнозування, об'єктом якого виступає політика (внутрішня і зовнішня), а предметом – пізнання можливих станів політичних подій, явищ, процесів»²⁷. До предмету політичного прогнозування включені суб'єкти політичної діяльності, держава, громадянське суспільство, класи, соціальні прошарки, партії, політичні лідери; соціальні, економічні й культурні стейкхолдери, що здійснюють прямий або непрямий вплив на політику; об'єкти політики – зовнішні і внутрішні, соціум і держава, міжнародне і внутрішнє становище (ситуації й події), сфери життєдіяльності суспільства, цілі й засоби досягнення цілей, політичні інститути, взаємозв'язки, відносини, режими й організаційні процеси (процес прийняття політичних рішень, політичні комунікації, політичний стиль, влада й вплив, управління політичним конфліктом).

Таким чином, принцип – це філософська категорія, що відбиває пізнану закономірність, покладену в основу тієї або іншої діяльності, що являє собою основне, вихідне положення якої-небудь теорії, навчання. Принциповою, методологічною основою прогнозування є матеріалістична гносеологія, що затверджує пізнаваність об'єктивного світу, що ґрунтується на діалектиці, як теорії розвитку, у розумовій діяльності, що втілює принципи загального зв'язку й розвитку.

Прогнозування, місією якого є вивчення потенцій і можливостей, бажаної перспективи здійснює не тільки випереджальне відображення соціального пізнання, але цілеорієнтує і цілепокладає діяльність соціальних суб'єктів. Тому прогнозування як вид соціального пізнання втілює випереджальне відображення розвитку соціальної дійсності. Цей процес

ґрунтується на загальних для соціального пізнання принципах: об'єктивності (відтворення об'єкта таким, яким він існує сам по собі, поза і незалежно від людини і її свідомості), розвитку (вивчення загального, особливого й конкретного об'єкта прогнозування в його генезисі, становленні й розкритті свого призначення, взаємозв'язку з іншими об'єктами), ціннісної орієнтації (що відображає специфіку суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних відносин соціальної практики). Одним з найважливіших принципів прогностичного пізнання є діяльнісний підхід, що забезпечує майбутню діяльність у визначенні диспозиції стосовно майбутнього (у пошуковому прогнозі) і передукання (нормативному, діяльнісно-орієнтованому прогнозі). Об'єктивний, ціннісний, діяльнісний принципи й принцип розвитку реалізуються в гносеологічному, аксеологічному, праксеологічному, а також у єдності ретроспективного й перспективного принципів у прогнозуванні. При цьому поряд із принципом розвитку домінуючим в пошуковому прогнозі є принцип об'єктивності, а в нормативному – принцип ціннісної орієнтації, оскільки в пошуковому прогнозі пріоритет надається дослідженню саморозвитку об'єкта прогнозування, а в нормативному здійснюється пошук можливостей ефективної діяльності суб'єкта з урахуванням розвитку об'єктивних умов.

Діяльнісний принцип характеризує прогнозування як важливу соціальну технологію, засновану на знанні закономірності життєвого циклу технологічної інновації, що здійснюється в діяльності різних соціальних суб'єктів у різних галузях наукового знання й практики, здійснюється за допомогою самоорганізації в їхній взаємодії.

Систематизація принципів соціального пізнання й соціальних технологій як перетин родової сутності у видовій специфіці прогнозування дозволяє визначити взаємозалежність методологічного й методичного рівнів принципів прогнозування.

Методологічні принципи розгортаються на методичному рівні, що визначає побудову соціальних технологій: об'єктивність реалізується в принципах системності, синергізму, об'єктно орієнтованому діяльнісному підході, інноваційності, науковій обґрунтованості й вірогідності (верифікованості); розвиток втілюється в принципах стійкого розвитку й саморозвитку, діалектичного єдності ретроспективного і перспективного, безперервності й послідовності; ціннісної орієнтації здійснюється за допомогою принципів гуманізму, реалізму, соціальної перспективи в діалектичній єдності оптимізму й песимізму, єдності актуального й потенційного, принципі корисності прогнозу.

4.3. Типологія прогнозів та класифікація методів прогнозування у політиці (Лепський М.А.)

Типологія в цілому, і прогнози не є винятком, ґрунтується на визначенні базових критеріїв диференціації, які, з одного боку, спрямовують методологічний вектор наукових переваг дослідження, формують систему тих парадигмальних координат, у яких здійснюється наукова рекогносцировка. З іншого боку, у типології відбувається прихована стандартизація досліджень, яка сама по собі є унормуванням наукової діяльності та когнітивно тиражує контури наукового світосприйняття. Боротьба за впровадження власних типологій, стандартів стає боротьбою за домінування наукових парадигм, але це є обґрунтованим, якщо парадигма відображує закономірності соціального розвитку, а диференціація характеристик слугує дослідженню особливостей їх розгортання. До того ж, сутність феноменів розвивається разом з соціальним розвитком, що у епістемологічних дослідженнях визначається сходженням від сутності першого порядку до сутності другого порядку і так далі.

Виміром дієвості критеріїв визначення типології є практика, відображення дієвості та результативності наукової діяльності у обраних парадигмальних координатах, можливості застосування у ній закономірностей у якості принципів здійснення. Типологія прогнозів на якийсь час «завмерла», стала «класичною» і при цьому майже не дієвою, її практична спрямованість та «дієздатність» залишилась не в усіх типах прогнозів. Мова йде про те, що «класична» типологія прогнозів була спрямована на визначення найбільш загальних відмінностей, які дозволяють уточнити особливе в тих або інших сферах діяльності, ідентифікуючи типове як цієї сфери, так і прогнозу в даній сфері. Критеріями цієї типовості виступають визначеність сфери життєдіяльності, її просторовий характер, і лише потім час випередження тощо. Визначення типовості як такої не є самоціллю для прогнозів, оскільки типологія повинна направляти дослідника на виявлення специфіки сфери прогнозування через систему методів прогнозування, адекватних цій сфері діяльності людини, але прогнозування за визначенням має часову домінацію у цих сферах.

Найбільш загальна типологія прогнозування була зроблена в «Робочій книзі з прогнозування»¹ і є основною в роботах І. Бестужева-Лади, Г. Наместнікової², В. Матвієнко³. Найбільш загальними в типології є розмежування на природознавчі, науково-технічні й суспільствознавчі прогнози (В. Матвієнко два останніх поєднує в соціальні прогнози).

До першого виду відносяться прогнози:

1) метеорологічні (погоди, повітряних потоків й інших атмосферних явищ); 2) гідрологічні (морських хвилювань, режиму стоку вод, паводків, цунамі, штормів, замерзання й розкриття акваторії та інших гідросферних

явищ); 3) геологічні (покладів корисних копалин, землетрусів, лавин й інших літосферних явищ); 4) біологічні (урожайності, захворюваності й інших явищ у рослинному й тваринному світі); 5) медико-біологічні (епізоотія і хвороби людини); 6) науково-технічні у вузькому значенні або, як їх ще називають, технологічні, інженерні (стани матеріалів і режиму роботи механізмів, машин, електронної апаратури, всіх явищ техносфери); 7) космологічні (стани й рухи небесних тіл, газів, випромінювань, всіх явищ космосфери); 8) фізико-хімічні прогнози явищ мікросвіту.

Науково-технічні в широкому значенні або, як їх ще називають, наукознавчі й технікознавчі прогнози, точніше – прогнози розвитку науково-технічного прогресу, досліджують науку як соціальне явище; її структуру, перспективність різних напрямків дослідження; перспективи розвитку наукових кадрів і установ; техніки як соціального явища (система «людина – машина»), себто керованих аспектів науково-технічного прогресу в промисловості, будівництві, міському й сільському господарстві, транспорті й зв'язку, включаючи систему інформації.

До суспільствознавчих прогнозів були віднесені:

1) соціально-медичні (охорони здоров'я, включаючи фізичну культуру й спорт); 2) соціально-географічні (перспектив подальшого освоєння земної поверхні, включаючи світовий океан); 3) соціально-екологічні (перспектив збереження рівноваги між станом природного середовища й життєдіяльністю суспільства); 4) соціально-космічні (перспектив подальшого освоєння космосу); 5) економічні (перспектив розвитку промислово-економічного комплексу); 6) власне соціальні або соціологічні (у вузькому значенні поняття «соціальне»); 7) психологічні (особистості, її поведінки, діяльності й т.п.); 8) демографічні (росту, статевовікової структури, міграції населення); 9) філолого-етнографічні (розвитку мови, писемності, особистих імен, національних традицій, вдач, звичаїв); 10) архітектурно-містобудівні (соціальних аспектів розселення, розвитку міста й села, житла, взагалі населеного середовища); 11) освітньо-педагогічні (виховання й навчання, розвитку кадрів і установ у галузі освіти – від дитячих ясел і садів до університетів і аспірантури, включаючи систему підвищення кваліфікації); 12) культурно-естетичні (матеріально-технічної бази мистецтва, літератури, всієї культури, художньої інформації, розвитку кадрів і закладів культури – преси й поліграфії, радіо й телебачення, кіно й театру, музеїв і парків, бібліотек, клубів, пам'ятників культури й т.д.); 13) державно-правові, або юридичні (розвитку держави й законодавства, права й кримінології, взагалі правових відносин); 14) внутрішньополітичні (внутрішньої політики своєї та інших країн); 15) зовнішньополітичні (зовнішньої політики своєї та інших країн, міжнародних відносин у цілому); 16) військові (військово-технічні, військово-економічні, військово-політичні, воєнно-стратегічні, військово-тактичні, військово-організаційні прогнози розвитку військової справи)⁴.

Необхідно відзначити, що класифікація, яка стала класичною, з невеликими модифікаціями В. Матвієнко, не цілком задовольняє галузеве прогнозування.

Суспільствознавчі прогнози, на практиці так і не набули такого розгалуженого галузевого розвитку «класичної класифікації». Ця галузева відокремленість визначала лише приналежність прогнозування до сфер суспільної діяльності, але під час кризового суспільства низка наукових досліджень у галузях знань була знищена або стиснута деінституціалізацією та відсутністю фінансування. На етапі суспільного виживання інститути прогнозування та проектування майбутнього часто-густо першими знаходяться під тиском руйнування, як неперіоритетні. Але не лише умови кризи визначають систематизацію галузей у комплекси прогнозування, а й специфіка динаміки, темп розвитку, зі своїм різним за часом життєвим циклом та можливістю їх збою. Різними за темпоральністю можуть бути фундаментальні та прикладні дослідження у окремих галузях прогнозування, що визначають рівень та обсяг керованих процесів у тій або іншій сфері. Саме тому просторова, галузева вимірність досліджень повинна уточнюватись часовою модальністю та навпаки. Найбільш важливим фактором систематизації та комплексування є пов'язаність різних галузей у суспільній цілісності. Тому, якщо умови кризи визначили домінування одних галузей та стиснення інших, то вихід з системної кризи визначає відтворення системоутворюючих зв'язків та встановлення балансу розвитку між ними у суспільстві.

Практична орієнтація стає визначальною, і це має відображення в етапах здійснення прогнозування (на етапі визначення цілей та завдань, предметності прогнозу та його прогнозного фону, тих галузей прогнозування, які детермінують об'єкт прогнозування), отже, поступово формується об'єднання галузей у комплекси прогнозування за *предметом* соціального прогнозування.

Так, перший комплекс, визначений галузями відносин суспільства зі своїм природним середовищем, складається з соціально-екологічних, соціально-географічних та соціально-космічних прогнозів.

Другий комплекс об'єднує сфери відтворення якості життя та відтворення людини. Соціально-медична сфера визначає прогнози стосовно відтворення та розвитку соціобіологічного життя людини, її здоров'я. Психологічні прогнозні дослідження визначають відтворення та розвиток психічного здоров'я людини, спільнот, суспільства, їх поведінки, діяльності, та активності. Демографічні прогнози визначають закономірності та тенденції руху соціальної матерії, міграції людей та зміни соціально-демографічної структури суспільства, факторів, які визначають антропопопулю.

Освітньо-педагогічні, філолого-етнографічні, культурно-естетичні сфери прогнозування визначають процеси соціального та культурного відтворення та виробництва людини, визначення її соціалізації та соціокультурних ідентифікацій, та соціальних спільнот. Архітектурно-містобудівні прогнози, на наш погляд, потрібно розширити до визначення інфраструктурно-будівних прогнозів, які досліджують формування та розвиток інфраструктурних умов буденного життя людей, з обов'язковим

врахуванням структури «селище – село – містечко – місто» та шляхи сполучень й життєзабезпечення (газоводів, електрифікації, водозабезпечення).

У цю ж групу необхідно додати побутову та дозвіллеві сфери прогнозування, які часто-густо є предметами маркетингових прогностичних досліджень.

Третя група визначається цілісністю, холістичністю, факторами відтворення та розвитку суспільства, його топіки, структури, інституцій та системи суспільних відносин, поєднання людей та спільнот у органічну цілісність. До неї входять соціальні, економічні, державно-правові, політичні, військові та духовно-культурні прогнози. До цих прогнозів після робіт Е. Тоффлера, Зб. Бжезинського, О. Панаріна стали відноситись і глобальні прогнози, які відображують становлення метасистемної, глобальної цілісності світової цивілізації.

Необхідно зазначити, що комплексування типів прогнозування, визначених за просторовим модусом сфер діяльності, відбувається у напрямку системної цілісності, у системно-кібернетичній моделі прогнозування. Перший комплекс визначає середовищні фактори, другий – фактори відтворення та розвитку людей, соціальних об'єднань як складових соціальної матерії, третій – фактори відновлення та розвитку органічної цілісності соціального світу.

Усі ці фактори у прогнозуванні можуть досліджуватись у декількох режимах: по-перше, описовому, дослідницькому, пошуковому прогнозі; по-друге, з позиції попередження загроз та небезпеки для збереження досягнутого рівня життя суспільства та людини – у прогнозах-попередженнях; по-третє, з позиції перетворення та керування середовищними та суспільними факторами у практично-перетворюючій діяльності; по-четверте, у режимі технологізації та інституціалізації засобів прогнозування у взаємозв'язку діяльності та соціальної технології – у нормативному прогнозі; по-п'яте, у прогнозуванні та забезпеченні відтворення людських здатностей до антиципації, попередження, діяльності заради майбутнього, управлінням на найкраще – у визначенні детермінант оптимізації.

До того ж, типологія прогнозів та класифікація методів прогнозування первісно ґрунтувалася на конвенційному положенні про визначення повноважень окремих наук тільки у «своїй сфері», предметності та повноважень, як сфери життєдіяльності. Але практика випереджального відображення доводила інше. Так у політичних прогнозах під час виборів важливим є те, що пропонується суспільству у якості майбутнього, чи то є цілісним проектом розвитку, чи то є лише боротьбою за владу у використанні фрагментованого майбутнього. Політичний прогноз стає безпосередньо пов'язаним з цілепокладанням та сприйняттям діяльності суб'єктів виборцями.

Сфери соціального прогнозування також виявилися не рівнопокладеними. Як доводить практика випереджального прогнозування

положення про топічний устрій суспільства, у якому, на думку марксистів, «у кінцевому рахунку» все визначає економіка, тимчасове домінування може бути пов'язаним з тією або іншою сферою, стверджує просторову визначеність часової динаміки. Це в цілому вірне відмежування детермінант та домінант розвитку дещо відсторонювало часовий модус розвитку у визначенні того, що, з одного боку, відживає, а з іншого боку, розвивається або, навіть, стає позачасовим.

Диференціація прогнозування за сферами життєдіяльності уточнювала компетенції наукових дисциплін, але в цьому процесі приховувалася від дослідження динаміка процесів, їх альтернативність, і, як наслідок обмежувалися можливості прогнозування, оскільки це дослідження позбавлялося часової модальності. Дослідження як максимум у цьому обмеженні такого підходу досягало рівня діагностики, але про прогнозування мова не йшла.

Цей спрощений підхід визначав лише асерторічну модальність – відображення дійсності, яка схоплена у часі, у процесах, які відбулися. Відображення того, що здійснилося, не завжди визначає навіть деонтичну модальність, моральну та правову визначеність діяльності людей у суспільстві, як нормативного зрізу майбутнього у інституційному та технологічному значенні. Спрощення, втрата складності самовідтворення, призводить до деінституціалізації та відсутності унормованості розвитку більшості сфер рівнопокладеної типології прогнозів. Нехтування цими сферами відбувається як соціальна практика делегування випереджального відображення або іншим державам у процесі міжнародного розподілу праці в обмін на втрату власного самоуправління, або на самоорганізаційні процеси без проектування та прогнозування майбутнього цих сфер.

Посібілістична модальність, як визначеність можливості у проблемності розвитку суспільства, безпосередньо пов'язана з асерторічною модальністю суспільної думки людей, але саме у ній відображується альтернативність розвитку, у якому не всі можливості здійснюються, але враховуються або, якщо вони загрожують руйнуванням життя, – запобігаються. Посібілістична модальність відображує часові можливості майбутнього та визначає самодіяльність та самобутність людей, специфіку історичного часу як руху розвитку суспільства та визначення людей в цьому русі власним вибором діяльності.

Саме ця суб'єктна визначеність цілепокладання у об'єктивних процесах визначає необхідність, що відображена у аподиктичній модальності часу. Часова модальність визначає змінність життя, необхідність приймати, чинити опір змінам або, навіть, бути суб'єктом змін. Часова модальність визначає можливості і стохастичну, вірогіднісну детермінацію, у якій люди стверджують власну волю, свою суб'єктність але ґрунтують її на знанні об'єктивних закономірностей. Часова модальність визначає дійсність як основу для подальшого розвитку, минуле та просторову визначеність як обумовленість майбутнього. Ця обумовленість безпосередньо пов'язана з суб'єктивністю людей, їх дієздатністю і спрямованістю цілепокладання.

Сфери життєдіяльності, які визначають просторову визначеність, можуть функціонувати в різних режимах життя – виживання, традиційної практики або творчого і сталого розвитку. Часова модальність визначає режими життя, прогнозування та проектування, як людської керованості життя, можливості змінити його на краще. У часовій модальності визначається можливість управління розвитку, дійсність його результатів, її адекватність проблемам і викликам, як необхідності подальшого розвитку. Саме тому у діяльності діалектика необхідності, можливості і дійсності відображується у єдності суб'єктного та об'єктного. Часова модальність у прогнозуванні відображена у тривалості випередження.

За часом випередження, тимчасової визначеності, прогнози поділяють на поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові й надстрокові. При цьому чим менший період випередження, тим більша визначеність⁵.

Поточний (оперативний) прогноз розрахований на поточну перспективу, протягом якої не очікується ніяких істотних змін об'єкта дослідження – ні кількісних, ні якісних, пов'язаний зі швидкими ситуативними змінами або їх відсутністю. Короткостроковий прогноз спрямований на перспективу лише кількісних змін, але вже припускає певну циклічність і послідовність. Середньостроковий прогноз характеризується перевагою очікуваних кількісних змін над якісними, на відміну від довгострокового, в якому зростає роль якісних змін. Надстроковий прогноз визначений довгостроковою перспективою, визначеність якої характеризується значними якісними змінами, досліджуваними найбільш загальними законами і закономірностями розвитку природи і суспільства.

Поточні прогнози містять, як правило, детально-кількісні оцінки, короткострокові – загальні кількісні, середньострокові – кількісно-якісні, довгострокові – якісно-кількісні й надстрокові – загальні якісні оцінки.

Часова градація прогнозів є відносною й залежить від характеру і мети прогнозування. У деяких природознавчих прогнозах (наприклад, в галузі фізики) час випередження в поточних і навіть довгострокових прогнозах може вимірюватися частками секунди, а в геологічних або космологічних прогнозах – і поточних, і довгострокових – тисячами, мільйонами й мільярдами років.

У соціальному прогнозуванні, як і плануванні, часовий масштаб відповідно до характеру й темпів розвитку соціальних явищ емпірично встановлений у такий спосіб:

- поточні прогнози – на години і дні, тижні й місяці;
- короткострокові прогнози – у межах 1-5 років (нерідко включаючи поточні): зазвичай на рік, 2-3 роки або 5 років;
- середньострокові прогнози – у межах 5-10 років;
- довгострокові прогнози – як правило, у межах двох-трьох найближчих десятиліть: звичайно від 10-15 до 20-30 років, на сьогодні найчастіше на 15 років, тобто на «п'ятирічку», що є наступною за середньостроковим прогнозом, а в деяких галузях – на 50-100 років;
- надстрокові прогнози – за межами довгострокових.

Ця часова визначеність має достатньо абстрактний характер, оскільки не відображує зв'язаність суб'єктів соціальної діяльності та не уточнює часовий вимір розвитку. Це, так би мовити, кібернетичний «чорний ящик», в якому параметри відомі, а внутрішній процес не визначений, тому споглядати можливо лише за входом, виходом, зворотнім зв'язком та впливом середовища, а закономірний характер (внутрішній, усталений, повторюваний, суттєвий, об'єктивний, необхідний) досліджується опосередковано.

На наш погляд, загальна часова типологія в соціальному прогнозуванні пов'язана з етапами життя соціального явища або соціальним життєвим циклом системи, на кожному з яких соціальна система здатна приймати щонайменше декілька альтернативних станів. Так, період виборів у представницькі органи влади визначає довгострокову циклічність політичного життя, але циклічність може бути порушена позачерговими виборами, що може привести до скорочення стійкості в політичному прогнозуванні. Але чим більш стійка ситуація, тим довшим є прогнозований період упередження. У муніципальному розвитку довгостроковість розвитку безпосередньо пов'язана з містобудуванням і період випередження розширюється на кілька десятиліть. Але, окрім специфіки соціального часу у галузевих прогнозах, на наш погляд, необхідним є дослідження часової специфіки відносно суб'єктів та об'єктної специфіки прогнозування.

Так, у політичному прогнозуванні особливе місце займає проблема співвідношення поколінських та виборних циклів. Блокування циклічності зміни еліти у політиці визначає застій. Як це було у геронтократичному застої Радянського Союзу в епоху «розвинутого соціалізму», коли «покоління переможців» затрималося на керівних посадах, обмеживши приплив нових активних політиків, та відбулася «селекція пристосуванців», які їй визначили перебудову країни.

Це питання є важливим для демократичного устрою держав. Б. Майлибаєв, слідом за А. Шлезінгером, виділяє два види політичних циклів: «виборні» (циклічність виражається через вибори в органи влади) і «поколінські» (циклічність виражається через зміну поколінь). Критиці піддається положення про обмеження двома термінами можливості обрання Президента, оскільки це обмежує волю виборців, втрата зобов'язань перед виборцями на другому терміні може стимулювати політиканську позицію. У свою чергу, скасування цього положення спрямоване на виховання відповідальних політиків та призводить до послідовності реформ. На прикладі Татарстану, що відмінив двохтермінове обмеження вибору Президента, автор стверджує те, що відбувається стабілізація політичного процесу: економічні реформи отримують нові стимули для розвитку; політична боротьба за президентську владу знаходить більш помірний характер; опозиція переходить на конструктивні позиції і постійно перебуває в пошуку нових ідей; парламентські місця отримують більшу політичну вагу; парламентаризм, партійна система також отримує нові стимули для розвитку; відбувається посилення судової гілки влади. Це, на його думку, обґрунтовує

багаторічне перебування Н. Назарбаєва у керівництві державою і відбувається завдяки тому, що суспільство завжди може обрати того, кого вважає найбільш талановитим державним діячем, незалежно від строків. Єдиною умовою є погодження політичних з поколінськими циклами у політиці⁶.

Часова перспектива прогнозу визначає специфіку прогнозів за рівнем суб'єктів діяльності, їх сфери, простору та масштабності, як координат процесів розвитку, у їх діалектичній просторово-часовій єдності. Оперативні та короткострокові прогнози безпосередньо пов'язані з діяльністю індивідуальних суб'єктів та малих (контактних та референтних) соціальних груп. Оперативні прогнози відбуваються у швидких змінах ситуацій, мають часто-густо екстремальний або нормальний характер, рішення у оперативних діях завжди приймає конкретна людина або контактна група, тобто вони здійснюються у інтерсуб'єктивних відносинах. Короткострокові прогнози визначені стандартними, циклічними, іноді екстремальними ситуаціями; в них підвищується роль спостереження та соціальної технології як розпізнавання змін, рішення мають індивідуальний та колективний характер, короткостроковий рівень тяжіє до стандартизації ситуацій та створення переліку штатних дій під час них, тому суттєве відхилення підвищує рівень інтуїтивного прогнозування. У оперативних та короткострокових прогнозах процес прийняття рішень нібито винесений за межі часу здійснення ситуації, її плину, прогнозується співвідношення темпу процесу, його сили та ритму дій суб'єкта, актуалізації рівня його ресурсів.

Середньострокові прогнози визначені як індивідуальним, соціально-груповим рівнем суб'єктної діяльності, так і діяльністю на рівні структурних частин (підрозділів, підсистем) і організацій як цілісності. Середньостроковий прогноз, визначений тактичним рівнем управління, потребує дослідження не тільки діяльності, а й її реалізації за допомогою інституційних, організаційних та управлінських механізмів. Поступово на цьому рівні відбувається зміщення базової соціальної діагностики у бік якісних досліджень та у збільшення масштабу суб'єктності. Уже на рівні короткострокових прогнозів враховується етапність циклу діяльності організації. У середньострокових прогнозах враховуються циклічність діяльності та цикли життя організації, її календарна та соціальна визначеність розвитку. Ці прогнози збільшуються у масштабі до середніх та великих соціальних груп у локальній визначеності, яка знаходиться під впливом оперативних та короткострокових змін, з одного боку, та глобальних процесів, їх закономірностей та ходу реалізації, з іншого. На цьому рівні збільшується значення не тільки ситуацій, а й етапних життєвих подій.

У довгострокових прогнозах, у свою чергу, збільшується масштабність діяльності суб'єктів у соціетальному вимірі до рівня держави, громадянського суспільства та суспільства в цілому, у етнічному – до рівня великих етнічних груп, націй, народу, у соціально-віковому вимірі – до поколінь. Цей прогноз визначений стратегічним рівнем розвитку суспільства,

базовими соціокультурними процесами, традиціями та новаторством, соціальними революціями, стабільністю та суттєвими змінами соціально-технологічного, економічного та економічного укладів, зміною смисложиттєвих духовних цінностей суспільства та норм розвитку глобальних суб'єктів. Соціальне прогнозування досягає рівня дослідження якісних змін. Довгострокове прогнозування базується на соціальній діагностиці, розпізнаванні глобальних якісних змін у оперативних, короткострокових та середньострокових прогнозах, на рівні тенденцій лінії життя суб'єктів, зміни інституційних механізмів, задоволення суспільних потреб та інтересів розвитку, стабільності життя суспільства, та навіть цивілізації. На цьому рівні визначається не тільки циклічність та етапність життя, а й спрямованість лінії життя суб'єкта.

У понадстрокових прогнозах відбувається рівень всезагального, закономірний характер розвитку цивілізації та людства, у діалектиці конкретного (оперативного та короткострокового), особливого (середньострокового) та загального (довгострокового), це досліджується у закономірній єдності космосу – природи – людства – суспільства, дії глобальних суб'єктів розвитку.

До того ж, оперативні та короткострокові прогнози індивідуальних та соціогрупових суб'єктів визначені ситуаційною діяльністю та повсякденними конкретними практиками. Організаційний та інституційний характер середньострокових та довгострокових прогнозів визначає галузеве та міжгалузеве (для соціального середовища, відтворення людини та суспільства) їх значення, понадстроковий прогноз відображує зсуви та зміни домінування у міжгалузевих відносинах тієї або іншої сфери діяльності, появу нових галузей суспільного виробництва, нового розподілу праці, цивілізаційних та тектологічних суспільних змін.

За Н. Луманом, темпоральна генералізація світового часу пов'язана з соціальними системами: «Соціальні системи конституують час, часові горизонти, у якості умови підвищення або знищення її рівня складності, певні способи тлумачення темпоральних акцентів». Фундаментальним його положенням є те, що «диференціація системи і середовища породжує темпоральність»⁷. Саме тому формування системи світової цивілізації поступово відображує узгодження різних сфер людської діяльності у цілісність. Ця системна генералізація потребує нового рівня абстрагування. У цьому відображується друге важливе положення Н. Лумана з позиції теорії систем про те, що всі моралізації можливо зрозуміти як генералізації структур. Генералізація означає те, «що структура сумісна з більш ніж одним станом середовища або системи».

У цьому смислі можливості – це модальні генералізації, за допомогою яких дійсне ідентифікується у якості можливого, або, навпаки, можливе визначається у якості дійсного або недійсного. Темпоральні модальності – це генералізації іншого типу. Вони ґрунтуються на збереженні тотожності світу або системи у зміні різних станів⁸.

Таким чином, визначення модальностей системного та метасистемного розвитку обґрунтовує темпоральність як нову генералізацію, для якої вже є недостатнім визначення рівнопокладених сфер діяльності.

Темпоральність є результатом взаємодії асерторичної модальності, яка відображує фактичну міру реальності, її дійсність, посібілістичної модальності, як віддзеркалення можливого, проблемності діяльності, аподиктичної модальності, яка відбиває необхідність суспільних проблем, та деонтичної модальності у діяльності людей, яка об'єктивується у інституційних нормах і санкціях. При цьому класична проблематика модальності має походження з робіт Аристотеля, у діалектиці необхідності та випадковості, дійсності та можливості, розвивається Г. Гегелем, К. Марксом і Ф. Енгельсом, у радянській діалектичній філософії, але поступово набуває розширення предметного поля від єдності структурно-функціонального у діалектиці статичної та динамічної до взаємодії ретроспекції – історії та перспективи – прогнозування, у визначенні минулого та майбутнього у сучасності соціальних систем. Перехід до нового рівня генералізації систем визначає набуття процесів нових смислів та вимірів модальностей, від просторово-ситуаційних до часово-подійних значень.

Не менш аксіоматичною, конвенційною, а тому і заплутаною «класичною» типологізацією є визначення дескриптивного та нормативного прогнозування. Ці типи прогнозів визначаються за формами конкретизації.

Передбачення торкається двох взаємозалежних сукупностей форм його конкретизації: передвіщувальну (дескриптивну, або описову), що стосується власне категорії передбачення, і сполучену з нею – передвказувальну (прескриптивну, або предписову), що відноситься до категорії управління. В якості основоположної, виходячи з конкретизації, цільової функції прогнозу (для чого розробляється даний прогноз), визначається типологія за критерієм переваги пізнавальної або практично-перетворюючої діяльності, відповідно до цього критерію розрізняються два типи прогнозів:

1. Пошукові (їх називають також генетичними, дослідницькими, трендовими, експлоративними) – визначення можливих станів явища в майбутньому. Мається на увазі умовне продовження в майбутньому тенденцій розвитку досліджуваного явища в минулому і теперішньому, абстрагуючись від можливих рішень, дій, на основі яких здатні радикально змінитися тенденції, викликати в ряді випадків самоздійснення або саморуйнування прогнозу. Такий прогноз відповідає на питання: в якому напрямку йде розвиток? Що ймовірніше за все відбудеться за умови збереження існуючих тенденцій?

У цьому випадку на певній шкалі (полі, спектрі) можливостей відбувається побудова функції розподілу імовірності: неймовірно – менш імовірно – більш імовірно – найбільш імовірно (при існуючих тенденціях). У середині 1960-х рр. деякі прогнозисти намагалися розмежувати «вертикальні прогнози за трендами» від «горизонтальних прогнозів за станами». Вони мали на увазі прогнозування можливих станів явища в майбутньому, тобто визначення самої шкали (поля, спектра) можливостей, на якій потім

установлюється ступінь імовірності прогнозованого явища. Такі прогнози покликані відповісти на запитання: що можливо (і лише потім – що імовірно із цього можливого). Але, по суті, це лише етап розробки пошукового прогнозу. В другій половині 1960-х рр. «вертикальні» і «горизонтальні» прогнози злилися в загальний клас пошукових.

2. Нормативний прогноз – визначення шляхів і строків досягнення можливих станів явища, прийнятих в якості мети, досягнення бажаних станів на основі заздалегідь заданих норм, ідеалів, стимулів, цілей. Такий прогноз відповідає на запитання: якими шляхами досягти бажаного? Прогноз будується на певній шкалі (полі, спектрі) можливостей тієї ж функції розподілу ймовірності, але вже у зворотному порядку: від заданого стану в майбутньому до спостережуваних тенденцій з відповідною зміною їх при визначенні перспектив. Нормативне прогнозування в деяких відношеннях дуже схоже на нормативні планові, програмні або проектні розробки. Але останні мають на увазі директивне встановлення заходів щодо реалізації певних норм, тоді як перше – стохастичний (імовірнісний) опис можливих, альтернативних шляхів досягнення цих норм.

Нормативне прогнозування не лише не виключає нормативні розробки в сфері управління, але і є їх передумовою, допомагає виробляти рекомендації з підвищення рівня об'єктивності й, відповідно, ефективності рішень⁹.

Це «класичне» визначення типів прогнозів є об'єктноорієнтованим та технологічноорієнтованим (інституційно-об'єктивованим, унормованим), але втрачається діяльнісний, суб'єктноорієнтований прогноз у прогнозах-попередженнях та творче спрямування, як визначення інноваційного простору майбутнього.

Визначення дескриптивних (пошукових) та нормативних прогнозів відповідає відокремленню дескриптивних та нормативних функцій методологічного знання¹⁰. Дескриптивні і нормативні функції методологічної науки є родовими визначеннями класичної науки у акцентуації на об'єкт та засоби пізнання.

Актуалізація цих функцій безпосередньо пов'язана з «попитом» на методологію, з «перетворенням наукової діяльності у фактор, який забезпечує евристичну компенсацію, – доповнення продуктивних можливостей середньостатистичного індивіда. При цьому часто-густо формується наївне уявлення про те, що все у науці зводиться до пошуку відповідних методів та процедур, використання яких автоматично забезпечує отримання значного наукового результату. Дійсно, часто для вирішення проблеми необхідно знайти адекватний метод... але сама по собі методологія не може вирішувати змістовних наукових завдань»¹¹.

При цьому функції методології переважно дескриптивного типу «мають форму ретроспективного опису вже здійснених процесів пізнання». До них віднесені такі функції. По-перше, це функція каталізації, стимулювання процесу пізнання. З нею пов'язані проблематизація та критичне усвідомлення ідей, які функціонують у культурі, формування

творчої особистості вченого у розширенні його кругозору, виховання його культури. По-друге, пов'язані з організацією та структуруванням наукового знання як цілої функції інтеграції та синтезу, у розробці загальнонаукових засобів і форм пізнання – загальнонаукових понять, категорій, методів, підходів, а також визначення єдиних філософсько-світоглядних принципів пізнання. По-третє, функція розробки стратегії розвитку науки, у оцінці перспективності того або іншого наукового напрямку, особливо під час планування комплексних досліджень, обґрунтування цільових програм. Четвертою визначена функція світоглядної інтерпретації результатів науки з позиції тієї або іншої картини світу¹².

До того ж, якщо у дескриптивному методологічному знанні відображується «передбачення майбутніх результатів в опорі на рефлексію раніше пройденого шляху до знання у надії обрати оптимальний шлях подальшого руху», то принципово інший, конструктивний характер має нормативне методологічне знання, яке складається з позитивних рекомендацій та правил здійснення наукової діяльності. «Нормативна методологія – рефлексія формально-організаційного боку дослідницької діяльності. Її результатом є побудова приписів та норм, використання яких є необхідним для забезпечення вірного формулювання проблем як з боку змісту, так і з боку форми. Вона надає визначені засоби для вирішення певних завдань (інтелектуальна техніка наукової діяльності), покращує організаційний бік досліджень»¹³.

На наш погляд, невирішеним залишилось визначення «переважно нормативних функцій» методологічного знання, які є родовими відносно прогнозування та визначають загальне для нормативного прогнозування.

По-перше, це є номологічна функція, нормативне методологічне знання повинне відображувати принципи, теоретично усвідомлені закономірності та об'єктивні закони, на яких ґрунтується практична діяльність. Причому у прогнозуванні не завжди можливо визначити жорстко детерміновані взаємозв'язки, частіше це закономірності – стохастична каузальність. По-друге, переважно нормативною функцією є відокремлення, обмеження сфери застосування норм та правил у визначенні кордонів, меж та міри процесів. По-третє, у нормативному методологічному знанні відбувається технологізація наукового дослідження у стандартизації процедур, методів, підходів, їх алгоритмічності, тиражованості тощо. По-четверте, позиціонування, як визначення вченим своєї приналежності до науки, її світоглядної картини світу, прийняття або заперечення тих або інших підходів, парадигм, теорій, наукових шкіл, тобто визначення «місцезнаходження», парадигмальних та інституційних координат наукового дослідження.

Просте перенесення дескриптивних і нормативних функцій методологічних знань без врахування часової модальності майбутнього значно обмежило прогнозування і приховано визначило прогнозування описом минулого у дескриптивній методології і конструювання організаційних норм та правил, навіть на основі наукових принципів, у

нормативному методологічному підході, у формуванні окультуреної наукової ритуалізації методології усталеності без діяльнісного цілепокладання майбутнього.

У прогнозуванні спроба визначення власної специфіки була пов'язана з визначенням дисциплінарної сфери застосування.

У першому наближенні ця специфіка визначалася у предметному полі природознавчих та соціальних прогнозів. «Природознавчі прогнози, часто-густо, можуть бути лише пошуковими, тому що будь-яке явище, що не піддається соціальному управлінню, виключає нормативний прогноз. Ця обставина спонукала виявити специфіку прогнозів, що обслуговують, відповідно, планування, програмування, проектування, управління, нарешті, цілепокладання»¹⁴.

Якщо до нормативних віднесеними були проектні, планові, організаційні та інші прогнози, постало питання про розірваність пошукових та нормативних прогнозів, які у визнаній «класичній» послідовності етапів І. Бестужева-Лади були послідовними і взаємопов'язаними.

Спробу вирішення цього питання зробив В. Матвієнко, розглядаючи технологічні (проектні, планові, програмні, організаційні та цільові), як прогнози іншого рівня. «Врешті, поряд з типами прогнозів, так би мовити, першого порядку (пошукові й нормативні) за критерієм співвіднесення з різними формами конкретизації управління виділяються підтипи прогнозів другого порядку (планові, програмні, проектні, організаційні, цільові), що включають кожний обидва типи першого порядку»¹⁵.

Відповідно до цього вирішення І. Бестужевим-Ладою, В. Матвієнком була зроблена спроба поєднання пошукових та нормативних прогнозів у кожному з соціально-технологічних прогнозів. На наш погляд, це був перший крок від сумарного підходу у наближенні до холістичного підходу у прогнозуванні. Але подальшим кроком є уточнення змісту власне соціальних технологій у їх системній цілісності.

У І. Бестужева-Лади і В. Матвієнка «планові прогнози (плани-прогнози) – це результат прогнозування ходу й результату виконання (або невиконання) планів, мобілізація пошукової й нормативної прогностичної інформації для відбору найбільш доцільних планових нормативів, завдань, директив з виявленням небажаних, підлягаючих усуненню альтернатив і з ретельним з'ясуванням прямих і віддалених, непрямих наслідків прийнятих планових рішень»¹⁶.

У плановому прогнозі атрибутивним є «хід, результат виконання», як послідовність та тривалість виконання операцій, тобто випереджальне відображення часової динаміки вирішення управлінських проблем майбутнього, планових рішень. У планових прогнозах домінує часова визначеність діяльності суб'єктів, сценарна послідовність вирішення перспективних проблем управління¹⁷. Плани – певні засоби досягнення цілей, які потребують одночасно або послідовно здійснити декілька дій.

«Проектні прогнози конкретних образів того або іншого явища в майбутньому при допущенні ряду поки що відсутніх умов... Тут також

важливе зіставлення пошукового і нормативного підходів. Проектні прогнози (їх називають також прогнозні проекти, дизайн-прогнози тощо) покликані прокладати шляхи, сприяти відбору оптимальних варіантів перспективного проектування, на основі якого повинне розгортатися реальне, поточне проектування, ефективність якого в такий спосіб підвищується»¹⁸.

У цьому визначенні втраченим є об'єкт проектування, який завжди має конкретний образ майбутнього у цільових функціях вирішення управлінських проблем. За суттю, у проектному прогнозі відбувається конструювання майбутнього стану об'єкта у просторовому визначенні, у побудові, зміні структури та її взаємозв'язків у майбутньому.

Пов'язаність проекту та планового прогнозування визначена, наприклад, у В. Горбатенка у дефініції «соціального проектування». Соціальне проектування, у його визначенні, це науково обґрунтоване визначення варіантів планового розвитку соціальних процесів і явищ, спрямоване на перетворення конкретних соціальних інститутів¹⁹. У цьому визначенні важливою є конкретизація об'єкта – соціальних інститутів, але цього, на наш погляд, не достатньо, оскільки соціальні інститути є однією з форм соціального простору, як сукупності суспільних відносин. Проектування визначає домінування просторової модальності майбутнього системи, у цільовому функціонуванні та структурних змінах, як вирішення перспективних проблем.

У пошуковому прогнозуванні планові та проектні прогнози визначають те, як існуючі соціальні системи будуть реагувати на розгортання перспективних проблем у їх самоорганізації. У нормативних прогнозах ці соціальні системи або створення нових визначають управління змінами за критерієм вирішення перспективних проблем у діяльності соціальних суб'єктів. У пошукових прогнозах соціальні системи досліджуються у самоорганізації як відповіді на проблеми майбутнього, як соціальні актори, у нормативних прогнозах відбувається соціальне управління заради майбутнього.

«Програмні прогнози можливих шляхів, мір і умов досягнення передбачуваного бажаного стану даного явища. Такі прогнози відповідають на запитання: що конкретно необхідно, щоб досягти бажаного? Для відповіді на це запитання важливі і пошуковий, і нормативний підходи. Перший виявляє проблеми, які потрібно вирішити, щоб реалізувати програму, другий визначає умови для такої реалізації. Програмне прогнозування покликане сформулювати гіпотезу щодо можливих взаємовпливів різних факторів, указати гіпотетичні строки й черговість досягнення проміжних цілей на шляху до головного»²⁰.

У програмному прогнозі домінує процес гіпотетичного узгодження динаміки різних факторів та конкретної послідовності заходів здійснення планових та проектних прогнозів, останні визначають просторово-часову обмеженість майбутнього програм управління відповідно до структури цілей визначення майбутнього. До того ж, у програмному прогнозі узгоджуються можливості координування дій та потенціалів різних суб'єктів, або навіть їх

взаємозаміщування. Достатньо обґрунтованим є введення організаційних прогнозів, які відображують здійснення у майбутньому визначених прогнозів та доповнюють їх заходами управління.

У І. Бестужева-Лади і В. Матвієнка організаційні прогнози – це вже рівень поточних рішень: «Організаційні прогнози поточних рішень стосовно сфери управління для досягнення передбаченого бажаного стану явища, поставлених цілей. Зіставлення пошукового й нормативного підходів повинне охоплювати тут весь комплекс організаційних заходів, підвищуючи тим самим загальний рівень управління»²¹.

Організаційні прогнози, на наш погляд, є центральними саме для нормативних прогнозів, оскільки визначають останній етап прогнозування визначення організаційних заходів та систему управління досягнення основних цілей, пошукове прогнозування визначає лише альтернативність варіантів управління як цілісного використання наявних та можливих ресурсів та потенціалів.

У типології І. Бестужева-Лади і В. Матвієнка є цільові прогнози, що підтверджує їх визначення рівнопокладення або переваги сумарного підходу до типів прогнозування: «Цільові прогнози власне бажаних станів (норм, ідеалів, цілей) на підставі заздалегідь визначених критеріїв... У цьому випадку відбувається побудова на певній шкалі (полі, спектрі) можливостей уже не імовірнісної, а оцінної функції, тобто функції розподілу переваги... за одним або декількома критеріями. При таких прогнозах також можливі й важливі і пошуковий, і нормативний підходи»²². Цільовий прогноз формується ще на етапі визначення перспективних проблем у вимогах до вирішення складної ситуації, подолання певних труднощів розвитку. Цільові прогнози потім уточнюються відповідно до «дерева» цілей, різних рівнів підцілей.

Цільові прогнози відносно пошукових та нормативних прогнозів визначені основними проблемами конструювання та управління. Саме ці проблеми є головними, на думку Т. Сааті і К. Кернса, у визначенні майбутнього. Їх системний підхід отримав назву «аналітичне планування», значно звузивши процес випереджальної діяльності.

Першою основною проблемою теорії систем, на думку цих авторів, є *побудова системи*, яка б задовольняла визначеним макроцілям та цілям. При певних обмеженнях на можливу конструкцію модифікуються макроцілі і цілі до тих пір, доки не відбудеться сумісність. Другою основною проблемою теорії систем є *управління* при визначеному призначенні системи модифікувати її структуру та потоки задля загальної динамічної усталеності її²³.

Побудова та управління змінами системи як визначення майбутнього спирається на аналіз тенденцій розвитку об'єктивних процесів, мереж і факторів, які визначають майбутнє. Тому першою проблемою є не побудова, а з'ясування суттєвих, об'єктивних процесів самоорганізації. Тому саме самоорганізація є першою проблемою. Побудова системи, на нашу думку, це процес вписування, «монтаж» системи або її нових відносин у майбутнє

природного процесу самоорганізації; побудова та управління – це штучний процес діяльності суб'єкта або суб'єктів. Самоорганізація відображується у процесі пізнання майбутнього у пошуковому прогнозуванні, результатом якого є визначення перспективних проблем. Пошукове прогнозування завершується процесом побудови нової системи та проектним і плановим прогнозом, з яких починається нормативне прогнозування.

Якщо проектні та планові прогнози після визначення перспективної проблеми вирішують проблему побудови нової системи або його нового стану у вірогідних умовах, то управління системою визначає організаційний прогноз, у якому виявляються функції управління у рамках пріоритетних визначених альтернатив. Серед цих функцій, окрім інших, виділяються планування і проектування. Тому слід відрізнити проектні та планові прогнози від планування та проектування в управлінні. Ці прогнози визначають часову (плановий прогноз) та просторову (проектний прогноз) модальності майбутнього у визначенні об'єкта дослідження, а планування та проектування в управлінні визначають організацію потенціалів системи та керованих впливів на середовище у сучасному вимірі, у наявному.

У підході В. Матвієнка прихованим є сумарний підхід до видів соціальних технологій, які, на наш погляд, потрібно розглядати у емерджентному, холистичному підході, що досліджує соціальні технології у цілісності тієї або іншої соціальної системи (організації, суспільства та інших систем). Тільки якщо сумарний підхід доповнений дослідженнями сукупності системних відносин, він відображує холистичність, цілісність системи. Безвідносність цих технологій та випереджального відображення у них є негрунтовними, але є абстрактними, оскільки особливість та конкретність з'являється лише у цілісному об'єкті прогнозування – системи, яка розвивається. Абсолютизація лише загального при нехтуванні особливого та конкретного є не тільки метафізичною, але й веде до тоталітарного підходу частини суспільства, що привласнює загальне. Саме тому у прогнозуванні основними є системний, системно-сінергетичний, соціально-еволюційний підходи, які відображують розвиток цілісності, у єдності загального, особливого та одиничного (конкретного).

Відстоюючи холистичний підхід до прогнозування як часової модальності майбутнього цілісної системи, необхідно розглянути цілісність соціальних технологій як об'єктивацію соціальних систем, у якій відбиваються традиційність та послідовність розвитку системи. При цьому не менш важливим є діалектичний взаємозв'язок традиції та новаторства у соціальної діяльності, її об'єктивації у соціально-технологічному укладі соціальної системи.

При цьому діалектичний розвиток визначений, з одного боку, традиціями, послідовністю, еволюційністю, з іншого – новаціями, революційними, якісними стрибками у розвитку соціальних систем, від сутності одного порядку до сутності іншого.

Тому у холистичному підході соціальні технології є не просто рівнопокладеними видами, але частинами, які знаходяться у цілісності; це не

проста сума видів, а ще й система відносин між ними, тому більше, ніж сума соціальних технологій (якщо використовувати влучний образ Станіслава Лема).

Так, соціальна діагностика, предметом якої є визначення соціальних проблем та з'ясування сучасного її стану, є основою для пошукового прогнозу, який визначає тенденції та динаміку в основних її складових:

- в умовах соціальної проблеми,
- у вимогах (цінностях, нормах і, доречі, у цілях соціальної системи),
- у специфіці розриву між ними.

Метою пошукового прогнозування відносно політичної сфери В. Горбатенко визначив «перспективні проблеми, котрі підлягають розв'язанню засобами управління, за умови збереження наявних соціально-політичних тенденцій»²⁴. Але саме відображення перспективних проблем є предметом соціальної діагностики у часовій модальності майбутнього, дослідження майбутнього саморганізаційної мережі об'єктивних відносин. Цільові прогнози в цьому контексті є структурними складовими пошукового прогнозу, який у перспективній проблемі визначає розвиток суб'єктних вимог та щільно пов'язаний з іншими складовими – об'єктною динамікою ситуації (факторний прогноз) та визначення такої складової організаційного прогнозу, як потенціал засобів управління. Факторний прогноз визначає мережу умов як сутності ситуації, як збереження тенденцій розвитку цих умов. До того ж, зміна тенденцій визначає зміну ситуації. Прогноз потенціалу є прогнозом розриву між об'єктивними умовами та суб'єктивними вимогами у перспективній проблемі, визначенням керованості ситуації та можливості її вирішення.

Проектний та плановий прогнози визначають можливість просторово-часової визначеності майбутнього стану прогнозного об'єкту як конструювання на множині умов майбутнього бажаного його образу та структурного дизайну майбутнього.

Програмний та організаційний прогнози відображують інституційну узгодженість потенціалів суб'єктів та технологічну визначеність управління як здійснення цільової спрямованості проектного та планового прогнозів. Програмний прогноз відображує можливості об'єднання суб'єктних зусиль, їх погодження у єдиній цільовій орієнтації, просторово-часовій визначеності, а організаційний прогноз погоджує суб'єктивні можливості з потенціалом організації, її ресурсами.

Тому, якщо пошуковий прогноз домінує на етапі визначення перспективних проблем, просторово-часового конструювання вирішення проблеми, як майбутнього об'єкту прогнозування, то саме з визначення цих прогнозів, і, перш за все, у цільовому прогнозі, починається нормативне прогнозування, яке домінує у програмному та організаційному прогнозах.

Домінування певної орієнтації у випереджальній діяльності прогнозування визначає структурну послідовність формування прогнозу, який може бути фрагментованим або цілісним (за критерієм наявності всіх складових – визначення перспективних проблем майбутнього у динаміці

суттєвих факторів майбутнього, суб'єктного потенціалу у цільовому прогнозі; у проектному та плановому прогнозах; та програмному та організаційних прогнозах). Визначення структурних складових процесу прогнозування доводить необхідність уточнення функцій пошукового та нормативного прогнозів як підсистем цілісного процесу прогнозування.

У цілісності прогнозування можливо помітити також узгодженість різних модальностей навколо саме часової модальності майбутнього.

У пошуковому прогнозуванні відображуються описативні функції пізнання у специфіці часової модальності майбутнього. По-перше, це функція каталізації, стимулювання процесу пізнання, але не абстрактного, а конкретно орієнтованого, у об'єктивних, проблемно визначених умовах. Проблематизація визначена критеріями майбутнього, бажаного, цільового у динамічному просторі розвитку, це обумовлює відбір методології, теоретичних ідей, які функціонують у культурі та відображують закономірності розвитку схожих об'єктів, або отримання нового знання, яке каталізує розв'язання таких перспективних проблем за аналогією. По-друге, вирішення перспективних проблем визначає динаміку отримання нових знань та впливає на організацію та структурування наукового знання як цілого, функції інтеграції та синтезу, у розробці загальнонаукових засобів і форм пізнання, оскільки саме перспективні практичні та теоретичні проблеми є передовим краєм науки, обумовлюють її розвиток. По-третє, функція розробки стратегії розвитку науки визначена оцінкою перспективності проблем, як орієнтація наукового пошуку рішень майбутнього, обґрунтування цільових програм. Четвертою визначена функція світоглядної інтерпретації результатів науки з позиції тієї або іншої картини світу, саме вирішення перспективних проблем є підтвердженням або спростуванням її евристичності, наукової істинності.

У нормативному прогнозуванні відображена часова специфіка пізнання та діяльності заради майбутнього.

По-перше, номологічна функція відображує не будь-які принципи, а лише ті усвідомлені закономірності та об'єктивні закони, які визначають об'єктивні, повторювальні, суттєві, внутрішні зв'язки у проблемному полі майбутнього, у сфері практичної діяльності. Варіативність та стохастична каузальність прогнозування пов'язана, з одного боку, з проблемою випадковості, умов невизначеності у прийнятті рішень, з іншого боку, зі свободою волі суб'єктів. По-друге, функція обмеження сфери застосування норм та правил у визначенні кордонів, меж та міри процесів у прогнозуванні безпосередньо пов'язана зі специфікою прогнозування динаміки у якісній визначеності процесів, у еволюційному або революційному розвитку, у якісному стрибку або, навпаки, у ланцюговому розпаді. По-третє, технологізація випереджального відображення у діяльності, як стандартизації процедур, методів, підходів, їх алгоритмічності, тиражованості проектних, планових, програмних, організаційних, цільових прогнозів, як формування часової модальності майбутнього у технологічному укладі. По-четверте, функція позиціонування у нормативному прогнозуванні визначається

світоглядно-ціннісною орієнтацією суб'єктів, оскільки у прогнозі виявляється спрямованість діяльності на майбутнє та ствердження фундаментальних цінностей свободи волі або свавілля, гуманізму або антигуманності, життєлюбства або некрофільї тощо. До того ж, у прогнозуванні визначається гносеологічний підхід дослідження та здійснення майбутнього, парадигмальна, інституційна та технологічна визначеність суб'єктів майбутнього.

Розробка методів прогнозування мала за місію дослідження фактору майбутнього в управлінні, а власне прогнозування було призначено виконувати цілеорієнтацію суб'єктів. Основними проблемами розробки методів прогнозування, їх диференціації та узагальнення у класифікації було подолання стереотипів презентизму («все буде так, як і зараз»), пошук об'єктивних закономірностей соціального розвитку та обґрунтування ефективності прогнозування, створення системи верифікації під час розробки прогнозу, оскільки перевірка точності прогнозування відбувається лише після соціальних подій.

У результаті, завдання прогнозування спростили до пошуку евристик, які дозволяють визначити відносини об'єкта прогнозування з факторами, що визначають розвиток, збір достатніх емпіричних даних, як підґрунтя для впровадження математичних досліджень екстраполяції тенденцій розвитку за допомогою знань теорії відносності. Саме така схема досліджень знаходилась у центрі дискусій 70-80-х рр. ХХ ст. та стала основною у технічному прогнозуванні (Е. Янч, Дж. Мартіно та інші), а потім «горизонтально» розповсюджувалась у соціальному, економічному, політичному прогнозуванні (І.В. Бестужев-Лада, В.Я. Матвієнко та інші).

Сучасний розвиток соціального прогнозування потребує осмислення методологічних змін у соціальному прогнозуванні, які відображують зміну практики наукового обґрунтування припущень про майбутнє в умовах поєднання методів прогнозування та соціального планування, їх комплексування у єдині системи у роботах Дж. Скотта Армстронга і Кестена Ч. Гріна, системи «фароут», системи «форсайт», які визначають не тільки горизонтальне розповсюдження методів наукового передбачення майбутнього, а й «вертикальне» їх просування – від діяльності організацій до міждержавних, глобальних проектів майбутнього.

На пострадянському просторі конвенційно прийнятою залишилась класифікація методів прогнозування ще за «Робочою книгою з прогнозування», яка стала класичною для радянського та пострадянського простору. Подібне зараз відбувається з класифікацією методів прогнозування Дж. Скотта Армстронга і Кестена Ч. Гріна у американській та австралійській науці.

Автори «Робочої книги з прогнозування» запропонували трирівневу класифікацію методів прогнозування, кожний рівень якої визначається своєю класифікаційною ознакою: ступенем формалізації, загальним принципом дії, способом одержання прогнозної інформації.

За ступенем формалізації всі методи прогнозування поділяються на *інтуїтивні й формалізовані*. *Інтуїтивне* прогнозування застосовується тоді, коли об'єкт прогнозування або занадто простий, або настільки складний, що аналітично врахувати вплив багатьох факторів практично неможливо. У цих випадках застосовують опитування експертів. Одержані індивідуальні й колективні експертні оцінки використовують як кінцеві прогнози або в якості вихідних даних у комплексних системах прогнозування. У виборі методів прогнозування, які комплексуються у систему, важливим показником є глибина випередження прогнозу. При цьому необхідно не тільки знати абсолютну величину цього показника, але й віднести його до тривалості еволюційного циклу розвитку об'єкта прогнозування. *Формалізовані* методи прогнозування є діючими, якщо величина глибини попередження укладається в рамки еволюційного циклу. При виникненні в рамках прогнозного періоду «стрибка» у розвитку об'єкта прогнозування необхідно використовувати інтуїтивні методи як для визначення сили «стрибка», так і для оцінки часу його здійснення. У цьому випадку формалізовані методи застосовуються для оцінки еволюційних ділянок розвитку до і після стрибка. Якщо ж у прогнозному періоді укладається кілька еволюційних циклів розвитку об'єкта прогнозування, то при комплексуванні систем прогнозування більше значення мають інтуїтивні методи²⁵.

У цілому вірне розмежування глибини випередження у рамках еволюційного циклу та періоду «стрибка» у розвитку об'єкта приводить до не досить коректного розмежування на формалізовані та інтуїтивні методи дослідження. У формалізованих методах, дійсно, переважають методики математичного дослідження вже усталених взаємозв'язків, що детермінують ситуацію, але ж кількісні дослідження екстраполяції лише визначають змістовні, причинно-наслідкові зв'язки об'єкту прогнозування.

Ці методи є обмеженими, якщо формалізація стає застиглою, шаблонною та цілком довіряє середньостатистичним динамікам об'єкта прогнозування. До того ж формалізація змісту може суттєво змінюватись при «масштабованих подіях» (за Н. Талебом) та у зміщенні вибірки. Наприклад, середньостатистичні фінансові можливості групи, яка переважно складається з представників нижчих та середніх страт суспільства, змінюються, якщо з'являється хоча б один мільйонер. Формальні методи лише відображують змістовні зв'язки розвитку.

На нашу думку, некоректним є визначення експертних методів як лише інтуїтивних, оскільки якісні стрибки у прогнозуванні усвідомлюються та обґрунтовуються раціонально, а інтуїція виконує роль добудови раціональної моделі експертів. Але у експертних методах не є домінуючою лише інтуїція, тому що її абсолютизація часто-густо стає лише засобом ствердження особистої «геніальної» позиції, без застосування наукових, логічно доведених припущень.

На наш погляд, дослідження соціального часу як домінуючої модальності прогнозування потребує впровадження концепту «соціальна подія», яка характеризує не тільки «якісний стрибок» до нового або

руйнування попереднього стану, але й визначає соціальні фактори до нової значущої події. Ці визначаючі час події можуть бути різного масштабу: від всесвітньо-історичних, міжнародних, суспільних, державних до групових та особистісних. Соціальні події в цьому контексті стають основними вимірами соціального часу, це положення знаходиться у концептуальному полі досліджень соціального часу Р. Мертона і П. Сорокіна²⁶ і конкретизує часову модальність дослідження майбутнього. Але саме ці події визначають ціннісно-сміслові, інституційно-правові, технологічно-об'єктивовані, інтерсуб'єктні та суб'єктні визначеності соціальних процесів.

Саме тому експертні методи спрямовані на суб'єктне відображення майбутнього соціальних подій у напрямі усталеного розвитку ситуацій або якісно інших її станів.

Залежно від загальних принципів дії інтуїтивні методи прогнозування, на думку авторів «Робочої книги з прогнозування», можна розділити на дві групи: *індивідуальні експертні оцінки й колективні експертні оцінки*. Клас *формалізованих методів*, залежно від загальних принципів дії, можна розділити на групи екстраполяційних, системно-структурних, асоціативних методів і методів випереджальної інформації. До групи методів прогнозної екстраполяції включають методи найменших квадратів, експонентного згладжування, імовірнісного моделювання й адаптивного згладжування. До групи системно-структурних методів віднесені методи функціонально-ієрархічного моделювання, морфологічного аналізу, матричний, мережного моделювання, структурної аналогії. Асоціативні методи поділені на методи імітаційного моделювання й історико-логічного аналізу. До групи методів випереджальної інформації включені методи аналізу потоків публікацій, оцінки значимості винаходу і аналізу патентної інформації. Представлений перелік методів і їх груп не є вичерпним. Нижні рівні класифікації відкриті для внесення нових елементів, які можуть з'явитися в процесі подальшого розвитку інструментарію прогностики²⁷.

Екстраполяційні або статистичні методи застосовуються в рамках інтервалу суттєво визначених подій, так звані системно-структурні спрямовані на соціальну цілісність, яка може визначатись еволюційними або революційними подіями.

Розвиток міри як вирішення протиріччя кількості та якості, на думку Г. Гегеля, визначений спорідненістю та різноманітністю та утворює вузлову лінію мір: «В одному і тому ж субстраті, в межах одних і тих самих моментів нейтральності, міра, відштовхуючись від себе, визначає себе до інших, суто кількісно різних відносин, які також утворюють спорідненість і міри, перемижуючись з такими, які залишаються чисто кількісними розходженнями. Так вони утворюють деяку вузлову лінію мір на шкалі «більшого» і «меншого». ...Відношення, що замінило попереднє, є частково ним визначене у тому смислі, що моменти, які перебувають у спорідненості, якісно ті ж самі; частково ж у тому, що тут є кількісна безперервність. Оскільки розходження стосується цього кількісного, тому щось нове ставиться байдуже до попереднього; відмінність між ними є зовнішньою

відмінністю певної кількості. Вона з'явилася, таким чином, не з попереднього, а безпосередньо з себе, тобто з внутрішнього того, що ще не вступило у наявне буття специфікуючої єдності. Нова якість або щось нове знаходиться у процесі своєї зміни і так далі до нескінченності»²⁸.

«Вузлова лінія мір» Г. Гегеля за змістом відображена у прогнозуванні технічних систем Г.С. Альтшуллера. Останній зробив спробу зняти обмеження екстраполяції у методі обвідних кривих, яка має у своїй основі переваги спираючись на фактичні, об'єктивні дані, але не надає можливість встановити, коли крива різко зростає або, навпаки, раптово йде на спад. Так, екстраполяція швидкості пересування людей визначала би заповнення всіх вулиць конями, але ці кінські сили приховані у двигуні внутрішнього згорання нової технічної системи – автомобіля. Формалізована крива обводить послідовність розвитку інновацій технічних систем, які заміщують одна одну, у напрямку вдосконалення необхідної функції задоволення соціально значущих потреб.

Кожна технічна система розвивається спочатку повільно, потім швидко, після чого знову уповільнюється, а потім йде на спад. Коли перша «сходінка» перестає швидко підніматись вгору, починається підйом другої сходінки, яка відображує розвиток нової технічної системи і т.д. Таким чином, хоча межі розвитку конкретної технічної системи обмежені, результуюча (обвідна) крива може практично необмежено підніматись вгору²⁹.

Якщо оптимістична тенденція прогресивного розвитку досліджує проблеми меж періоду еволюційної усталеності або циклу та період якісного стрибка нової якості, то песимістична тенденція системного руйнування часто-густо не досліджується. Ці обидва процеси вписуються у логіку вузлових ліній мір, у динаміку заміщень технічних систем, у прогресивному напрямку вдосконалення задоволення соціально значущих потреб. Якщо прогресивну тенденцію у соціальному розвитку достатньо часто визначають у процесах демократизації, свободи слова, у критеріях людського розвитку, то регресивна тенденція надлому та розриву соціальної системи (руйнування «першої сходінки», коли силу набирає «нова сходінка», нова соціальна система) майже не знаходиться у центрі дослідження. Вийнятком з цього правила є концепція революційної ситуації В.І.Леніна і цивілізаційного розриву А. Тойнбі.

У В.І. Леніна революційна ситуація полягає у таких об'єктивних ознаках: «1) Неможливість для пануючих класів зберегти в незмінному вигляді своє панування; та або інша криза «верхів», криза політики пануючого класу, що створює тріщину, в яку проривається незадоволеність і обурення пригноблених класів. Для настання революції звичайно буває недостатньо, щоб «низи не хотіли», а потрібно ще, щоб «верхи не могли» жити, як раніше; 2) Загострення, вище звичайного, нужди, лих пригноблених класів; 3) Значне підвищення, в силу зазначених причин, активності мас; в «мирну» епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи залучаються, як всією обстановкою кризи, так і самими «верхами», до

самостійного історичного виступу. Без цих об'єктивних змін, незалежних від волі не тільки окремих груп і партій, але й окремих класів, революція – за загальним правилом – неможлива. Сукупність цих об'єктивних змін і називається революційною ситуацією... Не з будь-якої революційної ситуації виникає революція, а лише з такої ситуації, коли до перерахованих вище об'єктивних змін приєднується суб'єктивна, а саме: приєднується здатність революційного класу на революційні масові дії, досить сильні, щоб зломити (або надломити) старий уряд, який ніколи, навіть і в епоху криз, не «впаде», якщо його не «скинути»³⁰.

У цьому визначенні В.І. Ленін особливу роль надає класу пролетаріату та партії, яка здатна його організувати та повести за собою.

Це визначення революційної ситуації знайшло подальше дослідження у англійського історика А. Тойнбі, який схожим чином визначив горизонтальний розрив «цивілізації», її надлом, але у цивілізаційній парадигмі системної деструкції він визначив також і вертикальний розрив.

Проте замість партії основне значення мають творчі особистості, а пролетаріат визначається у всіх цивілізаціях, навіть у Римській та інших. Успішно розвиваються саме ті цивілізації, що проходять стадії виникнення, зростання, надлому і руйнування. Перші дві стадії пов'язані з енергією «життєвого пориву», дві останні – з виснаженням «життєвих сил». Розвиток цивілізації визначається «законом виклику і відповіді». При цьому виклики визначають історичну ситуацію, в яку входять і людські, і природні фактори, котрі ставлять перед суспільством несподівану проблему. Тому подальший прогрес суспільства залежить від його здатності дати адекватну відповідь на цей виклик. Усі виклики діляться на виклики природного середовища та виклики людського середовища. При цьому зростання цивілізацій – справа рук духовно обдарованих, творчих особистостей або творчих меншин, які за будь-яких умов складають в суспільстві меншість, але саме ця меншість і вдихає в соціальну систему нове життя. У кожній зростаючій цивілізації, навіть у періоди найбільш жвавого зростання її, величезні маси народу так і не виходять зі стану стагнації. Зростання цивілізації досягається в тому випадку, коли меншість або все суспільство в цілому відповідає на виклик і при цьому не просто відповідає, але одночасно породжує інший виклик, що вимагає у свою чергу нової відповіді, але у напрямку зростання контролю над природою та людським оточенням. Процес зростання не припиняється до тих пір, поки цей повторюваний рух втрати рівноваги і відновлення його не набуває перевантаження і нового порушення, тобто зберігає свою силу.

«Соціальні тріщини – сліди цього вибуху – борознять тіло надломленого суспільства. Існують «вертикальні» тріщини між територіально розділеними громадами та «горизонтальні» – всередині змішаних громад, підрозділах на класи. При «вертикальному» типі розколу суспільство розпадається на ряд локальних держав, що служить підставою для кровопролитної міжусобної війни. Війна ця вимотує суспільство до тих пір, поки одній з протиборчих сторін не вдається завдати нищівного удару противнику і встановити одноосібну владу і твердий порядок. Ми вже

бачили, наскільки велике місце займають ці вертикальні розколи у світовій історії і яку величезну кількість міждержавних війн вони породжують. Справді, не менш ніж у чотирнадцяти з шістнадцяти випадків відомих надламів цивілізацій головною причиною їх була ескалація міжусобних воєн. Слід в той же час помітити, що вертикальний розкол, можливо, не найбільш характерний прояв розладу, що веде до надлому цивілізації. Розпад суспільства на серію місцевих громад, врешті-решт, явище, властиве людським товариствам будь-яких типів, а не тільки цивілізаціям... З іншого боку, «горизонтальний» розкол суспільства за класовими лініями притаманний не тільки цивілізаціям. Цей феномен, який зародився у момент надлому суспільства та утворює виразну межу фаз надлому і розпаду, відсутній, проте, на стадіях генезису і росту»³¹.

Цивілізація гине, як правило, в результаті втрати сили самодетермінації. З плином часу правляча еліта перетворюється в замкнуту касту, яка самовідтворюється. Її склад погіршується, і вона починає спиратися вже не на творчість, а на матеріальні інструменти влади, і, перш за все, на силу зброї. Відбувається горизонтальний розкол суспільства на правлячу меншість і внутрішній пролетаріат. «Розкол сам по собі є продуктом двох негативних рухів, породження злих пристрастей. По-перше, правляча меншість, зневажаючи всі права і всупереч розуму, намагається силою утримати панівне становище і спадкові привілеї, яких воно вже негідно. Пролетаріат повстає проти кричущої несправедливості. Справедливий гнів, який надихається страхом і ненавистю, приводить, в свою чергу, до насильства. Однак процес неминуче завершується позитивним актом творіння – і це стосується всіх діючих осіб у трагедії розпаду. Правляча меншість створює універсальну державу, внутрішній пролетаріат – вселенську церкву, і навіть зовнішній пролетаріат організується у мобільні військові загони»³². Джерело руйнування цивілізації в тому, що правляча меншість втрачає творчі сили та енергію, а з ними і здатність відповідати на історичний виклик. Разом з тим вона не бажає залишити поле битви і всіляко припиняє наміри кожного, хто готовий розділити з нею відповідальність.

На думку А. Тойнбі, одним із симптомів соціального розпаду і причиною соціального розколу є виродження меншини, раніше здатної керувати завдяки своїм творчим потенціалом, але тепер зберігає владу лише завдяки грубій силі. Відділення пролетаріату – що, в свою чергу, є відповіддю на замикання правлячої меншини у вузькому, привілейованому колі – відбувається під керівництвом творчих особистостей, сфера діяльності яких обмежується організацією опозиції владі. Таким чином, перехід від соціального зростання до соціального розпаду не супроводжується тотальним знищенням творчої іскри в душах індивідуумів. Творчі особистості продовжують виникати, тепер вони змушені жити і діяти в суспільстві, яке є надломленим та розірваним на частини. У Виклику-і-Відповіді цивілізації розпаду змінюється завдання, план і мета творчого лідера. У зростаючій цивілізації творець відповідає на виклик, граючи роль завойовника, завжди готового до переможної відповіді. У розпаді цивілізації

творець, прийнявши виклик, грає роль рятівника і допомагає суспільству відповісти на виклик, з яким нездатна впоратися правляча меншість, що втратила творчі можливості³³. Звідси починається другий такт дії: палінгенез, перетворення, початок нової стадії розвитку, відродження.

У якісному стрибку або якісному руйнуванні характеристики невизначеності та непередбачуваності вивчає Таліб Нассім Ніколас, який таку непередбачену подію називає «чорним лебедем». Він визначає три характеристики несподіваної події: «по-перше, вона є аномальною, тому що її у минулому ніщо не передвіщувало. По-друге, вона має величезну силу впливу. По-третє, людська природа змушує нас придумувати пояснення того, що сталося після того, як це трапилося, визначаючи подію спочатку як те, що сприймається як сюрприз, а потім як те, що вже є з'ясованим і передбачуваним³⁴.

Він стверджує детермінованість викривлення нарративу, помилки захоплення середньостатистичними методами (гауссиан), відмовою від масштабованих подій, тому визначає лише творчу готовність особистості до подій «чорних лебедей».

Необхідно відзначити те, що дослідження якісних стрибків і якісних деструкцій визначають міру усталеності змін, коли кількість змін визначає нову якість або руйнування попередньої; саме в цих межах можливе використання формалізованих математичних методів, саме якісні суттєві зміни потребують системних експертних методів та сценарних досліджень. Але навіть якісні стрибки та деструкції лише підтверджують розвиток людства у напрямку влади як розвитку контролю над природою та соціальним середовищем, проте цей контроль руйнується, коли він переходить міру життя, тому соціальний або природний опір знищує ці форми, і, навпаки, якісні стрибки визначають суттєвий розвиток міри життя, саме у цьому напрямку є адекватною концепція «вузлової лінії мір».

Визначення конструктивних та деструктивних етапів розвитку дозволяє визначати не лише пошукові та нормативні прогнози, а й прогнози-попередження.

Виходячи зі змісту про призначення, В.Воловик виділяє чотири типи соціальних прогнозів:

1. Пошукові, які складаються для того, щоб з'ясувати, яким може бути майбутнє, спираючись на реалістичні оцінки тенденцій розвитку, які існують у теперішньому часі.

2. Нормативні, які орієнтовані на досягнення у майбутньому визначених цілей та мають практичні рекомендації для здійснення відповідних планів і програм розвитку.

3. Аналітичні, які впроваджуються у наукових цілях, задля визначення пізнавальної цінності різних методів та засобів дослідження майбутнього.

4. Прогнози-попередження, які складаються для безпосереднього впливу на свідомість та поведінку людей з метою примусити їх попередити можливе майбутнє³⁵.

Таблиця 4.4. – Системна типологія прогнозів

Основне системне завдання прогнозування	Співвідношення пошукового та нормативного прогнозів	Мета прогнозу	Складові прогнозування	Підтип прогнозу	Методологічні напрями прогнозування
Відображення об'єктивних процесів самоорганізації	Пошукове прогнозування	Визначеність тенденцій розв'язання перспективної проблеми системи	Тенденції факторів та умов розвитку системи	Перспективний прогноз	Історичне прогнозування, глобальне прогнозування, синергетичне прогнозування, соціально-еволюційний підхід
			Визначення майбутніх суб'єктивних вимог до розвитку системи	Цільовий прогноз	
Побудова системи	Нормативне прогнозування	Модельовання просторово-часової визначеності майбутнього системи	Визначення розриву між ними	Прогноз майбутнього стану організаційно-управлінського потенціалу	Проектування майбутнього
			Просторова визначеність майбутньої системи	Проектний прогноз	
Управління системою	Нормативне прогнозування	Орієнтація суб'єкта, діяльнісна визначеність майбутнього системи	Часова визначеність майбутньої системи	Плановий прогноз	Планування майбутнього
			Узгодженість об'єктивних та суб'єктивних факторів	Програмний прогноз або інтерсуб'єктивний діяльнісний прогноз	
			Узгодженість суб'єктивних дій та організаційно-управлінського потенціалу	Організаційно-управлінський та інституційний прогноз	Стратегічне, тактичне, оперативне прогнозування

Соціально-прогностичні дослідження за цією класифікацією визначені за предметом та призначенням дослідження: у пошукових – це тенденції розвитку у пізнанні соціальних процесів; у нормативних – це визначення цілей для з'ясування планів та програм розвитку у практично-перетворювальній діяльності та соціальному управлінні; аналітичні визначають науково-теоретичні дослідження методичного, інструментального характеру, у визначенні прогностичних можливостей засобів дослідження; прогнози-попередження визначають зміщення досліджень з діяльності як такої до охоплення соціокультурної поведінки при наявності загроз для прийняттого майбутнього.

Поступово в коло прогностичних досліджень входять нові типи соціальних прогнозів, такі як: *дослідження випереджувальної соціокультурної поведінки*, яка разом з прогностичною діяльністю визначає *прогностичну активність* не тільки за наявності загрози (прогнозу-попередження), а й позитивного мотиватора (мотивуючого прогнозу) активності; *дослідження суб'єктної здатності до прогнозування*, зі своєю специфікою в залежності від масштабу соціального суб'єкта, починаючи з особистості у психологічних дослідженнях і соціальних груп у соціально-психологічних дослідженнях; на порядку денному вже стоять прогностичні здатності держави та суспільства в цілому.

Реакцією на кризу екстраполяційних методів прогнозування було заперечення прогнозування як такого. Ідеологом цього процесу став Пітер Дракер (1973), який визначив предметну сферу стратегічного планування як відмінну від неефективного прогнозування. Останнє ґрунтувалося на лінійних екстраполяціях та надавало вірні прогнози навіть у оперативному, короткостроковому горизонті, оскільки передбачало ритмічність та послідовність, але не залишало місця для змін, відповідних дій конкурентів.

Практика прогнозування з пошуку об'єктивних закономірностей соціального розвитку об'єктів прогнозування, їх онтологічних основ, їх буття, змістилася у дослідження суб'єктного змісту наукового обґрунтування майбутнього, у якому важливими є можливість цієї діяльності, альтернативність траєкторій розвитку суб'єктів прогнозування. Зміщення відбулося від буття до володіння, від прогнозування до стратегічного управління, від об'єктивного розвитку до суб'єктної діяльності цього розвитку.

Узагальнення і застосування комплексу методів прогнозування і планування, як практично орієнтованих, «польових» досліджень управління організаціями, було пов'язане із зростанням ролі бізнес-процесів і економічної складової. Саме навколо «володіння» – захвату сегменту ринку (економічного, політичного, соціального) – точилися визначення стратегій різного рівня та масштабу організацій (від фірми до транснаціональних корпорацій та держави). Відбувався вертикальний і горизонтальний розвиток системи прогнозування. Вертикальний розвиток пов'язаний з систематизацією методів прогнозування та спрощенням процедури вибору методу в залежності від ситуації управління, вирішення проблемної ситуації.

Горизонтальний розвиток пов'язаний з поширенням ефективних методів вирішення проблем в суміжні галузі. Ці процеси обґрунтовувалися теоретично, наприклад, польовою теорією «конвертації капіталів (соціального, політичного, економічного і т.д.) П. Бурдьє і «світ-системним» підходом І. Валлерстайна.

Можливість використання методів стратегічного планування в багатьох підручниках не обґрунтовується, але застосовується в методі сценарного прогнозування (у якому використовуються методи п'яти сил, SWOT-аналізу та інших), і це не випадково. Більшість методів стратегічного планування націлені на отримання певних сценаріїв дій організації в довгостроковій або середньостроковій перспективі, більш гнучко, з урахуванням змін, в умовах ризику чи навіть невизначеності.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. відбувається впровадження комплексних методів прогнозування при активізації, мобілізації суб'єктів в проектуванні майбутнього, наприклад в системі «форсайт», або стратегічного планування розвитку з формуванням перспективи, «візії» діяльності. Відбулося нове зміщення з «володіння», як впровадження конкурентної боротьби за сегменти ринку, до «уявлення», яке у центр дослідження поставило сценаріювання, у об'єднанні відповідних методів прогнозування та стратегічного управління.

Визначення специфіки різних форм антиципації, на наш погляд, можливо вдосконалити, використовуючи сучасні наукові знання за критеріями «канал отримання», зміст та форма антиципації. Так, у передчутті канал отримання антиципації відбувається за допомогою афективних процесів, емоційного-чуттєвого сприйняття, у пророкуванні антиципація здійснюється у семантичному відображенні, у каналі мовного передбачення, опосередкованого смислового соціокультурного досвіду; у передвгадуванні відображується інтуїтивна антиципація, яка відбувається як підсвідоме самодобудовування тих зв'язків, які опинилися поза увагою семантично-логічних структур відображення, передбачення виявляється як форма візуальної або просторово-часової визначеності подій, в узгодженні тривалості і темпу подій, як ритмічної визначеності своєї діяльності.

При цьому ми відрізняємо форми антиципації від маніпуляції свідомістю та підсвідомим, від форм шахрайства або невігластва, які прикриваються такими формами антиципації.

Уточнення поняття «прогнозування», яке відображує один з видів людської діяльності, а саме соціального пізнання, визначається такими сутнісними ознаками.

По-перше, прогнозування розуміється як «процес дослідження», «аналіз», «сторона пізнавальної діяльності» та є пізнавальною діяльністю людини. По-друге, прогнозування розуміється як пізнавальна діяльність, що приводить до знання майбутнього за певних умов. До останнього відносяться: а) створення підстав прогнозування (знань про минуле та механізми дії об'єктивних процесів); перетворення підстав відносно майбутнього (моделювання об'єкта прогнозування у нових умовах) і

співвіднесення їх з конкретними даними про прогнозований об'єкт (урахування поточної інформації, умов прояву закономірностей тощо); б) форма одержання знань про майбутнє («поняття», «образ», «припущення», «дедукція висловлень»). По-третє, прогнозування визначається як пізнавальна прогностична діяльність, результат якої має специфіку: відображення майбутнього з урахуванням імовірності його настання й різної часової перспективи. За ціллю побудови прогнозу виділяють прогнозування пошукове, при цьому в прогнозі описується новий (майбутній) стан об'єкта, і нормативне, при якому прогнозується процес досягнення заданого кінцевого стану.

Діяльнісний смисл прогнозування визначається процесом цілепокладання суб'єкта, але, і як пізнавальний та діяльнісний інструментарій, він може передаватися та тиражуватися у суспільстві – має характер соціальної технології, та навіть в цілісній сукупності соціальних технологій може визначати соціально-технологічний уклад.

Дослідження принципів соціального прогнозування визначає узгодженість родового (загального), у якому прогнозування є видом соціального пізнання, методологічного (особливого) як закономірних принципів саме прогностного дослідження, та практично орієнтованого (конкретного) – методичних принципів прогнозування.

Методологічний принцип об'єктивності розгортається на методичному рівні в принципах системності, синергізму, об'єктноорієнтованому діяльнісному підході, інноваційності, науковій обґрунтованості й вірогідності (верифікованості). Принцип розвитку втілюється на методичному рівні в принципах стійкого розвитку й саморозвитку, діалектичної єдності ретроспективного і перспективного, безперервності й послідовності. Принцип ціннісної орієнтації здійснюється за допомогою принципів гуманізму (людиноцентристського підходу в соціальних технологіях в цілому й у прогнозуванні зокрема), принципу реалізму (що заперечує утопізм і псевдопрогнози), принципу соціальної перспективи в діалектичній єдності оптимізму й песимізму, принципі єдності актуального й потенційного (взаємозв'язку актуалізму й фактора майбутнього в практичній діяльності), цільової орієнтації на місію прогнозування (принцип корисності прогнозу).

Класичні галузі суспільствознавчих прогнозів поступово об'єднуються у комплекси прогнозування за предметом соціального прогнозування.

Перший комплекс, визначений галузями відносин суспільства зі своїм природним середовищем, складається з соціально-екологічних, соціально-географічних та соціально-космічних прогнозів.

Другий комплекс об'єднує сфери відтворення якості життя та відтворення людини, складається з соціально-медичних, психологічних, демографічних, освітньо-педагогічних, філолого-етнографічних, культурно-естетичних, інфраструктурно-будівних, побутових та дозвіллевих прогнозів.

Третя група визначається факторами відтворення та розвитку суспільства, топіки, структури, інституцій та системи суспільних відносин.

До неї входять соціальні, економічні, державно-правові, політичні, військові та духовно-культурні прогнози.

Часова перспектива прогнозу визначає специфіку прогнозів за рівнем суб'єктів діяльності, її сфери, простору та масштабності. Оперативні та короткострокові прогнози безпосередньо пов'язані з діяльністю індивідуальних суб'єктів та малих (контактних і референтних) соціальних груп. Оперативні прогнози відбуваються у швидких змінах ситуацій, мають часто-густо екстремальний або нормальний характер, рішення у оперативних діях завжди приймає конкретна людина або контактна група, у інтерсуб'єктивних відносинах. Короткострокові прогнози визначені стандартними, циклічними, іноді екстремальними ситуаціями. У них підвищується роль спостереження та соціальної технології як розпізнавання змін, рішення мають індивідуальний та колективний характер, короткостроковий рівень тяжіє до стандартизації ситуацій та створення переліку штатних дій під час них, тому суттєве відхилення підвищує рівень інтуїтивного прогнозування. У оперативних та короткострокових прогнозах процес прийняття рішень нібито винесений за межі часу здійснення ситуації, її плину, прогнозується співвідношення темпу процесу, його сили та ритму дій суб'єкта, актуалізації рівня його ресурсів.

Середньострокові прогнози визначені як індивідуальним, соціальногруповим рівнем суб'єктної діяльності, так і діяльністю на рівні структурних частин (підрозділів, підсистем) і організацій як цілісностей. Середньостроковий прогноз, визначений тактичним рівнем управління, потребує дослідження не тільки діяльності, а й її реалізації за допомогою інституційних, організаційних та управлінських механізмів. Поступово на цьому рівні відбувається зміщення базової соціальної діагностики у бік якісних досліджень, а також збільшення масштабу суб'єктності. Уже на рівні короткострокових прогнозів враховується етапність циклу діяльності організації. У середньострокових прогнозах враховуються циклічність діяльності та цикли життя організації, її календарна та соціальна визначеність розвитку. Ці прогнози збільшуються у масштабі до середніх та великих соціальних груп у локальній визначеності, яка знаходиться під впливом оперативних та короткострокових змін, з одного боку, та глобальних процесів, їх закономірностей та ходу реалізації, з іншого. На цьому рівні збільшується значення не тільки ситуацій, а й етапних життєвих подій.

У довгострокових прогнозах, у свою чергу, збільшується масштабність діяльності суб'єктів у соціальному вимірі до рівня держави, громадянського суспільства та суспільства в цілому, у етнічному – до рівня великих етнічних груп, націй, народу, у соціально-віковому вимірі – до поколінь. Цей прогноз визначений стратегічним рівнем розвитку суспільства, базовими соціокультурними процесами, традиціями та новаторством, соціальними революціями, стабільністю та суттєвими змінами соціально-технологічного, економічного та економічного укладів, зміною смисложиттєвих духовних цінностей суспільства та норм розвитку

глобальних суб'єктів. Соціальне прогнозування досягає рівня дослідження якісних змін. Довгострокове прогнозування базується на соціальній діагностиці, розпізнаванні глобальних якісних змін у оперативних, короткострокових та середньострокових прогнозах, на рівні тенденцій лінії життя суб'єктів, зміни інституційних механізмів, задоволення суспільних потреб та інтересів розвитку, стабільності життя суспільства, та навіть цивілізації. На цьому рівні визначається не тільки циклічність та етапність життя, а й спрямованість лінії життя суб'єкта.

У понадстрокових прогнозах відбувається рівень всезагального, закономірний характер розвитку цивілізації та людства, у діалектиці конкретного (оперативного та короткострокового), особливого (середньострокового) та загального (довгострокового), це досліджується у закономірній єдності космосу – природи – людства – суспільства, дії глобальних суб'єктів розвитку.

Виходячи зі змісту про призначення, виділено п'ять типів соціальних прогнозів:

1. Пошукові, які складаються для того, щоб з'ясувати, яким може бути майбутнє, спираючись на реалістичні оцінки тенденцій розвитку, які існують у теперішньому часі.

2. Нормативні, які орієнтовані на досягнення у майбутньому визначених цілей та мають практичні рекомендації для здійснення відповідних планів і програм розвитку.

3. Аналітичні, які впроваджуються у наукових цілях, задля визначення пізнавальної цінності різних методів та засобів дослідження майбутнього.

4. Дослідження прогностичної активності, яка складається з випереджувальної соціокультурної поведінки та прогностичної діяльності та визначена не тільки наявністю загрози (прогнозу-попередження) і позитивного мотиватора (мотивуючого прогнозу) активності.

5. Дослідження суб'єктної здатності до прогнозування мають свою специфіку в залежності від масштабу соціального суб'єкта, починаючи з особистості у психологічних дослідженнях і соціальних груп у соціально-психологічних дослідженнях. На порядку денному вже стоять прогностичні здатності держави та суспільства в цілому.

«Класична» типологія на основі домінування просторової модальності, яка латентно визначає пріоритет стабільності та проектності соціальної діяльнісної антиципації, потребує уточнення у часовій модальності в умовах галузевої взаємопов'язаності розвитку, нестабільності та навіть невизначеності.

Виникає і необхідність погодження прогнозів щільно взаємопов'язаних галузевих комплексів: по-перше, визначений відносинами суспільства зі своїм природним середовищем (соціально-екологічні, соціально-географічні, соціально-космічні прогнози); по-друге, сфер відтворення якості життя та відтворення людини (соціально-медичні, психологічні, демографічні, освітньо-педагогічні, філолого-етнографічні, культурно-естетичні, інфраструктурно-будівні, дозвіллеві прогнози); по-третє, холістично-топічні

прогнози системи суспільних відносин у органічній цілісності (соціальні, економічні, державно-правові, політичні, військові, духовно-культурні, глобально-міжнародні прогнози).

Парадигмальне обґрунтування часової модальності у єдності з просторовою спрямоване на подолання стану заміщення прогнозування діагностикою, яка важлива для пошукового прогнозування, але за умов визначення перспективних проблем. Діалектичний взаємозв'язок просторово-часової модальності надає можливість поєднати у типології горизонти упередження прогнозів зі специфікою масштабів суб'єктів, їх сфери діяльності, просторовими координатами розвитку. Просторово-часова діалектика прогнозів відображує конкретне у короткострокових, особливе у середньострокових, загальне у довгострокових, та всезагальне у понадстрокових прогнозах.

Обґрунтування темпоральної генералізації розвитку соціальних систем визначає взаємопов'язаність дійсного, можливого та недійсного системи, а не лише рівнопокладеність сфер діяльності.

При цьому введення темпоральної модальності типів прогнозів спрямоване на подолання розірваності та фрагментованості різних типологій та класифікацій прогнозів та методів їх виробництва.

Так, у пошукових прогнозах здійснюється, перш за все, відображення об'єктивних процесів самоорганізації, реалізуються дескриптивні методологічні функції, що спрямовані на дослідження майбутнього, у асерторичній та посібілістичній модальності, результатом якої є дослідження перспективних проблем системи, до складу котрої входять тенденції факторів та умов розвитку системи, визначення майбутніх суб'єктних вимог до розвитку системи та розриви між ними. Тому у пошуковому прогнозуванні формуються перспективні цільові прогнози та прогнози майбутнього стану організаційно-управлінського потенціалу майбутнього.

У нормативному прогнозі здійснюються функції побудови та управління системою у майбутньому, відображуються методологічні нормативні (прескриптивні) функції у формуванні деонтичної модальності діяльності людей. У нормативному прогнозі відбувається, з одного боку, моделювання просторово-часової визначеності майбутнього системи, з іншого боку, формується орієнтація суб'єкта, діяльнісна визначеність майбутнього. Моделювання просторово-часової визначеності системи здійснюється у просторовій узгодженості проектного прогнозу та темпорального виміру, перш за все, об'єктивного, календарного часу планового прогнозу.

Діяльнісна визначеність майбутнього системи відображується у соціальному просторі та часі у можливості здійснення цілеспрямованих подій, як узгодженість об'єктних та суб'єктних факторів програмного прогнозу та відповідність суб'єктних дій та організаційно-управлінського й інституційного прогнозів.

Необхідно зазначити те, що підтипи прогнозування мають свою методологічну основу, що надає можливість здійснювати не фрагментарні

прогнози, а всі інші підтипи мають лише «фонове» значення, є додатковими та впроваджуються за принципом доповнення. Цілісне, дефрагментоване, холистичне прогнозування лише формується та має складність здійснення, але єдність пошукового та нормативного прогнозування є основною у послідовності етапів формування прогнозу у радянській та пострадянській прогностиці України, Росії та інших євразійських країн. У формуванні цілісності прогнозування як холистичного підходу діалектики просторово-часової єдності дослідження важливим фактором є становлення соціотехнологічної системності діагностики, прогнозування, проектування, планування, програмування, організаційного управління та інших об'єктивованих видів діяльності суб'єктів.

Класифікація методів прогнозування за ступенем формалізації, загальним принципом дії, способом одержання прогнозної інформації також потребує емерджентного уточнення. Так, назва «інтуїтивні» методи відносно експертних способів отримання прогнозів поступово відходить в минуле, оскільки ці методи, окрім інтуїтивних, мають ще і логічні, раціональні підвалини. Тому відносно цього класу методів використовується назва «якісні», «експертні» методи, оскільки ці дослідження спрямовані на з'ясування якісних тенденцій прогнозованого об'єкта у процесі якісних стрибків або деструкцій за допомогою знань експертів.

Формалізовані, кількісні або математичні методи застосовуються задля дослідження сталого розвитку системи в період від одного якісного стрибка до деструкції та іншого якісного стрибка. Спроби поєднання якісних та кількісних методів приводять до формування сценарних методів прогнозування, основою для аналізу яких є закономірність, якісна сторона якої відображена у положенні про «вузлову лінію міри» Г. Гегеля, а кількісна динаміка – у прогнозуванні технічних систем Г.С. Альтшуллера в описі методу обвідних кривих, у яких системи змінюють одна одну в еволюційному розвитку міри. На наш погляд, еволюційний розвиток міри визначений діалектикою міри життя та міри смерті. Якщо міра смерті перейдена, відбувається «революційна ситуація», або «розриви», за визначенням А Тойнбі. Міра смерті визначає концентрацію соціальних сил в опорі незворотної деструкції та поступовий вихід на новий етап палінгенезу, у якому стверджується міра життя, її розвиток.

Саме тому у методах прогнозування вже виокремлюються разом з пошуковим та нормативним, аналітичні (науково-теоретичні, інструментальні) прогнози та прогнози-попередження. Розвиток також мають дослідження випереджальної соціокультурної поведінки, яка разом з щільнішим прогнозуванням визначає прогнозу соціальну активність у діалектиці міри життя та смерті, а також дослідження суб'єктної здатності до прогнозування. Класифікація методів прогнозування відображує формування холистичного підходу прогнозування у суб'єкт-суб'єкт-об'єктних відносинах.

Горизонтальний розвиток сучасних соціально-прогностичних досліджень класифікує методи прогнозування за предметом та призначенням дослідження: у пошукових це тенденції розвитку у пізнанні соціальних

процесів; у нормативних це визначення цілей для уточнення планів та програм розвитку у практично-перетворювальній діяльності та соціальному управлінні; аналітичні визначають науково-теоретичні дослідження методичного, інструментального характеру, у з'ясуванні прогностичних можливостей засобів дослідження; прогнози-попередження визначають зміщення досліджень з діяльності як такої до охоплення соціокультурної поведінки при наявності загроз для прийнятного майбутнього.

У горизонтальному розвитку поступово в коло прогностичних досліджень входять нові типи соціальних прогнозів – такі як: *дослідження випереджувальної соціокультурної поведінки*, яка разом з прогностичною діяльністю визначає *прогностичну активність*, методи прогнозування, орієнтовані на подолання загрози (прогнози-попередження) та на позитивну мотивацію реалізації можливості (мотивуючий прогноз); *дослідження суб'єктної здатності до прогнозування*, зі своєю специфікою в залежності від масштабу соціального суб'єкта, починаючи з особистості у психологічних дослідженнях і соціальних груп у соціально-психологічних дослідженнях; на порядку денному вже стоять прогностичні здатності держави та суспільства в цілому.

У вертикальному розвитку досліджень майбутнього відбувається зміщення від «буття» – основ соціальних відносин – до «володіння», суб'єктної боротьби за конкурентні переваги. Загострення протиріччя, яке виділив Е.Фромм, між «бути» та «мати», у масовій культурі споживання визначає динаміку у бік «мати» – володіння. Але 90-ті роки ХХ ст. та перше десятиліття ХХІ ст. визначили домінування концепту «уявлятися» – віртуалізація та візуалізація соціального простору інформаційними технологіями. Формується простір соціальних мереж у Інтернеті, спостерігається актуалізація соціальних проблем та напрямів управління засобами масової інформації, реклами, зв'язками з громадськістю. Формується культура спектаклю, нарративів та образів. За Гі Ернестом Дебором, «спектакль – це не сукупність образів, але суспільні відносини між людьми, що опосередковані образами» [10]. За П. Бурдьє, символічний капітал конвертується у інші види капіталу (політичний, соціальний, економічний). У стратегічному плануванні сценаріювання, як створення сценарію, «спектаклю», відбиває уявленєву культуру, об'єктивує ситуації, які здаються, у дійсність.

При цьому «уявлення» ґрунтується на буттєвих відносинах і суб'єктній боротьбі, приховує її та реалізує. Так, у подіях країн Південної Африки відбувалася технологізація соціальних мереж Інтернету – віртуального простору для реалізації стратегії зміни ідеологічних (віртуалізовано-пропагандистських) режимів, які не відповідали буттю народів, потребам зростання якості життя та закріплювали велику диференціацію населення за доходами. У сучасному прогнозуванні постає проблема узгодження взаємодії «буття» – «володіння» та «уявлення», суспільного розвитку, діяльності суб'єктів, їх стратегічного планування та комунікативного управління.

РОЗДІЛ V. ЦІЛІСНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

5.1. Політичний процес

(Лепський М.А.)

Дослідження політичного процесу як цілісності потребує вирішення щонайменше таких важливих методологічних питань: по-перше, з'ясування сутності того, що відображено поняттями «процес» та «політичний процес»; по-друге, визначення того, чи є можливим політичний процес цілісності, чи то він є фрагментарним, випадковим; по-третє, вивчення закономірностей політичного процесу.

Семантичне поле сутності процесу відображає його етимологія. Процес (лат. *processus* – просування): 1) хід якогось явища, послідовна зміна станів, стадій розвитку і т.д.; 2) сукупність послідовних дій для досягнення якогось результату, наприклад виробничий процес; 3) судова справа; порядок здійснення діяльності слідчих, адміністративних та судових органів¹. У етимологічному значенні «процес» відображає, перш за все, «послідовну зміну станів та стадій розвитку», яке є проявленим «у течії, ході». Але звуження лише до явища визначає нібито незмінність сутності, однак вона може також мати зміни від сутності першого порядку до другого і так далі. Проте у цій сутності повинно зберігатися щось внутрішньо важливе, інтегруюче, незмінне, яке може ідентифікуватись та визначати самототожність, втрата або зміна якої визначає іншу сутність. Багатоманітність процесів потребує відбиття саме їх сутнісних характеристик, за допомогою яких з'ясовується зміст, напрям та логіка послідовної зміни станів.

Я. Щепаньський визначає процеси як «відносно однорідні серії явищ, які пов'язані взаємними причинними або структурно-функціональними залежностями. Наприклад, зростання організму – це процес, оскільки наступні стани певним чином зумовлені попередніми станами. Серії явищ, що становлять процес, в пізнавальних цілях можна виокремити, виділити зі складних комплексів явищ, що відбуваються одночасно. Отже, вони мають якусь «вісь», на яку «нанизані» пов'язані одне з одними явища. У природі і в суспільстві процеси ніколи не виступають ізольовано; ми відокремлюємо їх і розглядаємо окремо з метою аналізу².

Не називаючи сутнісні характеристики, автор визначає процес через «серії явищ» – їх «вісь» та два суттєвих процесуальних механізми: причинно-наслідковий та структурно-функціональний. На наш погляд, недоцільно процес характеризувати лише через «явища», навіть з метою емпіричного дослідження, оскільки втрата сутнісної визначеності дозволяє виявити лише кореляції та формальні характеристики, а зміст залишиться «у тіні». Саме пошук сутності процесу визначає каузальні (причинні) та структурно-

функціональні відносини. До того ж, структурно-функціональний механізм визначає просторово-часову цілісність носія сутності, тобто не будь-яка змінювана сутність визначає цілісність процесу, тому Я. Щепанський визначає серії явищ – змінюваних складових процесу. Ця позиція спрямовує й обґрунтування специфіки соціальних процесів.

Соціальними процесами він називає «серію явищ взаємодії людей між ними, або серію явищ, що відбуваються в організації і структурі груп, що змінюють стосунки між людьми або відносини між складовими елементами спільноти. Подібно до того як позірне незліченне багатство дій людей відносно одне до одного можна звести до декількох десятків головних зразків, що постійно повторюються знову і знову з невеликими індивідуальними відхиленнями, так і сукупність процесів, що відбуваються в спільнотах і в суспільних відносинах, можна звести до кількох десятків основних процесів. Серія соціальних явищ може бути зрозуміла як процес, якщо вона зберігає ідентичність у часі, що дозволяє виділити її з інших серій, якщо попередні явища обумовлюють хоча б частково наступні за ними явища і якщо вони викликають певне однорідне становище речей»³.

Відбувається підміна сутності ідентичністю, самототожністю, подібністю з тим, що суб'єктно ототожнюється у процесі осмислення. Але ідентифікація – це процес відображення якихось характеристик (ідентичностей), які можуть бути суттєвими та несуттєвими. Підхід Я. Щепанського продовжив П. Штомпка, але він вже акцентував увагу на тому, що процес є переходом станів системи, відмежовуючи процес від зміни.

У нього «соціальне зміна – це одиничний епізод, перехід з одного стану системи в інший. Але очевидно, що зміни пов'язані одна з одною і одна тягне за собою іншу. Поняття «процес» служить для опису ходу тих, що наступають послідовно одна за одною і взаємнообумовлених змін системи (в цьому випадку ми називаємо їх фазами або етапами). Щоб можна було говорити про єдиний процес, система поряд з цими змінами і незважаючи на них повинна зберігати свою основну ідентичність. Цікавим різновидом соціальних процесів є спрямовані процеси. Вони відрізняються, по-перше, тим, що жодна фаза такого процесу не співпадає з іншою, не може бути їй ідентична (тобто процес є незворотнім), по-друге, тим, що кожна пізніша за часом фаза наближає стан системи до певного обраного зразка – переважного, бажаного або, навпаки, негативного (тобто до якоїсь певної мети, до стандарту даного напрямку – до прекрасного ідеалу або, навпаки, неминучого фатального кінця)»⁴.

У П. Штомпки, на відміну від Я. Щепанського, акцент зміщується зі структурно-функціональних у системні відносини. При цьому, якщо перший підхід визначає структурну та функціональну динаміку, то система ще обумовлена цілісністю процесу розвитку, послідовністю його етапів.

Але абсолютизація системи, часто-густо, визначає нерозрізнення об'єктивної цілісності, так званої «органічної системи», та системи як наукової редуції, смислового модельного концепту, який відображає

закономірності цілісності, тобто є гносеологічним засобом дослідження, і саме тому потребує визначення конкретної сутності «органічної системи», її системоутворюючих характеристик, за якими відбувається ідентифікація цілісності, її самототожність.

У комплексі досліджень системного підходу відзначимо роботи О.П. Огурцова, Е.Б. Агошкової і Б.В. Ахлібинінського, у яких аналізуються, передусім, теоретичні підґрунтя системних досліджень⁵. Так, у останньому дослідженні виокремлено три проблеми, що охоплюють теоретичні основи тих чи інших понять «системи»: онтологічні основи системних досліджень об'єктів світу, системність як сутність світу; гносеологічні основи системних досліджень, системні принципи й настанови теорії пізнання; методологічні настанови системного пізнання.

Виявлення найбільш загального в різних дефініціях «системи» призводить до розуміння того, що «система» є формою подання предмета наукового пізнання. Е.Б. Агошкова і Б.В. Ахлібинінський дають таке гносеологічне визначення системи: «Система S на об'єкті A відносно інтегративної властивості (якості I) є сукупністю таких елементів, що знаходяться в таких відносинах, що породжують цю інтегративну властивість»⁶.

Це визначення можна прийняти з таких причин: по-перше, воно має певну загальність стосовно різних дефініцій «системи»; по-друге, це гносеологічне визначення включає онтологічний аспект, використання поняття «система» при дослідженні «органічного цілого», «речі» – розглядається як етап виокремлення об'єкта пізнання (наступним епістемологічним етапом є виділення предмета пізнання, наведення якого дається у вигляді сукупності рівнянь⁷ чи елементів понять); по-третє, це визначення має таку методологічну якість, як евристичність.

Недоліком цієї концепції, на думку автора, є невизначеність того, що може використовуватися як інтегративна властивість, того, що є критерієм використання якої-небудь властивості як інтегративної. Виникає питання: чи всі властивості, що породжені сукупністю елементів, є інтегративними і можуть використовуватися як такі? Вирішення цього питання безпосередньо пов'язане з істинністю виокремлення породжуючих відносин і елементів, з яких складається об'єкт, та холистичних відносин, які втрачаються при втраті цілісності об'єкта. Критерієм інтегративності властивості є, насамперед, її онтологічність – така характеристика об'єкта, яка визначає його цілісність. Втрата об'єктом цієї інтегративної властивості повинна означати руйнування цілісності об'єкта. Таким чином, інтегративна властивість повинна бути таким проявом сукупності відносин елементів системи, що детермінує об'єкт, маючи стійкість, повторюваність, тривалість.

Виходячи з цієї інтегративної властивості система дослідження повинна з'ясувати, насамперед, найбільш загальні характеристики цілісності, відносно соціальних процесів, ті, що визначають його міру соціального життя і смерті. Виявлення системи на об'єкті є, по суті своїй, вивчення і систематизація найбільш загальних факторів внутрішнього, суб'єктного і

зовнішнього, об'єктного світів, взаємодія яких визначає міру життя і міру смерті. Вивчення інтегративних властивостей, що покладені в основу системного методу, дозволяють досліджувати сутність і зміст, тобто універсальне в конкретному. Дослідження конкретної системи чи цілого роду систем вимагає не тільки вивчення універсальної сутності і змісту, але й універсального в конкретних проявах і формі систем. У протилежному випадку відбувається заперечення діалектичної єдності сутності і явища, форми і змісту.

Цей аналіз системної методології є необхідним, оскільки у політичних дослідженнях невизначеність органічної цілісності та гносеологічної системи іноді відіграє негативну, стримуючу перспективу дослідження політичного процесу. Іноді, замість органічної цілісності (предмета дослідження) у політичному вимірі надається метафора «політична система», що дозволяє відійти від інтегративних, системоутворюючих її характеристик, та абсолютизувати один організаційний процес – наприклад, прийняття політичних рішень (як це було зроблено за системною аналогією з «кібернетичним», «чорним ящиком» у Т. Парсонса та у Д. Істона), або одразу перейти до рівнів політичного процесу, залишивши сутність політичного процесу за межами дослідження.

Сучасні дослідження політичного процесу, який вже має усталену проблематику, пов'язані з минулим рефлексуванням об'єктивних та суб'єктивних процесів, буденної та теоретичної свідомості. І це дає можливість спиратися лише на авторитет попередніх дослідників та свідомо або несвідомо уникати визначення цілісного об'єкта дослідження політичних відносин, об'єктивних закономірностей та процесів, залишаючи лише когнітивно-пізнавальні кліше та концепти.

Так, у дійсно ґрунтовному «класичному» підручнику Е. Хейвуда «поняття «політичний процес» відноситься до механізмів, за допомогою яких «робиться» публічна (державна, урядова) політика. Про відпрацювання політики, як про процес, ми говоримо у двох смислах. По-перше, тут має місце зв'язана послідовність дій та заходів. Цей ланцюжок починається з зародження тієї або іншої ідеї та її первісного оформлення, продовжується її обговоренням з подальшим її здійсненням через визначені раніше продумані дії. По-друге, про відпрацювання політики як процес ми говоримо для того, щоб сфокусуватися саме на механізмах прийняття рішень, абстрагуючись від їх змісту»⁸. Інакше кажучи, політичний процес зводиться лише до дій та заходів або до лише одного організаційного процесу – прийняття рішень (втрачається комунікативний, регламентний та інші процеси), також втрачаються процеси самоорганізації та зміст процесу в цілому, залишається лише його форма.

Ця методологічна настанова визначає і основні підходи до політичного процесу, як прийняття рішень:

– у теорії раціонального вибору Ентоні Даунса, за допомогою ідеї «економічної людини», яка здійснює власні інтереси та йде до мети усвідомлено та послідовно;

– у теорії обмеженої раціональності Герберта Саймана, у якій визначається, що рішення приймаються на основі неточної та неповної інформації, без можливості прорахувати всі результати;

– у емпіричній моделі поступового просування до мети Чарльза Ліндблума, як альтернативи раціональному вибору, за допомогою спроб та помилок, визначення зворотного зв'язку раніше прийнятих рішень;

– у компромісному варіанті раціональної та емпіричної моделі Амітаї Етціоні, як визначення найбільш ефективного варіанта з відомих, а лише потім просування уперед;

– у організаційно-бюрократичній моделі Грема Аллісона, яка визначає процес політичного рішення внутрішньою культурою відповідного урядового органу, як конгломерату сил, які конкурують, баланс відносин між якими постійно змінюється, та індивідуальних факторів вибору альтернатив;

– у теорії про особливу роль ідеологічних факторів, переконань, поглядів, різних способів сприйняття політичних проблем; так, Кеннет Боулдінг акцентував увагу на ідеологічні фільтри відбору варіантів рішень, Роберт Джервіс про факти «викривлення зору» центризму своєї політичної культури, Ірвінг Джанис зосередив увагу на колективних факторах прийняття рішень (психологічних та професійно-ділових);

– у політико-підсистемному підході Поля Сабатьє, за яким політичні підсистеми – це групи людей (політики, державні службовці, групи інтересів, дослідників, вчених, журналістів), які впливають на політичний процес за допомогою створення коаліцій, що об'єднані загальними поглядами, цінностями та переконаннями. Все це функціонує на трьох рівнях: глибинному (найбільш фундаментальні моральні та філософські принципи учасників прийняття рішень), проміжному (політичні переваги) та поверховому (конкретні точки зору з обговорюваних проблем)⁹.

Системний підхід як пізнавальний концепт відображає певні закономірності цілісності, що об'єктивно потребує з'ясування не лише сфери життєдіяльності цілісності (у нашому випадку політичної), а й визначення власне цієї цілісності – суспільства. У цьому контексті політична сфера відображає підсистему, яка визначає цілісність навколо окремих функцій структури (частини цієї цілісності), та лише за структурно-функціональним змістом відокремлена від інших підсистем або сфер. До того ж, політична сфера визначає взаємозв'язки з іншими сферами, що відображено у поняттях «соціальна», «економічна», «культурна», «технічна» та інша політика, за об'єктом політики.

Виникає питання про відокремлення понять «політичний процес» та «процеси у політиці». «Політичний процес» як поняття визначає послідовність зміни станів цілісності суспільства у політичних відносинах. Смысловий акцент дискурсу цього поняття відображає динаміку цілісності суспільства, у тому числі зміни складових, суб'єктів, соціальних організмів відносно політичної визначеності цієї цілісності, що відображено у визначенні послідовності зміни станів політичної системи. Можливість використання понять «політичний процес» з визначенням цілісності

соціального організму – особистості, соціальної групи, партії, інституту та іншого, визначає взаємодію соціального організму з іншими у цілісності суспільства.

У цьому контексті можливо солідаризуватись з визначеннями «політичного стану» та «політичного процесу» В. Воловика. Він під політичним станом розуміє «сукупність властивостей, притаманних соціальному організму – суспільству, класу, більш дрібній соціальній групі, окремій особистості – в конкретний період його становлення і розвитку, у якій знаходить свій вираз стан відносин до існуючої системи державного устрою, державної влади, що склалися в ньому. Якщо говорити про політичний стан суспільства, то слід мати на увазі, що кількісна і якісна характеристика його не може бути повною без урахування таких складових, як політичний стан владних структур держави, класів і наших соціальних груп, політичних партій і рухів. Вона не може бути повною і у випадку, коли аналіз політичного стану суспільства обмежується розглядом якоїсь однієї або кількох із цих складових»¹⁰.

Важливим для нашого аналізу є уточнення В. Воловика про залежність політичного стану від економічних відносин (форми власності на знаряддя і засоби виробництва, характеру розподілу матеріальних і інших благ, соціально-класової структури, характеру соціальних, політичних і ідеологічних відносин суб'єктів). «Тому було б помилкою в аналізі політичного процесу обмежуватися лише діями політичних суб'єктів, акторів, їх взаємозв'язками без прагнення проникнути у сутність явища, що тільки й дає змогу розкрити закономірності становлення й розвитку феномена»¹¹.

Визначення поняття «політичного стану» специфікує дискурс поняття «політичний процес», оскільки останній відображує послідовну зміну політичних станів. Як визначає В. Воловик, «політичний процес слід розглядати у якості категорії політології, політичної соціології, соціальної і, зокрема, політичної філософії, що позначає сукупність послідовно змінюючих один одного політичних станів, що об'єктивно склалася, у якій знаходить свій вираз певна спрямована зміна системи державного устрою суспільства. Як і будь-якому процесу, політичному процесу притаманні загальні ознаки. Він постає у вигляді послідовно змінюючих один одного станів – політичних станів, є причинно-обумовленим політичною діяльністю соціальних суб'єктів і в той же час не залежить від волі і свідомості людей, що утворюють суспільство, тобто є об'єктивним»¹².

Не задовольняє холістичний цілісний підхід до політичного процесу істонівське визначення, де робиться акцент на спонтанний та випадковий характер процесу – у поведінці, відносинах, ідеях сфер суспільства, але важливою є єдність його з раціональним, усвідомленим і діяльним – суб'єктивним та інтерсуб'єктивним характером політичного процесу. Цей підхід розвинув Г. Алмонд, але він не уникнув також абсолютизації процесу прийняття політичних рішень та випадкового характеру політичного процесу.

Про визначеність політичного процесу у цілісності суспільства, у єдності його внутрішніх та зовнішніх процесів, писав ще Д. Істон. При цьому Д. Істон називав системовизначальними ціннісні взаємодії та авторитетний спосіб впливу на суспільство: «Політична система може бути визначена як сукупність тих взаємодій, за допомогою яких цінності авторитетним способом привносяться у суспільство; саме те, що відокремлює політичну систему від інших взаємодіючих систем. Оточення політичної системи можливо поділити на дві частини: інтрасоцієтальну та екстрасоцієтальну. Перша складена з трьох систем, які не є політичними у відповідності з нашим визначенням природи політичних взаємодій. Інтрасоцієтальні системи мають такі множини типів поведінки, відносин, ідей, як економіка, культура, соціальна структура, міжособистісні відносини... Друга частина оточення політичної системи екстрасоцієтальна, складається з усіх систем, що є зовнішніми відносно до даного суспільства. Вони виступають функціональними компонентами міжнародної спільноти, суперсистемою, елементами якої можливо вважати конкретні суспільства. Міжнаціональна система культури – приклад екстрасоцієтальної системи»¹³.

У цьому визначенні навряд чи можливо погодитись з тільки ціннісним визначенням політичного процесу, але цілком вірно Д. Істон пов'язує політичний процес з суспільством як цілісністю (екстрасоцієтальною системою) та можливістю входження у світову спільноту, яку зараз визначають як «світову цивілізацію», «світову цілісність людства» (інтрасоцієтальну систему). У цьому визначенні необхідно підкреслити цілісність у значеннях загального – суспільства та всезагального – людства, які і відображають цілісність політичного процесу.

Необхідно зауважити, що у цьому істонівському визначенні акцентується увага на спонтанному та випадковому характері процесу – у поведінці, відносинах, ідеях сфер суспільства, але важливою є єдність його з раціональним, усвідомленим та діяльним – суб'єктним та інтерсуб'єктним характером політичного процесу.

До того ж, необхідно підкреслити те, що не будь-яка взаємодія суб'єктів визначає цілісність, суспільство. У цьому питанні важливим є уточнення А. Токвіля про те, що державний розвиток є розвитком загального, загальних потреб та інтересів, суспільного, а громадянське суспільство, його розвиток визначений окремим, індивідуальним, є об'єднанням заради здійснення власних індивідуальних інтересів за допомогою соціального об'єднання.

Не менш важливим є уточнення О. Зінов'єва про державу як орган цілісності: «Тут – центральний пункт розуміння держави, а саме – поняття цілісності та інтересів цілого. Інтереси цілого і інтереси цілісності не є інтересами більшості. Це особливі інтереси. Вони можуть іноді вступати у конфлікт якихось груп громадян, більшості і навіть усіх. Іноді ці інтереси може виражати та захищати лише одна людина. Іноді вони взагалі не усвідомлюються та відстоюються їх супротивниками навіть проти їх власних інтересів. Тому думка більшості населення країни ще не є показником

інтересів країни. Будь-якого роду голосування та референдум далеко не завжди є суть вища справедливості. Часто-густо думка більшості не співпадає з інтересами цілісності, оскільки ця думка диктується умонастроєм хвилини, а інтереси цілого іноді охоплюють десятиріччя та століття, якщо не всю історію цієї людської спільноти»¹⁴.

Але, як вірно визначав В. Ленін, «ідеї ще повинні охопити маси», для того щоб стати історичною силою, або якщо визначати у поняттях системного аналізу І. Калінаускаса, імпульс управлінської підсистеми повинен перетворитися у діяльності цілісності через використання ресурсів масштабного «тіла системи». Тому відносини з цілісністю, з суспільством часто-густо опосередковуються відносинами з державою, органом цієї цілісності, але не зводяться лише до держави. Соціальні організми (особистості, групи, партії) визначаються у політичному розвитку, як виникнення, формування та здійснення відносин з суспільно-державним устроєм, з політичним життям суспільства.

До того ж, відносини з суспільством як цілісністю не зводяться до відносин з державою, оскільки держава може не виконувати функції цілісності, якщо підкорена особистим або груповим інтересам, тоталітарним (як абсолютизації окремого у тотальності), олігархічним (влади небагатьох, наприклад, фінансово-промислових кланів) або охлократичним (влади натовпу).

Перспективним у визначенні «процесів у політиці» є введений О. Зінов'євим образ «соціальних клітинок» у контексті «соціальної цитології»: «Клітинкою є таке об'єднання людей, яке має визначену спеціалізацію як ціле, і в рамках цієї спеціалізації діє саме як ціле. Клітинка має керуючий орган. Це може бути окрема людина або група людей, а у великих клітинках це може бути складна організація... Клітинки поділяються на дві групи... До першої групи відносяться клітинки, які забезпечують все суспільство їжею, одягом, житлом, засобами комунікації та іншими засобами задоволення потреб людей. Назвемо їх продуктивними або діловими. До другої відносяться клітинки, які забезпечують цілісність та охорону суспільного організму, суспільний порядок, відпрацювання і дотримання правил поведінки і їх об'єднань відносно одне до одного. Назвемо їх комунальними»¹⁵.

Виокремлення «клітинної організації» політичної сфери дозволяє уточнити специфіку «політичного процесу», як цілісності суспільства, та «процеси у політиці» як взаємодію людей груп, інститутів, як відображення «клітинних» взаємодій. І ці взаємодії можуть бути політичним процесом, а можуть бути процесом його «тертя» (у стратегічному значенні К. фон Клаузевіца) або «опору», коли ця взаємодія може розпорошувати потенціал та ресурси цілісності, чибути спрямованими проти цієї цілісності.

Іноді у визначеннях «політичного процесу» відбувається визначення лише сутності «процесів у політиці», що вносить плутанину у розрізнення клітинної взаємодії та взаємодії, як відображення цілісності.

Так О.Ю. Мелешкіна відмічає, що політична дійсність утворюється діяльністю людей, груп або інститутів (іншими словами – суб'єктів або акторів), що пов'язана зі здійсненням владних інтересів та ціледосягненням. У процесі діяльності ці суб'єкти взаємодіють з іншими суб'єктами. Іноді взаємодії політичних акторів можуть бути чисто випадковими. Іноді вони закономірні або навіть «запрограмовані» – не в деталях, зрозуміло, а в цілому, за своїм характером, типом... Дії та взаємодії політичних суб'єктів, що здійснюються у часі та у просторі, – у підсумку виникає впорядкована послідовність дій та взаємодій, яка несе певний смисл. Така послідовність може бути позначена терміном «політичний процес»¹⁶.

До того ж, відносини з суспільством як цілісністю не зводяться до відносин з державою, оскільки держава може не виконувати функції цілісності, якщо підкорена особистим або груповим інтересам, тоталітарним (як абсолютизації окремого у тотальності), олігархічним (влади небагатьох, наприклад, фінансово-промислових кланів) або охлократичним (влади натовпу).

«Політичний процес» іноді визначають як «процеси у політиці», як політичну діяльність суб'єктів, взаємодію суб'єктів у суб'єкт-об'єкт-суб'єктних відносинах. Тому і серед системоутворюючих ознак політики О. Мелешкіна визначає, по-перше, реалізацію владних інтересів, по-друге, цілепокладання, а це ознаки саме діяльності політичних суб'єктів¹⁷. Проте не будь-яка реалізація владних інтересів та ціледосягнення характеризує політичний процес, оскільки він характеризує зміни станів суспільства, у політичному вимірі сукупності відносин.

Коли визначається «процес у політиці», йдеться про цілісний суб'єкт діяльності, наприклад, «політика особистості (політичного лідера)», «політика організації (партії, ТНК, інше)», «політика інституту (наприклад, держави)». Практично не використовується визначення «політика суспільства», оскільки «політика» є ознакою діяльності суб'єкта, а політичний процес відображається не тільки у діяльності суб'єктів, що переслідують власні інтереси, а й у процесах самоорганізації цілісності.

Поняття «процеси в політиці суб'єкта» відображає процеси, які відбивають політичну діяльність та супроводжують її (наприклад, неусвідомлена поведінка, що супроводжує діяльність у політичній активності). Процеси у політиці суб'єкту відображають цілісність самого суб'єкта, характеризують спрямованість у владних відносинах, політичну автономію суб'єкта.

До того ж необхідно визначити відносини цілісного політичного процесу суспільства та різних соціальних цілісностей, соціальних організацій, особистості, соціальної групи, класу, держави та інших суб'єктів, які мають політичний характер та можуть визначатися не у соціальному, в широкому смислі, а й політичному, вузькому смислі. У цьому смислі політичний процес, наприклад, особистості, як суб'єкта, є узгодженням процесів політичної соціалізації та ресоціалізації, політичного розвитку, політичної діяльності та політичної взаємодії у цілісності суспільства, як діалектичній

єдності політичної автономії та гетерономії як протиріччя політичного розвитку суспільства.

«З урахуванням даних обставин політичний процес можна визначити як упорядковану послідовність дій і взаємодій політичних акторів, пов'язаних з реалізацією владних інтересів і ціледосягненням і що, як правило, створюють і відтворюють політичні інститути. Можна дати і інше визначення політичного процесу – інше по формі, але близьке суті: політичний процес являє собою розгортання політики в часі і в просторі в вигляді впорядкованої послідовності дій і взаємодій»¹⁸.

У той же час політичному процесу притаманні свої особливості.

Перша з них полягає у тому, що політичний процес обумовлений становленням і розвитком держави, яка, в такий спосіб, постає у якості однієї з головних причин феномена, що нас цікавить, і виступає у якості наслідку. Друга особливість політичного процесу полягає в тому, що сам він, його розвиток, у свою чергу, обумовлюють розвиток держави, слугують, інакше кажучи, причиною, результатом дії якої, наслідком якої стає розвиток держави, державного устрою. Припинення політичного процесу буде означати і припинення розвитку держави. Третя особливість політичного процесу полягає у тому, що сам він, його характер обумовлюється як зовнішніми, так і внутрішніми причинами... Четверта особливість політичного процесу полягає у тому, що він значною мірою детермінує процеси економічного, соціального і духовного розвитку»¹⁹.

Цілісність політичного процесу взаємообумовлена з економічним, соціальним, духовним, технологічним розвитком, але відрефлексування потребує уточнення співвідношення окремих процесів, які визначаються виключно як політичні, та можливість цілісного політичного процесу при наявності окремих політичних процесів.

Так, у політичних дослідженнях відбуваються структурні процеси інституціалізації та об'єктивування діяльності політичних акторів. Політична діяльність «політичних акторів», що створює та відтворює політичні інститути, визначається як інституціалізація політичних потреб, об'єктивування політичних інтересів у політичних структурах суспільства, але у цьому контексті відображається один з механізмів зміни цілісності, видом політичного процесу. Ці процеси можливо розглядати, як формоутворюючі процеси структури політичної системи, що визначаються цілісним процесом формування політичної системи, але остання не зводиться до них.

Особливим видом політичних процесів є політизація, як процес обумовлення діяльності суб'єктів політичним смислом, значеннями та цінностями. Так, може відбуватися політизація економічних, соціальних та інших відносин під час виборів, до того ж артикуляція інтересів соціальних класів та прошарків є політизованими у діяльності політичних суб'єктів, наприклад, у соціальних, економічних, культурних, молодіжних та інших блоків програм партій. При цьому надмірна політизація суспільних відносин гальмує ці відносини та втілює процес заміщення компетенцій у цих сферах

політичними компетенціями. Іноді відбувається підміна спрямованості суб'єкта соціального процесу, який за своєю сутністю не є політичним, на політичну домінацію – це процес політизації діяльності (як її деформація). Існує інший процес, деполітизація, яка може також мати необхідний саморегулюючий характер при надмірній політизації суспільства, як гармонізація відносин, та навпаки, деполітизація може бути деформуючим процесом, при надмірному характері деполітизації відбувається привласнення політичним суб'єктом інтересів цілісності, у підміні інтересів цілісності – інтересами власної діяльності, у тоталітарному тиску за допомогою насилля на політичний процес.

Взаємопов'язаність формування цілісного політичного процесу та змістовного впливу формоутворюючих процесів розглядають В.П. Пугачов, О.І. Соловйов у контексті базового та периферійного значення.

За значущістю для суспільства тих чи інших форм політичного регулювання соціальних відносин політичні процеси можна підрозділити на базові і периферійні. Перші з них характеризують різноманітні способи включення широких соціальних верств у відносини з державою, форми перетворення інтересів і вимог населення в управлінські рішення, типові прийоми формування політичних еліт тощо. У цьому смислі можна говорити про процеси політичної участі та державного управління (прийняття рішень, законодавчий процес та ін.) Периферійні ж політичні процеси розкривають динаміку формування окремих політичних асоціацій (партій, груп тиску тощо), розвиток місцевого самоврядування, інші зв'язки і відносини в політичній системі, що не роблять принципового впливу на домінуючі форми і способи відправлення влади У той же час і базові, і периферійні політичні процеси розрізняються за часом і характером здійснення, зорієнтованістю своїх суб'єктів на норми суперництва або співробітництва, можуть протікати явно чи в прихованій формі Наприклад, явний (відкритий) політичний процес характеризується тим, що інтереси груп і громадян систематично виявляються в їхніх публічних домаганнях до державної влади, яка, в свою чергу, робить доступною для громадського контролю фазу підготовки та прийняття управлінських рішень На противагу відкритому тіньовий процес базується на діяльності привселюдно не оформлених політичних інститутів і центрів влади, а також на владних домаганнях громадян, які не виражені у формі звернення до офіційних органів державного управління²⁰.

Таким чином, дослідження змісту окремих політичних процесів відносно цілісного політичного процесу є питанням про вплив окремого на цілісне. У системному осмисленні цього процесу можливо визначити «затриманість» впливу окремих процесів на цілісний процес, оскільки периферійні процеси нібито «визрівають» до рівня цілісності та у своєму синергетичному ефекті поступово змінюють цілісність, або навпаки, коли цілісність входить у період загострення, крайнього напруження цілісності її міри, периферійні процеси можуть стати «біфуркаційними» та домінуючими у своїй обумовленій цілісності.

Тому визначення лише структурної будови цілісного політичного процесу та окремих політичних субпроцесів потребує розгляду не тільки у дихотомії «частина – ціле», але й у визначенні єдності стану, змін та розвитку у політичному процесі.

Зміст політичного процесу також уточнюється у відокремленні цього поняття від «політичного розвитку» та «політичних змін». Розуміння політичного процесу, як такого, що відображає цілісність у пізнавальному системному концепті, відмічає і А.Ю. Мельвіль: «політичний процес, як проблема, пов'язаний з функціонально-динамічними аспектами політичної системи, перш за все, з взаємодією з її соціальним середовищем... Категорію політичного процесу слід відрізнити від категорії політичного розвитку, хоч вони обидві відображають деяку комбінацію ознак сталості та мінливості у політичній сфері життєдіяльності суспільства. При аналізі політичного процесу розкриваються здебільшого відтворення інститутів та їх функцій, механізми функціонування, адаптації, наступність та збереження політичної системи. Таким чином, поняття політичного процесу містить і динамічні, і статичні характеристики. У свою чергу, категорія політичного розвитку використовується головним чином для розгляду тих сторін суспільної динаміки, які пов'язані з еволюційними реформами або революційними змінами»²¹.

Саме невизначеність політичного процесу у цілісності суспільства, як послідовності зміни станів цієї цілісності, дещо звужує значення поняття та твердження рівнопокладеності понять політичного процесу та політичного розвитку у А.Ю. Мельвіля. При цьому у іншому місці своєї роботи він цілком вірно визначає політичну систему як об'єктивно існуючу реальність: «Це політична сфера у повноті та множині своїх взаємодій, сукупність відносин з приводу політичної влади, яка не може бути зведеною до простої суми дій політичних акторів»²².

На наш погляд, межа змісту понять «політичний процес» та «політичний розвиток» полягає не тільки у єдності статичної та динамічної у першому та еволюційності й революційності у другому, але у сутнісних характеристиках розвитку. Політичний розвиток, як домінування динаміки над статикою, визначається за допомогою критеріїв ускладнення системи, отримання нової якості, покращення міри життя суспільства. При цьому прогресивний розвиток визначає ускладнення системи, суттєве покращення (вдосконалення), отримання нової якості життя суспільства, а регресивний розвиток визначений спрощенням системи (наприклад, її архаїзація), суттєве погіршення, втрата та руйнування нових якостей життя суспільства. У політичному процесі не всі динамічні процеси пов'язані з цими ознаками: відбуваються і кількісні зміни, динаміка проявів, та несуттєві зміни у політичній системі, що розглядаються лише у режимі функціонування суспільства.

Але політичний процес характеризує як структурно-функціональну динаміку, так і динаміку розвитку. У цьому питанні обґрунтованою є позиція О.Ю. Мелешкіної: «Як впливає з наведених визначень, політичний процес є

динамічною характеристикою політики. Тому можна стверджувати, що формами існування політичного процесу є політичні зміни і політичний розвиток. Політичне зміна – процес появи нових характерних рис (нової характерної риси) в способі та характері взаємодії між політичними суб'єктами, між політичною системою і зовнішнім середовищем. Політичний розвиток – процес якісних змін (або їх накопичення) політичної системи, її складових частин або самого політичного процесу»²³.

До того ж, необхідно зауважити, що політичні зміни, як і розвиток, характеризуються діалектичною єдністю кількісних та якісних змін у визначенні міри політичного розвитку. Якщо політичні зміни характеризують поступовість динаміки основних характеристик процесу, то розвиток відображує зміну міри складності політичного процесу, зміну суттєвих характеристик процесу, вдосконалення політичного життя.

На наш погляд, у системному аналізі політичного процесу необхідно застосовувати, як це відмічав М.С. Каган відносно соціальних систем, єдність статичності та динаміки. Він стверджував, що складна система вимагає розгляду, по-перше, в її предметному бутті, в статиці, яка тимчасово відвернута від динамізму її реального існування для моделювання складу і будови даної системи, по-друге, в динаміці її дійсного існування. Проте ця остання, в свою чергу, проявляється двояко: рух системи є, по-перше, її функціонування, її діяльність і, по-друге, її розвиток – виникнення, становлення, еволюціонування, руйнування, перетворення. Відповідно до цього адекватне уявлення про складно-динамічну систему вимагає сполучення трьох площин її дослідження: предметної, функціональної та історичної, які і повинні бути визнані необхідними і достатніми методологічними компонентами системного підходу як цілого²⁴.

Системний аналіз дозволяє, по-перше, визначити смислову сферу застосування понять «політична зміна», «політичний розвиток», які є смисловим рядом поняття «політичний процес», по-друге, з'ясувати динаміку політичного процесу системи.

Предметний аспект системного дослідження передбачає вирішення двох взаємопов'язаних завдань: по-перше, з'ясування того, з яких компонентів (підсистем) складається досліджувана система, і, по-друге, визначення того, як ці компоненти між собою пов'язані. Інакше кажучи, ми маємо тут справу з елементним (або компонентним) та зі структурним аналізом системи. При цьому вирішуються три основні завдання структурного аналізу: а) виявлення закономірності взаємозв'язків компонентів системи, які надають їй цілісність і тим самим породжують у неї деякі нові властивості, що не зводяться до властивостей елементів, які її складають (явище неаддитивності, або емерджентності); б) визначення ступеня складності даної системи, що залежить від того, на скількох рівнях розташовуються складові її компоненти (або підсистеми): якщо вони знаходяться на одному рівні, їх зв'язок має чисто координаційний характер, якщо на двох або кількох – вона стає субординаційною; можливе і поєднання обох типів взаємин елементів, при якому структура має і «горизонтальні», і

«вертикальні» розрізи; в) порівняння даної системи з іншими, в якомусь відношенні їй близькими, для виявлення ізоморфізму або гомоморфізму цих систем.

На першому етапі системного дослідження, у визначенні елементного складу соціальних процесів за критерієм цілісності, виділяють декілька типів елементів – соціальних систем: індивід; родина; група; організація (фірма, підприємство, установа тощо); соціальний інститут (право, освіта, релігія тощо); територіальна спільність (село, місто, область, держава); світове співтовариство (світова система)²⁵.

І ці системи, соціальні організми мають політичний характер при задоволенні політичних потреб та інтересів, політичної діяльності, як цілепокладання та позиціонування системи у сукупності політичних відносин суспільства.

О.Ю. Мелешкіна структуру політичного процесу визначає як сукупність взаємодій між акторами, а також їх логічну послідовність²⁶. В. Ніконов, Б.А. Ісаєв та Н.А. Баранов до структури відносять також такі елементи, як суб'єкти, об'єкти, а також засоби, методи, ресурси²⁷.

Часові та просторові одиниці виміру, фактори, що впливають на політичні зміни, норми, що регулюють відносини між учасниками, називають параметрами політичного процесу. Вихід політичного процесу залежить від сукупності факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх відносно до нього. До внутрішніх факторів належать: характеристика суб'єктів, взаємовідносини між ними, розподіл владних ресурсів, логіка політичного процесу. Зовнішні чинники – це соціально-економічні, соціокультурні умови, що існують у цьому суспільстві, світові тенденції, які утворюють взаємодіюче з політичним процесом середовище, а також його вплив на протікання політичного процесу у рамках норм правил та обставин²⁸. Ці процеси визначають ситуацію події та відображають узгодженість або неузгодженість елементів системи у політичному процесі, наявність лише ситуаційного, оперативного, тактичного та стратегічного управління у політиці держави (управлінської підсистеми) та інших суб'єктів.

Як вірно визначають Б.А. Ісаєв та Н.А. Баранов, основними суб'єктами чи акторами політичного процесу виступають політичні інститути, основні з яких – держава і громадянське суспільство, а також політичні партії, громадські організації, групи за інтересами, окремі громадяни. З численних акцій (дій) і інтеракцій (взаємодій) різних акторів складається загальний хід і результати макропроцесу, який, в свою чергу, складається з мікропроцесів або субпроцесів. Наприклад, діяльність політичного інституту полягає не тільки в його здатності приймати ефективні рішення, а й у взаємодії різних груп тиску, що просувають свої інтереси через даний інститут, у реалізації кар'єрних планів різних громадян у рамках даного інституту і т. д. Тому при аналізі враховуються як макрорезультати, так і мікропроцеси, що їх формують²⁹.

Ці автори характеризують діяльність політичних акторів такими показниками: потенціалом, видом дій, способами взаємодій. Потенціал

залежить від їх складу (індивідуальні або групові), ступеня організованості, мобілізованості суб'єкта, обсягу його ресурсів. Вид дій залежить від засобів, форм і методів політичної боротьби: парламентські форми, пов'язані з роботою органів представницької влади, чи мітинг; насильницькі або ненасильницькі види політичної активності; офіційні та неофіційні види впливу на суб'єктів з приводу доступу до ресурсів та важелів влади. Способи взаємодій визначаються типами відносин між акторами. Є різні варіанти політичних взаємодій: конфронтація, нейтралітет, компроміс, союз, консенсус. В основі даного поділу лежить принцип співвідношення соціальних інтересів і політичних позицій суб'єктів, що вступають в контакт. До ресурсів суб'єктів віднесені знання, наука, технічні і фінансові засоби, система інформації, організація, ідеологія, настрої мас, громадська думка тощо. В якості об'єкта політичного процесу виступає, як правило, суспільство, що складається з різних класів і соціальних груп, а також індивідів. До засобів віднесені як ненасильницькі, що пов'язані з комунікативними діями, так і засоби державного тиску. Способом здійснення влади є політичний режим, який визначає форму політичного процесу (демократичну чи авторитарну) та впливає на його зміст³⁰.

Б.А. Ісаєв та Н.А. Баранов зробили досить вдалий елементний аналіз політичного процесу, але це лише перший етап аналізу предметного аспекту. *Другий етап полягає у визначенні компонентного складу політичного процесу*, до якого найбільше наблизився А.Ю. Мельвіль.

Так, у структурі політичної системи він виділяє такі підсистеми, як інституційна, нормативна, функціональна, комунікативна, культурно-ідеологічна. Їх структурними елементами виступають ті інститути, норми, функції, ідеї і відносини, які знаходяться в тісній взаємодії з політичним управлінням.

1. Інституційна підсистема складається з політичних інститутів, кожен з яких, у свою чергу, є відносно самостійною системою. Вона включає у себе державу, партії, соціально-економічні та громадські організації, а також відносини між ними. Центральне місце в цій підсистемі належить державі, яка є головною владною опорою як політичної, так і суспільної (соціетальної) системи в цілому.

Особливу роль в інституційній підсистемі грають церква і засоби масової інформації, які здатні впливати на формування громадської думки, а з її допомогою – чинити тиск на уряд, на політичних лідерів, іншими словами, стимулювати або гальмувати «вхідні» системні потоки типу «вимоги» і «підтримка». Ця підсистема займає провідне положення серед інших підсистем. Говорячи про «партійну систему», «четверту владу» (ЗМІ) або «релігійні громади», ми згадуємо саме інституційну складову політичної системи суспільства.

2. Нормативна підсистема складається з політико-правових норм, принципів, поглядів і традицій, спрямованих на регламентацію діяльності політичної системи в цілому та її структурних елементів. Центральне місце в цій підсистемі займають норми права, які служать головним регулятором

суспільних взаємозв'язків, забезпечують функціонування за встановленим порядком не тільки державних органів, а й суспільних об'єднань, а також встановлюють правила участі громадян у політичній діяльності. Вказуючи на легітимність влади або на нелегітимність будь-яких дій, пов'язаних з цією владою, ми маємо на увазі співвідношення нормативної підсистеми з реальним життям, оцінюємо ступінь відповідності слова (закону) і справи в політиці.

3. Функціональна підсистема визначається формами політичної діяльності, способами здійснення влади, переважанням серед них насильницьких або ненасильницьких методів управління. Вона характеризується сукупністю реальних функцій, виконуваних різними політичними інститутами або громадськими об'єднаннями. Ця підсистема – основа політичного режиму, який забезпечує збереження існуючої влади. При цьому режим має певну самостійність стосовно конституційної структури державного управління, яка відображена в інституційній підсистемі. Правляча еліта може виходити за рамки формально встановленого правопорядку, видозмінювати механізми володарювання, а активність опозиційних сил здатна обмежити вплив конституційних інститутів або створювати альтернативні квазіінституціональні структури. Взаємодії акторів, що складаються в рамках функціональної підсистеми, настільки складні й різноманітні, що багато політологів вважають за краще аналізувати політичні процеси в різних країнах, виходячи не з нормативного опису їх цілісності, а обмежуючись тільки цією галуззю.

4. Комунікативна підсистема включає різноманітні форми і принципи взаємодії як всередині політичної системи (тобто між її підсистемами), так і з іншими країнами. На внутрішньому рівні вона визначається відносинами між законодавчою і виконавчою гілками влади, інститутами держави та іншими суб'єктами політичних взаємодій (партіями, соціальними, етнічними або конфесійними спільнотами, людьми як індивідуальними акторами), що складаються стосовно їх участі у здійсненні влади. Ця підсистема саме та галузь світу політичного, яку потрібно вивчати при розгляді зв'язків громадянського суспільства і правової держави. Комунікативна підсистема «відповідає» також і за зовнішню безпеку суспільства, але, зрозуміло, не в її технічному аспекті. Проте адекватне сприйняття і оцінка зовнішніх інформаційних потоків, чи то з боку міжнародного, чи то фізичного (екологія) середовища, незмінно виступають основою адаптації політичної системи, а значить і суспільства в цілому, та їх нових дій.

5. Культурно-ідеологічна підсистема формується з різних за змістом ідей, поглядів, почуттів учасників соціального життя. Вона багато в чому визначається ступенем диференціації ідейно-політичного спектра суспільства, переважанням в ньому гуманістичних або негуманістичних за своєю орієнтацією течій. Крім того, подібна підсистема тісно пов'язана з особливостями масової політичної культури, роллю в ній традиційних стереотипів чи раціональних установок у сфері поведінки. Функціонально культурно-ідеологічна підсистема вирішує завдання збереження і

відтворення існуючої моделі суспільства. Однак підсистема культури та ідеології – та галузь, де відбувається не лише підтвердження, а й видозміна моделі устрою суспільства. Світ змінюється тому, що виникає думка про необхідність його оновлення, що надихає політичних акторів, і вони намагаються втілити цю ідею в дійсності³¹.

У цьому компонентному складі необхідно внести деякі уточнення. Так, інституційну підсистему, на наш погляд, більш доцільно визначити, як «*інституційно-організаційну підсистему*», оскільки вона спрямована на відтворення та організацію здійснення політичної соціалізації, мобілізації та відбору суб'єктів у структурі політичної системи, об'єктивацію їх діяльності у структурі суспільства. У політичній системі вона виконує функції відтворення та організації діяльності структури.

У цій підсистемі необхідно окремо виділити *науково-освітню підсистему*, як таку, що забезпечує пізнавальну політичну діяльність, орієнтує її у законах та закономірностях розвитку політичного життя, розширює за допомогою технології коло керованих факторів та дозволяє усвідомити у політичних подіях та ситуаціях ризику та можливості діяльності всіх інститутів влади.

Нормативна підсистема також потребує уточнення у назві, як «*нормативно-регламентуюча*» або «політико-правова» підсистема, оскільки вона разом з «культурно-ідеологічною підсистемою» відображає аксіологічну діяльність суспільства, і якщо нормативно-регламентуюча підсистема визначає формалізацію ідей, цінностей, норм у законодавчому та правоохоронному змісті політичної системи, то «культурно-ідеологічна» – соціокультурні ідеї, цінності, норми, які перетворюються у соціокультурну поведінку (стереотипну та неусвідомлену) акторів та діяльність (цілепокладаючу та усвідомлену) суб'єктів, які обмежуються нормативно-регламентуючою підсистемою інститутів.

Невдалим на наш погляд є визначення підсистеми, як «функціональної», оскільки всі підсистеми у структурному аналізі є функціональними, всі компоненти та елементи структури виконують функції. Доцільним є визначення підсистеми як «*управлінсько-перетворюючої*», яка відповідає за здійснення політико-державного управління, вплив на самоорганізаційні політичні процеси, як узгодження управління керованими факторами з саморганізаційними процесами некерованих факторів. До того ж, саме «управлінсько-перетворююча підсистема» визначає процес прийняття політичних рішень та організацію їх виконання, як відповідь на соціально-політичні проблеми суспільства.

У якості окремого компонента необхідно визначити *підсистему безпеки суспільства*, цільовою функцією якою є захист від руйнування цілісності свого суспільства та можливість не здійснювати такі впливи на інші. Ця структура визначена компонентним складом «силових» структур, як зовнішньої безпеки, військово-політичного характеру, так і внутрішньої та екологічної безпеки. У деяких країнах, наприклад, у Єгипті, військові займають особливу позицію у політичній системі. Так, після «мережної

революції» діяльність перехідного уряду багато в чому залежала від «військових». В історії багатьох країн, що розвиваються, були військові, диктаторські режими. У політичних процесах особливу роль відіграють служби безпеки. Так, найвідомішими є процеси, пов'язані зі службами безпеки, наприклад, скандали у Сполучених Штатах Америки «Уотергейт» та «Ірангейт», які значно вплинули на політичний режим та системи. Під час протистояння капіталістичної та соціалістичної систем військова допомога була одним з важливих факторів її впливовості, іноді поряд з фінансовою та ідеологічною.

Як не пригадати і славнозвісний «Патріотичний акт», що був прийнятий після терактів 11 вересня 2001 р. «Патріотичний акт» (аббревіатура «USA PATRIOT ACT» повна назва – *Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act*) був підготовлений адміністрацією президента Джорджа Буша. Закон значно збільшив права силових відомств та обмежив громадянські свободи в інтересах боротьби з тероризмом, це прослухування, слідкування за пересуванням іноземців, навіть доступ до ділової інформації компаній.

Політичний вплив на систему мають також громадянські спільноти самооборони, воєнізовані об'єднання, наприклад, козацькі організації. Необхідно пригадати вплив на політичну систему «тіньових» військових підрозділів. Так, Робер (Боб) Денар (Жільбер Боржо), який мешкав у Франції, здійснив близько десяти переворотів у країнах, що розвиваються (у Конго, Йемені, Нігерії, Анголі, Курдістані, Коморських островах)³².

Ще потребує дослідження вплив приватних охоронних фірм на «кримінальну революцію» на пострадянському просторі, як і вплив найманців та охоронних компаній, наприклад на Ірак. За даними журналіста Кирила Журенкова, після падіння режиму Саддама Хусейна наймані охоронці, які працювали задля «забезпечення охорони дипломатів, співробітників Тимчасової коаліційної адміністрації, американських компаній, які отримали підряди на відбудовування країни», мали чисельність приблизно 20 – 30 тисяч людей, серед яких переважали колишні військові та співробітники спецслужб США, Великобританії, ПАР та інших країн³³.

Так, відомим є гучний скандал, який ініціював президент Афганістану Хамід Карзай, про те, що ЦРУ найняло приватну охоронну (військову) компанію (ПВК) *Xe Services*, більш відому, як скандальне агентство *Blackwater*, для охорони об'єктів в Афганістані та виконання таємних операцій. Разом з діяльністю в Іраці сума річних контрактів *Xe Services* (*Blackwater*) до завершення 2009 р. перевищила 1 млрд. доларів³⁴.

Уточнення політичної діяльності як видової у предметній визначеності рівнопокладених (економічної, соціальної, культурної та інших) сфер потребує уточнення видової політичної специфіки у загальній класифікації змісту діяльності, наприклад, М.С. Кагана (який виділив: пізнавальну діяльність, ціннісно-орієнтаційну чи аксіологічну діяльність і перетворюючу діяльність³⁵). До цієї класифікації потрібно додати інформаційну діяльність, яка отримала особливе значення у формуванні інформаційного суспільства.

Тому у діяльності політичної системи потребує визначення специфіка кожного класу діяльності відносно політичного життя.

Третій етап дослідження предметного аспекту системи визначає «профіль структури», взаємопов'язаність елементів та компонентів у структурі конкретного суспільства. У дослідженні політичних процесів це визначено дослідженням його масштабності та рівня, переваги внутрішніх (внутрішньополітичних) та зовнішніх (зовнішньополітичних) процесів.

Виділяють три рівні політичного процесу. Макрорівень пов'язаний з відтворенням політичної системи в цілому, її основних інститутів – законодавчої, виконавчої, судової гілок влади федерального або національного рівня. Мезорівень включає мезосубпроцеси регіонального рівня: політичні події в регіонах, взаємодії центральних і місцевих властей з регіональною владою; відтворення регіональних еліт і політичних систем. Мікрорівень включає сукупність мікросубпроцесів, що становлять локальний політичний субпроцес³⁶.

Різномасштабність політичних процесів, а точніше, складових того єдиного, що протікає в суспільстві, яке дозволяє виділити *повсякденні політичні процеси* («дрібні» актори і одиниці виміру), *історичні політичні процеси* (більш «крупні» актори – в основному групи і інститути) і еволюційні політичні процеси, які характеризуються участю «крупних» акторів (інститутів, політичної системи), які піддаються виміру за допомогою великомасштабних часових одиниць³⁷.

О.В. Глухова також виділяє за просторово-часовими рамками: локально-регіональні політичні процеси, що відбуваються на рівні регіону, тобто окремої структурної одиниці у рамках національної держави або регіону як регіональної спільноти (наприклад, Західної Європи, Південно-Східної Азії тощо). Глобальні процеси передбачають рубіжно високий рівень, який охоплює світове співтовариство у цілому. Разом з тим, ці процеси не є ізольованими та впливають одне на одного³⁸.

Отримання інформації з компонентно-структурного аналізу системи дозволяє перейти до вивчення способу її реального буття – її функціонування. При цьому система, що вивчається, береться як відносно автономна підсистема певної, більш великої і складної метасистеми. Відповідно до цього, *функціональний аспект системного аналізу теж має два вектори*: дослідження надр системи, розкриття механізму її внутрішнього функціонування, взаємодію її елементів (*четвертий етап системного аналізу – М. Лепський.*), і в навколишньому для системи світі, у її реальному середовищі, із взаємодії з яким відбувається зовнішнє функціонування системи (*п'ятий етап системного аналізу – М. Лепський.*).

Внутрішнє функціонування системи досліджується в його обумовленості, з одного боку, її компонентним складом і її структурою, а з іншого – її зовнішньої функцією, яка визначає характер взаємодії всіх елементів системи. Зовнішнє функціонування системи, в свою чергу, має двосторонній характер: його можна представити у кібернетичних поняттях про прямий і зворотний зв'язок системи з середовищем, а можна описати як

дієвий «обмін речовин» або енергій, що виражається в тому, що середовище впливає на систему, що знаходиться в ньому, яка вибірково сприймає і переробляє ці дії у відповідності зі своєю внутрішньою природою, а система активно впливає на середовище, свідомо чи несвідомо, навмисно чи ненавмисно³⁹.

Саме на *функціональний аналіз* спрямований метод «кібернетичного» або «чорного» ящика у дослідженні детермінації та взаємної рецептивності, адаптації та адаптування навколишнього середовища.

Функціонування політичної системи активно розроблювалося Д. Істоном у застосуванні метода «чорного ящика» у категоріях 4 фаз «входу», впливу середовища на внутрішнє функціонування політичної системи у формі підтримки та вимог; «конверсії» перетворення вимог у рішення; «виходу» результатів діяльності системи на зовнішнє середовище, як реакції політичної системи у вигляді рішень та дій, «зворотний зв'язок» повертання до висхідної точки рівноваги. На вході розглядалася інформація, вимоги та підтримка, на виході – рішення та дії. Цю теорію розвивав Г. Алмонд, який сконцентрував увагу на взаємодії системи з зовнішнім середовищем.

За Г. Алмондом були визначені такі функції «входу» цієї системи, як:

1) політична соціалізація, тобто прилучення членів суспільства до політичної діяльності; 2) політичне рекрутування – форма відбору людей для заповнення різних структур системи; 3) артикуляція (вираз) інтересів, тобто висування вимог до тих, хто виробляє рішення; 4) агрегування інтересів – узгодження та узагальнення вимог, перетворення їх у деяку позицію, надання їй вигляду політичної платформи; 5) політична комунікація; 6) різні види взаємодій, в тому числі інформаційні.

До функцій «виходу» політичної системи Алмонд відносить:

1) нормотворчість, тобто розробку правил і законів, що регулюють поведінку; 2) застосування правил і процедур введення їх в дію; 3) контроль за дотриманням правил; 4) тлумачення законів і припинення акцій, спрямованих на їх порушення⁴⁰.

Сильною стороною алмондівської концепції є системне взаємопов'язування субполітичних процесів у цілісність, але слабкою стороною є невизначеність цілісних системних функцій суспільства. У політичному процесі суспільства композиційні – підсистемні функції впливають на цілісний процес, але останній не зводиться до нього, оскільки політичний процес суспільства у цілісних функціях взаємодіє у конкурентному та солідарному середовищі з іншими суспільствами, у визріванні метасуспільства, світової цивілізації. Це не є лінійним процесом, він має як ускладнення розвитку світу, так і спрощення, архаїзацію та регресію, у діалектичній єдності хаосу та порядку. Саме у системному, цілісному, значенні політичного процесу, особливу роль відіграють цикли або «петлі» розвитку та врівноваження (самоорганізації).

На наш погляд, якщо розглядати функції відповідно до структури політичної системи:

– інституційно-організаційна підсистема виконує функції політичної соціалізації, рекрутування та мобілізації, перш за все, це відтворююча структура політичної системи діяльність суспільства; ці функції пов'язані з інституціалізацією та об'єктивуванням політичного потенціалу та капіталу суспільства, як організаційного ресурсу політичної системи, у тому числі і її фінансово-матеріального забезпечення; ця підсистема забезпечує адаптивно-адаптуючі системні функції, як формування та розвитку організаційного потенціалу та капіталу політичної системи, її організаційного ресурсу;

– підсистема безпеки виконує функції самозбереження політичної системи відносно себе та інших суспільств, вона спрямована на відтворення та формування силового капіталу суспільства, забезпечує системні функції цілісності, стресостійкості та живучості;

– науково-освітня підсистема виконує функції політичної соціалізації, пізнання політичного процесу системи, також забезпечуються системні функції гнучкості, адаптивності, як забезпечення відтворення та розвитку інтелектуального потенціалу та капіталу політичного життя суспільства;

– культурно-ідеологічна підсистема спрямована на відтворення духовної цілісності суспільства, здійснення функції ціннісної орієнтації політичного життя, як формування та розвитку духовно-культурного потенціалу та капіталу суспільства, морально-вольових якостей політичної системи, і в цьому щільно пов'язане з комунікативною підсистемою та символічним капіталом;

– управлінська-перетворююча підсистема здійснює функції прийняття рішень, як вирішення соціально-політичних проблем та організації їх виконання, агрегування інтересів узгодження та узагальнення вимог, перетворення їх у деяку позицію, надання їй вигляду політичної платформи, також, якщо взяти за основу концепцію Г. Алмонда, виконує функції виходу у діях, які спрямовані на результат; саме ця підсистема визначає функцію формування та розвитку управлінського потенціалу та капіталу політичної системи, як її управлінського ресурсу;

– комунікативна підсистема виконує власне комунікативну та інформаційні функції, функцію спілкування суб'єктів між собою, та артикуляції (вираз) інтересів, в тому числі висування вимог до тих, хто виробляє рішення; саме у цій підсистемі відбувається формування, накопичення, обмін та здійснення символічного, семіотичного та інформаційного капіталу політичної системи;

– нормативна-регламентуюча підсистема, за концепцією Г. Алмонда, виконує функції виходу, нормотворчості; нормативних процедур, застосування правил і процедур введення їх в дію; контролю за дотриманням правил; тлумачення законів і припинення акцій, спрямованих на їх порушення; ця підсистема обмежує суб'єктів у використанні та застосуванні ресурсів та капіталів політичної системи.

Окрім визначення підсистемних функцій, у політичній системі здійснюються емерджентні цілісні функції, які не зводяться до функцій її складових, елементів та підсистем. Образом системного розуміння

відмінності підсистемного функціонування та функціонування цілісності, у здійсненні системоутворюючих характеристик може бути розгляд людини, як соціального організму, існування якої залежить від функціонування біологічного організму, який повинен виживати, задовольняти вітальні потреби (їжі, водного, кисневого, теплового режиму, балансу активності та відпочинку тощо), але видоспецифічні системні функції людини, визначені її соціальністю, її усвідомленою та цілепокладаючою діяльністю та мисленевою здатністю до неї, особистістю як сукупністю соціальних взаємозв'язків, як складової соціуму та суспільства, мови як передумови цих відносин тощо. Так, структурно-функціональна визначеність, функціонування підсистем забезпечують існування системи, але остання має цілісні системоутворюючі характеристики, які визначають її.

Спробу вирішення цього дослідницького завдання здійснили Г. Алмонд та Дж. Пауелл, визначаючи функції, кожна з яких задовольняє певну потребу системи, а в своїй сукупності забезпечує «збереження системи через її зміну». Згідно з цими співавторами, підтримання результуючої моделі політичної системи здійснюється за допомогою функції *політичної соціалізації*, тобто процесу придбання людиною політичних знань і цінностей, вірувань, відчуттів, властивих суспільству, в якому вона живе. Дотримання людьми прийнятих у даному суспільстві стандартів політичної поведінки, лояльне ставлення до інститутів влади підтримують наявну модель політичної системи.

Життєздатність системи обумовлена її можливостями *адаптації* до зовнішнього і внутрішнього середовища. Ця функція може здійснюватися за допомогою підготовки і відбору суб'єктів влади (лідерів, еліт), здатних знаходити найбільш ефективні шляхи та методи вирішення нагальних проблем і пропонувати їх суспільству.

Не менш важлива *функція реагування*. З її допомогою політична система відповідає на імпульси, сигнали, що йдуть ззовні чи зсередини системи. Високорозвинені здібності до швидкої і точної відповіді на будь-які дії дозволяють системі адаптуватися до мінливих умов.

Ефективне реагування політичної системи на виникаючі вимоги опосередковується *екстракційною функцією*, за допомогою якої черпаються ресурси з внутрішнього чи зовнішнього (економічного, природного) середовища.

Отримані ресурси треба використовувати так, щоб налагодити узгодження інтересів різних груп всередині суспільства. Розподіл благ, послуг і статусів складає зміст *дистрибутивної* функції даної системи.

Політична система здійснює вплив на суспільство за допомогою управління, координації поведінки індивідів і груп. Управлінські дії такої системи становлять сенс її *регулюючої* функції. Вона реалізується через введення норм і правил, на основі яких взаємодіють люди та їх групи, а також шляхом застосування покарання щодо порушників правил⁴¹.

На думку А.Ю. Мельвіля, якщо узагальнити вищевказані підходи до позначення функцій політичної системи, то можна виділити коло завдань, які вони покликані вирішувати:

- політичне керівництво суспільством (адекватне цілепокладання);
- узгодження інтересів індивідів і груп, попередження конфліктних ситуацій, що загрожують цілісності соціальної системи (інтеграція соціуму);
- орієнтація членів суспільства на відомі ідеали і цінності (підтримання зразка);
- сприйняття і реагування на потоки інформації (інформаційно-комунікативний забезпечення)⁴².

З цими системоутворюючими характеристиками можливо погодитись з врахуванням певних аргументів та положень. Оскільки системоутворюючою, специфічною характеристикою політичної системи є політична діяльність суспільства, з усвідомленим цілепокладанням, як формуванням нових цілей розвитку суспільства, тому, дійсно, можливо розглядати цілепокладання як системну характеристику у діалектичній взаємодії з політичною поведінкою, їх єдності як джерела розвитку політичного процесу. Самоорганізація, як неусвідомлена поведінка, та взаємодія індивідів груп та інститутів визначає інтеграцію соціуму, у емотивному та конативному контексті соціальних мас, але ще не суспільства, цілісність якого забезпечується праксеологією та пізнанням, діяльністю та свідомістю суб'єктів цілісності.

Протиріччя між соціальною більшістю та суспільною цілісністю є системоутворюючим протиріччям для політичного процесу, що відображається у протиріччі між громадянським суспільством та державою. Вирішення цього протиріччя є здійснення політичної системи у **інтегративній характеристиці суспільства**.

Системоутворюючою характеристикою політичної системи є її взаємопов'язаність, як її надбудованість економічному буттю, яке досягло певного рівня свого розвитку, політична система заснована на економічній підсистемі та визначає розвиток економіки та взаємодіє з соціальною, духовно-культурною та іншими підсистемами суспільства, тобто у здійсненні системної характеристики **розподілу владного ресурсу суспільства**.

Політичний процес відображує системоутворюючий смисл політики, як **державно-публічного управління**, та здійснює такі організаційні процеси, як прийняття політико-державних рішень, комунікативно-інформаційна забезпеченість суспільства, ресурсної та організаційної забезпеченості виконання політичної влади, як управлінських впливів.

Визначення функціонування політичної системи як процесу політики здійснене Габріелем Алмондом та Дж. Бінгемом Пауеллом у концептуалізації функцій політичних інститутів. Вони визначили п'ять фаз політичної динаміки та відповідних носіїв, інститутів, які переважно пов'язані зі здійсненням тієї або іншої функції політичного процесу. На першій фазі індивідуальних та групових інтересів носіями є особливі колективи, групи інтересів. Друга фаза визначена функцією агрегування (узагальнення) інтересів і пов'язана у основному з діяльністю партії. На третій фазі

відпрацювання політичного курсу інтегруючу роль виконують представницькі та законодавчі інститути, які формують колективні рішення. Четверта фаза реалізації прийнятих рішень пов'язана, головним чином, з функціонуванням інститутів виконавчої влади, які здійснюють для цього відповідні заходи і вишуковують необхідні ресурси. П'ята фаза визначена функціями контролю та арбітражу у рамках політичного процесу та належить інститутам судового та конституційного нагляду, який усуває неузгодженості між іншими організаціями та соціальними групами на основі суспільновизнаних норм⁴³.

На необхідність дослідження функцій та дисфункцій звернули увагу відомі російські вчені А.І. Соловйов і В.П. Пугачов: «Політичний процес являє собою сукупність дій інституціалізованих і неінституціалізованих суб'єктів у здійсненні своїх специфічних функцій (дисфункцій) у сфері влади, і, в кінцевому рахунку, що ведуть до розвитку або занепаду політичної системи суспільства»⁴⁴.

У той же час необхідно визначити дещо обмежений та звужений підхід до політичного процесу, оскільки далеко не всі інституційні та неінституційні процеси у сфері влади призводять до розвитку та занепаду політичної системи, до того ж невизначеним залишився характер цієї «сукупності». Цей звужений підхід є відцентрованим у структурно-функціональному значенні дослідження політичного процесу, а розвиток та занепад перебувають нібито осторонь. Разом з тим, ці автори відобразили необхідність дослідження у взаємопов'язаності динаміки та розвитку політичної системи як політичного процесу.

Визначення динаміки, як функціонування політичної системи, як сукупності підсистем, потребує, на нашу думку, дослідження і *дисфункцій, деформації функціонування політичної системи*.

За ступенем виконання системної функції підсистемою, вона може виконатися надмірно (гіперфункція), достатньо (нормальне функціонування), недостатньо (гіпофункція). Дисфункції, як вихід за міру функціонування у її перевищенні, гіперфункції та нестачі, гіпофункції, можливо прослідкувати у кожній політичній підсистемі.

Так, інституційно-організаційна підсистема характеризується гіпофункцією, коли обмежено виконує функції політичної соціалізації, рекрутування та мобілізації, тобто цілісність не відтворюється у структурі політичної системи, діяльність суспільства уражена самодеструкцією, інституціалізується та об'єктивується не цілісність, а щось інше – наприклад, інтереси олігархії, або зовнішньої державної влади у колонізації. Політичного потенціалу та капіталу суспільства, як організаційного ресурсу політичної системи, не вистачає на самовідтворення складності системи, та починається регресія, спрощення, навіть до колапсу суспільства, яке входить у стан кризи, або за терміном синергетики – у режим з загостренням. Гіперфункція, навпаки, визначає надмірне, тотальне, використання організаційного потенціалу та капіталу політичної системи: відбувається надмірне рекрутування та мобілізація – спрощення стосується вже не

цілісності суспільства, але особистості; складність суспільства здійснюється за рахунок спрощення життя особистості, її всі сили розглядаються як організаційний ресурс. Але саме складні особистості, що мають цілісний характер, цілісну особистість – здатні до новацій суспільства, його розвитку.

Підсистема безпеки характеризується гіпофункціональністю, коли втрачає здатність виконувати функції самозбереження цілісності суспільства та його політичної системи; це може відбуватися при занепаді силових структур, їх деформації, наприклад, переключення структурно-функціональної системи на лише конвертацію сили у фінансовий капітал або відставання від розвитку держав, військових лідерів світу. Вислів «якщо держава не хоче годувати свою армію, то буде годувати чужу» має системно-гіпофункціональний характер та визначає зниження стресостійкості та живучості цілісності. Гіпофункція обумовлює підвищену потенційну загрозу цілісності, чи то від зовнішньої загрози (наприклад, агресія нацистської Німеччини була обумовлена фактором знищення вищого командного складу у Радянській армії), чи то від внутрішньої небезпеки (наприклад, криміналізація суспільства зі слабкою державною владою, аж до формування кримінальних суспільств наркобаронів, або тривалі міжособні конфлікти).

Науково-освітня підсистема визначається гіпофункціональним режимом функції: політична соціалізація має обмежений, недостатній характер, та після завершення навчання (недорозвинутої або дефективної соціалізації) потрібний значний етап ресоціалізації до політичної системи. Оскільки у гіпофункціональному режимі політична освіта та наука мають «відірваний» від політичного життя характер, тому не виконується умова не тільки здійснення політико-правової культури, а й освіченості та переконаності громадян у вірності системної поведінки у межах цілісності. Нерозвинена та несформована політична соціалізація визначає випадковий характер ресоціалізації. «Вади» соціалізації заповнюються отриманими стереотипами політичного життя, але лише на буденному рівні. Теоретико-науковий вимір гіпофункціонального режиму визначається відривом теорії від практики, спотворенням механізмів отримання знань політичної науки.

Гіперфункціональний режим визначає також зміну міри соціалізації у втраті діалектичної єдності людини та суспільства у політичних відносинах. Визначається пріоритет суспільства над особистістю, та науково-освітня підсистема ідеологізується у тиску на особистість, тобто знижується ступінь складності особистості заради складності суспільства, втрачається гнучкість системи освіти та знижується інтелектуальний потенціал суспільства. Прикладом є надмірний тиск на дітей у вихованні радянської людини, якій нав'язувався навіть «вірний стиль» політичного мислення. Спрощення рефлексії особистості є показником зниження інтелектуального потенціалу політичної сфери суспільства.

Культурно-ідеологічна підсистема у гіпофункціональному режимі визначена фрагментарністю духовного життя суспільства, культурно-ідеологічні конфлікти у суспільстві визначають «згорання» соціокультурного потенціалу у протистоянні правих та лівих, або міжетнічних та

міжпоколінних конфліктах, сукупний потенціал значно менший, ніж проста «сума» культурних потенціалів частин суспільства, знижується або навіть зведені нанівець смисли, цінності та норми цілісності суспільства, яка тримається за рахунок інших сфер суспільного життя. Гіпофункція культурно-ідеологічної підсистеми виявляється у пріоритеті частини над цілим, наприклад, ствердження індивідуалізму над колективізмом, замість пошуку діалектичної міри індивідуалізму та колективізму.

Гіперфункціональний режим визначає надмірний тиск смислів, цінностей та норм цілісності на внутрішні частини цілісності, відбувається «застій» та догматизація вже існуючого, обмежується здатність людей до творчості, оскільки абсолютизується лише традиція цілісності. Як не пригадати спробу Японії до «закритості» країни до революції Мейдзи, або «залізна завіса» Радянського Союзу. У гіперфункції відбувається ствердження пріоритету колективного над індивідуальним та втрата діалектичної єдності індивідуального і колективного у цілісності суспільства. Як у гіпофункціональному, так і гіперфункціональному режимах втрачається значна частина духовно-культурного потенціалу суспільства: у першому випадку у війні «всіх проти всіх» заради себе, у другому режимі – у надмірному тиску цілісності на одиничне – особистість, заради всіх втрата відбувається за рахунок внутрішнього опору особистості та відчуження від життя суспільства в цілому та політичного життя зокрема.

Управлінсько-перетворююча підсистема характеризується гіпофункцією, як зниженням якості функції прийняття рішень; це відбувається у вирішенні несуттєвих та невирішенні суттєвих соціально-політичних проблем, тих, що визначають якість життя людей та суспільства, у недостатній організації виконання рішень, відсутності агрегування інтересів, неузгодженості та незагальненості вимог частин у цілісному розвитку цілісності. У дискурсі концепції Г. Алмонда можливо визначити скорочення функції виходу у діях, які спрямовані на результат, тому у гіпофункції цієї підсистеми розпорошується управлінський потенціал та капітал політичної системи. Гіперфункціональний режим управлінсько-перетворюючої системи переорієнтується з вирішення соціально-політичних проблем на гіпертрофію системи виконання рішень, відбувається зростання бюрократизації та статистичної звітності на шкоду основній функції вирішення проблем, система тисне на виконавців заради цілісності та створює професійне вигорання та відчуження, агрегування та узгодження інтересів відбувається згори до низу з суворим контролем. У цілому у прийнятті рішень відбувається гіпертрофування функції контролю над функціями діагностування, прогнозування, проектування, планування та програмування розвитку у вирішенні проблем. У гіперфункціональному режимі управлінці втрачають також складність (розвиненість) рефлексії у вирішенні соціально-політичних проблем, втрачається управлінський ресурс, оскільки неузгодженість інтересів частин підсистеми визначає загострення конкуренції за функцію контролю.

Гіпофункціональний режим комунікативної підсистеми визначений недостатнім виконанням комунікативної та інформаційної функцій, відбувається обмеження та цензура спілкування суб'єктів між собою та артикуляції їх інтересів, в тому числі висування вимог до тих, хто виробляє рішення. Обмеження свободи інформації визначає її нестачу задля вирішення суттєвих соціально-політичних проблем, до того ж знижується рівень формування, скорочується накопичення, обмежується обмін та можливості здійснення символічного, семіотичного та інформаційного капіталу політичної системи.

У гіперфункції відбуваються протилежні процеси: інформаційні інститути не справляються з потоком інформації та комунікацій, не відбувається відмежування соціальної інформації та соціального шуму, вірної інформації від дезінформації, комунікативна підсистема працює швидко, але неефективно. У цьому режимі символічний, семіотичний та інформаційний капітал політичної системи швидко змінюється, не встигає оформлюватись, накопичення змінюється швидше, ніж необхідно для цілісності та її розвитку, обмін та здійснення цих капіталів визначається спробою інститутів цілісності законсервувати інформацію відносно частин цілісності – підсистем, соціальних груп, класів, індивідів за допомогою тиску на особистість. Так, характерним прикладом є спроба Китайської народної республіки у 2012 році ввести у Інтернеті авторизацію «нікнеймів», назв особистих сторінок, за допомогою введення паспортної та ідентифікаційної інформації. Державні інституції обмежують інформаційний простір цензурою, тиском на особистість. У гіперфункціональному режимі відбувається відчуження особистості від символічного, семіотичного та інформаційного капіталу політичної системи, або навіть протистояння йому.

Гіпофункція нормативно-регламентуючої підсистеми (за концепцією Г. Алмонда, функції виходу) визначена неузгодженістю норм взаємодії суб'єктів у використанні та застосуванні ресурсів та капіталів політичної системи. Гіпофункція цієї підсистеми – це знижена нормотворчість, яка визначає перехід у «ручний режим керування» законів, а тому й домінування подвійних стандартів; невизначеність нормативних процедур, відсутність прозорого застосування правил і процедур введення їх в дію; знижений контроль за дотриманням правил – все це визначає підвищення значення чиновника і, як наслідок, обумовлює розвиток системи зловживань. Гіперфункція, навпаки, визначає зайву деталізацію та нормотворчість, яка стискає можливість творчого вирішення суттєвих проблем нестандартного та невизначеного характеру. У гіперфункції цієї підсистеми все деталізується, політична система стає занадто інерційною та не здатною до швидкої відповіді на виклики розвитку. До того ж, ще Лао-цзи визначав: «чим більше законів – тим більше правопорушників». Складна система застосування норм права та регламентації, їх колізії у політичній системі також є ґрунтом для зловживань та корупції. Ці дисфункції нормативно-регламентуючої підсистеми визначають розпорошення та неефективність застосування ресурсів та капіталів політичної системи.

Але не тільки режими гіпофункціональності та гіперфункціональності можуть характеризувати підсистеми, але й цілісність суспільства є гіпофункціональним або гіперфункціональним режимом його функціонування у політичному вимірі – спотвореного здійснення системоутворюючих політичних функцій.

Так, гіпофункція є абсолютизацією більшості, а гіперфункція – навпаки, цілісності, в результаті метафізичного руйнування протиріччя між соціальною більшістю та суспільною цілісністю – недостатнє виконання політичною системою **інтеграції суспільства**. У гіпофункції це розпорошення цілісності у конфлікті частин цілісності, абсолютизація кожною частиною власних інтересів, у гіперфункції – формування цілісності у спрощенні частин системи, навіть до тоталітарної страти власних частин.

Гіпофункціональність та гіперфункціональність можуть визначати і системну характеристику **розподілу владного ресурсу суспільства між сферами життя суспільства**, наприклад, надмірна політизація суспільства означає гіперфункціональність політичної системи відносно економічної, соціальної та культурно-духовної систем суспільства.

Державно-публічне управління визначається як гіпофункція при недостатньому забезпеченні виживання та розвитку суспільства у здійсненні організаційних процесів у цілісності суспільства, та якщо здійснення цих функцій стискає міру життя громадян через політико-державні рішення, у комунікативно-інформаційних впливах (пропаганді та цензурі тощо), стиснення життя людей заради ресурсної та організаційної забезпеченості виконання політичної влади – ці процеси характеризують гіперфункціональний режим.

Окрім недостатнього (гіпофункції) та надлишкового (гіперфункції) функціонування підсистем та політичної системи в цілому, може відбуватись **заміщення цільової функції на іншу в процесах перетвореної функції**, коли структура залишається та формально виконує функції, але у дійсності сутність втрачена. Наприклад, у формуванні олігархічної системи державно-публічне управління зберігає структуру, але вона забезпечує вже не національні інтереси, потреби цілісності, а замість них – інтереси купки людей, близьких до владних ресурсів, які за допомогою фінансових механізмів підкорили «під себе» систему управління. В освіті перетворена функція (перетворена її форма) відбувається у «зароблянні коштів» замість навчання та виховання. Цей процес В. Вернадський визначав, як заміщення парткуляритетом університету (з універсальними цінностями «істини», «краси», «справедливості»). Дисфункцією цілісності, окрім заміщення функції, є гальмуюча або паразитуюча функція окремої підсистеми відносно інших підсистем, або навіть системи в цілому. Це відбувається у конфлікті підсистем суспільства, наприклад, гальмування політичною системою економічного розвитку (економічний застій СРСР у гонці озброєнь), або соціального розвитку (це створило соціальну базу для «революцій Північної Африки», навіть з високим економічним рівнем життя).

У формуванні метасистеми – світової цивілізації – дисфункціональні процеси можуть характеризувати подвійні стандарти або вибіркове застосування права у міжнародних відносинах.

Як вірно визначив у системному аналізі М.С. Каган, аналіз динаміки (функціональний аналіз) реального буття системи долає абстрактність компонентно-структурного аналізу, та сам він теж залишається певною мірою відстороненим, бо абстрагує систему від її реальної історії. Ось чому відносно дослідження соціальних об'єктів системний підхід вимагає схрещення цих аспектів аналізу з історичним його аспектом. Історичну площину системного дослідження неприпустимо, як це нерідко робиться, ототожнювати з генетичною, оскільки історичний кут зору має два вектори: *генетичний (шостий етап системного аналізу – прим. М. Лепського) і прогностичний (сьомий етап системного аналізу – прим. М. Лепського)*. Перший визначає необхідність висвітлити походження даної системи, процес її формування та її подальшу долю, аж до того часу, поки спостерігач не зробить її предметом вивчення, другий – прогностичний – пов'язаний з розглядом перспектив подальшого розвитку системи, її можливого, передбачуваного, науково досліджуваного майбутнього, її очікуваної поведінки⁴⁵.

Політична система не є винятком, та потребує генетичного та прогностичного етапів дослідження. При цьому *генетичний або історичний аналіз, часто-густо, у системному дослідженні є першим*, оскільки структурно-функціональний аналіз спрямований на визначення сучасного стану системи, а *прогностичний аналіз спрямований на модус майбутнього*.

Відносно політичного процесу прогностичний аналіз безпосередньо пов'язаний з режимами цілісності, які виділили В.П. Пугачов та О.І. Солов'йов як «режими протікання політичних процесів» на основі форм, методів і функцій, які здійснюються інститутами державного управління.

Режим функціонування означає відтворення політичної системи, її збереження в рамках сформованих взаємовідносин громадян та інститутів державної влади. Останні відтворюють рутинні відносини між елітою та електоратом, іншими суб'єктами політичного процесу. *Режим розвитку* передбачає, що зміни, що здійснюються у будь-якій системі, призводять до диференціації і збагачення її складових елементів та існуючих між ними відносин. Політичний розвиток означає наростання складності будови політичної системи, її адаптивних здібностей, більш інтенсивну взаємодію з іншими сферами суспільного життя і більш оперативний та точний облік нових вимог населення. *Режим занепаду* означає, що зміни, що відбуваються в будь-якій системі, призводять до зникнення і збіднення її складових елементів або існуючих між ними відносин.

Це може призвести до розпаду держави як політичної цілісності, руйнування всього політичного порядку: «Ентропія і відцентрові тенденції переважають тут над інтеграцією, атомізація політичних суб'єктів і розпад режиму правління мають незворотний характер. У результаті прийняті

режимом рішення втрачають здатність керувати і регулювати соціальні відносини, а сам режим втрачає стабільність і легітимність»⁴⁶.

У системному підході можливим є підхід «нечіткої логіки», яку вперше сформулював Л. Заде, смисл якого полягає у тому, що при наявності безлічі факторів, що визначають систему, і які майже неможливо врахувати якомога повніше, – систему потрібно досліджувати лише як цілісність у відносинах з оточуючим середовищем, конкурентними системами з врахуванням зворотних зв'язків. Це методологічне зауваження пов'язане з можливістю, повнотою інформації та складністю досліджуваної системи. Політична система у цьому випадку досліджується як цілісність у визначенні цілісних процесів, динаміки та розвитку системоутворюючих характеристик цілісності у конкретних ситуаціях, стратегіях та подіях, у взаємодії політичних суб'єктів, які впливають на цю цілісність. Тому розглянемо такі важливі для розвитку цілісності політичної системи процеси у діалектичній єдності партнерства та патерналізму, інновацій та опору.

5.2. Взаємодія «патерналізм – партнерство» суб'єктів стратегування у політичній сфері (Масюк О.П.)

Взаємодія «патерналізм – партнерство» є унікальним явищем гармонійного внутрішньо-суспільного розвитку та стабільних геополітичних відносин. Ці відносини розкриваються в процесі обміну ресурсами життєдіяльності задля стимулювання розвитку учасників взаємодії та підтримки балансу і рівноваги між суб'єктами соціальної взаємодії. Образно механізм цієї взаємодії можна охарактеризувати як «*маршеві сходинки «патерналізм – партнерство»*. Патерналізм та партнерство є внутрішніми змістовними процесуальними складовими системи, яка регулює діяльність суб'єктів політичного процесу шляхом екстраполяції стратегічних моделей на суспільно-державні відносини.

Патерналізм та партнерство як стратегічні моделі розвитку політичного простору мають принципово різну природу, наповнення та ступень довіри з боку учасників суспільно-державних відносин. Патерналізм як соціально-політичний феномен обтяжений образами його деформації, вчинками східних тиранів і тоталітарних лідерів минулого. Поряд з цим, цей різновид владної взаємодії є механізмом реалізації стратегічного плану ієрархічно структурованого та керованого розвитку політичної спільноти, має централізовані відносини влади. Але переважно патерналістські системи Сходу у сучасних Китаї, Японії, Південній Кореї, Сінгапурі, Тайвані довели за рахунок потенціалу мобілізаційних механізмів ефективність економічного розвитку та сталість політичної системи.

Партнерство як елемент стратегічного розвитку державного організму носить подвійний характер. З одного боку, воно має в собі організацію сумісної господарської діяльності, а з іншого, крихкий політичний альянс щодо контролю за діяльністю суспільного об'єднання. Характерними рисами партнерської взаємодії є збалансованість виробництва суспільних благ та поліцентричне управління.

Змістовними ознаками використання стратегій патерналізму та партнерства є ступінь фрагментації державної влади, активність учасників відносин та поглиблення відстані між різними прошарками суспільства. При застосуванні патерналізму відбувається зменшення дистанції взаємодії та конкретизація обміну ресурсами життєдіяльності, які на піку свого розвитку можуть викликати односторонню спрямованість обміну й поляризувати нерівноправність суспільних відносин. При цьому, ієрархічно сформоване суспільно-політичне життя як стимулює розвиток за рахунок мобілізаційної централізації, так і створює умови для появи утриманства. Це явище є проблемною складовою соціальної політики більшості розвинутих країн світу.

Використання партнерства в організації суспільно-політичного простору передбачає формування комунікацій між учасниками взаємодії виключно на основі їх доцільності. Посилення «розпорошення» учасників

взаємодії впливає на зменшення цілісності суспільно-політичного простору. Відбувається відчуження людини від суспільних процесів. Ця ситуація призводить до збільшення самотності та занедбаності як розповсюджених станів людського існування та стимулює спрямованість на патерналістські очікування.

Таким чином, втілення конструкції взаємодії «патерналізм-партнерство» розкриває можливості для еволюційного розвитку суспільно-політичного простору. Оптимізація цієї «конструкції» передбачає підтримку цілісності й спрямованості розвитку суспільно-політичних відносин, а також збалансованості існування кожного учасника взаємодії.

Структурні елементи конструкції «патерналізм – партнерство» були сформовані ще в римському праві. Статус патрон (*patronus*) розкривається у чотирьох функціях: а) заступника клієнта, б) колишнього господаря звільненого раба, в) юридичного консультанта під час судового слухання, г) почесного заступника та захисника міста⁴⁷. Статус клієнт (*clientes*) надавався за різних обставин: а) вільним особами, які отримували земельний наділ, б) іноземцям, які знаходились під заступництвом, в) міській бідноті⁴⁸. Опікунська взаємодія різних за статусом осіб сприяла підтримці економічного балансу за рахунок чіткої регуляції суспільного життя. Особливістю сучасної взаємодії «патрон – клієнт» є умовність закріплених статусів відповідно до кількості та якості накопичених ресурсів життєдіяльності, а також можливості переходу на засади партнерства.

Практичною основою партнерства є право власності на частку майна, яке було отримано в процесі спільного виробництва суспільних благ. База для розбудови форм участі у процесі володіння була також закладена у римському праві. У процесі організації механізму розподілу майна виділяється *partus* – частка цілого або сторона у процесі⁴⁹. Поява форм спільного володіння майном сприяла підтримці соціального спокою як форми задоволення від споживання, але основою суспільних відносин стала вже не людина, а річ і право власності. Стратегія політичного поліцентризму сприяє інтенсифікації суспільно-економічного простору за рахунок підтримки індивідуального накопичення та споживання.

Партнерство як стратегія розвитку суспільного простору сприяє актуалізації таких елементів ринкової взаємодії, як діалог і домовленість. Під діалогом, на думку С. Жданенко, слід розуміти різновид комунікації, який спрямований на вільне висунення та обговорення позицій сторін в процесі погодження та прийняття взаємовигідних рішень⁵⁰. Цей різновид комунікації є напрямком розбудови підґрунтя для партнерства між учасниками суспільних відносин, які мають різні обсяги ресурсів, необхідних для життя. Домовленість є формою фіксації взаємно прийнятного результату діалогу, яка набуває характеру норми. Їх виконання є обов'язковим для кожною зі сторін діалогу.

Діалог і домовленість є одними з найбільш нестійких елементів будь-якого каналу комунікацій в інформаційному полі економічного та

політичного простору. Поряд з цим, саме відсутність «рамки» та обмежень дає безмежне поле для потенційного розвитку суспільної спільноти.

Поліцентричний суспільно-політичний простір має нестабільний, мінливий та вибухонебезпечний характер. У процесі переходу на подібну модель організації суспільних відносин виокремлюється роль регулятора. Він стимулює дотримання рівноправності та збалансованості процесу суспільного обміну та споживання. Патерналізм та партнерство екстраполюються на різні за масштабом соціальні об'єднання. Збільшення децентралізації в суспільно-державних відносинах стимулює відтворення патерналізму на рівні безпосереднього суспільного об'єднання задля збереження ефективності його функціонування. У свою чергу, посилення патерналізму в ієрархічно структурованому суспільстві сприяє появі рівноправності та партнерства у відносинах між людьми.

Образ координатора стратегічного розвитку втілено в інституті державно-політичного лідерства як елементу виборної представницької організації державної влади. Дж. Сорос розглядає представницьку демократію як противагу деструктивному впливу капіталізму на цілісність сучасного суспільного простору. Представницька демократія виступає як колективна форма прийняття рішень, яка здатна частково зняти конфлікт між власниками засобів виробництва та найманими працівниками щодо розподілу прибутку від участі в процесі суспільного виробництва. При цьому, основну роль має відігравати лідер як «флагман» руху суспільно-політичних перетворень.

Розширення комунікацій в межах суспільно-політичного простору веде до стимулювання розвитку поліцентризму. Прикладом впливу інформаційних потоків на державно-політичний організм є революції соціальних мереж на Сході. Ф. Фукуяма, аналізуючи розбудову багатовекторного інформаційного суспільства, робить висновок про трансформацію його структури: «...ієрархічність почала втрачати ефективність саме у той момент, коли суспільства у всьому світі почали перехід від індустріальних засобів виробництва до високотехнологічних та інформаційних»⁵¹. Виходячи з цього твердження, перехід від індустріального до інформаційного циклу впливає на диференціацію суспільних відносин. Представники нових галузей економіки мають можливість здобути партнерський статус у відносинах з існуючими суб'єктами господарювання та стимулювати збільшення матеріально забезпечених прошарків населення країни. Подібні інновації актуалізують ідею партнерства в суспільно-політичному просторі.

Найбільш складною соціально-економічною проблемою патерналізму, яка пов'язана зі специфікою концентрації соціальних зв'язків навколо власників засобів виробництва, є «ковпаки Броделя». Ф. Бродель стверджував, що накопичення ресурсів життєдіяльності відбувається переважно у великих містах-мегаполісах за рахунок концентрованого оселення представників економічної еліти та осіб, які забезпечують їх діяльність. Прикладом подібних «ковпаків» є такі міста, як Лондон, Москва,

Київ та інші. Подолання кордонів «міста-ковпака» лежить не тільки в економічній, а й в соціокультурній площині, відновленні престижності життя «на землі» та у провінції. Відтак, державний регулятор має координувати обмін матеріальними благами між галузями суспільного виробництва, стимулювати формування економічного партнерства та гармонізувати власне суспільно-економічний простір.

Патерналізм і партнерство як стратегії розвитку суспільно-політичного простору сприяють сегментації державного організму та структуризації відносин в ньому. Акцентування уваги на використанні інформаційних ресурсів визначає необхідність систематизації нових каналів комунікації в суспільному утворенні. Персоніфікація державно-політичної стратегії, спираючись на історичну основу організації людського співіснування, «цементує» зв'язок між політичними елітами та населенням країни. При цьому, абсолютизація важливості переходу від промислового патерналізму до інформаційної демократії обов'язково має містити спільний синтезатор різних секторів економіки, які не втрачають свого потенційного значення. Синтез моделей ієрархічно орієнтованого державного організму та поліцентричного суспільно-політичного простору має спиратись на найбільш конструктивні ознаки керованості, комунікативної простоти та ефективності соціально-економічного розвитку.

Патерналізм та партнерство є невід'ємними складовими політичної активності демократичної країни. Проте, інтенсифікація розвитку соціально-політичного простору за рахунок впровадження структурованого стратегічного моделювання закономірно зустрічає спротив та перешкоди. Основними складовими подібного спротиву є відторгнення потенційних владних механізмів стратегічного розвитку, прогалини у соціально-економічному і правовому фундаменті моделювання та негативна громадська думка.

Заходи з подолання цих перешкод різняться в залежності від стану суспільно-державного організму та його активності на міжнародній арені. Абсурдність сучасних прикладів реалізації державно-політичних стратегій полягає у силових спробах впровадження демократії на Сході та обранні законним шляхом сильних політичних лідерів авторитарного толку в багатьох країнах Європи.

Однією з найбільш складних дилем у подібному стратегічному моделюванні є трансформація управління суспільним організмом. Перехід від централізованого державного управління до децентралізованого місцевого самоврядування стимулює виникнення конфліктів інтересів між учасниками процесу регулювання розподілу ресурсів життєдіяльності.

Узагальнюючи існуючі практики з перебудови системи владних відносин, можна визначити два фундаментальних напрямки: деформацію управлінської конструкції та реструктуризацію суспільно-політичного простору. Деформація передбачає втілення традиційних військово-політичних заходів з ізоляції головного елемента в системі управління та розсіювання «ворожих сил противника». При цьому, вказані дії можуть

застосовуватись як до всієї системи державного управління, так і до окремого політичного руху. До прикладів «охоти на політичних лідерів» можна віднести події навколо М. Горбачова, Б. Клінтона, Д. Строскана та інших.

Основою реструктуризації суспільно-державного простору виступає впровадження децентралізації та самовизначення (автономності) як форми збалансованого співіснування державної влади та місцевого самоврядування шляхом пропорційного розподілу прав і обов'язків в сфері організації суспільного життя. Подібний процес можна справедливо назвати «демократичною еволюцією» в системі державного управління. До еволюційного шляху автономного об'єднання соціально-політичних груп можна віднести створення політичних блоків між декількома партіями та федералізація державного простору.

Невід'ємною складовою використання патерналізму є солідарність в єдиному напрямку розвитку державно-політичного простору, якої дотримується більшість учасників суспільних відносин. Солідарність є ознакою людської взаємодії, яка передбачає надання переваги груповим інтересам над особистими на основі засвоєння існуючих правил поведінки. Партнерство як стратегічна модель організації суспільно-політичних відносин базується на автономному функціонуванні учасників взаємодії – субсидіарності. Вона представляє собою фіксацію «пріоритету прав та інтересів особи перед правом та інтересами будь-якої спільноти»⁵². Кожен учасник суспільної взаємодії отримує власний напрямок розвитку. Відбувається заперечення солідарності як форми об'єднання індивідів в цьому утворенні.

Означений процес є пульсацією цілісності спільноти та вилучає за своїм характером будь-який її прогресивний розвиток. Звідси розкривається проблема системності кризи в усіх сферах суспільно-державної взаємодії в країнах з «прищепленою демократією». Відтак, втілення таких фундаментальних елементів демократичного суспільства, як солідарність і субсидіарність, без реалізації державно-політичної волі значно зменшує загальні темпи розвитку соціального організму.

Рушійною силою стратегування в суспільно-державних відносинах є політична пасіонарність. Вольова індивідуальна активність на полі державотворення актуалізує громадську ідентичність на макрорівні та сприяє зародженню регуляторних механізмів в суспільно-політичному просторі. Відсутність інституту самобутнього політичного лідерства відображається у хаотичному характері ідентифікації на макрорівні політичного простору та блокує формування як ієрархічно орієнтованої, так і поліцентричної системи державного управління.

Яскравим прикладом синтезу патерналізму та партнерства в образі політичного пасіонарія є Л. Валенса, який керував всесвітньовідомим профспілковим рухом «Солідарність», що якісно трансформував виробничі та державно-політичні відносини в Польщі. Цей випадок став основою для багатьох кольорових революцій у країнах колишнього СРСР, які базувались на репрезентації «політичних лідерів від народу».

Лідерство є верхівкою регулювання партнерської взаємодії в суспільно-політичному просторі. Лідер є вузловим елементом комунікації в сукупності державно-політичних відносин. Традиційно вважається, що лідер має бути народним. Тобто, якість комунікації напряду «лідер – суспільна спільнота (ті, кого ведуть)» залежить від рівня солідарності спільній позиції.

Виокремлення ролі лідера можливе через аналіз його відображення у взаємодії «патерналізм – партнерство». Лідер стає патроном, коли ті, хто знаходяться під впливом лідера, відчують на собі піклування та делегують йому легітимні права управління ними. Лідер стає партнером, коли ті, хто знаходився під його впливом, можуть та вміють на рівних з ним ефективно впливати на життя суспільного утворення. Криза інституту лідерства пов'язана з відсуненням ідентифікації на мікрорівень та запереченням солідарності з єдиним державно-політичним курсом.

Крім того, криза ідентичності може мати культурне і економічне коріння. Так, однією з головних передумов формування ототожнення індивідів є визначеність організації системи виробництва суспільних благ. Відомо, що з давніх часів Україна є важливою транспортною «артерією» світу. Епатажний автор О. Бузина вказує на значний та неоднозначний вплив господарської діяльності на формування культурно-ментальних конструкцій в процесі становлення українського суспільства⁵³. Свого часу таким був шлях з «Варяг у Греки». Багато міст формувались як елементи великої транспортної системи. Сьогодні крізь нашу країну проходять різноманітні сировинні європейські та світові «артерії», а також формуються транзитні соціально-економічні пункти і пропускні «коридори» міжнародного значення. Вказана специфіка суспільного виробництва впливає на формування основних норм та цінностей взаємодії в суспільному просторі, що підвищує транзитний характер існуючої моделі ідентифікації, яка характеризується відсутністю прив'язаності до конкретного суспільного утворення, укорінення людини.

Однією з найбільш складних перешкод на шляху до реалізації стратегій взаємодії патерналізму та партнерства є блокування їх впровадження за рахунок ототожнення з негативним досвідом, наявним у членів суспільства. Табування наявних здобутків стратегічного державного моделювання стимулюватиме хаотичний дисбаланс в суспільно-політичному просторі.

Так, Л. Лук'яненко ототожнює патерналізм з комуністичною диктатурою пролетаріату і безапеляційно відкидає цю модель організації суспільного життя в майбутньому України⁵⁴. Доказом його помилки є той факт, що національні традиції та норми взаємодії передаються за допомогою патерналізму від «батьківських» настанов старшого покоління до молодшого активного українського населення в діалектиці існуючих традицій та новаторства сучасного суспільного життя. Вказана «викривлена» позиція стереотипного мислення може ретранслюватись на інших представників політичної еліти та слугувати бар'єром на шляху до використання здобутків патерналізму у діалектичній єдності з партнерством.

Спільний негативний досвід економічних та політичних перетворень впливає на формування бар'єру в проектуванні моделей розвитку суспільно-державних відносин. Очікування дискримінації з боку новаторів державотворення стискає сукупність комунікаційних потоків та формує фрагментарне мікросоціальне середовище. При цьому, «больовий поріг» збільшується з наближенням до обміну ресурсами, необхідними для повноцінного функціонування суспільно-державних відносин.

Яскравим прикладом подібної ситуації є трагедія «партнерського» розподілу власності в процесі приватизації державного майна на теренах пострадянського простору. Модель соціально-економічного партнерства стала унікальною формою швидкої легітимації процесу приватизації виробництва матеріальних благ, що вплинуло на створення гри у псевдонародну приватну власність. Збільшення дистанції між учасниками відносин сприяло відчуженню засобів виробництва, які шляхом використання проявив фрагментації апарату державного управління сконцентрувались у певної верстви пострадянського суспільства. При цьому, реорганізація форм господарювання в нових умовах відбувалась за схемою створення ієрархічно орієнтованої та централізованої системи управління економіки на основі об'єднання у холдинги та корпорації.

Використання партнерства задля маніпуляцій в процесі перерозподілу матеріальних благ визначає низький рівень довіри до політичної системи у суспільному просторі. Факт маніпулювання партнерством в сфері економічних відносин на рівні окремої суспільної спільноти підтверджує досвід С. Мавроді. Розробляючи механізм реалізації фінансової піраміди, він створював образ пересічного «партнера» Льоні Голубкова, який прагнув рефлектувати в межах референтної групи заможних співгромадян за допомогою партнерського обміну матеріальними благами з «МММ».

Сутність маніпуляції полягає в умовному наданні об'єкту управління властивостей, які гіпотетично наближають його до стану активного суб'єкта взаємодії. В інформаційному полі відбувається створення віртуального статусу повноправного учасника суспільних відносин.

При цьому, відбувається заміщення реальної картини життя людини ідеальним символічним образом, що втілюється у вигляді рівня бажаної ідентифікації в суспільному об'єднанні. У людській свідомості одна картина накладається на іншу з вилученням процесу реалізації соціальної мобільності цього учасника взаємодії. На рівні психологічної маніпуляції пропагується моментальне задоволення найвищих потреб індивіда, оминаючи основну базу необхідних умов повноцінного суспільного життя. Відтак, викривлення комунікативних потоків дає можливість видозмінення стратегічної моделі розвитку з урахуванням інтересів зацікавлених осіб. Специфікою всіх фінансових пірамід, від «Схеми Понці» до ТОВ «МММ» та «МММ-2011» є еkleктичне поєднання ієрархічного управління установою з поліцентричною формою внутрішньо-організаційної взаємодії. Це робить їх більш «рухливими» відносно соціально-контрольованих соціальних «конструкцій».

Будь-які стратегічні моделі розвиваються на основі сформованих еталонних «конструкцій», проектів бажаного майбутнього. При цьому, традиційною помилкою є використання ідеального образу як шаблону для уніфікованого «нарізання» політичної сфери. Проте, еталон виступає тільки потенційною перспективою динамічного розвитку. Створення шаблонів державного функціонування ґрунтується на оперативній взаємодії суб'єктів політичного процесу та позбавляє суспільний просторі індивідуальних ознак. Політичний шаблон є елементом ретроспективи досягнутого досвіду, а еталон – перспективним станом державно-політичного організму.

Прикладом соціокультурної «зрівнялівки» у світовій політиці є нав'язливе формування «єдиних стандартів суспільної взаємодії» як чинника уніфікації параметрів життя кожного з її учасників, що формулюється у концепції «наздогоняючої модернізації». Відбувається ототожнення параметрів автономності та рівності умов співіснування з уніфікацією всіх учасників взаємодії, що втілюється в сучасному світовому просторі на засадах «викривленого» партнерства. Так, З. Бжезинський назвав розвиток соціально-економічного партнерства «США – Росія» наприкінці дев'яностих невдалим тому, що Росія відмовилась від «бажання поєднати себе зі стабільною та безпечною Європою»⁵⁵. Проте, кожен учасник взаємодії повинен мати рівні можливості запропонувати власті корективи у «правила гри». Важливим показником здійснення партнерства повинна виступати не рівність, а самодостатність (самобутність) в єдності як форма існування в єдиному світовому просторі.

Виходячи з цього, більшість перешкод в реалізації стратегій патерналізму та партнерства стосуються структури суспільно-політичного простору. Серед них: опір системи управління, еkleктичне поєднання напрямів структуризації державного організму та пріоритетність політичних шаблонів над еталонами організації суспільного життя. Найбільш складними бар'єрами є втрата політичного пасіонарія, який має визначати напрямок стратегічного розвитку та багатоманітні випадки табування негативного досвіду суспільної спільноти. Виходом з цього є систематизації впровадження стратегування за формулою «модель – методики впровадження – структуризація життя спільноти».

Основою життєзабезпечення суспільно-державного організму є якість організації виробництва матеріальних та духовних благ. Характер виробництва валового продукту відображає перспективу існування суспільно-політичної сфери. Державний патерналізм в житті працюючого населення країни формує базу збереження та накопичення трудового потенціалу, а суспільно-державне партнерство стимулює диференційований розвиток національної економіки.

Сьогодні завдяки значному впливу виробників матеріальних благ на систему органів державної влади основні ознаки цієї взаємодії переносяться і на суспільно-політичні відносини. Відтак, формується унікальний феномен екстраполяції мікросоціальних моделей стратегічного розвитку на макрорівень. При цьому, рух від приватного до загального має стійкій,

постійний та системний характер в процесі розвитку соціально-політичного простору. Прикладом вказаних подій може бути просування односторонньо орієнтованих політичних партій в образі «захисників-патронів» на фоні загальної соціальної кризи.

Визначальною умовою реалізації гармонізації патерналізму та партнерства як стратегічної моделі розвитку в Україні є формування політичної та економічної еліти – «володарів умів і засобів виробництва» заради сталого розвитку України. Комунікаційний потік в системі суспільно-державних відносин може ґрунтуватись як на представницькій основі, так і на ресурсному забезпеченні. Найбільш складним елементом реалізації стратегування на цьому рівні є ідентифікація представників еліти з підконтрольним суспільним об'єднанням.

Так, на прикладі економічної поліцентричності можна прослідкувати складність формування єдиного механізму виробництва суспільних благ. У цьому випадку негативним процесом, який послаблює національно-громадянську ідентифікацію, є поява іноземних власників засобів виробництва. З приходом закордонних інвесторів відбувається заміна технічної та управлінської еліти на закордонну. Фактично зникає місце для самореалізації місцевих пасіонаріїв, які б могли організувати основні процеси суспільного виробництва з урахуванням потреб та інтересів громади, яку вони представляють. Крім того, в процесі управління виробництвом відбувається нав'язування норм та принципів взаємодії, які відмінні від тих, що наявні в нашому суспільстві. Тобто, відбувається заперечення національних рис українського символічного продукту культури, що ускладнює розбудову механізмів національної ідентифікації. На цій основі фактично організовано конвеєрний процес формування людей без характерної національної тотожності, що значно спрощує просування глобального капіталізму в Східній Європі.

Особливості виробництва матеріального і духовного продукту впливають на загальний розвиток сучасного суспільно-культурного середовища. Ми звикли до таких висловлювань, як «японська якість», «італійська вишуканість» і «американська свобода». А відтак, можна констатувати, що Україна не виробляє власний суспільний символічний продукт, а поглинає і переробляє інші. Цей процес безпосередньо відображається в культурному просторі нашої країни.

Солідарність західній мрії та бажання швидкого збагачення призвело до фактичного занепаду власного національного суспільного виробництва. Цей процес сприяє послабленню виробництва символів національної ідентичності так, як вони виміщуються світовими зразками культури «масового споживання». Разом з цим, у минуле відходять такі поняття, як українська волелюбність, щирість, працьовитість, згуртованість. Відтак, виходить, що за західну мрію «безтурботного життя» доводиться платити дуже вагомим ціною високих суспільно-моральних цінностей та чеснот власного українського «виробництва».

Поряд з цим, включення мікросоціальних об'єднань у загальну ієрархічну конструкцію суспільно-економічних відносин передбачає об'єднання на засадах партнерства. Цілісність ідентифікації робітничих рухів складалась навколо протиставлення представникам інших шаблів у системі суспільного виробництва. У теперішніх умовах згуртованість учасників профспілкового руху формується за рахунок вирішення спільних соціальних проблем.

Сучасні українські профспілки позбавлені багатьох важелів регулювання економічних та трудових відносин: «управління державним соціальним страхуванням, деяких контрольних функцій (нагляду за умовами праці, участі в регулюванні заробітної плати, правової інспекції)»⁵⁶. Основним інструментом профспілок в сучасному відкритому суспільстві залишається інформаційна та пропагандистська робота, спрямована на захист працюючого населення України.

Унікальний характер солідарності профспілок має опір державного організму відносно соціальних змін. У цьому випадку традиційною формою захисту є нормативне обмеження активних соціальних волевиявлень. Прикладом вказаної протидії є спроби регламентації проведення страйків на виробництві. Так, організація страйку на підприємстві в нашій країні має цілу сукупність небезпек та складнощів:

1. Завчасне попередження роботодавця про проведення страйку на підприємстві.
2. Попереднє повідомлення та отримання дозволу органів державної влади на проведення масових заходів за межами території підприємстві.
3. Відсутність чіткої системи контролю за застосування утисків з боку роботодавця по відношенню до найманих працівників після проведення протестних акцій в межах страйку;
4. Необхідність координації та погодження дій між всіма профспілками, які працюють на підприємстві;
5. Фіксація єдиної думки усього трудового колективу щодо необхідності проведення страйку на підприємстві;
6. Низький рівень знань щодо організації та проведення страйків, а також ведення переговорів з роботодавцем у більшості найманих працівників.

Блокування соціальної рефлексії протестного характеру є більш імовірним в ієрархічно орієнтованому суспільно-державному організму. Поліцентрична структура управління більш гнучка за рахунок наявності процедури узгодження інтересів. Відтак, впровадження стратегічних моделей розвитку на основі партнерства є більш лояльним для владних відносин суспільства, ніж патерналізм як швидкий засіб «реанімації» руху соціальної системи.

Спираючись на цю позицію, необхідно відзначити процес створення активної просвітницької та правозахисної організації, яка значним чином може змінити характер відносин між власником засобів виробництва та найманими працівниками на користь останніх, як форма та частина

громадянського суспільства. Характер сучасних ринкових відносин вимагає активізації профспілок в організації суспільно-трудових відносин і захисті працюючого населення нашої країни.

Специфічною ознакою розвитку регуляторної політики в сфері суспільно-трудових відносин в Україні є слабкість впливу об'єднань трудящих на суспільно-трудові відносини, а тому відсутність системи легітимних каналів виходу соціальної напруги та вирішення значущих проблем взаємодії різних суспільних класів та верств населення. Поліпшення ситуації вимагає політичної волі, спрямованої на захист працездатного населення країни та втілення процедури врахування інтересів роботодавця та найманого працівника на засадах партнерства. Основою для розвитку суспільно-трудового партнерства в нашій країні є зважена державна політика щодо підтримки розвитку організацій самозахисту прав учасників суспільно-трудових відносин. Практичне «право голосу» працюючого населення країни є першим кроком для демократизації суспільних відносин.

За умови розвитку потенційних учасників партнерської взаємодії визначається нова якість суспільно-економічних відносин, яка відрізняється рівнем свободи кожного суб'єкта взаємодії у відстоюванні власних інтересів, що було відсутнє в українському суспільстві в минулому. Ступінь альтруїзму, яким характеризуються дії в трикутнику «роботодавець – працівник – держава», є безпосереднім показником рівня розвитку цілісного та відкритого суспільства. Однією з важливих частин його втілення є усвідомлення та підтримка значущості кожного члена суспільства та виховання його в єдності з іншими представниками суспільних відносин, соціальної відповідальності громадян.

Взаємодія «патерналізм – партнерство» в умовах децентралізації державної влади в Україні передбачає виокремлення регуляторної функції організації суспільного життя. Складність втілення поліцентричної моделі суспільно-політичного розвитку полягає у формуванні оптимального співвідношення унітарності держави та автономності розвитку її регіонів.

Таке становище відбиває специфіку становлення суспільно-державних відносин в галузі виробництва та обміну матеріальних і духовних благ. Стратегічна модель розвитку країни є регулятором щодо підтримки економічної та політичної еліти та диференціації прав учасників суспільних відносин. Державна патерналістська підтримка повинна мати вектор стимулювання виробництва ресурсів життєдіяльності в кожному окремому регіоні. З одного боку, це дало б змогу зробити їх функціонування автономним, а з іншого, сформуванню вагоме підґрунтя для розбудови єдиного курсу суспільно-державного розвитку нашої країни.

Ключовим моментом у переході від домінування патерналізму до партнерства є здатність людини до нової форми відносин. С. Жданенко стверджує, що партнерство є природним станом людини. Поряд з цим, необхідною умовою становлення партнерства є перехід від внутрішнього споживацького до зовнішнього гуманістичного вектору соціальної активності людини. Ця зміна є показником одночасно отримання

автономності і солідарності як фундаментальних основ розбудови партнерства.

Основою для розбудови солідарності в українському суспільстві є любов до ближнього. Так, ще Г. Сковорода писав про потребу кожної людини віддати «частину серця світові»⁵⁷. Відтак, солідарність як механізм партнерства спирається на бажання самовіддачі відносно іншого, непереборної потреби людинолюбності у сучасному суспільстві.

Людина відчуває цілісність з усім світом за допомогою примноження гармонії в житті інших людей. Таку форму людської взаємодії найбільш доцільно, називати, як *cordial relations* тому, що саме «соціальне серце» є головним в подібного роду чуттєвих і альтруїстичних відносинах. Віддаючи соціальному світу найкращу частку себе, людина ототожнює себе з кожною його часткою, що сприяє формуванню солідарності в ньому. Відтак, вагоме значення в нашій країні має активізація політики гуманізму та екстраполяція норм гармонійної взаємодії на суспільний простір в цілому та політичний зокрема.

Феномен «соціального серця» створює унікальну комбінацію атрибутивних ознак ієрархічно орієнтованого та децентралізованого суспільно-державного організму. «Сердечність» сприяє зменшенню дистанції між учасниками суспільної взаємодії та сприяє повноцінному розвитку кожного з них. Відчуття соціального світу не тільки консолідує суспільно-політичний простір, а й формує образ його перспективного існування.

Превалювання чуттєвої, людинолюбної компоненти над прагматичним, раціональним осмисленням перспективи соціального об'єднання стимулює виникнення багатовекторного інституту політичного лідерства, що значно активізує політичне життя країни. Поряд з цим, посилення хаотичних спалахів лідерства на політичному олімпі підвищує ймовірність наближення соціального організму до точки біфуркації. Відтак, ірраціональна складова соціокультурного простору країни є стимулом як абсурдного розвитку суспільства і його неконтрольованого розпаду, так і процесу самоорганізації в осмисленні вирішень нагальних проблем практики розвитку України.

Таким чином, при формуванні основних засад розвитку українського суспільства на основі стратегічних моделей єдності патерналізму та партнерства потрібно врахувати специфіку виробництва суспільних благ та накопичення соціокультурних цінностей. Транзитний характер виробництва впливає на аморфність суспільних процесів та на заперечення існування національного символічного продукту. Превалювання зовнішнього вектору у житті економічних та політичних еліт стимулює виникнення унікального феномена «патерналізм не для своїх». Проте дотримання ідеї «соціальне серце» в українському суспільстві дозволяє підтримувати цілісність державного організму та сприяти самореалізації людини як однієї з найважливіших складових суспільного життя.

Характер взаємодії «патерналізм – партнерство» в сучасній міжнародній політиці визначається рівнем суспільного, економічного, політичного розвитку країн-учасниць взаємодії, домінуючими глобальними

геополітичними тенденціями в світі та ступенем розвитку існуючих регуляторних конструкцій з організації світового простору.

Структурні ознаки державного організму залежать від існуючих традицій сприйняття навколишнього суспільного середовища. Ідентичність норм державотворення є запорукою успішної міжнародної взаємодії. Основою ідентифікації представників державної влади в політичній сфері є легітимність як право управління суспільною спільнотою та представництва її інтересів. Сучасна легітимність державної влади представляє собою її визнання як усередині країни, так і поза нею.

Поняття легітимності розкривається через розуміння ефективності системи державного управління відносно вдосконалення суспільного життя. Це визначення передбачає наявність вольової оцінки і визнання таких форм організації суспільної взаємодії, як патерналізм і партнерство. Вони встановлюють параметри розподілу матеріальних та духовних благ всередині та зовні суспільного об'єднання.

Еклектичне поєднання східної та західної парадигм формування суспільних процесів впливає на появу культурного шоку та фактично маргіналізує «мешканців» соціокультурного простору. Прикладом цієї ситуації можуть бути країни колишнього СРСР в 90-х рр. минулого сторіччя та держави після арабської весни.

Особливості патерналістського сприйняття державної влади на території країн СНД та нюанси впливу інтегрованих західних моделей регуляції суспільних відносин визначає С. Кара-Мурза. Звертаючись до фундаментальних елементів конструювання державної політики, він пише, що раніше стійкість суспільного простору базувалась на святих поняттях «Вітчизна-мати» та «Держава-батько»⁵⁸. Відтак, учасники взаємодії рефлектують в межах патерналістської моделі «держава – народ», що має необмежений характер.

З іншого боку, він зазначає, що «у поняттях політичної філософії Заходу індивіди об'єднуються в народ через громадянське суспільство. Ті, хто поза ним, – не народ»⁵⁹. Таке твердження визначає характер легітимності, що спирається на формування бар'єрів в культурному, політичному та правовому просторі країни.

Виходячи з цього, виділяються дві моделі обґрунтування влади в процесі організації суспільно-політичних відносин, які оцінюються міжнародною спільнотою у відповідності до умов загального світового співіснування. Патерналізм передбачає створення ієрархічного соціального організму з певними гарантіями підтримки доступу до цих благ для кожного учасника взаємодії. У свою чергу, партнерство, яке ґрунтується на інтерсуб'єктній моделі взаємодії, стимулює створення багатовекторної конструкції розвитку суспільного життя. Воно закріплює самостійність кожного суб'єкта взаємодії, що децентралізує процес отримання, розподілу та споживання ресурсів життєдіяльності.

Державно-політичне моделювання суспільного розвитку пов'язується з ідентифікацією з основними геополітичними центрами. Є.М. Примаков

визначає патерналістські спроби репрезентації іноземних стратегічних конструкцій на території Російської Федерації. Він пише: «Ряд західних керівників вважають, що наша країна може вважатись демократичною, якщо в ній буде встановлена американська або, при всіх її розбіжностях з американською, західноєвропейська модель демократії. У нас в країні у зрозумілій та справедливій протидії цьому уявленню розповсюджується ідея «суверенної демократії»⁶⁰. У східноєвропейській або східнослов'янській моделі демократії мають бути враховані історичні основи місцевого самоврядування на рівні громади, патерналістський характер організації суспільного виробництва та специфіка існуючих національно-культурних традицій.

Досліджуючи західні зразки організації суспільно-економічної взаємодії, О. Мисливченко стверджує, «що на Заході формується «суспільство двох третин», у якому дві третини громадян знаходяться у привілейованому положенні в тому смислі, що мають робочі місця, які забезпечують їм благополучне життя, а одна третина громадян виведена на узбіччя цього суспільства»⁶¹. Відтак, в умовах запропонованого напрямку стратегування розкривається закладена параметрами модель «обмеженого благополуччя», яка створює бар'єри у соціальному обміні по відношенню до суб'єктів, які не відносяться до громади або не відповідають встановленим вимогам.

Пошук виходу з цієї ситуації призвів світову спільноту до створення Міжнародної організації праці. Так, у одній з її декларацій «Про соціальну справедливість з метою справедливої глобалізації» зазначено, що «цінності свободи, гідності людини, соціальної справедливості, захищеності та безпечності і недопущення дискримінації є основоположними елементами стійкого економічного та соціального розвитку та ефективності»⁶². Таким чином, демократичні країни з різновекторним суспільним розвитком отримують єдиний «штамп» ієрархічної надбудови над суспільно-економічним простором.

Патерналізм як складова глобальних капіталістичних відносин стимулює в них розвиток універсальних властивостей адаптивності до трансформації суспільного простору та подолання його меж за рахунок налагодження міжнародних комунікацій на рівні виробників матеріальних благ. К. Гаджиєв, аналізуючи діяльність глобальної банківської системи, визначає: «міжнародна взаємодія між банками ґрунтується на угодах про міжнаціональне або наднаціональне співробітництво, але при збереженні контролю за материнською країною. При цьому, відповідальність за регулювання діяльності національних фінансових інститутів покладається на державу»⁶³. Таким чином, глобальний капіталізм прискорює крах інституту державотворення за рахунок експлуатування соціалістичних ідей організації комунікацій соціальних об'єднань на мікрорівні. Феномен структурного копіювання на мікросоціальному рівні виник як стихійне явище в умовах економічної, культурної та державно-правової ізоляції спільнот людей. У

сучасних умовах структурне тиражування є вагомими знаряддям політичної та економічної експансії у геополітичному просторі.

Імовірна агресивна економічна політика закордонних банків та неврегульована процедура виведення валютних коштів цими установами за межі держави може впливати на погіршення торговельного балансу країни. Виходом з цієї ситуації є державна монетарна політика зі стимулювання обігу грошових коштів в системі національних банків країни та підтримка їх конкурентоспроможності.

Реалізація соціальної політики в процесі виробництва суспільних благ здійснюється в двох напрямках. По-перше, стандартизація, регулювання та контроль кадрової роботи, умов праці та винагороди за неї на суспільно-державному рівні. По-друге, укладання домовленостей між власниками засобів виробництва та працівниками щодо поліпшення якості та умов роботи персоналу в організації. Втілення політики партнерства в цій сфері передбачає спрямованість від нормування і контролю до формування домовленостей між учасниками взаємодії. Засобами реалізації соціальної політики в цій сфері є внутрішньодержавні та міжнародні правові акти, ратифіковані на території країни.

У поліцентричному соціальному організмі для регулювання різних форм взаємодії необхідним є створення консультативних та дорадчих органів. Прикладом цих управлінських надбудов є національні ради, сформовані на трьохсторонній основі: держава, профспілки, власники.

Поряд з цим, впровадження політики партнерства у відносинах «праця – капітал» може носити багатозначний характер. З одного боку, підсилюється демократичний розвиток країни, як це було в Польщі з профспілковим рухом «Солідарність». З іншого, – підсилюються девіантні соціальні відносини, як це було в Італії в ході криміналізації суспільного виробництва з використанням профспілок, про що свідчить Дж. Діккі⁶⁴. Тобто неефективне використання партнерства у взаємодії «держава – суспільство» впливає на фрагментацію державної влади та можливу появу викривлених форм патерналізму, які не відповідають загальноприйнятим нормам суспільного життя.

Задля подолання наслідків криміналізації ринку праці в Італії було створено орган регулятора-патрона у вигляді Національної ради з економіки та праці. Сьогодні подібні організації функціонують майже у кожній країні світу. Основним завданням цих установ було та залишається підтримка згоди та діалогу між учасниками процесу виробництва суспільних благ. До базових напрямків подібних рад належать: аналіз та пошук вирішення соціальних проблем, розробка соціальних програм, консультування органів державної влади та законодавча ініціатива в сфері захисту прав працівників.

У межах єдиного європейського простору робота рад з соціального партнерства координується європейським економічним та соціальним комітетом (ESC). Цей комітет координує роботу важливих для учасників цього об'єднання галузей економіки та допомагає відстоювати права учасників процесу виробництва суспільних благ.

Економічний простір є ієрархічним за своєю природою, яка виходить з права власності на засоби виробництва та вміння управляти ними. Характеристика зростання в моноцентричному економічному організмі є показником збільшення статків власників засобів виробництва та накопичення соціальної напруги серед працюючого населення (однобічність розподілу результатів праці). Поліцентризм економічного простору є чинником здійснення політичної волі щодо перерозподілу каналів обміну ресурсами життєдіяльності та гармонізації соціально-економічного розвитку суспільства.

Розділяючи процес виробництва та споживання і акцентуючи увагу на останньому, геополітична стратегія уніфікації стандартів соціального забезпечення не тільки дестабілізує забезпечення соціального простору, а й створює перешкоду у конкуренції працюючого населення у споживанні. Прикладом негативного впливу подібних стратегічних моделей є криза споживання в європейському економічному просторі. Працевдатна людина має відчувати себе активною часткою процесу суспільного виробництва. Виходом з цієї ситуації є створення умов доступності управління виробництвом ресурсами життєзабезпечення та підтримка в економічному просторі самотності кожного учасника міжнародних відносин.

Існуюча традиція розподілу окремих сегментів виробничого циклу за різними геополітичними регіонами створює диспропорцію світового простору за характером обміну ресурсами життєдіяльності. Канали грошового обігу та їх забезпечення концентруються виключно в керуючих регіонах. Акумуляування окремих стадій виробництва за територіальним принципом носить загрозу всій системі за рахунок імовірності кризи на рівні окремого суспільно-державного організму. Характерним прикладом цієї помилки є розподіл виробництва за регіонами ЄС. Відтак, політика партнерства в глобальному економічному просторі має спиратися на підтримку мінімального замкнутого циклу, який забезпечуватиме автономність суспільного організму.

Корегування стратегії суспільно-державного розвитку за стандартами міжнародних відносин руйнує національно-культурну ідентичність та формує виключно вузький профіль суспільного виробництва. Подібна уніфікація позбавляє геополітичних партнерів автономності у виборі стратегічних пріоритетів. Феномен макро- та мікросоціального тиражування структурних штампів стає основою сучасної геополітики. Поліцентризм економічного простору має формуватись не тільки на балансі суспільного споживання, а й на гармонії соціального розвитку.

Як висновок, матеріальна база учасника міжнародних відносин має розвиватись за допомогою партнерства у вигляді створення поліцентричної системи суспільно-економічних відносин, а корегування роботи державним організмом виходити з патерналізму як ієрархічно орієнтованої форми захисту національних інтересів. Крім того, патерналізм та партнерство повинні мати чіткий вектор спрямування: патерналізм як стратегія захисту інтересів країни в міждержавних відносинах, а партнерство як стратегія внутрішнього розвитку їх учасників.

5.3. Взаємозв'язок інновацій та опору у стратегії політичного розвитку України

(Абаніна Н.С.)

Процеси управління змінами соціального, політичного, економічного та духовного устрою України супроводжуються підвищенням значущості процесів самоорганізації суспільства і, як наслідок, ростом інтенційної політичної діяльності активних соціальних груп. Стабільне функціонування суспільства та темпи його подальшого розвитку залежать від мобілізації соціального потенціалу на розвиток України.

Перетворення в українському суспільстві на початку ХХІ ст. нерозривно пов'язані із впровадженням інновацій, які охоплюють усі сфери суспільної діяльності на різних рівнях соціальної організації, обумовлюючи різного роду та характеру конфлікти та протиріччя, що породжуються незгодою певних соціальних груп з наявними інноваційними ініціативами влади або ж, навпаки, необхідністю їх впровадження. Отже, можна констатувати, що саме політична сфера є сферою, у якій найвиразніше представлений соціальний опір інноваційним процесам, оскільки саме ця сфера має вольову та інтегративну визначеність.

У сучасній науковій літературі широко використовується поняття соціального опору як невід'ємного процесу функціонування політичної сфери суспільства. У дослідженнях, присвячених даному феномену, поняття «соціальний опір» вживають, не окреслюючи його змістовного навантаження та не уточнюючи специфіки даного явища відносно проблеми, яку досліджують. Тлумачення поняття «соціальний опір» відсутнє у словниках філософського та соціально-філософського спрямування, саме тому для його визначення необхідно зупинитися на розгляді загальних родових характеристик поняття «опір», відносно якого «соціальний опір» виступає видовим.

Для виділення суттєвих ознак соціального опору корисним буде його етимологічний аналіз, який сприятиме визначенню суттєвих смислів поняття у його первинному значенні та розгляду дефініції «соціальний опір» у дослідженні.

У «Великому тлумачному словнику української мови» поняття «опір» визначається як: «1. Дія за значенням опиратися, чинити опір. 2. Здатність протистояти, протидіяти кому-, чому-небудь, боротися, змагатися з кимось, чимось. 3. Спец. Властивість, здатність кого-небудь протистояти певним впливам, змінам, а також сила, ступінь такого протистояння»¹.

Тлумачний словник В. Даля пояснює «опір» (російською «сопротивление») через поняття навпроти або проти когось або чогось. «Опиратися..., протидіяти, противитися, повставати речовими або моральними силами; відводити напад, захищатися; або не припускати чогось, намагатися відхилити; не підкорятися, боротися ...»².

У «Французькому тлумачному словнику Ле Роберт» поняття «опір» (французькою «resistance») визначається як «II). Людська дія (акція) I) дія, за допомогою якої намагаються зробити іншу дію безрезультатною. (Дія, спрямована проти себе)³.

Оксфордський тлумачний словник визначає опір (англійською «resistance»), як поняття, яким позначають: 1. «Знаходження у опозиції планам, ідеям; відмова приймати їх. 2. Опозиційна діяльність з використанням сили... 4. Сила, яка зупиняє рух чогось або уповільнює його... 6. Організація, яка чинить опір владі, особливо у країнах, що знаходяться під контролем ворога»⁴.

Отже, однією із суттєвих ознак соціального опору, що закладена в його етимологію, є спрямованість проти когось або чогось як зворотний процес. Дана ознака виражається в певних соціальних діях і передбачає дії у відповідь. Суттєвим для осмислення соціального опору є визначення поняття «опір», що наводить О. Богданов, яке було розглянуто у взаємодії людей. Він зазначає, що «опір» – «це та ж активність, але взята з іншої точки зору – як протиставлена іншій активності. Коли дві людини борються, активність однієї є опір іншій, і навпаки. Також, якщо дві армії, два класи борються між собою, то активність кожної сторони є опором для іншої, справа лише в точці зору того, хто пізнає»⁵. Цей підхід показує, що опір є результатом соціальної взаємодії і, таким чином, розширює розуміння соціального опору в аспекті дослідження міжсуб'єктних відносин.

Важливо проаналізувати специфіку такої взаємодії, яка породжує соціальний опір. Розбалансування системи «потреби – особисті можливості», або «мотиви – умови середовища» обумовлює виникнення напруги в процесі взаємодії. Перешкоди на шляху досягнення мети призводять до зростання активності людини, яка набуває форми вираження негативних емоцій різної сили та характеру. Така ситуація породжує напругу, яка і характеризує увесь процес протікання соціального опору. Для напруги властиві риси психологічного дискомфорту, підвищення рівня активності та значні витрати нервової енергії. Рівень напруги залежить від психічних якостей кожної людини і від цього залежатиме і рівень активності здійснюваного опору.

Е. Дюркгейм пов'язує виникнення опору в процесі взаємодії із поєднанням колективного та індивідуального в людині. Кожен прагне слідувати настроям своєї особистої природи, і при цьому протидіяти соціальному відчуттю, яким він проникнутий, яке здійснює тиск на нього: «Немає жодного сумніву, що ми можемо зазнавати їхнього впливу в тій мірі, у якій ми долучені до суспільної групи й переймаємося її життям; але якщо ж ми, навпаки, становимо собою автономну особистість, котра відмежовує себе від суспільної особистості, то будемо чинити опір їхньому впливові й намагатимемося їх уникнути. ... Отож, суспільство чинить тиск, щоб погамувати наші доцентрові тенденції, а ми, зі свого боку, з такою ж метою чинимо подібний тиск на інших людей. У такий спосіб ми зазнаємо впливу того ж тиску, який здійснюємо щодо інших індивідів»⁶. Звідси з'являється тиск, яким проникнуте усе соціальне життя і у відповідь на який виникає

соціальний опір. Він стримує різноспрямовані устремління людей та творить соціальність. Отже, ще одна обов'язкова ознака опору – це наявність протистояння, що характеризує двох чи більше суб'єктів соціального процесу. Коли одна або декілька сторін здійснюють тиск, інша (інші) відповідає опором у різних формах.

Суб'єктами соціального опору постають соціальні системи різного порядку. Залежно від типу соціальної системи опір може здійснюватися окремою особистістю, групою або масштабною соціальною спільнотою (класом, нацією, народом), які в соціальному світі можуть розглядатися як соціальні цілісності. При розгляді соціального опору, який чинить соціальний інститут або соціальна організація, варто зважати на той факт, що вони є лише провідниками опору. Суб'єкт соціального опору – завжди людина. «Держава та усі інші організації представляють собою, у межах такого підходу, лише засоби, інструменти, за допомогою яких ті чи інші соціальні групи реалізують свої інтереси, досягають власних цілей»⁷. Роль людини в процесах розгортання соціального опору має вирішальний характер. Отже, наявність суб'єкта соціального опору та наявність протистояння з цього приводу, яке характеризується напругою, супроводжується активністю та виникає в процесі соціальної взаємодії, є обов'язковими ознаками соціального опору, ці ознаки присутні у будь-якій формі його вияву.

Поняття «опір» зустрічається в соціологічних словниках: новітній соціологічний словник визначає соціальний опір як «протидію чи опозицію»⁸. Це визначення має дещо спрощений характер, обмежуючи опір лише такими проявами, як протидія та опозиція. І хоча протидія та опозиція є одними із найсуттєвіших ознак опору, визначення поняття опору за допомогою синонімів значно звужує його семантичне поле та не дозволяє розкрити усієї глибини його значеннєвої сутності, зводячи опір до одного із видів реакції на загрозу чи тиск. Таке розуміння обумовлює втрату якісної визначеності поняття опір та значно ускладнює його дослідження. Додає складності і той факт, що «протидія» у цьому словнику визначається як опір, який здійснюється суб'єктом будь-якому впливу на нього, а «опозиція», або як «незгода, протидія, опір, протиставлення своїх поглядів будь-яким іншим поглядам», або ж як «група осіб всередині будь-якого суспільства, організації, партії чи колективу, яка здійснює протидію владі»⁹. Така плутанина у визначеннях свідчить про те, що поняття «опір» не розроблялося в теоретичній соціології, незважаючи на його широке використання при аналізі соціально-політичних процесів. Поняття «опозиція» та «протидія» можуть використовуватися у визначенні соціального опору для уточнення специфіки його дії, підкреслюючи спрямованість його на подолання руйнівного щодо соціального життя впливу.

Повертаючись до етимологічного визначення поняття «соціальний опір», окреслимо змістовне навантаження та визначення необхідності вживання поняття «соціальне». Г. Осіпов визначає соціальне як «сукупність тих або інших якостей та особливостей суспільних відносин, інтегрованих

індивідами або спільнотами в процес спільної життєдіяльності в конкретних умовах, і проявляється в їхньому ставленні одне до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя»¹⁰. Використання поняття «соціальне» підкреслює, що опір виникає лише за умови, якщо поведінка одного індивіда знаходиться під впливом іншого індивіда або групи. Саме в процесі взаємодії та взаємовпливу одне на одного особистості або соціальні групи стають носіями та виразниками певних цінностей, інтересів, стереотипів, які, у свою чергу, й обумовлюють виникнення соціального опору. В. Воловик, розвиваючи та уточнюючи поняття соціального, вказує, що соціальне підкреслює наявність суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-об'єкт-суб'єктних зв'язків, які є особливістю соціального, різноманіттям форм прояву суб'єкта як головної рушійної сили змін, підкреслює наявність соціальної спадщини, якою керуються люди у своїй діяльності, та визначає соціальне як «усе різноманіття форм існування людини, різних об'єднань людей, їх діяльності як способу освоєння світу, об'єктивної реальності шляхом використання результатів матеріального і духовного виробництва попередніх поколінь, змінюваних спадкоємцями у зв'язку з потребами, які перебувають у безперервному розвитку»¹¹. Отже, використання поняття «соціальне» обумовлене необхідністю підкреслити, що опір у суспільних процесах різного рівня виступає як соціальне явище та постає результатом соціальної взаємодії.

Визначення сутності соціального опору можливе шляхом визначення його родових та видових ознак. Родовою ознакою соціального опору є протидія суб'єкту соціальної реальності. Соціальний опір знаходиться у залежності від сторони, яка чинить тиск, виступаючи вторинним, відносно тиску, явищем. У процесі здійснення соціального опору суб'єкт-об'єктні зв'язки, що передбачають активність суб'єкта із впровадження змін і сприйняття соціальної зміни певною соціальною цілісністю, переходять у суб'єкт-суб'єкт-об'єктні, опосередковуючи зміну активністю двох сторін взаємодії. Активність суб'єкта соціального опору спрямована на недопущення впровадження змін або впровадження їх за умови певної трансформації. Отже, родова сутність опору проявляється у специфічній взаємодії, яка характеризується активністю, спрямованою на подолання активності іншої сторони. До видових ознак соціального опору можна віднести спрямованість на подолання впливів, які загрожують цілісності соціальної системи, визначення міри життя соціальної системи, відстоювання стабільності та спадковості соціальних процесів. Виходячи із цього, можна визначити соціальний опір як активну діяльність соціальних суб'єктів, яка спрямована на збереження цілісності соціальної системи, визначає міру змін і стабільності на протигагу руйнації соціального життя.

Аналіз закономірностей розвитку політичних процесів в Україні неможливий без вивчення процесів соціального опору у взаємозв'язку з інноваціями у їх впливі на міру життя держави. Функціонування політичної сфери українського суспільства тісно пов'язане із інноваційною діяльністю, яка охоплює різні рівні суспільного життя та різниться за мірою своєї

радикальності. Соціально-політичні інновації представляють собою «явища соціальної сфери суспільства, яких не було на попередній стадії його розвитку і які виникли природним чином або ж впроваджуються за ініціативою суб'єктів управління»¹². Характерною особливістю інновацій у політичній сфері є те, що вони представляють собою «суб'єктно-ініціативні» явища і, відповідно, впроваджуються, виходячи із визначення їх доцільності політичною елітою, що не завжди обумовлена закономірностями функціонування механізмів суспільної координації, забезпечує розвиток соціальної структури та взаємну адаптацію її компонентів»¹³. Такого роду протиріччя породжують соціальний опір, який перетворюється у невід'ємну складову діяльності держави або інших політичних суб'єктів у процесах впровадження соціально-політичних інновацій.

Отже, впровадження соціальних інновацій спричиняє виникнення соціального опору, агентом якого стає певна соціальна цілісність (у політичній сфері це соціально-політичні прошарки, групи інтересів, окремі індивіди) або її частина. Вступаючи у взаємодію навколо політичної інновації, що обумовлює опір, політичні суб'єкти в цьому процесі не втрачають своєї автономії і діють, керуючись загальнополітичною програмою, цілями, у яких інтегровано потреби та інтереси неполітичних сфер суспільного життя, що підтверджує значення взаємозв'язку соціального опору та інновацій у політичній сфері.

Соціальний опір є реакцією на впровадження інновацій та спрямований на недопущення або затримку (трансформацію) здійснюваних перетворень. При цьому, як зазначає А. Пригожин, соціальний опір «...не є лише плід консерватизму. Це об'єктивні труднощі переходу до нового»¹⁴. Тобто, в процесі впровадження інновацій соціальний опір має розглядатися не лише як закономірний процес дискредитації та протидії реалізації інновацій, які спрямовані на перетворення організаційних структур, але і як конструктивний фактор, який сприяє ефективній селекції політичних інновацій.

Взаємозв'язок інновацій та опору спрямований на розвиток соціального життя. Інновації впроваджуються з метою розвитку системи, соціальний опір визначає міру інновацій і спрямований на недопущення інновацій, які загрожують системі руйнацією. Вони взаємно обмежують одне одного та у своєму взаємозв'язку обумовлюють розвиток життя системи.

Сутність дії соціального опору полягає в тому, що будь-яка інновація, яка долає силу його дії, набуває певних трансформацій, відповідно до вимог та традицій суспільства, що дозволяє забезпечувати послідовність його розвитку. Таким чином, інновація опосередкована дією соціального опору, перетворюється на органічну частину системи, яка не суперечить її іншим складовим. Інновація, яка не долає соціального опору, не здатна органічно влитися в політичну систему і відкидається як неприйнятна. Знищення проявів соціального опору призводить систему до стану хаосу, оскільки безперешкодно впроваджені інноваційні зміни не засвоюються системою,

такі зміни, накопичуючись кількісно, не впливають на якісний стан системи і не призводять до переходу її на вищий рівень розвитку.

Залежно від ситуації характер впливу соціального опору на динаміку суспільного розвитку може бути різним. Виділяють конструктивний, деструктивний та змішаний характер соціального опору. У переважній більшості випадків соціальний опір розглядається як дестабілізуючий чинник, спрямований на затримку впровадження чинників розвитку життя системи. Він призводить до зриву або затримання запланованих змін і може призвести до значних витрат ресурсів, відкладення реалізації соціальних інновацій, що веде до можливої руйнації та навіть смерті системи. Однак такий підхід не завжди виправданий, можливий і зворотний варіант – виникнення соціального опору, спрямованого на розвиток життя¹⁵. Опір може носити конструктивний характер, забезпечуючи правомірний перегляд необґрунтованих змін, таких, які не відповідають реаліям контексту історичних тенденцій функціонування системи і призводять до її руйнації.

Отже, соціальний опір може нейтралізувати дію руйнуючого впливу на соціальну цілісність, не допускати інновацій, які суперечать основам її існування або ж, навпаки, не допускати внесення життєво необхідних для розвитку життя змін. Доцільність соціального опору визначається характером його впливу на міру життя соціальної цілісності, яка виступає межею співвідношення інновацій та опору й визначає гармонійне співвідношення якісних і кількісних ознак функціонування соціальної системи.

Особливу складність у дослідженні соціального опору у політичній сфері представляє систематизація його проявів у зв'язку з великою їх різноманітністю. Його прояви можна розділити на два основних види: індиферентність та протидія¹⁶. Індиферентність проявляється як латентна або пасивна форма опору, в низці окремих випадків вона може бути неусвідомлюваною. Протидія, як правило, усвідомлена, цілеспрямована форма протистояння, спрямована на активну діяльність по недопущенню впровадження змін. Прояв соціального опору в активній та пасивній формі розрізняється інтенсивністю протікання процесів у політичній системі. Активна форма соціального опору завжди відкрита та за сприятливих умов може перерости в протидію. У пасивній формі опір виступає як небажання докладати зусилля до колективної системи дій, ігнорування або саботаж певних рішень. За умови виникнення збуджуючих чинників опір може перерости у форму пасивного сприйняття нового.

Складні та стійкі організаційні форми соціального опору у політичній сфері позначені самостійними поняттями, такими як «рух непокори», «акція протесту», «страйк», «революція» та інші. Практика політичного опору виробила велику кількість способів протидії політичним інноваціям. Так, наприклад, Дж. Шарп виокремлює 198 методів ненасильницької боротьби із владою¹⁷. Зараз його методи стали суттєвою зброєю мережних або кольорових революцій (наприклад, у Грузії, Україні, Південній Африці). Проте кожна ситуація є унікальною, і характер впровадження інновації, так само як і характер протидії її впровадженню, різниться від характеру

політичної культури в країні, яка визначає соціально-прийнятні форми боротьби, що історично склалися, підтвердили свою дієвість або, принаймні, оптимальність у забезпеченні міри життя соціальної системи.

Впровадження інновацій у політичній сфері та прояви соціального опору цим процесам є демонстрацією зіткнення смислів, що обумовлені суперечливістю цілеспрямованості діяльності різних суб'єктів політичного простору. Соціальний опір у політичних процесах країни відіграє визначаючу роль, впливаючи на процеси прийняття рішень політичними елітами, певною мірою визначаючи впровадження тих чи інших інновацій. Це відбувається латентним шляхом, оскільки політична влада при прийнятті політичних рішень враховує факт «незримої присутності» соціального опору, що може виникнути у відповідь на рішення, яке у тій чи іншій мірі руйнує міру життя соціальної системи. Тобто, сама можливість соціального опору певним чином спрямовує політичну діяльність. Крім того, корегуюча влада, якою володіють акти здійснення соціального опору, чи-то акції протесту, бунти або, навіть революції, теж, багато в чому, визначають характер діяльності політичної влади. Сучасний світ, у якому «люди на вулицях», «організований натовп» і т.п. перетворюються у «п'яту владу», впливають на процеси прийняття політичних рішень, змінюючи політичні наміри, відмінюючи політичні стратегії, не може не враховувати процеси опору, які незмінно виникають, як би фільтруючи діяльність політичних еліт. Певно, найбільш яскравим прикладом ефективності здійснення соціального опору на інноваційні ініціативи влади стала так звана «Битва в Сіетлі» 1999 р., результатом якої став зрив роботи конференції Всесвітньої організації торгівлі та її планів щодо подальшого посилення свого впливу на світові ринки.

Україна вступила на шлях формування національної держави у той час, коли світ поступово переходить до формування наднаціональних утворень. Держави, які виявилися здатними перейти на цей рівень, як суб'єкти розвитку, опинилися у вигідних умовах. Сучасний світовий порядок, що ґрунтується на експлуатації ресурсів країн «аутсайдерів», сприятливий для розвинених країн. Вони випереджають за рівнем організаційної інтеграції, територіальними масштабами, а значить і величиною внутрішнього ринку, військовим потенціалом, економічним, соціально-політичним та фінансовим капіталом і т.д. Ті ж держави, які не включені у ці процеси, стають залежними від волі розвинених країн, залишаючись при цьому, як зазначав Н. Еліас, у вигляді «музейного експонату, таких застійних калюж на узбіччі людства, яке швидко розвивається»¹⁸. Тиск економічного та науково-технічного розвитку вимагає формування стратегії, яка сприятиме становленню української держави як самостійного суб'єкта світового розвитку, яка буде здатна ефективно взаємодіяти із розвиненими країнами у глобалізованому економічному просторі на засадах взаємної вигоди. Така стратегія ґрунтується на впровадженні інновацій в усі системи життєдіяльності країни, а також розвитку механізмів соціального опору, які забезпечать поступовий розвиток і обмежать негативні впливи світових та внутрішньодержавних процесів.

Фактори, що обумовлюють стиснення міри життя українського соціуму до межі незворотності, охоплюють усі сфери суспільства: економіку, політику, культуру, духовність, та поступово руйнують функціонування найважливіших соціальних інститутів. Проблеми в системі державного управління, освіті, армії, релігії першочергово впливають на міру життя українців. Глобальні проблеми сучасного світу додають кризі українського соціуму ознак гіпертрофованого характеру: екологічна катастрофа, яку складають забрудненість водних ресурсів, промислове забруднення атмосфери, неконтрольоване винищення лісу, експлуатація ґрунтів та багато іншого – визначають напругу в українському суспільстві.

Системна криза, яку констатують дослідники суспільних процесів в Україні, свідчить про назрівання соціального вибуху, який обов'язково йде за накопиченням деструктивних чинників в усіх сферах буття людини. Про можливість соціального вибуху свідчать дослідження В. Андрущенка. У роботі «Організоване суспільство» він зазначає, що українське «суспільство поступово розмежується, причому маса людей, відторгнутих від суспільних благ, збільшується. А це означає, що Україну охоплює нова хвиля маргіналізації, яка в будь-яку хвилину може вилитись у «повстання мас» – «вибух агресивної енергії натовпу»¹⁹. Необхідність звернути увагу на цю проблему доводить і М. Михальченко, який зазначає, що «...можливості нового соціального вибуху революційного чи бунтарського типу – дедалі частіше виходять на пошук реальних механізмів і засобів конструктивного регулювання політичних процесів»²⁰. Проблема можливого соціального вибуху має характер здійснення системного соціального опору руйнації міри життя суспільства.

Таким чином, поступове стиснення міри життя українського суспільства, відсутність конструктивних інновацій, призвели до зростання невизначеності та напруги й об'єктивно обумовили виникнення соціального опору. Поверхнева пасивність та байдужість суспільства до подій, що відбуваються, насправді приховують активні протестні настрої щодо політичної сфери, які характеризують практично кожен українську родину. Специфіка такої форми опору обумовлена низкою причин, як соціального, так і психологічного характеру. Процес розгортання соціального опору в Україні може бути відображений механізмом «смути», користуючись термінологією Ю. Лотмана.

Ю. Лотман у статті «Механізм смути» зазначає, що «смути є закономірним та періодично відновлюваним явищем...»²¹. Можна провести паралелі між смутою сучасності та смутою часів міжусобних війн Київської Русі, доби козацької роздрібненості, громадянської війни ХХ ст., як найбільш виразними періодами соціальної дестабілізації. «Навіть якщо судити про процес становлення давньоруської державності за напівлегендарними даними початкового літопису, міжплеменна ворожнеча, відносини підданства як перебування «під даниною» («данництва»), безпринципна боротьба за владу, братовбивчі заговори та війни, кровна помста – усе це в сукупності складало фон подій, що панував на Руській землі, загального «безладу» та

хаосу, який закарбувався у самосвідомості сучасників як «смути»²². Отже, період «смути» є характерним для історичного розвитку українського соціуму, що виникає під час слабкої організації влади та відсутності узгодженості серед громадян.

Характеризуючи період, який переживає сучасна Україна як період «смути», визначимо місце та роль соціального опору в ньому. Соціальний опір у період «смути» виступає у поєднанні пасивної та здійснюваної потенції активної форми. Пасивність його проявів полягає в традиційній покірності та байдужості, своєрідній відстороненості громадян від подій, що відбуваються. Потенція активності полягає у можливості вибуху як миттєвого, хвилеподібного прояву соціальної непокори, після чого соціальний опір знову набуває пасивних форм. Активні і пасивні форми соціального опору в «смути» передбачають та взаємообумовлюють одна одну. Перетікання однієї форми соціального опору в іншу не піддається жодному контролю або передбаченню, настільки вони невід'ємні одна від одної. І. Кондаков визначає «смути» щедрінським терміном «бунт на колінах»: «Смута – це такий стан суспільства, за якого покірність не відрізняється від «бунту» і невід'ємна від нього; більш того, сама є парадоксальною формою бунту»²³. Коли внутрішнє протистояння зберігається в досить сильній формі, але немає ніякого вираження в діях, то навіть спроби діяти активно скоро вщухають і приймають колишню форму.

Вибух, який, напевно, йтиме за цими процесами, виникне раптово, як прогнозує М. Михальченко: «Політична стабільність у країні в найближчі роки зберігатиметься через політичну втому й неготовність населення до масових політичних акцій. Але це буде специфічна стабільність «соціального вулкану» – передбачити вибух у часі не зможе ніхто. Детонатором вибуху може стати випадкова причина або комплекс об'єктивних чинників суспільної стагнації»²⁴. Готовність до такої дії вже виявили події осені 2004 р. Виникнення організованої мирної «помаранчевої революції» підтвердило готовність населення України до активних політичних дій у масштабах країни. Як стверджували навіть її організатори, вони не очікували такої активності людей, народу. Тільки досвід безкровної боротьби помаранчевого та біло-синього майданів, на жаль, виявився невдалим, оскільки нагальні проблеми підвищення якості життя не було вирішено. Отже, активізація соціального опору як прояву самоорганізації, напевно, передбачає більші масштаби розмаху активної діяльності, можливість використання насилля та набагато більш сутнісні для міри життя українців наслідки.

Питання, чому соціальний опір не набуває форм організованої боротьби, полягає у специфіці культури, яка властива українському соціуму. Для неї не специфічне формування та тривале виношування ідей і проектів майбутнього розвитку, будь-який бунт містить у собі спробу із надією на те, що на цей раз щось зміниться. «Хоча в умовах відсутності консолідуючої ідеї протесту, організованої опозиції соціальний вибух не завжди веде до зміни режиму. Але, навіть, якщо він виявляється як беззмістовний, стихійний бунт,

можуть бути розхитані всі основи держави»²⁵. Такий вияв соціального опору має негативний вплив на розвиток суспільства, він порушує існуючий рівень рівноваги, збільшує невизначеність та веде до подальшої дестабілізації. Усе це актуалізує потребу розробки механізму впливу на соціальний опір разом із впровадженням інноваційної програми розвитку України.

Існування суспільства в умовах «смути» обумовлює специфічну дію інновації. Спроби впорядкування шляхом тиску та насильства не долають смуту, тиск не лише не впорядковує суспільні процеси, але переводить смуту на більш високий рівень культурної організації. Українське суспільство традиційно обережно ставиться до змін, історична пам'ять зберегла знання про те, що будь-які масштабні зміни несуть із собою значне стиснення міри життя. Прикладом є насадження християнства, яке призвело до руйнації світоглядних цінностей та фізичного покарання навіть за приховане їх сповідання; революція 1917 р., яка обумовила розруху, голод, масштабні репресії; або ж перехід до демократії 90-х рр., що супроводжувався радикальним падінням якості життя. Тому розробка якісного проекту змін України та шляхи його впровадження без врахування сили дії соціального опору в його взаємодії з інноваціями буде лише утопією, яка назавжди залишиться недосяжною мрією.

Отже, соціальний опір в українському суспільстві є латентно присутнім в усіх його підсистемах протягом усіх років існування незалежної України. Специфіка протікання цього процесу характеризується поєднаннями пасивності та активності. Активними виявами опору можна визнати акцію протесту, яка призвела до становлення незалежності України та, наприклад, «помаранчеву революцію», яка обумовила прихід до влади третього президента України. У зв'язку із падінням якості життя населення України та легітимністю проведення акцій протесту (тоталітарні режими не сприяють реалізації активного соціального опору) можна прогнозувати посилення соціального опору в різних формах. За теперішніх умов такий опір не матиме конструктивного спрямування та призведе до подальшого погіршення ситуації. Пов'язано це із тим, що в суспільстві не вироблені ідеали перетворень, не сформована мета боротьби. Маса керується принципом «знищити погане», але ідеї «хорошого» та програми її реалізації, на жаль, українське суспільство не має.

Породжувані механізмами самоорганізації інноваційні процеси також не обумовлюють дієвого результату. «Непробивність» державних структур різного рівня призводить до зневіри і пасивності та зводить ініціативу нанівець. Потребує наукової розробки модель упровадження інновацій і система впливу на соціальний опір, з тим щоб впроваджені інновації не лише сприяли розвитку суспільства, але і не знищували базисних цінностей українського суспільства, які містять у собі мудрість усіх попередніх поколінь та забезпечують безперервність розвитку.

Міра життя сучасного українського соціуму знаходиться на межі, коли міра смерті набуває сили, руйнація життєво важливих підсистем уже розпочалася, соціальний капітал поступово знищується в протистоянні різних

політичних сил. Своє ставлення до існуючої в країні влади 69% населення характеризує як недовіру, а на південному сході країни рівень недовіри до влади складає 73%²⁶. Недовіра до основних соціальних інститутів, поступове падіння відчуття власного значущого впливу на розвиток ситуації в країні сприяє росту соціального опору серед населення.

Розвиток держави залежить від зростання якості життя людини, найпоширенішими показниками якої є рівень охорони здоров'я, професійної і початкової освіти, показники бідності, інноваційна активність тощо. За даними глобального Звіту Програми людського розвитку Організації Об'єднаних Націй з людського розвитку 2009, Україна за рівнем розвитку людського потенціалу посідає 69 місце із 192 країн та вважається країною з високим рівнем розвитку людського потенціалу, знаходячись між такими країнами, як Боснія і Герцеговина та Іран. Падіння якості життя в Україні невинно продовжується із 1991 р., незважаючи на доволі розвинений соціально-економічний потенціал країни, який порівняно вищий, ніж у багатьох країн, де життя краще. Так, Україна відстає не лише від усіх країн-членів Європейського Союзу, за більшістю показників, де Чеська республіка посідає 28 місце, Словаччина – 31 місце, Угорщина посідає 36 місце, Польща – 41 місце, Болгарія – 58 місце, Румунія – 50 місце, але і від країн СНД, серед яких Білорусія – 61 місце, Російська Федерація – 65 місце та Казахстан – 66 місце²⁷.

Незмінну тенденцію до зниження мають значення таких показників, як очікувана тривалість життя, очікувана тривалість здорового життя населення. Очікувана тривалість життя при народженні в Україні складає 68,6 роки, тоді як аналогічний показник для таких розвинених держав, як Канада, Норвегія, Швеція, Франція – складає понад 80 років²⁸. Очікувана тривалість здорового життя в Україні складає 64 роки, тобто на рівні таких держав, як Албанія, Домініканська республіка, Ліван. У розвинених країнах Європи (Данія, Австрія, Греція та ін.) цей показник складає 75 та більше років²⁹. При цьому науковий, промисловий та сільськогосподарських потенціал України порівняно не нижчий, а за рядом критеріїв навіть вищий, ніж у цих країнах.

Розмір освоєних прямих іноземних інвестицій в Україні за січень-вересень 2009 р. склав 4128,8 мільйонів гривень, це 3,9% загального обсягу інвестицій³⁰. Отже, економіка України орієнтована на внутрішній капітал. За підрахунками економістів, орієнтація лише на внутрішній капітал обумовить дуже повільне зростання економіки України і може тривати понад 20 років. Питома вага прямих іноземних інвестицій в економіку склала менше 5% ВВП України і менше 4% усіх джерел формування основного капіталу порівняно з 24% – в Естонії, близько 20% – в Латвії, 35% – в Угорщині³¹. Такі показники свідчать, що Україна не надає потрібної уваги інвестуванню, недосконале, мінливе законодавство, політичні ризики не дозволяють залучити потрібний для розвитку України обсяг інвестицій.

Поступове погіршення якості життя населення свідчить про руйнацію основних підсистем українського суспільства. У системі, яка руйнується, сила соціального опору, як правило, зростає до невиправдано високого рівня,

він не піддається раціональному аналізу та не реагує на позитивні впливи. Така система замкнена на собі. Будь-які інновації сприймаються як зайвий дестабілізуючий чинник, оскільки не доводиться суттєвий для міри життя суспільства їх результат. Тому для системи навіть невеликий, але суттєвий негативний вплив може виявитися смертельним. Отже, впроваджені інновації не знаходять свого місця у суспільстві. А сподіватися на вияв соціального опору у формі революції, з огляду на проаналізовану концепцію Ю. Лотмана стосовно особливостей українського суспільства, не доводиться. Недоцільність революції в Україні підтверджують і слова М. Бердяєва: «...Будь-яка велика боротьба у світі є духовна боротьба, зіткнення різних ідей»³². Ідея об'єднує, лягає в основу консолідації людей, без ідеї в суспільстві наростає дезорганізація, яка обумовлює неминучу загибель держави.

Отже, українське суспільство потребує поступових змін. Вибір такого шляху актуалізує темпоральні характеристики процесів, що протікають у суспільстві, оскільки за умови подовження існуючого стану речей збільшення міри смерті до межі безповоротності очевидна. «Українські проблеми – це явища, вимушені чужою історією й далекі від природного, але логічного за своїм співіснуванням несумісного: вкорінених ознак залежного, провінційного, несамодостатнього – та вимог незалежного існування; величезних уламків економічного, політичного й ментального більшовизму – та нагальної потреби трансформацій і побудови цивілізованого суспільства»³³. Побудова демократичного стабільного суспільства вимагає тривалого періоду становлення. Такий шлях має низку переваг, з точки зору можливостей здійснення соціального опору. У випадку швидких змін активне протистояння інноваціям більш вірогідне, у той час як у тривалому періоді конкуруючі політичні сили та громадськість отримують час для того, щоб звикнути до нових умов, зрозуміти переваги впроваджуваних інновацій. Проте такі інновації мають бути системними та контрольованими, оскільки під дією часу можуть бути зведені нанівець.

Часовий фактор є однією з найсерйозніших перешкод на шляху впровадження інновацій. Потрібен час, щоб соціальна система змогла адаптуватися в атмосфері взаємної довіри і терпимості, поваги до закону, а цього можна досягти лише шляхом багаторічної взаємодії та практики. Чим менше практичного досвіду успішного здійснення інноваційних проектів, тим більше зростають несприятливі соціально-економічні умови, які визначають толерантність та терпимість, і, як наслідок, часовий інтервал реформ збільшується, негативно впливаючи на міру життя соціальної системи.

Саме в цьому прихована загроза соціального опору, оскільки в сучасному світі з його новітніми засобами масової інформації і широкими міжнародними контактами жоден з політично освічених народів не побажає чекати десятиріччями, доки певний режим у межах тривалої перспективи проходитиме процес свого розвитку та становлення. Саме тому, з метою зменшення соціальної напруги в суспільстві (яка безперечно породжуватиме

опір), необхідне прискорення процесу розвитку, спрямування його в конструктивне русло, яке відчутно впливає на розвиток міри життя.

Отже, сталий розвиток України потребує першочергового підвищення якості життя. Ефективний розвиток у будь-якій сфері сучасного українського суспільства, з огляду на їх становище, потребує системних інноваційних змін. Якісний інноваційний процес обумовить прискорення розвитку економіки та сприятиме розширенню міри життя. Розробка концепції впровадження інновацій у взаємозв'язку з соціальним опором на шляху розвитку України – дуже важлива та нагальна проблема.

Україну відносять до четвертої групи інновативності, в яку входять «наздоганяючі країни». Від розвинених країн, таких як Швеція, Україна відстає у 3 рази, від Великобританії – у 2. Рівень науково-технічного та інноваційного розвитку України вперше був розрахований у 2006 р. і склав 0,23%, порівняно у Швеції, яка очолює список, він складає 0,68%³⁴. Стратегія впровадження інновацій має бути спрямована на забезпечення сталого розвитку України за рахунок економічного зростання та переходу до європейських стандартів життя. Для реалізації цієї мети варто визначити висхідні позиції національної інноваційної стратегії, спираючись на ґрунтовний аналіз слабких та сильних сторін українського суспільства, оцінивши усі можливості здійснення узгоджених системних змін в їх єдності та взаємопроникненні.

На цьому шляху важливе формування базису для впровадження змін. Цей базис складає свідомість кожної особистості та суспільна свідомість. У ній закладені стійкі уявлення про правильний спосіб та умови життя, потенція вирішення спільних проблем. Саме завдяки закріпленню в суспільній свідомості сталих зразків індивідуальної свідомості кожного суспільство функціонує як цілісний організм, який характеризується впорядкованими зв'язками між людьми. Закріплені в суспільній свідомості ідеї та установки забезпечують адаптацію суспільства до світу шляхом вироблення нових зв'язків, утвердження нових норм, які є необхідними не лише для відтворення, але й забезпечення розвитку.

Першочерговим має бути формування суспільства, готового до змін. Першочерговість такої мети виправдовував ще Г. Лейбніц у своїй розмові із Петром I. Так, Г. Лейбніц, втішаючи Петра Великого через те, що тому не вдається втілювати зміни так швидко, як ідуть його думки, стверджував, що круті перетворення не міцні; що, не заклавши основи змін у моралі народній, просвіта його не може бути міцною; зазначав, що впроваджувані зміни тримаються на його власній силі, але для внутрішньої свободи не зроблено нічого; зміни ці взагалі не потрібні, бо немає куди поспішати. ...Залиште дозріти поступово вашому народу. Якщо ви замість усіх перетворень дасте народу своєму приклад помірності, виховаєте доброго спадкоємця ... зробили б таку установу, щоб зразок виховання після смерті вашої продовжувався б, ви б зробили більше добра вашому народові³⁵.

Нині важливо адаптувати суспільну свідомість до сучасних норм та цінностей соціальної регуляції. Тяжкі умови соціокультурної кризи, в яких

відбувається становлення національної ідентичності українців, накладають відбиток на сприйняття інновацій та сприймаються різними частинами суспільства по-різному. Психологічна виснаженість та моральна зневіра суспільства у впроваджуваних змінах призводить до виникнення апатії, інерційності та індиферентності до усіх ініціатив.

Подолання цієї ситуації полягає у формуванні національної ідеології змін. Ідеологічна надбудова, її відповідність результатам державного поступу в розвитку якості життя українців сприяє забезпеченню спадковості поколінь, сталості основ державності та традиційності устоїв суспільства. Вона є важливою умовою подолання негативного ставлення до інновації. У основу ідеологічної системи розбудови України варто закласти ідеї прогресу та розвитку державності, які здатні переконати та налаштувати на солідарність і кооперацію. Підґрунтя такої ідеології складатимуть духовні та культурні цінності українського суспільства. Як підкреслює П. Сорокін, потенційна здатність до подальшого розвитку, сприйняття нових реалій життя значною мірою формується під впливом культурного коду, системи цінностей, прийнятих у даній культурі, та таких, що знаходять своє відображення в структурі суспільних відносин³⁶. Отже, створювана національна ідеологія має обов'язково спиратися на культуру народу, враховувати її специфіку, сприяти її розвитку.

Політична сфера українського суспільства найбільшою мірою виступає фактором, який дестабілізує розвиток держави. Вона є головним джерелом соціальної напруженості, яка виникає в результаті зловживання владою, використання її в особистих інтересах, відсутності цінностей, низької моральності можновладців та неможливості притягти їх до відповідальності. «Політичні зіткнення і сутички відбуваються не у зв'язку із кардинальними змінами в самій системі влади, а, швидше, з перегрупуванням, ротацією інтересів, пов'язаних із процесом перерозподілу влади і власності. Влада діє в розрідженому соціально-політичному просторі та сповна користується цим»³⁷. Розглядаючи умови збереження стабільності соціальної системи України, О. Іщенко доходить висновку про наявність «української моделі» запобігання конфліктів, яка полягає в тому, що влада утримує рівновагу шляхом мінімізації змін та збереження старих структур і механізмів управління. Результатом стає страх населення перед змінами будь-якого характеру, навіть перед тими, які мають, напевно, конструктивний характер. Таким чином, створюється механізм соціального опору прогресивним діям з подолання соціально-економічної кризи. Важливо підкреслити також те, що таке ставлення до змін поширюється на більшу частину суспільства. Страх перед можливістю дестабілізації, яка посилиться в результаті радикалізації змін, на зразок того, який переживала Україна на початку 90-х рр., обумовлює те, що в більшості своїх дій населення лише декларативно підтримує інноваційні ініціативи держави.

Україна характеризується слабкою керованістю змін та тим, що, інноваційні процеси відбуваються під впливом конкуренції політичних угруповань без громадянської участі. Доцільне, на нашу думку, порівняння

українського суспільства із пісочним годинником. Одна частина годинника – державний апарат та бюрократія, яка більшою мірою вирішує власні проблеми і не переймається реальними потребами громадян. Нижня частина – включає в себе окремі піщинки, які не пов'язані між собою. «Галія» годинника, з'єднуючи обидві частини, є тонким каналом, завдяки якому здійснюється незначне поєднання «верхів» і «низів». Взаємодія між ними фактично не відбувається, влада нехтує потребами «низів». Можливо, що це порівняння надто різке, однак важко не погодитися з твердженням про слабкість комунікацій між суспільством і владою. Ці процеси в суспільстві підвищують ситуацію невизначеності і ризику (які і так характерно високі в умовах демократії) та природно викликають соціальний опір.

Врегулювання ситуації можливе шляхом упровадження змін у систему функціонування владних відносин. Потребує переосмислення, зокрема, система правової відповідальності можновладців, з огляду на слабкість політичної системи, відсутність регулюючих моральних норм, цінності влади та відчуття відповідальності перед народом і нащадками. За умови дестабілізації суспільства соціальний опір політичному зловживанню в масовому своєму виявленні маловірогідний. Оскільки «будь-які зміни дестабілізують суспільство, розколюють його на непримиренні групи, кожна із яких відстоює свої інтереси»³⁸. До того ж, відсутність консолідуючої ідеї, а також реальної могутньої сили, яка б об'єднала та стала провідником руху опору в боротьбі за організацію суспільно-політичних змін, підкреслює важливість перегляду ставлення політичної еліти до процесів, які відбуваються в суспільстві. «...Логічно припустити: сьогодні робітники і селяни не можуть стати джерелом масштабних соціальних конфліктів. Такою є реальність сучасної України. Однак, якщо не враховувати їх нагальних потреб, складної економічної ситуації, реального зубожіння значної маси населення, то соціальні конфлікти, як деструктивна сила, стануть звичайною ситуацією в нашій країні. Для недопущення такого розвитку подій потрібно зробити все, щоб припинилося зниження рівня життя людей»³⁹. Соціальні інновації, спрямовані на підвищення якості життя людей, видаються єдиною можливим механізмом подолання деструктивних процесів взаємодії влади та суспільства, міра легітимності якої стрімко знижується. Наростання соціального опору ініціативам влади перешкоджатиме впровадженню навіть конструктивних інновацій. У зв'язку із цим необхідна довіра до влади, як результат того, що влада узгоджує свої дії з потребами народу, реалізує волю народу, керується виключно його інтересами.

Обов'язковою умовою розвитку України є сприяння формуванню реальних механізмів, які забезпечать участь громадян в управлінні державою. Громадські організації мають перетворитися в систему громадського контролю за діяльністю влади. Представлена в усіх сферах суспільного життя, така система контролю буде ефективно інформувати та сприятиме згортанню суспільно неприйнятної діяльності.

Громадські механізми здійснення соціального опору, починаючи з 1922 р., в Україні не відтворювалися. Процес відновлення розпочався у кінці

80-х рр. ХХ ст. Лише за 1987 – 1990 рр. в Україні утворилося понад 49 незалежних організацій та була проведена 31 громадська акція, які віднесено до акцій національного пробудження⁴⁰. За даними Міністерства юстиції, впродовж 2008 р. було легалізовано 237 громадських організацій, у 2007 – 277. Територіальні органи юстиції за 2008 р. легалізували понад 2,5 тис. місцевих об'єднань громадян, відповідно у 2007 – близько 2,5 тис., понад 1000 осередків всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, у 2007 – понад 900⁴¹. Єдиний реєстр громадських формувань в Україні нараховує 2933 громадські організації, зареєстрованих у м. Києві⁴². Цей період класифіковано як сплеск активності у процесах формування громадських утворень.

Громадські організації в Україні охоплюють усі рівні організації населення, спрямовані на допомогу, захист, об'єднання інтересів та розвиток різних сфер суспільства. Поступово відбувається формування нового типу стосунків громадських організацій із державою. Окрім формальної залученості населення України до громадських організацій, формується новий тип участі, пов'язаний із зростаючими тенденціями потенційної готовності українських громадян брати участь у певних видах активної діяльності. Зокрема, за результатами дослідження, проведеного компанією Research & Branding Group серед українців, готовність до протестної діяльності у листопаді 2009 р. порівняно із листопадом 2008 р. зросла на 10%. При цьому більш ніж третина опитаних (36,5%) готові до участі у вуличних протестах, якщо у них не залишиться засобів до існування. Найбільш популярною формою здійснення опору є участь у зборі підписів під петиціями, закликами та вимогами, вона охоплює близько 28,5% опитаних. При цьому на Заході країни виявляють більш радикальні настрої, близько 31% опитаних готові до участі у вуличних акціях та протестах⁴³.

Така ситуація неоднозначно впливає на розвиток України. З одного боку, це позитивне явище обумовлено самоорганізацією суспільства у відповідь на свавілля та неконтрольований характер здійснення влади. Громадські організації поступово перетворюються в силу, як покликана відстоювати права та свободи громадян шляхами, альтернативними непрацюючим законодавчим механізмам. Звернувшись до світової практики соціального опору, можна відзначити позитивний вплив такого способу дій для притягнення уваги влади до суспільних проблем.

З іншого боку, наростання соціального опору в країні зі слабкою економікою та нестабільною політичною системою обумовить дестабілізацію суспільства. Така дестабілізація не стане умовою переходу на вищу сходинку розвитку. Перехід на вищу сходинку розвитку можливий за умови накопичення позитивних тенденцій. Роки незалежності України демонструють наростання негативних тенденцій у розвитку і, відповідно, дестабілізація поглибить їх, обумовить стиснення міри життя українців. Прогресивний розвиток України можливий за умови поступового розширення міри життя шляхом упровадження системних інновацій,

поступового нарощування позитивних його тенденцій. Лише дотримуючись правила поступальності розвитку, можна буде переломити хід подій.

Важливою умовою оптимізації взаємозв'язку інновацій та опору у соціальному процесі розвитку України є стимулювання становлення громадянського суспільства, заснованого на здійсненні соціального опору на противагу руйнуючим міру життя факторам. Соціальний опір в умовах становлення державних інститутів є тією силою, яка здатна здійснювати об'єктивний контроль влади. Україна багато в чому залежить від держав-партнерів, тиску транснаціональних корпорацій, інших міжнародних організацій та могутніх приватних інтересів, залежна від зовнішнього капіталу, до того ж, уся система влади формально взаємозалежна, і тому спектр її рішень багато в чому обмежений прагненнями керівництва та контролюючих органів. Соціальний опір у цьому розумінні є найбільш об'єктивним механізмом контролю, його важко «підкупити», йому не можна наказати. Саме тому українське суспільство зацікавлене у перетворенні соціального опору в один із основних механізмів взаємодії із владою. Він перетвориться в індикатор якості життя населення, впливатиме на прийняття позитивних для України рішень.

Відповідно, слід розвивати політичну свідомість українців, починаючи з програм підвищення загального освітнього рівня. Традиційно маси найлегше піддаються маніпуляціям, тому доцільним є перетворення суспільства із простої маси на розгалужену мережу громадських організацій, здатних слідкувати і критично аналізувати події в державі та на міжнародному рівні. Участь українських громадських організацій у міжнародному соціальному опорі також сприятиме розвитку країни. Процеси єднання світу, особливе геополітичне положення України робить її активним учасником процесів глобалізації. Участь у міжнародному співтоваристві громадських об'єднань у процесах зміни світу на краще, безумовно, здійснюватиме позитивний вплив і на розвиток України, особливо в аспектах екологічної безпеки, вироблення механізмів чесної торгівлі, подолання фінансової експлуатації та низки інших проблем, які стримують розвиток.

Потребує змін державна політика щодо діяльності громадських організацій. Тиск, здійснюваний державою на громадські організації, унеможливорює їх розвиток та становлення як незалежних суб'єктів влади в державі. Потрібне формування механізмів взаємодії, розробка системи звітності влади перед громадськими організаціями відповідно до кожної окремої сфери суспільного життя, і в цьому напрямку вже є певні досягнення. Традиційні відносини конфронтації мають бути замінені механізмами взаємодії на паритетних умовах. За владою залишаються функції розробки та прийняття рішень щодо розвитку України, контроль за рухами опору та діяльність з недопущення руйнуючих міру життя інновацій. Неприпустиме змішування громадських організацій із владою. За таких умов заперечується увесь механізм взаємостимування інновацій соціальним опором та соціального опору інноваціями. Втрачається протиріччя, закладене в процеси стабілізації та дестабілізації суспільства. У владі відбувається

розмивання механізму, покликаного протидіяти руйнуючим життя факторам, не допускати безмежної дестабілізації.

Отже, окресливши ситуацію в усіх сферах суспільного життя України, ми дійшли висновку про те, що кожна із них для подальшого якісного розвитку потребує змін. Можливості здійснення змін «знизу», шляхом масових рухів протесту чи навіть революції, не визріли та, з огляду на сучасний рівень розвитку, визначаються як такі, що не призведуть до розширення міри життя. Конструктивним шляхом подолання дезорганізаційних процесів та переходу до якісного розвитку України видається цілеспрямований управлінський вплив на суспільство шляхом впровадження системних інновацій, які охоплять усі сфери життя, в їх взаємозв'язку із соціальним опором, який здійснюватиме громадянське суспільство за необхідності подолання руйнуючих міру життя впливів.

Визначаючи відносини між державою та населенням України головною сферою соціального напруження в суспільстві, а також, визнаючи за державою обов'язок подолання цих негативних тенденцій, окреслимо головні напрями діяльності, які призведуть до зменшення сили соціального опору державі та зроблять можливим конструктивний діалог на шляху впровадження розвиваючих міру життя інновацій. Головною умовою прогресивності впроваджуваних інновацій є їх системність, яка передбачає єдність теорії та практики, охоплення усіх кризових підсистем суспільства, послідовність та комплексність. Впровадження інновацій у якійсь одній сфері суспільного буття протягом історії розвитку України довело свою недієвість – зміни в одній сфері заперечуються дисфункціями іншої, у зв'язку із тісним взаємопроникненням системних функцій. Прикладом цього може бути запропонована та цілком виправдана пенсійна реформа, спрямована на створення можливості накопичувального пенсійного рахунку, реалізація якої є нагальним питанням часу та можливість якої звужена загальною недовірою населення до держави, незахищеністю громадян перед державою, економічною та політичною нестабільністю, інфляційними процесами.

Пошуки шляхів подолання недосконалості системи державного управління в Україні, проблема невизначеності, складної прогнозованості процесів та подій і пов'язаної із цим соціальної напруги не долаються механізмами самоорганізації. Неконтрольовані суспільні процеси нехтують не лише нормами права, але й етики, моралі та національної культури, особисті інтереси стали домінантними над суспільними, їх реалізація завдає шкоди суспільному існуванню. Така ситуація актуалізує впровадження комплексу інновацій в державне управління, спрямованих на оновлення системи управління відповідно до вимог сучасності, яка характеризується нездоланною невизначеністю та складністю суспільних процесів.

Інновації мають бути спрямовані на становлення соціально розвиненої держави, розвиток демократичних цінностей, підвищення якості життя і розширення можливостей самореалізації та саморозвитку людини. На шляху реалізації цієї мети весь механізм державного управління має бути реформований у напрямі сприйняття, осмислення та впровадження

соціальних інновацій, забезпечення системної цілісності державної системи інноваційного розвитку суспільства.

З метою впровадження інновацій та можливості використання соціального опору як показника їх якості, потребує зміни система державного управління. Важлива її здатність забезпечувати постійну готовність органів державної влади до ефективної взаємодії із суспільством, яке перебуває під впливом впроваджуваних інновацій. Необхідна максимальна відкритість системи державного управління та гнучкість її структурно-функціонального реагування відповідно до вимог суспільства. Тут на перший план виходять методи прогнозування, моделювання, проектування та формування системи державної підтримки впровадження інновацій.

Важливою також є розробка жорсткого контролю за виконанням нових вимог функціонування. Найважливішими з них є обмеження влади та її підзвітність⁴⁴, але без зайвої бюрократизації. Особливо суттєвим у зв'язку з цим є верховенство права, для чого необхідні професійні судді, незалежні каральні структури. Вони покликані запобігати, контролювати і карати корупцію на всіх рівнях. Важливу роль відіграє пов'язаний із цим відносно високий рівень потреби в громадянських свободах: свободі слова, преси, зібрань, совісті тощо, а також у захисті від будь-якого терору, необґрунтованих обшуків та арештів, тюремних ув'язнень.

Необхідність упровадження політичних інновацій в Україні лише із врахуванням дії соціального опору визначається тим, що політична система на даному етапі характеризується дією дезорганізаційних процесів, які обумовлені конфліктами та тиском міждержавних та внутрішньодержавних фінансових груп, що збільшує ризики впровадження неякісних або навіть руйнуючих життя інновацій. «...Політична система ще не відповідає рівню масштабних соціальних перетворень, які необхідні українському суспільству. Вона малоефективна в плані продукування соціальних новацій, внаслідок чого реформи в країні проходять повільно, незбалансовано»⁴⁵. Саме на громадянське суспільство покладається здійснення соціального опору, який виступає чинником, стримуючим інноваційний потік, забезпечуючи необхідну міру стабільності, не допускає впровадження інновацій, які вестимуть до подальшого стиснення міри життя соціальної системи.

Д. Видрін, характеризуючи причини того, що за нинішніх умов українська соціальна система підтримує певний рівень стабільності, до найбільш суттєвих відносить: «по-перше, досить високий рівень освіченості, професійної кваліфікації, загальної культури українського народу; по-друге, ступінь законослухняності населення тут значно вищий, ніж у багатьох республіках колишнього Союзу. ... Зручне географічне положення, яке дає можливість значній частині населення отримувати додаткові заробітки. ... Це багато в чому пояснює дивне терпіння народу, його в'ялу боротьбу за підвищення рівня життя та офіційних заробітків, хоча вони є одними із найнижчих у світі. ... Висока міра однорідності громадської думки на першому етапі побудови нової української держави, відносно основних

суспільних цілей»⁴⁶. Важливий чинник виправданості ролі соціального опору в соціальних змінах полягає в закладеному у свідомості українського народу прагненні до миру та конструктивного розвитку. Здатність не впадати у відчай навіть у найбезнадійніших ситуаціях дозволила Україні вистояти в процесі історичного розвитку та здобути незалежність. Отже, покладання надії на процеси самоорганізації, які спираються на колективну свідомість українців, що орієнтована на недопущення катастрофічного порушення соціальної, політичної та економічної стабільності, видається доцільним, хоча і недостатнім чинником за нинішніх умов.

Той факт, що після набуття Україною незалежності, із врахуванням усіх тих проблем та кризових ситуацій, які супроводжували її розвиток протягом останніх вісімнадцяти років, не відбулося жодного гострого насильницького конфлікту, є свідченням ефективності дії механізму взаємостримування інновацій опором та опору інноваціями, спрямованого на недопущення руйнації життя, – проте протиріччя політичної сфери не дозволяють скерувати цей взаємозв'язок у русло розвитку. Впровадження інновацій доцільно здійснювати шляхом компромісних, консенсусних рішень, на основі здорового глузду, із врахуванням специфічних рис українського менталітету та на ґрунті історичного досвіду людства.

Головним носієм організаційного впливу на початкових етапах подолання регресійної спрямованості розвитку України має бути держава. Саме з її ініціативи можливе створення середовища, сприятливого для розвитку, системного впровадження та сприйняття інновацій. Першочергове завдання полягає в генерації інноваційного проекту України та створення сприятливого клімату для його впровадження. Існуючий проект «Стратегії інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів»⁴⁷ важливо конкретизувати та поширити на всі підсистеми суспільства. Розробку інновацій доцільно покладати на сферу науки, освіти, але поширюватися вони мають на економічну, політичну, соціальну, духовну, культурну, військову та інші. Доцільність розробки єдиної узгодженої концепції виправдана необхідністю системного та одночасного охоплення інноваціями українського суспільства в цілому. Окрему увагу варто приділити інноваціям, які сприятимуть розвитку громадянського суспільства, розробці механізмів конструктивної взаємодії влади і громадянського суспільства з метою гармонізації взаємозв'язку інновацій та опору в розвитку України.

При цьому результативність впровадження концепції інноваційного розвитку України залежить від якісного поєднання організаційних та самоорганізаційних механізмів спрямування інноваційних процесів у вектор позитивного розвитку. Інновації, які виступають результатом організаційних впливів та самоорганізаційного освоєння, і соціальний опір, що породжений процесом самоорганізації та регулюється організаційними впливами, поєднуються у складному взаємозв'язку. Як зазначали О. Самарський та С. Курдюмов, «ми зобов'язані навчитися замінювати управлінські команди, що йдуть від зовнішніх джерел на процеси самоорганізації системи, вміти

збуджувати її внутрішні сили, які б швидко породжували адекватні даному фізичному, біологічному, економічному та соціальному середовищу структури, що тривалий час самостійно підтримуються та раціонально функціонують»⁴⁸.

Отже, подолання кризи, яка характеризує усі сфери суспільного життя України та актуалізована світовою кризою, можливе шляхом переорієнтації системи державного управління на інноваційну діяльність за умови обов'язкового врахування соціального опору як механізму перевірки на якість впроваджуваних інновацій. «Вузол проблеми у тому, що соціальні інновації, як цілеспрямовано створювані, так і такі, які виникають спонтанно, можуть проявляти себе неоднозначно відносно суспільства. У зв'язку із цим важливого значення, набувають функції державної підтримки соціально-конструктивних інновацій та протидії інноваціям соціально-патологічного характеру. Відповідно цій посиленні, виокремлюються, з одного боку, функції стимулювання, з іншого – попередження, корегування та заперечення»⁴⁹. Така діяльність держави має відповідати вимогам сучасності та «викликам» майбутнього. До основних рис такої системи можна віднести створення та підтримку гуманістичної ідеології, в основу якої покладена «ідеологія змін» та людиноцентризм. Головною метою її має бути добробут кожної людини, поступове підвищення якості життя та процвітання суспільства в цілому. Вона уточнюється в проблемах спрямованості на виявлення та усунення чинників, що обумовлюють стиснення міри життя соціальної системи.

Поступова руйнація міри життя України призводить до наростання дестабілізаційних факторів у суспільстві та посилення соціального опору. Відсутність національної ідеології, «розмивання» ідентичності, політична, економічна, соціальна та навіть релігійна криза, правова та інформаційна недосконалість – усе це призвело до радикального зниження якості життя українців. Механізм подолання такої ситуації полягає у впровадженні системних інновацій, які охоплюють усі сфери суспільного буття, послідовно, тривало та комплексно. Впровадження інновацій спирається на узгоджені дії механізмів організації та самоорганізації. Діяльність механізмів організації, що представлені системою державного управління, має набути гнучких форм, бути готовою до тісної взаємодії із громадянським суспільством. Механізми самоорганізації у здійсненні конструктивного соціального опору забезпечують формування громадянського суспільства, яке покликане протидіяти руйнуючим соціальним чинникам ініціювати та забезпечувати закріплення якісних інновацій. Загальні напрями та основні орієнтири такого взаємозв'язку залежать від розробки та впровадження системної «ідеології змін», яка окреслить основні національні цінності, визначить цілі та завдання державного функціонування, стане оплотом віри та керівним принципом життєдіяльності громадян України.

РОЗДІЛ VI. МЕТОДИКИ СТРАТЕГІЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИТУАЦІЙ ТА ПРОЦЕСІВ

6.1. Моделювання у стратегічному прогнозуванні політичних ситуацій та процесів (Лепський М.А.)

Моделювання політичних процесів має за мету подальше прогнозування та прийняття рішень суб'єктів відносно вирішення проблем існування та розвитку суспільства. Дослідження моделювання стратегічного прогнозування політичних процесів спрямоване на визначення тих суттєвих взаємозв'язків, протиріч та закономірностей, які визначають моделювання у цілісності політичного процесу суспільства. Для вирішення цієї наукової проблеми необхідно уточнити зміст, функції та етапи прогнозування, специфіку його розгортання заради прогнозування та прийняття рішень політичних суб'єктів відповідно до розвитку цілісності, а тому на рівні стратегії.

Моделювання застосовується як загальнонауковий метод у різних галузях знань, теоріях, концепціях та емпіричних дослідженнях, тому має досить широке предметне поле у теорії наукового пізнання. Так, у «Словнику іншомовних слів» дається таке визначення: «Моделювання – дослідження об'єктів пізнання на їхніх моделях; побудова моделей реально існуючих предметів і явищ (живих організмів, інженерних конструкцій, суспільних систем, різних процесів тощо)»¹.

У цьому визначенні підкреслюється напрям дослідження об'єктів за допомогою моделей, основним процесом якого є будова образу об'єкта пізнання. Як об'єкт-суб'єктне віддзеркалення, об'єкт знаходиться у центрі пізнання, суб'єкт відіграє роль дослідника, що будує образ об'єкта в уяві, знаках або матеріальному носії – формує модель. Схоже визначення надає і автор «Вступу до філософії та методології науки» Е.В. Ушаков: «Моделювання (лат. *modus* – міра, образ, спосіб) на сучасному етапі набуло значення загальнонаукового методу. Його особливістю є те, що тут для вивчення об'єкта використовуються опосередкована ланка – в деякому сенсі «представник» вихідного об'єкта – або об'єкт-замісник. Вихідний об'єкт дослідження при моделюванні називається оригіналом (прототипом), а об'єкт-замісник – моделлю»².

У цьому визначенні підкреслюється процес заміщення як об'єктивація образу об'єкта у суб'єктній діяльності. Цей підхід продовжує традицію класичного визначення «моделі», що запропонував В.А. Штофф: «Під моделлю розуміється така мисленево уявлена або матеріально реалізована

система, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна заміщати його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт».

У цьому визначенні зафіксовані сутнісні риси методу моделювання:

- 1) наявність об'єкта-посередника, що заміщає оригінал;
- 2) об'єкт-посередник повинен перебувати з оригіналом у відносинах відображення, а саме суттєвої схожості;
- 3) вивчення об'єкта-посередника має бути евристично плідним: воно повинно надавати нову інформацію про вихідний об'єкт³.

У цьому визначенні відображаються відносини об'єкт – суб'єкт – об'єктного характеру між об'єктом (прототипом) за допомогою суб'єкта у побудові об'єкта (моделі) – над останнім відбувається суб'єктна діяльність щодо отримання інформації. Саме з цього виникає питання про «екологічну валідність» рішень, прийнятих на основі вдосконалення моделі. Оскільки відбувається редукція від множини властивостей реального об'єкта та деяке спрощення реального об'єкта у відображенні, що вже його дещо викривляє, то вдосконалення моделі може бути схематичною оптимізацією та збільшувати деформацію реальності, але вже «подвійно».

Тому особливу увагу потрібно приділяти тому, що у етимологічному походженні визначено, як *modus* – міра схожості, до якої висуваються вимоги, по-перше, відображення саме суттєвих відносин та абстрагування лише від несуттєвих відносин, але їх врахування; по-друге, постійна корекція моделі відповідно до спостереження об'єкта – прототипу; по-третє, особливої уваги до цілісності об'єкта пізнання, оскільки розчленування його лише збільшує загрозу «екологічної невалідності» моделі, оскільки системні властивості цілісності не зводяться до властивостей частин, що її складають, отже, виникає загроза викривленого віддзеркалення емерджентних властивостей.

У етимологічному визначенні моделі підкреслюють її значення як *modulusa* – заходу, зразку.

Модель [фр. *modèle* < іт. *modello* < лат. *modulus* – захід, зразок] – 1) зразок якогось виробу для серійного виробництва; 2) тип, марка, зразок конструкції чогось; 3) відтворення предмета в зменшеному або збільшеному вигляді (див. також макет); 4) предмет зображення в мистецтві; натурщик (натурниця), що позує художникові; 5) зразок предмета, який слугує для виготовлення форми при виливці або відтворенні в іншому матеріалі; б) схема, зображення або опис якогось явища або процесу в природі й суспільстві⁴.

У цьому визначенні латентно звертається увага на модель, яка стає прототипом або зразком для перетворюючої та відтворюючої діяльності, як зразок (тип, марка, макет, схема та таке інше) для відтворення або виробництва продукту. Модель стає проектом діяльності, сукупності дій як суб'єктних заходів. Таке визначення відображує другий етап моделювання у діяльності суб'єкта, який у практичній діяльності підтверджує теоретичні знання, отримані за допомогою дослідження моделі. Але ж все ж таки

первісною є модель, одержана у результаті дослідження реально існуючого об'єкта.

Таке розуміння надане у визначенні моделі омськими дослідниками соціальних систем. Модель (від лат. *modulus* – захід, зразок) – спрощене уявлення явищ або об'єктів дійсності, що відносяться до природи й суспільства, у вигляді схем, зображень, описів, математичних формул, якогонебудь реального предмета (явища або процесу), досліджуване як їх аналог⁵.

Якщо підсумувати проміжні висновки, модель розуміється як поняття, що відображає, по-перше, суб'єкту пізнавальну діяльність щодо заміщення об'єкта-прототипа об'єктом-аналогом, як спрощене уявлення, яке відбиває суттєві відносини цілісності, задля евристичності – отримання нової інформації про об'єкт у (модусном аспекті – визначенні міри схожості, як осмислення цілісного образу об'єкта пізнання); по-друге, у об'єктивованій діяльності, щодо відтворення моделі об'єкта, отриманих на її основі теоретичних знань (зразка) у практичній діяльності, здійснення модельованого рішення у проектних заходах (модулюсний аспект – відтворення міри схожості, як впровадження зразку у практичних заходах суб'єкта).

Для зрозуміння сутності поняття «модель», на думку Ю. Плотинського, необхідно відмежувати від нього смисл поняття «теорія».

У сучасній науковій літературі поняття «модель» і «теорія» трактуються неоднозначно, кордон між ними розмитий. У методології науки визнаним на даний час є таке трактування цих понять: модель – це концептуальний інструмент, орієнтований, в першу чергу, на управління модельованим процесом чи явищем. При цьому функція передбачення, прогнозування служить цілям управління. Теорія – більш абстрактний, ніж модель, концептуальний засіб, основною метою якого є пояснення цих процесів, явищ. Функція передбачення в теорії орієнтована на цілі пояснення явищ. К. Гемпель стверджував, що теорія – це моделі, чії елементи і відносини пов'язані зі світом за допомогою того, що зазвичай називається правилами відповідності. Моделі повинні включати три типи відповідності: між способом організації соціального світу і способом, яким модель описує цей світ; між апаратом, використовуваним в процесі моделювання, і концептуальним апаратом теорії, що моделюється; між теорією і соціальним світом⁶.

Іншими словами, теорія відтворює дескриптивний (описовий та пояснюючий), «більш абстрактний» смисл моделювання (модусний аспект), а модель має більш широке предметне поле, яке охоплює ще й концептуально-інструментальний смисл (модулюсний аспект), проектування рішень, заходів управління модельованим процесом, та завершується прескриптивним (нормативним) смислом діяльності.

Цілісний характер моделювання досліджувався авторським колективом під керівництвом професора О.М. Данчула.

Моделювання – відтворення деяких характеристик об'єкта моделювання на іншому об'єкті (моделі), спеціально створеному для їхнього

вивчення. У системному аналізі в якості об'єкта моделювання можуть виступати як досліджувана активна система, взаємодіюча із зовнішнім середовищем, так і деяка її частина. Складна активна система (САС), на їх думку, характеризується різними групами властивостей (аспектами), які необхідно враховувати для успішного проведення діяльності й опису системи. Таким чином, для однієї й тієї ж системи можна створити різні моделі, що відбивають ті або інші її аспекти⁷.

У цьому підході пропонуються методи аналізу декомпозиції як дослідження структурно-функціонального дослідження цілісності.

Опис складної активної системи, виконаний в якому-небудь аспекті, називається її уявленням. Уявлення є результатом однієї з форм моделювання, а саме – описової. Існують і інші форми, наприклад: натурна, ігрова. *Декомпозиція* відіграє важливу роль при побудові сукупності моделей, що дає цілісне уявлення про досліджувану систему. Декомпозиція полягає в поділі опису (постановки) розв'язуваного завдання (дослідження, управління) на частини й розподільному вирішенні окремих завдань із подальшою координацією їх рішення. При необхідності процес декомпозиції повторюється, що приведе до ієрархічних деревоподібних структур набору окремих завдань.

Російськими авторами запропоновано три класи завдань декомпозиції, відповідні різним узагальненим **варіантам** їх цілей: *аспектна декомпозиція* – розділити завдання опису досліджуваної системи на завдання опису окремих груп властивостей (аспектів) цієї системи; результат такої декомпозиції – перелік (набір) аспектних описів (уявлень) системи; набір аспектів називається конфігуратором опису системи; *міжрівнева декомпозиція* – розділити завдання аспектного опису системи на завдання її порівневого аспектного опису відповідно до виділених рівнів ієрархії для даного уявлення; результат такої декомпозиції – перелік (набір) аспектних описів на виділених рівнях; *внутрішньорівнева декомпозиція* – розділити завдання порівневого аспектного опису системи на завдання аспектного опису виділених на даному рівні компонентів; результат такої декомпозиції – перелік (набір) аспектних описів виділених компонентів. Цілісне уявлення може бути забезпечене тільки за рахунок комплексності створюваних описів, що передбачає наявність певних вимог до змісту й форми уявлення результатів виділених завдань⁸.

Ці російські автори продовжують аналітичну традицію у дослідженні системи – її структурно-функціонального підходу, який, якщо не виходить на дослідження цілісності процесу складної активної системи, має усічений характер, оскільки розглядає лише етап аналізу. У свій час проти такого обмеженого підходу, який запропонував ще Р. Декарт, виступав Г. Лейбніц; останнього Н. Вінер розглядав як провісника майбутнього системного підходу.

Так, Г. Лейбніц писав, що «у мистецтві відкриття він вбачає дві частини: комбінаторику та аналітику. Комбінаторика полягає у мистецтві знаходити питання, аналітика – в мистецтві знаходити вирішення питання...

Аналітика є дослідження, у якому ми розсікаємо на частини сам предмет з максимально можливою точністю, ретельно дотримуючись та враховуючи положення, зв'язок, форму частин і частин у частинах. Синтетика, або комбінаторика, полягає у тому, що для пояснення речі ми застосовуємо інші, що знаходяться поза неї речі»⁹. Г. Лейбніц стверджував взаємопереходи аналітики та комбінаторики, які пов'язуються у єдиний образ дослідження: «Тому з протягом часу якісь дії, які раніше були комбінаторними, стануть аналітичними, тоді для всіх, навіть для самих недолугих людей, мистецтво комбінаторики стане звичною та легко досяжною справою»¹⁰.

У іншій роботі Г. Лейбніц писав, що «комбінаторна, або синтетична, винахідливість вимагається переважно там, де необхідно використовувати якийсь предмет або знайти йому застосування...; навпаки, переважно аналітична винахідливість затребувана, коли заданий вид винаходу або коли визначена мета і необхідно знайти лише засоби...». У комбінаторному мистецтві яке «може бути названим характеристичним або специфікативним», «мова йде про форми речей та формули універсуму, тобто про якості взагалі, або про схоже та несхоже», тому комбінаториці підкоряються кількісні дослідження. А вона використовується «всюди, де існують відносини подібності»¹¹.

Саме нестача комбінаторних досліджень у системному підході визначає вади застосування останнього. Невипадково, як відмічає Ю.М. Плотинський, поняття «система», яке має походження з грецької мови, має латинський еквівалент «композиція».

Ю.Т. Рубанік відмічає, що для розуміння системного підходу його необхідно розглядати разом з іншими можливими шляхами осягнення явищ: «За допомогою концепції діалектичної тріади Гегеля, пізнання сутності цілого можливо представити як послідовність засобів, які змінюють одне одного, трьох рівнів знання про нього. Перший рівень (теза) відповідає інтуїтивному, тому, що спирається на живий досвід, цілісному розумінню об'єкта. На використання цього підходу спирається вікова мудрість Сходу... Цей підхід може бути дієвим. Але успіх тут є важко передбачуваним, він цілком залежить від здатностей, таланту окремої людини. Аналітичний підхід, який розчленовує ціле, відбувається як заперечення (антитеза) інтуїтивного методу пізнання та є досягненням доби Просвітництва. Пригадаємо слова Декарта: «Немає такої проблеми, яку я не міг би вирішити. Якщо раптом не в змозі з нею впоратися, то розбиваю її навпіл, намагаюсь вирішити окремо кожну частину. А якщо якась з них все ж таки не піддається вирішенню, я її ділю і так далі». Який оптимізм, яка віра у силу Наукового Методу! У межах аналітичного підходу ми пильно вдивляємось в устрій об'єкта, який нас цікавить, розділяємо його, для того щоб зрозуміти структуру і особливості окремих частин, а потім через них пояснити властивості цілого»¹².

І перш ніж підійти до третього етапу (водночас і шляху дослідження цілого), Ю.Т. Рубанік визначає загрози аналітичного підходу. Кожного разу, коли ми розсікаємо ціле на частини, «з поля зору зникають зв'язки між цими

частинами. А якщо вони суттєві для розуміння закономірностей формування властивостей, які нас цікавлять, виникнення проблеми, що турбує нас? Тоді наше розуміння неминуче буде неповним, а то й просто хибним, уявним, а наші рекомендації – спірними або навіть шкідливими! Системний підхід до розуміння об'єкта можливо розглядати як синтез інтуїтивного та аналітичного методів. Він заперечує спробу зведення властивостей цілого до властивостей його частин, але запозичує у аналітичного підходу цікавість до внутрішньої структури об'єкта. На перше місце висувається сукупність системних властивостей цілого, які, як правило, не притаманні елементам системи, що її складають, розглянутим окремо. Такий підхід концентрує увагу на тих взаємодіях, які стають причиною виникнення системних властивостей»¹³.

Різниця системного та аналітичного підходів, на думку Джозефа О'Коннора та Іана Макдермотта, пов'язана, перш за все, з емерджентністю: «Системи володіють емерджентними, або виникаючими властивостями, яких немає у жодній з її частин. Розібравши систему на частини та проаналізувавши кожну з них, ви не зможете передбачити властивості цілісної системи. Розділивши систему на компоненти, ви ніколи не знайдете її суттєвих властивостей. Вони мають прояви тільки у результаті дії цілісної системи. Єдина можливість дізнатися, що вони являють собою, полягає у тому, щоб примусити систему працювати. Чудова особливість емерджентних властивостей полягає у тому, що для їх використання немає потреби розуміти, як саме система забезпечує їх появу»¹⁴.

Емерджентність, на думку цих авторів, дзеркально відображується у тому, що, оскільки властивості системи притаманні лише їй самій, то вони зникають, якщо систему розділяють на частини. Тому, коли ми розбираємо цілісність, для того щоб дізнатися, як цілісність працювала, – здійснюється аналіз, за допомогою якого ми отримуємо знання. А у синтезі, створенні цілого з частин – ми знаходимо розуміння. Тому у системі існує два типи складності. Складність деталізації, що полягає у великій кількості розглянутих елементів, та динамічна складність, що виникає у тих випадках, коли елементи можуть вступати між собою у різні відносини, можуть бути поєднанні безліччю способів¹⁵.

З цими положеннями, на нашу думку, необхідно солідаризуватись, оскільки моделювання у фазі аналітики спрямовані лише на структурно-функціональну визначеність – співвідношення статичної та динамічної функціонування складових. Наступним кроком після аналізу комбінаторики потребує дослідження динамічної складності та емерджентності. Саме потреби дослідження динамічної складності є фундаментальними для розгляду політичного процесу як цілісності.

Все ж таки необхідна єдність аналізу та синтезу, аналітики та комбінаторики, оскільки, якщо відбувається збій у внутрішньому устрої системи, то система може втрачати свої емерджентні властивості. Якщо суспільство втрачає внутрішню згоду у проекті розвитку, то може «застигнути» у боротьбі різних сил заради власного майбутнього –

відбувається лише «механізм смуту», про який писав ще Ю. Лотман. Тому у системному аналізі необхідна і аналітика, для того щоб з'ясувати потенціал системи, її функціональні можливості – а іноді виправити (або «вилікувати», «зцілити») цілісність, а комбінаторика необхідна, щоб визначити розвиток цілісності, а не лише її окремих елементів та підсистем – у здійсненні її емерджентних властивостей.

Тому першою стадією (і в цьому необхідно погодитись з Ю.Т. Рубаніком) відносно політичного процесу цілісності є набуття «живого досвіду» спостереження системи – як отримання цілісного образу, його осмислення та інтуїтивного визначення (як самодобудови осмисленого у образну цілісність).

Друга стадія – це, власне, системне дослідження як діалектична єдність аналізу та синтезу, модусного та модулюсного аспектів, аналітики (декомпозиції) та комбінаторики. Так, наприклад, комп'ютер може дати збій як на рівні емерджентних функцій – програмного забезпечення, так і на рівні внутрішнього устрою – працюючих підсистем. Нерозумно та невиправдано абсолютизувати лише один процес моделювання, аналітику чи комбінаторику, але іноді достатньо використовувати лише один з цих процесів відповідно до мети, яка полягає перед дослідником.

Аналітичний процес дослідження системи детально розглянутий Данчулом: «Будемо розрізняти *зовнішні* уявлення, коли складна активна система описується за допомогою зовнішніх по відношенню до неї атрибутів надсистеми, до якої вона входить, і *внутрішні* уявлення, коли складна активна система розглядається як така, що складається з деяких одиниць або, принаймні, описується без залучення зовнішніх атрибутів. У будь-якому аспекті опису складної активної системи можна виділити зовнішнє й внутрішнє уявлення. Складна активна система характеризується різними групами властивостей, пов'язаними між собою. З різноманіття уявлень, що враховують різні комбінації й інтерпретації властивостей системи, виділимо базовий конфігуратор, що містить три основні *види* уявлення:

- 1) функціональне (Ф-уявлення);
- 2) морфологічне (М-уявлення);
- 3) процесуальне (П-уявлення)¹⁶.

Приймаючи до уваги можливість конфігурування об'єкта-оригінала у різних ситуаціях та проблемах, необхідно все ж таки зупинитись на найбільш складній ситуації – здійсненні системних процесів, до яких, власне, і віднесений політичний процес у суспільстві. Системне дослідження цього процесу складається з 4 стадій та 9 етапів. Охарактеризуємо їх у доведенні послідовності та логічності саме такої цілісності пізнавальної методики.

I. *Предметне дослідження (М.С. Каган) або морфологічне уявлення (О.М. Данчул) має 3 етапи.*

Перший етап системного дослідження полягає у визначенні елементного складу соціальних процесів за критерієм цілісності. Тут виділяють декілька типів елементів-соціальних систем: індивід; родина; група; організація (фірма, підприємство, установа і т.д.); соціальний інститут

(право, освіта, релігія і т.д.); територіальна спільність (село, місто, область, держава); світове співтовариство (світова система), які розглядаються у сукупності взаємодій між ними у обмеженні простору та часу, а також у логічній послідовності їх взаємодії у політичній події або ситуації.

Другий етап полягає у визначенні компонентного складу політичного процесу. На цьому етапі визначаються підсистеми (відносно політичного процесу це інституційно-організаційна, науково-освітня, нормативно-регламентуюча, комунікативна, управлінсько-перетворююча, безпеки суспільства) та їх потенціал (у політичному процесі доцільно визначати інституційно-організаційний, запасений та мобілізований інститутом або організацією, інтелектуальний, регламентно-обмежуючий та спрямовуючий, комунікативно-інформаційний та управлінський, захисний потенціали підсистем.

Третій етап дослідження предметного аспекту системи визначає «профіль структури», взаємопов'язаність елементів та компонентів у структурі конкретного суспільства. У дослідженні політичних процесів це визначено дослідженням їх масштабності та рівня (на мета-, макро-, мезо-, мікрорівнях), переваги внутрішніх (внутрішньополітичних) та зовнішніх (зовнішньополітичних) процесів, спрямованості та оформленості структури (її формату).

II. *Функціональне дослідження* (М.С. Каган) або *функціональне уявлення* (О.М. Данчул) має відбутися у двох етапах.

Відповідно до цього, *функціональний аспект системного аналізу має два етапи.*

Четвертий етап системного аналізу полягає у дослідженні підвалин системи, розкритті механізму її внутрішнього функціонування, взаємодії її елементів. На цьому етапі центральним є дослідження підсистемної функціональної характеристики, яка може бути у нормі, гіпофункції та гіперфункції. На цьому етапі визначається елементний, компонентний та органічний стани, зміни та патології функціонування структури, її функціональні або органічні зміни.

Так, наприклад, гіперфункціональний розвиток системи безпеки може суттєво змінити режим політичної системи, відомий як «прихід до влади військових», як це, наприклад, було у франкістській Іспанії.

П'ятий етап системного аналізу полягає у дослідженні оточуючого систему світу, її реального середовища, у взаємодії з яким відбувається зовнішнє функціонування системи. Саме на цьому етапі досліджується спрямованість, специфіка, дисфункціональність та деформації *функціонування політичної системи у цілому*. На цьому етапі досліджуються, по-перше, цілісні протиріччя між соціальною більшістю та суспільною цілісністю, між громадянським суспільством та державою, між соціальним партнерством та патерналізмом, між соціальними інноваціями та опором, як у здійснення політичною системою **емерджентної функції інтеграції суспільства**; по-друге, цілісність функціонування топіки або архітекτονіки суспільства як протиріч життеустрою суспільства, узгодженості у цілісності

економічної, політичної, соціальної, культурної, технологічної та інших сфер суспільства, у взаємодії суб'єктів, які впливають на розвиток цих сфер, – це здійснення політичною системою **емерджентної функції розподілу владного ресурсу суспільства**; по-третє, протиріччя між управлінням та самоорганізацією, між управлінським впливом та зворотним зв'язком, інформаційною забезпеченістю та прийняттям рішення – як здійснення політичною системою **емерджентної функції державно-публічного управління**.

III. *Історична площина системного дослідження*, за визначенням М.С. Кагана, або, за не дуже вдалим визначенням О.М. Данчула, – у *процесуальному уявленні* (у якому він окремо виділяє Р-уявлення – «уявлення розвитку») досліджується генетичний та прогностичний вектори аналізу. На наш погляд, цю площину дослідження доцільно визначити як перспективний напрям, оскільки у генетичному аналізі досліджується генетичний процес становлення та життєдіяльності системи, а у прогностичному аналізі з'ясовуються можливості життєдіяльності системи у майбутньому.

Шостий етап системного аналізу полягає у генетичному дослідженні походження даної системи, процесу її формування та її подальшої долі, аж до того часу, поки спостерігач не зробить її предметом вивчення.

Як вірно підкреслюють Джозеф О'Коннор та Іан Макдермотт, у системному аналізі важливим є дослідження складності, але не деталізованої (як виділення безлічі фрагментів), а динамічної складності безлічі різноманітних відносин¹⁷.

Динамічна складність потребує відповідної методології дослідження, що визначає як етап генетичного, соціально-еволюційного аналізу, так і прогностичного дослідження. У сучасних дослідженнях методологія генетичного дослідження системи розвивається у підходах соціогенетики та синергетики, які доповнюють один одного, але акцентують увагу на різних аспектах розвитку складних систем.

Соціогенетика як напрям дослідження ґрунтується на положеннях про склад теоретичної соціології П.О. Сорокіна (соціальної аналітики, яка досліджує соціальну анатомію та морфологію, соціальної механіки, що спрямована на соціальні сили та процеси, та соціальну генетику, теорію еволюції суспільного життя) та поділ номографічної економічної теорії М.Д. Кондратьєва (статика, динаміка та генетика)¹⁸.

Розвиваючи напрям соціогенетики, Ю.В. Яковець визначає місце соціогенетики. Статика дає можливість зрозуміти будову, анатомію та морфологію об'єкта, що досліджується, складну систему його внутрішніх зв'язків та пропорцій. Динаміка дозволяє виявити, оцінити та вимірювати тенденції нерівномірно – хвильоподібного, циклічного розвитку об'єкта, передбачити періоди кризи та переворотів, впливати на їх хід та результати. Але тільки за допомогою генетики дослідник з'ясовує внутрішній механізм, закономірності розвитку, може виділити інваріантне ядро, що виражає суть об'єкта, який вивчається, оцінити його зміст і перспективи періодично

виникаючих кластерів мутацій, відбирає ті з них, які увійдуть до складу генотипа суспільної системи, що збагачується¹⁹.

У цьому ранньому підході виникала проблема розрізнення динаміки та розвитку, про що йшлося у параграфі про політичний процес, тому що динаміка є характеристикою розвитку, а розвиток є динамікою, яка призводить до змін суттєвих характеристик та відносин. Розвиток цієї концепції призвів до звертання уваги, перш за все, на теорії передбачення та вченні про цикли, кризи та інновації М. Кондратьєва, та на цивілізаційному підході й вченні про соціокультурну динаміку П. Сорокіна, що спрямовані на подолання однобічного економізму, врахування у динаміці всіх елементів структури цивілізації, її генотипу: соціодемографічного, природньо-екологічного, інноваційно-технологічного, економічного, державно-політичного та соціокультурного²⁰.

Пізніше на основі цього методологічного положення сформована російська школа інтегрального макроекономічного прогнозування (Ю.В. Яковець, Б.М. Кузик, В.І. Кушлін та інші), що була збагачена підходом «балансового методу аналізу та макропрогнозування Василя Леонт'єва, який визначав жорсткі вимоги до збалансування запропонованих сценаріїв майбутнього соціально-економічного розвитку»²¹, «теорією ноосфери та вченням про раціональну коеволюцію суспільства та природи Володимира Вернадського та Микити Моїсеєва, що дозволяє подолати розгорнуту глобальну енерго-екологічну кризу та забезпечити стійкий розвиток з урахуванням інтересів як сучасного, так і майбутніх поколінь»²².

Важливим для системного підходу до прогнозування мікропроцесів є визначення їх послідовності: генетичний (пошуковий) підхід, який аналізує передісторію розвитку об'єкта (макроекономічної системи), фіксує його основоположні фактори, визначає особливості його розвитку, виводить стійкі тенденції та закономірності, і на цьому ґрунті вибудовуються гіпотези та висновки відносно прогнозованого об'єкта у майбутньому. Іншими словами, визначається потенціал знань та технологій, закони розвитку. Нормативний (телеологічний) прогноз відображає можливість та необхідність цілеспрямованого впливу на прогнозовані макроекономічні процеси, на основі розуміння потреб суспільства, висунутих цілей та ресурсної бази. На цій підставі розроблюються сценарії та варіанти стратегічних рішень та визначаються концепції, стратегії, плани, програми²³. При цьому сценарії розглядаються як гіпотетична послідовність подій, яка показує, як з існуючої або якої-небудь заданої ситуації може розгортатись крок за кроком майбутній стан об'єкта, що цікавить розробника²⁴.

Таким чином, макропрогнозування як теоретичний підхід еволюціонував з метафори «генетики» як етапу дослідження цілісності – до інтегрального підходу у дослідженні динаміки у діалектиці криз та інновацій, пошуку соціальних генотипів, як динаміці структури цивілізації, діалектиці природи та суспільства у розвитку ноосфери. Все це дозволило виявити послідовність прогнозування від пошукового до нормативного прогнозування, від сценарування як пошуку альтернатив до концепцій,

програм, стратегій, планів. Ця теорія значно наблизилась та стала використовувати здобутки синергетики у значенні когерентного розвитку, коеволюції, відкритості та нелінійності розвитку.

Виникнення синергетики пов'язують з 1969 роком, коли німецький фізик Г. Хакен став використовувати термін «синергетика» у своєму курсі з теорії лазерного випромінювання, який він читав в університеті м. Штутгарт. Це поняття було побудовано на основі грецького поняття «синергія» – співпраця, погоджена дія, співучасть. Не менш значущий внесок у розвиток синергетики зроблений І.Р. Пригожиним, І. Стенгерс, У. Матураною, Ф. Варелою та іншими.

Як визначають О.М. Князева та С.П. Курдюмов, посилення інформаційних потоків у суспільстві є аналогом дифузних, дисипативних елементів у порівнянні з організуючою основою (роботою нелінійних джерел) в еволюції складних систем. Це призводить до зменшення швидкості зростання при збереженні основних системних властивостей. Людство частково повертається у минуле. Тому синергетика відіграє роль світоглядного орієнтира як загальна теорія самоорганізації та складності. Термін «синергетика» «використовується як якийсь парасолькоподібний термін, який охоплює різні підходи до розуміння принципів коеволюції та самоорганізації складноорганізованих систем різного роду. Ці підходи розвиваються у низці наукових шкіл у Росії та на Заході. Загальна спрямованість цих досліджень може бути висловлена ключовими словами: еволюція, коеволюція, самоорганізація, складні системи, хаос, нелінійність, нестабільність, відкритість, стійкий розвиток (sustainable development)»²⁵.

Російська синергетична школа представлена роботами В.О. Белавіна, С.П. Капіци, С.П. Курдюмова, О.А. Самарського, О.М. Князевої, Г.Г. Малінецького, А.П. Назаретяна та інших.

Синергетика відкриває принципи збірки синергетичного цілого з частин, формування складних структур з відносно простих, стійкого спільного розвитку, коеволюції систем²⁶. Необ'єднанні структури існують, не відчуваючи одна одну, у різних темпосвітах. При формуванні складних структур основним є процес когерентності – погодження темпів структур засобами дифузних, дисипативних процесів, як прояв макроскопічного хаосу, – відбувається синхронізація темпу їх еволюції, під час моменту загострення, що визначає специфіку еволюції структур нелінійного світу²⁷.

З Установчого з'їзду, який відбувся в Києві 28 травня 2002 р., діє Українське синергетичне товариство. У цьому товаристві активно працюють та розвивають синергетичне мислення І.С. Добронравова, М.А. Ожеван, Л.С. Горбунова, В.С. Лутай, Л.Д. Бевзенко, Н.В. Кочубей, синергетичну парадигму розвивають В.П. Андрущенко, В.П. Бех, В.Г. Воронкова, І.М. Предборська, А.С. Лобанова, С.Л. Катаєв та інші.

Сьомий етап системного аналізу – прогностичний, пов'язаний з розглядом перспектив подальшого розвитку системи, її можливого, передбачуваного, науково досліджуваного майбутнього, її очікуваної поведінки.

Концептуальна цілісність та складність повинна відповідати цілісності та складності об'єкта пізнання. Тому, як визначає О.М. Райков, у концептуальному моделюванні особливе місце займає когнітивне моделювання, у якому використовуються безкомп'ютерний та комп'ютерний режими. У безкомп'ютерному режимі здійснюється основна змістовна робота, яка вимагає творчих зусиль, ініціативи, бажання: формуються цілі, поняття, проблеми, з'ясовуються фактори, які характеризують ситуацію, та будуються різні схеми та моделі. Коли моделі та схеми побудовані, на комп'ютері оцінюються різні сценарії розвитку подій при прийнятті тих або інших рішень. Для вдосконалення соціально-економічного та політичних процесів сценарії підбираються шляхом співставлення параметрів з програмно-технічними та методичними рішеннями. До таких рішень відносяться:

1. Ситуаційний аналіз у цілому.
2. Нейролінгвістичне програмування.
3. Методи та засоби візуалізації.
4. Генетичні алгоритми.
5. Експертні системи.
6. Нейронні системи.
7. Багатоагентні системи.
8. Когнітивні технології.
9. Фрактальна математика.
10. Теорія катастроф.
11. Стохастична математика, статистичний аналіз, регресійний та кореляційний аналіз.
12. Рефлексивні методи управління.
13. Імітаційні моделі дослідження динаміки ресурсних потоків, системи диференціальних рівнянь.
14. Нечітка математика.
15. Предметно-орієнтована методологія.
16. Висновок на підставі аналогу.
17. Метод аналізу ієрархій.
18. Алгоритми обмеженого перебору.
19. Методи розпізнавання образів, кластерний аналіз та інші²⁸.

Важливе значення зараз мають програмні методи моделювання Data Mining. Data Mining (укр. «видобуток або пошук даних», «інтелектуальний аналіз даних», «глибинний аналіз даних») – це узагальнена назва сукупності методів, об'єднаних у єдиному програмному забезпеченні задля пошуку та виявлення в даних, раніше невідомих, нетривіальних, практично корисних і доступних інтерпретації знань, які необхідні у процесі прийняття рішень в різних сферах людської діяльності. Вперше цей термін був введений Григорієм Піатецьким-Шапіро в 1989 р. Основу методів Data Mining становлять методи класифікації, моделювання та прогнозування, серед яких важливе значення мають «дерева рішень», штучні нейронні мережі,

генетичні алгоритми, еволюційне програмування, асоціативна пам'ять, методи нечіткої логіки, а також статистичні методи.

У сьомому етапі, по суті, визначається *пошуковий прогноз*, який потребує подальшого дослідження суб'єктної визначеності відносно динаміки та розвитку системного об'єкта. Тому цілком обгрунтовано доведеною є необхідність орієнтуючого діяльності нормативного прогнозу та прогнозу діяльності суб'єкта відносно вирішення суспільних проблем дослідження об'єкта оригінала. У цьому положенні відображається методологічна настанова відомої 11 тези про Фейербаха, яку сформулював К. Маркс, про те, що завдання філософії полягає не тому, щоб лише пояснити дійсність, а в тому, щоб перетворити її. Такого підходу дотримується російська школа інтегрального макропрогнозування, що визначає у ньому єдність пошукового та нормативного прогнозування, і навіть подальшого сценарування – як визначення альтернатив та концептуалізації, визначення стратегій, планів, проектів – за допомогою методів Форсайту та стратегічного планування.

IV. *Діяльнісну площину* системного дослідження визначають такі етапи.

Восьмий етап системного аналізу – соціально-технологічний, пов'язаний з об'єктивуванням суб'єктної діяльності у використанні моделі системи, у визначенні суб'єктного відношення до об'єкта у діяльності. На цьому етапі після визначення пошукового та нормативного прогнозу виявляються альтернативи та можливості розвитку об'єкта управління під впливом діяльності соціальних суб'єктів, здійснюється сценарування альтернатив, вибір однієї з яких знаходиться під впливом керованих факторів майбутнього.

Тут відбувається діагностика стану системи як об'єкта управління, проектування майбутнього, планування та програмування суб'єктної діяльності щодо вирішення управлінської проблеми та досягнення бажаного проекту майбутнього, просування до якого у цілепокладаючій діяльності потребує контролю-моніторингу задля корекції відхилень від очікуваного результату.

Дев'ятий етап системного аналізу визначається як інтерсуб'єктна взаємодія у єдності процесів управління та самоорганізації. На цьому етапі здійснюється орієнтація суб'єктів у єдності конкурування та солідаризації, концентрації та втрати ресурсів діяльності, у єдності інновацій та опору, протистояння та об'єднання суб'єктів. Ці процеси відбуваються у комунікативних відносинах – виникненні, отриманні, передачі, обробці, зберіганні та розпаковці інформації. У моделюванні майбутнього це відбувається ще й в трансляції соціальних технологій. Формуються межі та правила гри у регламентно-нормативному організаційному процесі. Визначаються можливості такого процесу, як прийняття рішень, спрямоване на орієнтацію діяльності суб'єктів у скороченні або, навіть, подоланні невизначеності у організаційних та самоорганізаційних процесах.

Важливим для вирішення проблем діяльності у визначенні майбутнього у інтерсуб'єктній взаємодії є стратегування діяльності, тому ефективність

відносно майбутнього довели методики Форсайту, Фароуту, стратегічного управління як взаємодії цілісності з оточуючим конкурентним середовищем.

Як вірно визначає Є.В. Ушаков, у цілому, метод моделювання застосовується в науці в тих ситуаціях, коли з якоїсь причини дослідник має переваги для того, щоб замінити безпосереднє вивчення вихідного об'єкта його моделлю. Зазвичай, це ситуації, в яких пряме маніпулювання з оригіналом або вкрай важкі, або неефективні, або взагалі неможливі. Такі випадки досить поширені на практиці. Прикладами типових ситуацій, в яких показано застосування моделювання, можуть служити:

1) багато видів медико-біологічних досліджень, об'єктом яких повинна служити людина, що неприпустимо з етичних причин;

2) технічні випробування різних дорогих об'єктів: суден, літаків, будівель тощо (які можуть бути замінені моделями-макетами, відтворенням окремих частин);

3) недоступні в часі або в просторі об'єкти і процеси (віддалені космічні тіла, процеси далекого минулого);

4) відсутність можливостей вивчити об'єкт цілком (масові явища, які підлягають вивченню лише на вибіркових прикладах).

Відносно політичних процесів необхідно уточнити специфіку ситуацій моделювання. Якщо за основу взяти класифікацію Є.В. Ушакова, то все ж такі особливості полягають у специфіці соціальних відносин у цілому та політичних зокрема, та у специфіці політичного процесу як складної цілісності.

Так, моделювання політичного процесу, на наш погляд, є обґрунтованим у ситуаціях, що визначені такими умовами:

1) Оскільки у політичному процесі є багато загроз та ризиків механізмів смуту, насилля та тиску, тиранії та диктату у використанні влади, руйнуванні політичної системи, яка спрямована на життєдіяльність та розвиток суспільства, тому заради гуманістичного підходу моделювання слугує екосоціоантропоетиці.

2) Ресурсоемність соціально-політичних емпіричних досліджень, наприклад, експерименту та спостереження політичного процесу, або неможливість отримання відкритих відповідей суб'єктів політичної діяльності, що визначають його, оскільки конкуренція за розподіл владного ресурсу визначає стратегічну прихованість частини дій та позицій.

3) Якщо процеси недосяжні у часі, моделювання необхідне як для минулого (того, що частково зникло), для сучасного (того, що частково невизначено), так і для майбутнього (того, що ще не відбулося), або віддалені за просторовою визначеністю чи масштабом дії.

4) Задля політико-публічного управління у цілісності політичного процесу: повністю політичному процесу відповідає характеристика ситуації в умовах відсутності можливостей вивчити об'єкт цілком, оскільки політичний процес визначений масовими явищами, які підлягають вивченню лише на вибіркових прикладах або у визначенні суспільнозначущого закономірного характеру.

5) Моделювання також використовується в умовах гострої необхідності вдосконалення соціальних технологій у політиці – діагностиці, прогнозуванні, проектуванні, плануванні та програмуванні у кризових, фазових та з загостренням стану системи ситуаціях – наприклад, у політичній кризі, виборах, жорстких конфліктах, впровадженні політичних інновацій тощо.

6) Для відтворення політичного процесу та віртуалізації альтернативних сценаріїв розвитку, в умовах навчання професійних дослідників політики та суб'єктів політичної діяльності.

7) Під час виникнення нових політичних рухів, класів, організацій, інститутів, груп, впливових суб'єктів політичної діяльності, у змінах темпоритмів, хронополітики та ландшафту геополітики політичної системи.

Уточнення специфіки застосування методу моделювання у дослідженні політичного процесу визначає необхідність уточнення функцій моделей в науковому пізнанні у цілому, та політичного процесу зокрема.

Наведемо лише дві класифікації функцій моделювання. Так, визначаючи, які функції виконують моделі в науковому пізнанні не лише у значенні «методу моделювання, а й при використанні моделей в більш широкому смислі – у науці», Є.В. Ушаков визначає такі:

1. Теоретична, узагальнююча. У науці нерідкі ситуації, коли введення вдалої узагальнюючої моделі в систему наукового знання служило цілям теоретизування в даній предметній галузі. Модель в цьому випадку набуває самостійної теоретичної цінності як зберігання результатів дослідження у вигляді концептуальних моделей, або модель може служити початком цілих нових галузей наукового знання. Так, виникнення популяційної генетики як науки безпосередньо пов'язане з вихідними моделями Харді і Вайнберга (1908).

2. Евристична. Ця функція моделі полягає в тому, щоб сприяти породженню нових ідей. Евристичність моделі означає її здатність вести за собою творчу інтуїцію, стимулювати процес когнітивного пошуку. Для виконання цієї функції моделі зовсім не обов'язково бути точною: вона може бути і дуже наближеною (навіть у чомусь помилковою), проте, сприяти приросту наукових ідей, прориву в дослідженнях.

3. Трансляційна. Модель може допомагати переносу концептуальних схем, методологічних прийомів з однієї галузі знання в іншу.

4. Конструктивна, проектувальна. Розробка моделі може служити цілям створення нового об'єкта на її основі. Це характерно, насамперед, для задач прикладної науки, де за підсумками випробування моделі (скажімо, двигуна з необхідними характеристиками) відбувається розробка і виробництво нового технічного пристрою.

5. Інтерпретаційна. Часто ми висуваємо модель для деякого попереднього, пробного пояснення; як правило, вона може сусідити з іншими, альтернативними моделями. Або ж пояснення за допомогою моделі пізніше замінюється повноцінним теоретичним поясненням. Модель може

сформувати сам «погляд» дослідника, запропонувавши інтерпретацію однієї системи через іншу²⁹.

У цій класифікації функцій, як відображенні найбільш широкого визначення функцій моделі у науці, дефрагментованим є сутнісний зміст моделі. Мова йде, перш за все, про відображення модусного та модулюсних змістовних аспектів. Так, у модусному значенні модель спрямована на описання (прескриптивна функція), у якому відбувається пошукове дослідження – визначення у об'єкті-аналогу суттєвих зв'язків, відносин, процесів. Саме у цьому розумінні визначаються основні складові моделі та їх взаємовідносини: 1) модельований об'єкт-оригінал; 2) об'єкт-посередник – модель; 3) суб'єкт, який здійснює моделювання; 4) контекст моделювання; 5) засіб, варіант відображення об'єкта.

У модусному, визначаючому міру та описуючому образ, значенні моделі відображені *функції пізнавальної діяльності*:

– репрезентації, як відбиття у об'єкті-посереднику суттєвих та закономірних відносин об'єкта-оригінала;

– теоретико-узагальнююча, як визначення отриманих знань у концептуально-теоретичних засобах репрезентації моделі;

– інтерпретаційна, як результат усвідомлення закономірних зв'язків в образі об'єкта-оригінала, прототипа у контекстуальному віддзеркаленні знання;

– евристична, як спрямування пізнавального пошуку на нові знання, у когнітивному процесі відкриття та інноваційного застосування до нових ситуацій та процесів.

Такі функції, як трансляційна, комунікативна та конструктивно-проектувальна, – фрагментовано визначають модулюсний аспект моделі; у нормативній, дескриптивній функції відносно моделі суттєвим є діяльнісно-орієнтований зміст. Діяльнісно-орієнтований зміст моделі має відмінність від домінування нормативного, у значенні лише обмежуючого, встановлюючого суб'єктні межі, за якими починаються санкції нормотворчих суб'єктів.

Так, до відображення практично-орієнтованої, дескриптивної функції може бути віднесена класифікація функцій моделі, у складі якої:

– пізнавальна (дає можливість заглянути в суть досліджуваних явищ, краще зрозуміти їх);

– прогнозування (дозволяє в певному смислі передбачити майбутнє, що очікує реальний об'єкт, модель якого досліджується);

– прийняття рішень (із метою (соціального) планування й керування (соціальними) процесами);

– удосконалення виміру³⁰.

Якщо у класифікації Є.В. Ушакова залишилася відірваною від цілісності трансляційна та конструктивна (проективна) функції, то у класифікації омських дослідників не синтезованими опинилися пізнавальна, прогнозна та планова (остання стала похідною від організаційного процесу прийняття рішень) функції. Проективна, прогнозна, планова та

вдосконалення вимірювання (чомусь діагностична функція звужена лише до процедури вимірювання) – це *функції*, що відображають окремі процеси цілісності *соціальної технології* як об'єктивованої діяльності суб'єкта.

Тому, на нашу думку, доцільним є визначення функцій соціально-технологічної діяльності у впровадженні моделі:

- діагностична, спрямована на відображення об'єкта-оригінала у визначенні та вирішенні проблеми, у тому числі і у процедурі вдосконалення вимірювання;

- прогнозна, як дослідження тенденцій, напрямів та альтернатив розвитку об'єкта-оригінала у конкретних суспільних відносинах; відносно політичного процесу соціальні, духовні, технологічні, економічні та інші виступають у фоновому значенні;

- проєктивна, у моделюванні необхідного та бажаного стану об'єкта-аналога, як конструювання об'єкта управління у майбутньому;

- планування, у визначеній часово-просторовій послідовності та етапності досягнення моделі-проєкту, як зразка майбутнього стану;

- програмування, як визначення необхідних ресурсів та погодження дій суб'єктів у здійсненні проєкту та плану майбутнього стану об'єкта управління;

- контрольно-моніторингова, як відображення змін та відхилень від визначених проєктів, планів, програм, з метою корекції та контролю соціально-технологічних дій.

Динамічна складність розвитку соціальних систем пов'язана з процесами не тільки суб'єктного управління, але й самоорганізації дієвих суб'єктів у їх взаємодії в умовах невизначеності, нелінійності, тому особливого значення набувають модельні функції у інтерсуб'єктних відносинах, які мають когерентний, організуючий відносини характер.

До модельних функцій у інтерсуб'єктних відносинах слід віднести:

- комунікативно-трансляційну, яка відображає функцію отримання інформації за допомогою об'єкта-аналога з об'єкта-оригінала, прототипа та передача більш ефективних технологій моделювання від одного суб'єкта моделювання до іншого;

- регламентно-нормативна, орієнтуюча взаємодію суб'єктів у впровадженні моделі, у значенні унормування та обмеження предметного поля дій у правилах, нормах, регламентах, правах, обов'язках тощо;

- у прийнятті рішень, як вибору альтернативи вирішення проблеми та спрямуванні сил, ресурсів, діяльності соціальних суб'єктів у предметній сфері проблеми;

- у стратегуванні, як визначенні поля рішень у взаємодії конкуруючих або солідарних суб'єктів.

Функції моделі безпосередньо визначені властивостями системи, яка може бути простою (домінують окремі функції системи, та проблема стосується лише окремих її функцій) або складною (у якій проблема має системний характер та потребує системного визначення функцій).

Відносно складних властивостей системи, на нашу думку, найбільш розробленою є сукупність функцій складних систем, надана у роботі В.В. Глущенко та І.І. Глущенко, які визначають, що складною системою є та, що має певний набір таких властивостей (див. табл. 6.1).

Узагальнення функцій моделі у дослідженні політичного процесу потребують уточнення системних функцій об'єкта-оригінала, так і функцій моделі у її модусному та модульному змісті, дескриптивній та прескриптивній функціях.

Уточнення сучасних тенденцій моделювання майбутнього зокрема та моделювання в цілому доводить необхідність не тільки пояснення визначальних проблем процесів у об'єкті, як створенні моделі, що відображає суттєві, закономірні відносини об'єкта-оригінала, а й визначає використання моделі у діяльності суб'єкта.

Таблиця 6.1. – Властивості складної системи у дослідженні систем управління за В.В. Глущенко та І.І. Глущенко³¹

Властивість	Загальна характеристика
1) ефективність системи	здатність до досягнення поставлених цілей за обумовлений період часу при витраті певної кількості ресурсів і можливій наявності деяких специфічних обмежень
2) фізична неоднорідність і велике число елементів	наприклад, політична система має у складі органи цілепокладання, виконавчої та законодавчої влади, засоби масової інформації, суди та інше, а також правила та алгоритми їх взаємодії в різних ситуаціях соціального управління
3) зв'язки між елементами системи сильніше зв'язків між елементами системи і середовища	В організації інтенсивність зв'язків повинна мотивуватися. В іншому випадку отримує небезпечний розвиток сепаратизм. Зв'язки елементів у системі, влада в системі можуть бути формальними і неформальними. Формальні зв'язки визначаються законодавством, договірними відносинами, гарантіями та іншим. Неформальні зв'язки базуються на особистій владі, моральної відповідальності і довірі

Властивість	Загальна характеристика
4) емерджентність (емергентність)	незвідність властивостей окремих елементів до властивостей системи в цілому. Тільки всі разом ці елементи утворюють деяку системну єдність – складну систему. З властивістю емергентності тісно пов'язані дослідні процедури агрегування і декомпозиції. Агрегація – це об'єднання декількох параметрів системи нижчого рівня в параметри системи більш високого рівня (параметри нижчого рівня знаходять відображення в агрегованих параметрах вищого рівня). Декомпозиція – це поділ цілого на частини. Через складності не завжди можливо дослідити і провести аналіз системи в цілому. У цьому випадку вдаються до декомпозиції і досліджують ці частини як самостійні об'єкти. Зокрема, виділяють підсистеми: суб'єкт (керуючу систему) і об'єкт управління. Підсистемами називають великі складові складних систем, які зазвичай, у свою чергу, є складними системами. Вибір принципу декомпозиції є важливим етапом дослідження. Найчастіше декомпозицію здійснюють шляхом виділення функцій, контурів управління або агрегатів
5) ієрархія	наявність декількох рівнів, їх цілей і способів досягнення цілей відповідних рівнів. Існування різних рівнів породжує всередині рівневі і міжрівневі конфлікти влади, елементів в системі
6) багатофункціональність	це здатність великої системи до реалізації деякої множини функцій (для держави це забезпечення обороноздатності, розвиток науки і культури тощо) на заданій структурі. Багатофункціональність проявляється у властивостях гнучкості, адаптації, живучості
7) гнучкість	це властивість системи змінювати мету і параметри функціонування в залежності від умов функціонування (адаптація) або стану підсистем (живучість). Гнучкість забезпечується надмірністю елементів та управлінням зі зворотним зв'язком. Гнучке управління забезпечує можливість зміни функцій і структури системи (реконфігурації) і (або) її параметрів. Зворотний зв'язок – частина реакції системи на керуючий вплив, що надходить на вхід системи управління. Вона враховується при формуванні нового керуючого сигналу. Розрізняють позитивну, ту, що посилює шкідливу дію, та негативну, ту, що зменшує негативний вплив (негативну) зворотний зв'язок. Позитивний зворотний зв'язок може призводити до нестійкості системи
8) адаптація	це здатність до зміни цілей і параметрів функціонування при зміні умов функціонування
9) живучість	це здатність змінювати цілі та параметри функціонування при відмові і (або) пошкодженні елементів системи
10) надійність системи	це властивість системи реалізовувати задані функції протягом певного періоду часу з заданими параметрами якості

Властивість	Загальна характеристика
11) безпека системи	це здатність не завдавати неприпустимі дії здоров'ю нації, персоналу, навколишнього середовища. Безпека і небезпека складають повну групу подій. Довготривала (екологічна) безпека характеризується тим, що неприпустимі дії не виникають за час, порівнянний з періодом життя людини. Безпека надзвичайних ситуацій забезпечується можливістю уникнути катастрофічного вражаючого впливу на здоров'я нації при настанні природних або техногенних катастроф, конфліктах гілок влади тощо
12) стійкість	це властивість системи виконувати свої функції при виході параметрів зовнішніх умов системи за певні обмеження чи допуски. У відношенні механічних систем говорять про запас міцності
13) вразливість	здатність отримувати пошкодження при дії зовнішніх і (або) внутрішніх вражаючих факторів
14) усталеність	здатність повертатися в початковий стан після деяких збурюючих впливів, наприклад, гострих зовнішніх, економічних або соціальних конфліктів

Тому, на наш погляд, етапи моделювання, які в узагальненому вигляді характеризує Є.В. Ушаков, можливо збагатити ще одним етапом, який визначений модулюсним аспектом сутності моделі.

Таблиця 6.2. – Функції моделі у дослідженні політичного процесу

Функціональна спрямованість моделі	Назва функції
Відображення властивостей системи	<ol style="list-style-type: none"> 1) ефективність системи; 2) фізична неоднорідність і велике число елементів; 3) зв'язки між елементами системи сильніше зв'язків між елементами системи і середовища; 4) емерджентність; 5) ієрархія; 6) багатофункціональність; 7) гнучкість; 8) адаптація; 9) живучість; 10) надійність системи; 11) безпека системи; 12) стійкість; 13) вразливість; 14) усталеність.
Модусна (прескриптивна, пізнавально-пошукова) функція визначення міри та описання образу системи	<ol style="list-style-type: none"> 1) репрезентативна; 2) теоретико-узагальнююча; 3) інтерпретаційна; 4) евристична

Модулюсна (нормативна, діяльнісно-орієнтуєча) функція	Суб'єктно-технологічна	1) діагностична; 2) прогностична; 3) проектування; 4) планування; 5) програмування; 6) моніторинго-контрольна.
	Інтерсуб'єктна	1) комунікативно-трансляюча; 2) регламентно-нормативна; 3) прийняття рішень; 4) стратегування.

Так, Є.В. Ушаков стверджує те, що процес моделювання складається з таких кроків.

1. Побудова моделі. На першому етапі, при усвідомленні неможливості або недоцільності прямого вивчення об'єкта, створюється його модель. Метою цього етапу є створення умов для повноцінного заміщення оригіналу об'єктом-посередником, що відтворює його необхідні параметри.

2. Вивчення моделі. На другому етапі проводиться вивчення самої моделі – настільки детальне, наскільки це потрібно для вирішення конкретної пізнавальної задачі. Тут дослідник може вести спостереження за поведінкою моделі, проводити над нею експерименти («модельний експеримент»), вимірювати або описувати її характеристики – залежно від специфіки самої моделі і від вихідної пізнавальної задачі. Мета другого етапу – отримання необхідної інформації про модель.

Необхідно відзначити, що, хоча модель ми створюємо (або вибираємо) самі, підпорядковуючи її ряду умов, проте вона має певну самостійність. У ній є якийсь елемент невідомості – модель треба дійсно вивчати; метод моделювання тому і відноситься до емпіричних методів, що передбачає інтерактивний режим роботи з досліджуванним явищем (з моделлю, а також в тій чи іншій мірі – і з оригіналом).

3. Екстраполяція – перенесення отриманих даних на галузь знань про вихідний об'єкт. Третій етап (екстраполяційний) являє собою «повернення» до вихідного об'єкта, тобто інтерпретацію отриманих знань про модель, оцінку їх прийнятності і, відповідно, додаток їх до оригіналу, що дозволяє в разі успіху вирішити вихідну пізнавальну задачу. Ці кроки реалізують своєрідний цикл моделювання, в ході якого модель та оригінал співвідносяться один з одним.

4. Діяльнісне застосування знань моделювання, використання моделі у суб'єктній діяльності.

Останній етап моделювання відображений у системній моделі політичного процесу на IV стадії у визначенні діяльнісної площини системного дослідження у розкритті восьмого та девятого етапів, у визначенні соціально-технологічних та інтерсуб'єктних функцій моделі.

Саме на цьому системному підході моделювання політичного процесу заснована методика стратегічного прогнозування політичних ситуацій та процесів, тому звернемось до методики сценарування та стратегічного аналізу.

6.2. Прогнозний сценарій у стратегуванні політичних ситуацій та процесів: предметне поле і смислові складові (Лепський М.А.)

Сценарний підхід має суттєві основи в сучасній культурі суспільства. Процес сценарування є закономірним в ігровій діяльності людини, у відпрацюванні практичних навичок, умінь та знань в навчальному процесі. Цей процес проявляється у сфері дозвілля і розваг, в трансляції засобів масової інформації, різних телевізійних, радіо, традиційних та інтерактивних програмах. У результаті людина включена в сценарні технології, починаючи з дошкільного закладу (проведення ранків), школи (різних «лінійок» і свят), до звичної послідовності інформаційних програм (новини ранжируються, визначається їх послідовність), до популярних фільмів, книг, постановок зі своїми принципами, школами, системою навчання сценарному мистецтву як в театральному та кінематографічному мистецтвах, аж до нових дисциплін, таких як менеджмент подієвої діяльності.

Можна знайти і приклади ранніх, що передують сценаріям, форм. Алгоритми сценарування можна побачити в здійсненні релігійного та державного ритуалу, «освяченості» влади або важливих подій культовими святами (остракізм, або вигнання з певної спільноти, побутові обряди, які супроводжують життя людини – народження, ініціація, весілля тощо).

Сценарування в житті людини спрямоване на підготовку і здійснення суб'єктноорієнтованої події у суб'єкт-суб'єктних відносинах, в яких у суб'єкта, що діє і пізнає, є можливість вплинути або організувати об'єктне, що відбувається. Сценарні події, у свою чергу, визначають ставлення учасника до організаторів і того, що відбувається, формують емотивне враження, когнітивне сприйняття і конативні дії учасників.

Сценарне мистецтво активно застосовується в проведенні масових заходів, зустрічей делегацій, керівників різного масштабу, свят (днів пам'яті, ярмарків тощо). Сценарний підхід володіє достатньою ефективністю в політичних технологіях виборчих кампаній, в рекламних роликах і презентаціях. Алгоритмічна основа розробки сценарію використовується у відпрацюванні штатних ситуацій у силових відомствах – як певна тактика дій у тих чи інших умовах (давно стали класичними в теорії війни поняття «театр військових дій», «сценарій бойових дій»).

Ці процеси відбилися в поділі праці, починаючи від дещо забутих культорганізаторів до професійних сценаристів, режисерів, постановників, подієвих менеджерів і маркетологів, розробників різних (у тому числі і комп'ютерних) ігор.

Теоретичне осмислення сценарного мистецтва та його ролі в масовій свідомості і в індивідуальній психології, відбулося в роботах І.Гофмана, який успішно ввів в соціологічні та психологічні дослідження, в аналіз поведінки і соціальної дії людини метафору «спектакль» і відповідний їй понятійний ряд:

«дія», «репертуар» і таке інше¹. У психології широко обговорюється проблема «життєвих сценаріїв», «лінії поведінки», «стратегії життєвого шляху». Особливий внесок у становлення сценарного підходу в рамках загальних тенденцій розвитку суспільства вніс Гі Ернст Дебор в роботі «Суспільство спектаклю»². Сучасне становлення «конструктивістської концепції» визначає формування методології сценарного підходу в економіці, політиці, глобальних дослідженнях. Сценарний підхід як певна методика використовується в прогнозуванні (починаючи з Г.Кана і авторів прогнозних методів «Ренд Корпорейшн»), стратегічному управлінні та плануванні, в комплексних методах прогнозування (Форсайт, Фароут). Сценарний метод в проектному прогнозуванні, і як зміст форсайт-прогнозування, досліджується такими авторами, як С.Б. Переслегін³, І.Р. Кукліна, Н.Ю. Ютанов⁴, Є.В. Моргунов⁵ та інші.

Всі сценарії за цільовою функцією мають різну спрямованість та домінацію. Так, сценарій у сфері дозвілля і розваги найчастіше формує увагу та інтерес пасивного спостерігача (глядача) або активного учасника «спектаклю», «гри». У сфері управління сценарій втілюється в прогнозуванні або плануванні і покликаний визначити альтернативи і варіанти розвитку подій; на цій основі готується відповідна стратегія діяльності або алгоритм дій суб'єктів управління для скорочення поля управлінської невизначеності. В інформаційно-комунікативній сфері сценарний підхід визначає спектр цільової спрямованості від переконання і солідаризації в діяльності суб'єктів, до прихованого впливу і маніпуляції поведінкою людей. У сфері освіти сценарний підхід спрямований на передачу знань, навичок, умінь, досвіду і технологій культурної спадщини попередніх поколінь наступним.

Ці цільові характеристики можуть об'єднуватися і бути в різних поєднаннях.

Сценарій може проявлятися як «метафора», образ діяльності та поведінки, і в цьому прояві безпосередньо пов'язаний з соціальними дослідженнями взаємодії суб'єктів у статусно-рольових і подієвих відносинах. Сценарій є проявом «подієвого вузла» відносин, в якому пов'язуються смисли, цінності, норми, результативність стратегії діяльності або поведінки. Особливо яскраво це має прояви в притчово-метафоричній культурі Заходу і Сходу.

Безпосередньо пов'язаний з проявом сценарію як метафори, його прояв як паттерну (зразка, шаблону, стереотипу) поведінки і діяльності. Саме тому сценарний досвід глядача дуже часто є поведінковою підготовкою до дій у певних ситуаціях та умовах. При цьому особливе значення має соціальне ставлення до паттерну – соціальне схвалення чи осуд, відповідні суспільні або соціально-групові санкції. Так відомим є досвід використання прикладів героїзму в пропагандистських кампаніях різних країн.

Не менш цікавим для дослідження є прояв сценарію як об'єктивованої технології, з такими характеристиками як штучність, тиражованість (передача від одного суб'єкта іншому), алгоритмічність, послідовність дій і етапність взаємодії суб'єктів, результативність розв'язання проблемної

ситуації. Це відображено в таких поняттях, як фабула, сюжетні лінії, зав'язка ситуації, переломний момент, апогей, розв'язка, кінець.

Сценарні прогнози, як, втім, і проектні та планові прогнози майбутнього, виконують особливу роль у культурі. До того ж, різниця полягає у свободі вибору суб'єктів та альтернативності варіантів сценарного прогнозу, на відмінну від підлеглої обумовленості проектних та планових прогнозів, які залежать не стільки від інтерсуб'єктної комунікації, скільки від вміння організувати та здійснити управління.

М.С. Каган у книзі «Філософія культури» наводить цілу низку визначень культури. При всій різноманітності цих визначень в їх складі виділяються кілька загальних трактувань. Культура розуміється як: – спосіб людської діяльності (технологія, способи і результати людської діяльності); – знакова система, спадкова пам'ять, система зберігання і передачі духовного досвіду; – система духовного виробництва, сукупність матеріальних і духовних цінностей, втілені цінності тощо. М.С. Каган дотримувався діяльнісного розуміння: культура – це те, «що і як робить людина, і як це на ній відбивається»⁶.

У цих загальних визначеннях культури прогнозні сценарії, як спосіб (технології, результати) людської діяльності, визначають майбутнє у цілепокладанні суб'єктів. Майбутнє складається з взаємодії суб'єктів, що переслідують свої цілі, в зіткненні способів, технологій і результатів. Сценарії, з одного боку, є проектом діяльності, які зіткнуться з іншими сценаріями суб'єктів; з іншого боку, сценарій (точніше метасценарій) може відображати ансамбль суб'єктних планів і очікувань, бути антиципацією інтерсуб'єктних взаємодій, в якій зростає роль самоорганізації. Як знакова система, сценарій концентрує, збирає навколо себе частини духовного досвіду, цінностей і пам'яті і визначає майбутнє. При цьому, якщо прийняти обґрунтований семіотичний підхід С.Т. Махліна до культури, то необхідно відзначити і спрямованість сценарного «зв'язування елементів культури» у майбутнє. З «семіотичних позицій культура – це сукупність знакових систем, за допомогою яких людство або даний народ підтримує свою згуртованість, оберігає свої цінності і самобутність своєї культури та її зв'язок з навколишнім світом»⁷.

Прогнозний сценарій відображає спрямованість на збереження людством і народом своїх згуртованості, цінностей і самобутності в усталених і мінливих відносинах з навколишнім світом. Сценарій є прогнозним і в тому випадку, якщо культурна цілісність відображається в майбутньому в динаміці і еволюції.

Прогнозний сценарій використовується в практиці прогнозування як самостійний метод прогнозування, також як технологічний елемент прогнозування з використанням інших методів (тобто може виступати елементом комплексної системи прогнозування) для визначення прогнозного горизонту або умов, за яких необхідно коригувати прогноз⁸.

Отже, в цій дефініції прогнозного сценарію цільовою спрямованістю є «визначення прогнозного горизонту або умов», іншими словами,

з'ясовується «поле певних можливостей». Далі впливає те, що після певного горизонту «необхідно коригувати прогноз». Прогнозний сценарій характеризує можливе поле діяльності. Але цього недостатньо, в полі діяльності необхідна орієнтація суб'єкта, заснована на об'єктивних закономірностях цілепокладання. Саме на цей момент звертав увагу дослідницький колектив під керівництвом С.А. Саркісяна: «Основне призначення сценарію – визначення генеральної мети розвитку об'єкта прогнозування, виявлення основних чинників фону і формулювання критеріїв для оцінки верхніх рівнів дерева цілей»⁹.

На «об'єктивні закономірності», як основу сценарного прогнозування, також звертає увагу «класик» стратегічного управління К. Боумен. У визначенні К. Боумена у сфері діяльності в прогнозному сценарії уточнюється можливі тенденції: «сценарій – це реалістичний опис того, які тенденції можуть проявитися в тій чи іншій галузі в майбутньому»¹⁰. Тенденції розглядаються як суттєва характеристика сценарію. На наш погляд, вірніше визначати тенденції як складові сценарію, який не зводиться тільки до тенденцій.

Не менш важливою складовою сценарію є суб'єкти, при цьому в сценарії, як правило, суб'єкт майбутнього представляється як система, цілісність, тотальність; у стратегічному управлінні – це організація.

У прогнозуванні сценарний підхід спрямований на комплексування і системне дослідження майбутнього як сукупності альтернатив. Сценарний підхід узагальнює та синтезує різні методи вирішення соціальних проблем. Так, в сценарному підході застосовується технологія дослідження системи, її внутрішнього і зовнішнього середовища, конкурентної взаємодії, після визначається система цілей, і, по суті, цей метод визначає інтерполяцію від існуючого проблемного стану до результуючого стану у варіативності альтернатив. Досягнення цільового стану розроблюється, насамперед, у стратегічному управлінні, сценарний метод в ньому є одним з ключових. Більше того, частина дослідників прогнозування стверджує формування стратегічного прогнозування, на якому ґрунтується стратегічне планування і програмування. Такий підхід активно стверджує у своїй роботі Є.М. Ожиганов. У стратегічному аналізі, на його думку, особливе місце займає дослідження ієрархій, які «розглядаються як діючі моделі політичних ситуацій. Визначення рівнів ієрархій – домінуючих сил, цілей, політичних акторів, стратегій акторів, контрастних сценаріїв – складає висхідну базу стратегічного аналізу»¹¹.

Вивчення сутності прогнозного сценарування виявилось в дискусії про зміст і предметне поле сценарного підходу в прогнозуванні.

Дискусія навколо предметного поля не носить відкритий характер, різні автори, що досліджують прогнозування і сценарний підхід, незалежно один від одного окреслюють межі предметного поля сценарного підходу, його специфіку і в цьому виявляється різноманітність підходів, їх несинтезованість і суперечливість. «Шкала точок зору» визначається у своїх крайніх значеннях сценарного підходу, який розглядається, з одного боку, як

ненауковий метод, що не має відношення до прогнозування, тому що не відповідає принципам наукового випереджального відображення (про це писали Дж. Скотт Армстронг і К.Ч. Грін, критикуючи теорію глобального потепління, засновану на сценарному підході, який порушує принципи прогнозування), з іншого боку, сценарний підхід – це «більше, ніж прогноз» (позиція О.І. Мельвіля та І.М. Тимофєєва) або спосіб уникнення ризику прогнозу в управлінні (позиція О.І. Пригожина).

Сценарний підхід розглядається «більше, ніж прогноз» в дослідженні О.І. Мельвіля та І.М. Тимофєєва, оскільки прогноз зводиться до лінійної екстраполяції, а сценарний підхід «фокусує увагу на множинності реально існуючих і так чи інакше виявляючих себе трендів»¹².

За ствердженням О.І. Пригожина, завдання використання сценарних методів полягає «в тому, щоб уникнути прогнозів. Прогноз – справа ризикована і в умовах нестабільності і радикальних змін дуже мало піддається обґрунтуванню. Нереалізованість прогнозів є широко відомою, надійних методик прогнозу не існує, тому сценарний метод дозволяє обійти прогнозний ризик і, за своєю суттю, ніякого прогнозу не пропонує; він надає тільки різні можливості розвитку ситуації і дозволяє організації підвищити готовність до всіх свідомих або неусвідомлених можливостей свого розвитку у майбутньому. І коли найбільш доцільний варіант найкращої з можливостей вважається таким, що має переваги і може бути реалізованим, тоді всі зусилля можуть бути спрямовані саме на цей варіант»¹³.

Сценарний підхід по відношенню до майбутнього іноді зводиться до сценарного планування під гаслом «майбутнє не може бути передбаченим – воно є багатоваріантним» (І. Дятловський¹⁴), що якраз і обґрунтовується, і досліджується нелінійним науковим прогнозуванням. До того ж, творча складова сценарного підходу є необхідною в інноваційному просторі майбутнього вирішення соціальних проблем, в тому числі і конкретних різномасштабних організацій.

Підтримуючи точку зору про необхідність відповідності сценарного підходу науковим принципам прогнозування і стверджуючи його варіативність, альтернативність і невизначеність майбутнього, слід все ж таки зазначити, що предметне поле сценарного підходу входить у предметне поле прогнозування. Обмеження предмета прогноза лише лінійними і векторними екстраполяціями не є обґрунтованим, оскільки наукове припущення про майбутнє (прогноз) може і повинне відображати альтернативність (один з принципів прогнозування) та невизначеність майбутнього, його залежність від зусиль соціальних суб'єктів. У той же час рішення актуальних соціальних (у вузькому сенсі), політичних, економічних, духовно-культурних і технологічних проблем – основна рушійна сила формування майбутнього.

Сценарний підхід розглядається як «соціальна польова технологія» (О.І. Пригожин), що характеризується низкою особливостей.

1. «Польовий підхід у вигляді сценарію є стадією пошуку радикальних нововведень, змін.

2. Інша особливість сценарного методу полягає у його орієнтації на майбутнє як пошук цілей, механізм визначення мети в умовах, за яких підприємство або організація стоїть перед радикальним вибором, перед необхідністю суттєвих, базових нововведень.

3. Цей підхід підвищує готовність організації до можливостей свого розвитку у майбутньому, орієнтує її діяльність на найбільш доцільний, кращий варіант, що може бути реалізованим. При цьому зберігається готовність до появи й інших варіантів.

4. Сценарний підхід є протилежним програмному підходу, останній спочатку визначає мету, тобто бажаний стан, а потім розробляє різні шляхи його досягнення. При цьому програма вибудовується від мети, та кожен наступний крок йде все далі і далі від неї. У сценарному методі протилежна технологія. У схематичному смислі сценарування є зворотним програмуванню, оскільки спочатку оцінюється початковий стан, а потім різні можливості руху. Потім з кожної можливості виділяються наслідки (що буде, якщо ...) – саме це і буде елементарною технологічною ланкою у сценарній роботі, що співвідноситься з критеріями розвитку організації¹⁵.

Сценарний підхід розглядається О.І. Мельвілем і І.М. Тимофєєвим як «визначення «обґрунтованих коридорів» можливостей для стратегії, що здійснюється лідерами». Розглядаючи сценарний підхід в політичному аналізі, вони відзначили такі його особливості:

1. Сценарний підхід в політичному аналізі відрізняється від мислення політики векторного і лінійного – ресурси і воля мобілізуються задля досягнення поставленого плану з урахуванням наявних і можливих перешкод і протидій. У політичному аналізі сценарний підхід створює набір варіантів розвитку в «крайніх» ідеальних образах.

2. Визначають граничні варіанти, коридори можливостей для стратегії.

3. Одним з головних елементів при створенні сценаріїв є виявлення «драйверів», «рушійних сил» або таких змінних, які впливають на розвиток тієї чи іншої ситуації. Поєднання змінних і їх впливів породжує інтригу сценарію, що відображає можливі ключові біфуркації розвитку.

4. Варіанти сценарного підходу не є абстрактно-умоглядними, а спираються на конкретні проблеми сьогодення і виклики, які є історично властивими для країни¹⁶.

Сценарний підхід в роботі К. Фляйшера і Б. Бенсуссана вивчається як основа стратегічних рішень.

1. Сценарій є детальним, внутрішнім послідовним описом того, на що може бути схожим майбутнє, заснованим на низці припущень, які особливо важливі для розвитку економіки, галузі або технології. Планування та аналіз сценарію – це структурований спосіб розробки багатьох сценаріїв, які компенсують дві поширені помилки при прийнятті рішень – «майже передбачення» і «понад передбачення» зміни.

2. Загальна мета планування та аналізу сценарію полягає у створенні загальноприйнятої основи для стратегічного мислення.

3. Аналіз сценарію є можливим інструментом планування для аналізу навколишнього середовища в турбулентних і стрімко мінливих умовах.

4. За допомогою упорядкованого творчого підходу, аналіз сценарію являє собою поєднання кількісного і якісного аналізу, як безліч можливих варіантів майбутньої зміни навколишнього середовища; скорочує багатоманітність сценаріїв до керованого числа можливостей; об'єднує аналіз чутливості для визначення залежних взаємозв'язків змінних; ізолює тенденції та схеми для взаємозв'язків зі «сліпими» зонами при прийнятті стратегічного рішення та надає основу для прийняття майбутніх рішень у стратегічному положенні¹⁷.

У цьому аналізі сценарій зводиться до опису, який є основою планування та прогнозування як визначення варіативності можливостей. Але це визначення є недостатнім, сценарій визначає і прескриптивну, передвказуючу функцію в цілепокладанні сценарування і цілеорієнтує сукупність дій, визначених у тому чи іншому варіанті, того, що розглядається як алгоритм дій у штатних ситуаціях. Сценарій визначає стратегування, таку ув'язку ресурсів і соціальних зусиль суб'єктів, які дають синергетичний, емерджентний ефект розвитку в «турбулентних умовах». Стратегування є спрямованим на одержання ефекту іншого якісного рівня, ніж від дій окремих суб'єктів, тих, що не мають бачення довгострокової перспективи і стратегічного мислення, випадково і нераціонально використовують ресурси.

У В.В. Глущенко та І.І. Глущенко цей сценарний метод віднесений до функціонально-логічного прогнозування поряд з морфологічним аналізом, разом з використанням функціонально-декомпозиційного уявлення організаційної системи. Написання сценарію є методом, при якому встановлюється логічна послідовність подій з метою демонстрації того, як існуючих ситуацій може розвиватися майбутній стан існуючих об'єктів, чинники, рушійні сили і альтернативи розвитку¹⁸. У цьому визначенні акцентується увага на технологічному смислі прогнозного сценарію і визначаються його складові, за якими ідентифікується метод.

Таким чином, сценарний підхід заснований на суттєвому ґрунті діяльній і повсякденній культурі суспільства. З одного боку, відбувається об'єктування результатів сценарної діяльності у сферах освіти, дозвілля, культури, інформації, політики та економіки, в різних видах професійної діяльності, з іншого боку, сценарування відбувається в соціокультурній поведінці у ритуалізації, стереотипізації діяльності та специфіці нарративного встановлення зв'язків в описі подій. При цьому референтна і повсякденна культура ритуалізованих, звичних і послідовних дій стає первинною основою для сценарування подій і, відповідно, їх передбачення.

Сценарування у житті людини є спрямованим на підготовку і здійснення суб'єктно-орієнтованих подій в організації об'єктного, того, що відбувається. Сценарій, з боку суб'єкта, що організує подію, може визначатися: як дійсність зміни соціальних відносин, суб'єктно пов'язана з буттєвістю того, що відбувається, яка визначає зміни суб'єкта у обставинах, що змінюються; як зміна соціального стану; як віртуалізована або

ритуалізована дія, «спектакль» (видовище, шоу, постановка); як гра взаємодіючих суб'єктів зі своєю ціною і азартом; як нарратив, усвідомлена розповідь про можливості суб'єктного положення – місця в майбутньому, дискурсивна визначеність розуміння майбутнього суб'єкта і символ у семіотичній, знаковій і значущій визначеності діяльності суб'єкта; як метафора або паттерн (зразок, шаблон, стереотип) поведінки та діяльності у взаємодії суб'єктів у статусно-рольових і подієвих відносинах; як об'єктивована технологія, за такими характеристиками як штучність, тиражованість (передача від одного суб'єкта іншому), алгоритмічність, послідовність дій і етапність взаємодії суб'єктів, результативність розв'язання проблемної ситуації; як спосіб та інструмент планування чи проектування, основа прийняття рішення. Сценарні події, в свою чергу, визначають ставлення учасника до організаторів і того, що відбувається, формують емотивне враження, когнітивне сприйняття і конативні дії учасників.

Прогнозний сценарій зберігає у собі різноманіття смислів, офарбованих «модальністю майбутнього», визначається проектною діяльністю, результат якої у практиці здійснення стикається з іншими сценаріями суб'єктів. У практиці здійснення суб'єктних сценаріїв формується метасценарій, що відображає ансамбль суб'єктних планів, проектів і очікувань, як антиципація інтерсуб'єктних взаємодій, що самоорганізуються.

У першому наближенні можна виділити такі складові сценарного прогнозу.

По-перше, це фонові визначеність, зі своїм перспективним горизонтом упередження, умовами внутрішнього і зовнішнього середовища, конкурентними взаємодіями, «сліпими зонами», «драйверами». У цій складовій прогнозного сценарію переважає об'єктивна характеристика дійсності зміни соціальних відносин та «ігор» суб'єктів, що взаємодіють.

По-друге, складовою є предметне поле, в яке входять проблемний стан і, відповідно, варіанти вирішення проблеми, «каталізатори» ситуації, тенденції і альтернативи розвитку об'єкта прогнозування. Ця складова відображає перевагу у дослідженні об'єктної характеристики ситуації. У предметному полі визначається протилежна програмуванню спрямованість дослідження – спочатку оцінюється початковий стан, а потім різні можливості руху задля досягнення мети.

По-третє, можна виділити суб'єктну складову сценарного прогнозу, яка об'єднує суб'єктів вирішення ситуації і стейкхолдерів (що впливають на осіб, які приймають рішення), готовність суб'єктів до змін, їх ресурси та потенціал, дієздатність, пізнавальні здібності, творчість в пошуку нового, визначеність мети й образу майбутнього, як бажаного стану об'єкта прогнозування.

Донедавна стратегічний аналіз розглядався як дієвий підхід до орієнтації організацій економічної сфери у стрімких структурних змінах, в умовах невизначеності. Стратегічний аналіз розглядався як універсальний інструмент визначення майбутнього організації як цілісності, масштаб якої

лише визначає специфіку застосування за аналогією. До того ж, свій внесок зробили роботи, які стверджували єдність аналізу у соціально-економічних та політичних процесах, і ці процеси розглядалися у щільному взаємозв'язку, а в тексті робіт йшли через кому – «рівнопокладено», без врахування специфіки. Так, співставлення соціально-економічних та політичних процесів актуалізувалося після введення у Росії курсу «Дослідження соціально-економічних та політичних процесів», що викликало низку робіт у цьому напрямку, зокрема О.М. Роя, О.М. Данчула, Є.П. Тавокіна та інших¹⁹.

Використання стратегічного аналізу у політиці потребує не тільки з'ясування сутності та методики застосування, але й умов та специфіки політичного моделювання та прогнозування. Так, О.М. Рой та слідом за ним Ю.В. Вертакова та О.В. Согацова, визначаючи відмінність соціально-економічних процесів від політичних, акцентують увагу на такому.

Особливістю соціально-економічних процесів є їх щільна прив'язка до діяльності підприємств (господарюючих суб'єктів), великих національно-державних систем, регіонів, яка визначає масштаби, рівень, темпи та цілі, змін, що знаходяться у річищі цих об'єктів. У основі соціально-економічних процесів лежить цикл «інновації – інвестиції», які визначають логіку розгортання волі економічної кон'юнктури на кожному з рівнів, що розглядаються. На їх солідарну з О.М. Роем думку, основу політичних процесів складає опозиція «виклик – реакція», вона має комплекс безперервно виникаючих у суспільстві проблем, які послідовно вирішуються за допомогою різноманітних політичних акцій, реалізація довгострокових соціальних проектів та програм, озброєних конфліктів. Проблемні ситуації, що складають «виклик» мають широкий суспільний характер, що є спровокованим різними соціальними змінами. Опиняючись у орбіті суспільного інтересу, ці проблеми сприяють формуванню у суспільстві організованих сил, що орієнтовані на розробку та здійснення заходів, які ведуть до вирішення цих проблем та створення умов для нового суспільного порядку²⁰.

Звуження основи політичного процесу до опозиції «виклик – реакція» обмежує предметне поле «політичного процесу» лише політичною поведінкою, тому О.М. Рой робить спробу розширити поле за допомогою понять «суспільний інтерес», «проблема», «заходи організованих сил задля нового суспільного порядку». До того ж, опозиція «інновації – інвестиції» має власне місце і в політичному процесі, оскільки політичні інновації не менш важливі для суспільства та забезпечується політичним інвестуванням владного ресурсу. Тому несинтезованою у цій демаркації економічного та політичного процесу є саме сутнісна специфіка змін станів у якісно нових характеристиках суспільства в економіці та політиці. У політичному процесі відбувається єдність політичної поведінки в політичній діяльності. Тому саме системні цілісні атрибуції політичного процесу повинні розглядатися як основні у демаркації з економічним процесом. Це такі сутнісні атрибуції політичного процесу, які повинні розглядатися разом, як інтеграційна функція політичного процесу суспільства, публічно-державне управління (у

діалектичній єдності громадянського суспільства та держави) та розподіл владного ресурсу.

Специфіку політичного моделювання, як визначення політичного процесу у гносеологічному вимірі, спробував дослідити О.Ф. Шабров. Як він зазначає, специфіка і складність дослідження та моделювання в сфері політики багато в чому пов'язані з їх міждисциплінарним характером і зі специфікою самого об'єкта, що пред'являє підвищені вимоги до інтуїції дослідника. Тут частіше, ніж в інших сферах, розрахунок тільки на застосування стандартних, апробованих методик не дає надійного результату. Кожна нова ситуація вимагає пошуку адекватних підходів, а результат виявляється чутливим до складу дослідницької «команди»²¹. Тому він виділяє такі особливості дослідження і моделювання в соціально-політичній сфері:

- *необхідність сценарного підходу до прогнозування*, оскільки суттєвою є залежність політичних змін від процесів, що протікають у свідомості, насамперед у політичному, як у свідомому, так і за межами усвідомлюваного, у домінуванні механізмів самоорганізації;

- *особливо важливе значення мають інтуїтивні моделі в політиці*, в єдності інтуїтивного моделювання (синтезу відчуттів) і раціонального (розумового опосередкованого образу);

- *підвищені вимоги до оформлення звітних матеріалів, візуалізація результату*, як залежність результатів від об'єктивності або ангажованості аналітика. Аналітик повинен надати статистичним і математичним даним таку форму, яка приймається політиком безпосередньо і легко інтегрується з наявною в його свідомості інтуїтивної моделлю;

- *потреба у використанні якісних методів*, оскільки формування інтуїтивних моделей вимагає особливого професіоналізму і в дослідницькій сфері, що зумовлює ще одну особливість політологічного дослідження;

- *інтегральна модель політичного об'єкта як результат колективної праці, залежить від командної спайки*;

- *якісна неоднорідність об'єкта соціально-політичної сфери*;

- *більшість емпіричних досліджень у сфері політики вимагають міждисциплінарного підходу*;

- *особливість положення аналітика, залежність результату моделювання від об'єктивності або заангажованості*;

- *залежність результату моделювання в політичній сфері від ступеня зацікавленості замовника в результаті*²².

У цьому визначенні достатньо вдало визначена специфіка гносеологічного виміру відносин суб'єкт-суб'єктного характеру у відображенні політичного процесу за допомогою моделі. При цьому обмеження об'єктної характеристики політичного процесу лише «якісною неоднорідністю об'єкта соціально-політичної сфери залишає розглянутими лише суб'єкт-суб'єктні відносини дослідника (або колективу дослідників) з замовником, залежності процесу політичного пізнання від стану свідомості, системності дослідження, репрезентативності результатів дослідження на

сприйняття осіб, що приймають рішення, домінування якісних методів над кількісними у аналізі політичного процесу.

Специфіка пізнання політичних процесів обумовлена не тільки суб'єктивними та суб'єктивними факторами, а перш за все, об'єктивними та об'єктивними процесами. Тому потрібно визначити залежність політичного пізнання від єдності загального, особливого та конкретного у політичному процесі, що, власне, і визначає вибір методів і форматів дослідження. Так, вибір методу залежить від співвідношення керованих та некерованих факторів політичного процесу, від сили громадянського суспільства та держави, особливостей взаємозв'язку між ними, домінації або гармонізації, інтеграції чи дезінтеграції суспільства в цілому. Так, закриті суспільства (наприклад, Японія до революції Мейдзі та Радянський Союз під час «холодної війни») у суб'єктивній мобілізації та усталеному суспільному порядку, з одного боку, деградували у обмеженості розвитку цілісності, з іншого боку, у дослідженні політичного процесу можливо визначити перевагу кількісних методів над якісними, оскільки суб'єктивна діяльність була визначена домінацією держави, її спрямованістю та стратегіями. Так, наприклад, західні політологи визначили, хто стане наступним Генеральним секретарем КПРС: той, хто читає промову на похованні попереднього лідера країни.

Навпаки, відкрите суспільство має характеристики невизначеності та нелінійності розвитку як єдності управління та самоорганізації, тому кількісні методи лише «обслуговують» якісні моделі, оскільки кількісні методи потребують відповідних кількісних даних, таких інструментів отримання цих даних, які дозволяють визначити похибку систем спостереження та вимірів, та достатньої бази даних для кількісного моделювання. Саме тому підвищуються вимоги саме до суб'єкта пізнання та діяльності та виникає необхідність сценарного (в умовах невизначеності та багатоваріантності розвитку складних систем) та стратегічного (у визначеності напрямів конкуренції та солідарності різних суб'єктів політичного процесу у довгостроковій перспективі) аналізу.

Відносно демаркації соціально-економічного та політичного процесів важливим кроком є робота В.Л. Лавріненко та Л.М. Путілової, оскільки вони зробили цю демаркацію з позиції суттєвого у економічному процесі та виокремили межі політичного процесу відносно економіки. Так, у цій роботі поняття «економічний процес» відображає процес розвитку матеріального виробництва, притаманних йому продуктивних сил (власне виробників, їх знань, навиків, вмінь, а також техніки та інших матеріальних умов виробництва), і тих виробничих відносин між людьми, що склалися на їх основі, у тому числі відносин власності на засоби виробництва (приватної, державної, корпоративної), обміну діяльністю на основі існуючого розподілу праці та відносин розподілу матеріальних благ. Поняття «політичний процес» є доволі багатограним та виражає, головним чином, боротьбу різних соціальних сил (перш за все класів та політичних партій, що виступають від їх імені) за державну владу, її використання для реалізації

власних економічних, політичних та інших інтересів. При цьому одні політичні процеси спрямовані на зміцнення державної влади тих соціальних сил, які у теперішній час її мають, вдосконалення форм та засобів здійснення цієї влади заради досягнення реального політичного панування у своїй країні; інші – на завоювання державної влади, а також на розширення політичних прав та свобод громадян, що сприяє активізації їх політичної діяльності та ствердженню їх позицій у системі існуючих політичних відношень. Головне у політиці – питання про владу, перш за все, державну, а також питання про політичні права та свободи громадян²³.

У цьому визначенні в цілому вірно відображена специфіка сутності соціально-економічного та політичного процесу, як визначення меж предметного поля досліджень, оскільки економічний процес, як розвиток матеріального виробництва у єдності продуктивних сил та виробничих відносин, формує ресурсний базис суспільства, а політичний процес у єдності інтеграції та дезінтеграції, громадянського суспільства та держави, публічно-державного управління та самоорганізації у взаємодії політичних суб'єктів визначає політичну організацію суспільства. Саме тому взаємозв'язки соціально-економічного та політичного процесу можуть бути визначені, як це зробив Елвін Тоффлер, у владних ресурсах насилля, багатства, знання та різноманітних профілях й домінації взаємозв'язків між ними.

Якщо постає питання про організоване суспільство, що запропонував зробити В.П. Андрущенко, то актуалізується проблема сценарного та стратегічного аналізу суб'єктів політичної діяльності відносно політичного процесу.

Розповсюдження стратегічного та сценарного аналізу, з одного боку, визначає « картування політичного процесу » у орієнтації майбутнього суб'єктами політичної діяльності, з іншого боку, визначає когнітивні механізми узгодження їх діяльності в організації суспільства, у єдності статичності та динаміки, інтеграції та дезінтеграції, управління та самоорганізації. Суб'єктивноорієнтований зміст цих підходів пов'язаний з тим, що рішення у складних станах нерівноваги суспільства як системи мають у якості наслідків величезні можливості і ризики. Діяльність суб'єктів політичної діяльності у фазових переходах та режимах з загостренням можуть визначити майбутні формати системи у майбутньому, тому загострюється проблема не лише передбачити можливості, а й не втратити можливості прогресивного розвитку суспільства, що вимагає більшого, ніж просто планування на випадок непередбачених обставин, аналізу чутливості або комп'ютерного моделювання. Все це вимагає суб'єктного, тобто творчого підходу, проникливості, інтуїції, дієздатності та компетентності у нелінійному розвитку суб'єкта.

Окрім складності демаркації соціально-економічного та політичного процесів, застосування стратегічного сценарування визначене труднощами масштабності політичного процесу відносно політичних суб'єктів та їх організацій. Так, у стратегічному аналізі при розгляді економічних процесів

боротьби за власність, виробничих відносин та розвитку продуктивних сил важливою залишається цілісність організації у відносинах конкуренції з іншими у сфері економіки, як матеріального виробництва та відповідних забезпечуючих цей процес дій (менеджменту, реклами, фінансового, юридичного та іншого обслуговування).

Оскільки відносно організацій як основних суб'єктів економічного процесу у стратегічному управлінні визначені вимоги до сценарування, розглянемо можливості їх застосування, що, у свою чергу, вимагає визначення видових відмінностей соціально-економічного та політичного процесів у стратегічному стратегуванні, специфіки організації як масштабування окремих суб'єктів діяльності в економіці та політиці.

Згідно з Шумакером (1995), організації особливо будуть отримувати вигоду з стратегічного планування та аналізу сценарію, якщо стикаються з такими умовами:

- невизначеність багато в чому залежить від здатності менеджера пророкувати або пристосовуватися.
- у минулому випадок надавав багато дорогих сюрпризів.
- компанія не сприймає або не розроблює нові можливості.
- якість стратегічного мислення низька.
- галузь зазнала значних змін або ось-ось зіткнеться з ними.
- компанія шукає просту мову та основу діяльності без придушення різноманіття.
- існування сильних розбіжностей у думках, при цьому у багатьох з думок є власні переваги.
- конкуренти компанії використовують даний метод²⁴.

Необхідно відзначити, що у Шумакера визначені конкретні вимоги саме до економічної організації, які мають не лише видове для організації значення, а й родове для організації як цілісного суб'єкта.

Так, здатність менеджера «пророкувати або пристосовуватися» означає вимогу не лише репродуктивної та стандартної діяльності (відтворення сучасного), а й продуктивної та творчої діяльності заради майбутнього. За суттю, це є *вимога гармонізації часових модальностей у описанні, прогнозування та діяльності* управлінської підсистеми та кожного керівника. Ця вимога означає і іншу одиничну вимогу: «компанія не сприймає або не розроблює нові можливості», тобто повністю зациклена на модальності сучасного, на стандартну діяльність.

Друга вимога відображає *визначеність ступеня нерівноваженості сфери діяльності організації* як у пізнанні, так і в діяльності. Нерівноваженість можливо розглядати як фазову визначеність суспільства та організації (фази стабільного розвитку або загострення у фазовому переході). Звідси – досвід відчуття «дорогих для організації сюрпризів» відображає фазову визначеність організації, а вимога «галузь зазнала значних змін або ось-ось зіткнеться з ними» відбиває фазове загострення у сфері діяльності суспільства.

Третя вимога обумовлена станом *організаційної свідомості, як визначення інтеграційності та цілісності*. Так, вимога «якість стратегічного мислення низька», – це, за суттю, відсутність мисленевої методології визначення цілісності діяльності організації на вищому рівні управління, у довгостроковій перспективі заради отримання конкурентних переваг організації як цілісності у здійсненні емерджентних системоутворюючих її властивостей. Цей процес відображає положення про те, що «компанія шукає просту мову та основу діяльності без придушення різноманіття», тобто цільові функції цілісності неусвідомлені, не актуалізовані у семантичному полі та не відбулася гармонізація загального – цілісного, особливого – компонентного (структурно-функціонального у цілісності) та окремого – особистісного. Це характеризує і положення про «існування сильних розбіжностей у думках, при цьому у багатьох з думок є власні переваги».

Четверта вимога є віддзеркаленням *розвинутої методологічної культури у визначенні контекстуального поля стратегії та когнітивного картування організації, як орієнтації у смисловому полі змін та взаємодії суб'єктів*. Саме тому, як вимога, розглядається положення «конкуренти компанії використовують даний метод», але цього недостатньо, оскільки стратегічна ініціатива вимагає подолання у творчості когнітивних схем конкурентів. Для подолання когнітивних схем конкурентів їх, як мінімум, корисно усвідомлювати.

П'ята вимога *визначає процес «самоорганізації» як «вбудовування» розвитку організації у цілісний політичний процес суспільства*. Якщо у стратегічному сценаруванні в економіці обов'язково враховується те, що галузі розвиваються, змінюються за рівнем привабливості, то у політичній сфері «галузі» політичної діяльності змінюються за привабливістю владного ресурсу його розподілу.

Так, під час «двовладдя» після лютневої революції у Росії привабливими полями влади були «тимчасовий уряд» та «ради робочих, солдатських та матроських депутатів». При цьому «тимчасовий уряд» розглядався суб'єктами політики як конкурентне поле державного владного ресурсу, а «ради» розглядалися як громадянські органи самоорганізації у вирішенні суспільних проблем у творчості народних мас. Тому перемога радянського устрою у той час була перспективною для цілісності суспільства та стала у подальшому основним полем політичної боротьби. Схожі процеси були і під час «квіткових» та «кольорових» революцій, під час яких народні маси піднімалися для вирішення антагоністичних протиріч суспільства. Однак революційна дезінтеграція закінчувалась використанням владного ресурсу громадянського суспільства міжнародними агентами впливу або політичними силами, які лише рвалися до влади без інтеграції суспільства у цілісності та прогресивному розвитку. Тому в етапах фазового переходу у режимі загострення, як дезінтеграції порядку у суспільстві, стратегічне сценарування може бути корисним засобом для підготовки до варіантів майбутнього.

Тому сценарій у детальному, внутрішньо послідовному описі того, яким може бути майбутнє, що засноване на ряді закономірних припущень, є орієнтуючим у суб'єктній діяльності у політичному процесі, як простір можливих перспектив складних подій. Сценарії у діяльності суб'єктів спрямовані на усвідомлення подій, надання їм суб'єктного смислу та відмобілізовують діяльність у перспективно можливому напрямку, на відміну від розпорошення сил у неорганізованих ситуативних діях. До того ж, стратегічний аналіз у сценаруванні може бути використаний для охоплення широкого спектру можливих ресурсів інституційних структур у масштабуванні діяльності. Сценарії, крім цього, можуть використовуватися для розробки та розгляду покрокових конкурентних дій або при зміні ситуації переключитися на новий сценарій.

У стратегічному сценаруванні розроблені методи обґрунтування моделі політичного процесу, які лише допомагають усвідомити поле можливостей та дій. Так, на системному підході базуються кількісні методи:

- економетрична модель (переважно кількісний аналіз), за допомогою якої відбувається спроба поєднання величезної кількості взаємозв'язків між факторами та тенденціями. При цьому за допомогою зміни одного фактору (змінної) визначається послідовність подальших дій та аналізується за ефектами петлі позитивний або негативний зворотній зв'язок на початкову змінну;

- когнітивне картування (переважно якісний аналіз), за допомогою якого визначаються каузальні взаємозв'язки між причинами та наслідками, виявляються значення причинно-наслідкових зв'язків, цикли розвитку та самоорганізації;

- аналіз перехресного впливу (переважно якісний аналіз, експертний метод), який вимагає від експертів оцінювання імовірності й часу настання майбутніх тенденцій чи подій. Результатом є, по-перше, визначення взаємозалежності різних виявлених факторів, подій і розбіжностей, які вплинуть на майбутнє, по-друге, дослідження розподілу імовірності та часу настання подій, за якими усвідомлюються можливості впливу щодо попередження негативних тенденцій або посилення позитивних тенденцій, визначається вплив однієї події на решту тенденцій чи подій;

- використання таких підходів: генетичних алгоритмів, нейронних систем, методу аналізу ієрархій, методу розпізнавання образів, Data Mining;

- експертні та евристичні колективні та індивідуальні методи (методи комісій, Дельфі, «мозковий штурм», «синектика» та інші).

Для моделювання вкрай важливим є визначення та відбір методів забезпечення сценарування у визначенні поля можливостей та загроз, але не менш важливим процесом є відбір суттєвих факторів та значущих змінних у стратегічному моделюванні політичних процесів. Останній процес може змінити первісно обрану методику моделювання.

К. Фляйшер та Б. Бенсуссан – розробники підходу «Фароут» – вважають, що *гібридний аналіз сценарію* з перевагою якісного підходу видається найбільш ефективним з застосовуваних сьогодні методів

сценарування. Цей узагальнений підхід спрямований на якісну картину, яка ставить під сумнів основні припущення про майбутнє. Спочатку розробляється велика кількість сценаріїв, причому вона скорочується, проходячи або індуктивні, або дедуктивні процеси. Дедуктивне скорочення числа чинників, по-перше, враховує загальні розповідні теми кожного сценарію і потім концентрує увагу на факторах, які будуть мати переважаючий вплив в кожному сценарії. В іншому випадку індуктивне скорочення вимагає від аналітика, в першу чергу, скоротити число чинників до керованого числа і потім спроектувати потенційні майбутні цінності у багатоманітності поєднання цих факторів для отримання сприятливих сценаріїв. І дедуктивний, і індуктивний метод забезпечують вигоди, але також містять в собі і ризики (Schnaars, 1987). У той час як дедуктивне скорочення дозволяє аналітику об'єднати багато факторів у кілька оповідань, що описують майбутнє, однак, воно може втратити важливі поєднання факторів. І навпаки, індуктивне скорочення при першому скороченні числа факторів може втратити важливу змінну. Для захисту від цих обох проблем Шнаарс пропонує слідувати обом підходам. Після визначення керованого числа аналітично введених факторів сценарії стануть предметом більш жорсткого аналізу²⁵.

Необхідність відбору та скорочення сценаріїв, і в цьому можливо погодитись з К. Фляйшером та Б. Бенсуссаном, потребує перевірки дедуктивними та індуктивними методами, у їх єдності, але не менш важливою є перевірка внутрішньої структурно-функціональної узгодженості сценарію, через визначення системних властивостей безпеки, живучості, усталеності, стійкості та вразливості, оскільки сценарні інновації можуть створити кризову та фазову загрозу виходу за екстремуми, а тому і системну вразливість від малих впливів. Не менш значущою є перевірка цілісного потенціалу сценарних пропозицій майбутнього, оскільки існує системна затримка реакції цілісності та поведінка системи не завжди є підготовленою та адекватною викликам майбутнього. Саме тому необхідна єдність структурно-функціональної, цілісної (холістичної) та діяльнісної площини сценарування.

Частково це положення враховують автори методу Фароут, коли визначають, що незалежно від того, який підхід до аналізу сценарію використовується, зазвичай слідує таким специфічним цілям:

– Сценарій STEEP. Спрямований на зовнішні події фірм. Охоплюються менш контрольовані чинники: соціальні, технологічні, економічні, політичні та навколишнього середовища. Важлива відмінна риса сценарію STEEP від «традиційного» STEEP-аналізу – це характеристика останнього, яка містить в собі залежності факторів для отримання нових конкурентних умов у подальшому.

– Сценарій чутливості. Протилежний сценарію STEEP в тому, що об'єктом аналізу виступають внутрішні чинники, особливо контрольовані фірмою. Загальний приклад даного типу аналізу сценарію – це підхід електронної таблиці, використовуваний функцією фінансів.

– Сценарій галузі. Спрямований на розбіжності, специфічні для галузі, і тенденції, відповідні встановленій бізнес-моделі фірми. Відмінність від традиційного галузевого аналізу полягає в тому, що цей метод є аналізом взаємозалежних послідовностей, тенденцій, подій і розбіжностей з плином часу.

– Сценарій диверсифікації. Спрямований на специфічні для галузі розбіжності і тенденції, відповідні потенційним бізнес-моделям, які може здійснювати фірма в майбутньому. Є особливо розвідувальним за природою і повинен виявляти поточні та майбутні тенденції в поточній галузі фірми. До того ж, даний тип аналізу сценарію прогнозує перспективи галузевої міграції.

– Сценарій суспільних суперечностей. Часто фірми, диспропорційно схильні особливо до певних громадських розбіжностей, складатимуть сценарій суспільних суперечностей. Наприклад, нафтова компанія може сконцентрувати аналіз сценарію на економії енергії за допомогою розробки сценаріїв впливу сили картелю, вишукувальних робіт, податків, своїх поточних і майбутніх бізнес-моделей²⁶.

У цьому об'єднанні методів здійснюється підхід *пошуку цілісного визначення та вирішення стратегічних проблем у сценарії*. Так, сценарій STEEP спрямований на визначення обумовленості майбутнього у фоновому значенні – факторах, які впливають на предметну сферу сценарування; сценарій чутливості визначає внутрішню обумовленість розвитку організації, її здатність сприймати впливи змін (чутливість до них); сценарій галузі визначає зіткнення внутрішнього та зовнішнього у предметній сфері дослідження, у перетині тенденцій, подій і розбіжностей у просторово-часовій визначеності; сценарій суспільних суперечностей визначає актуалізацію та взаємодію діючих суб'єктів та власне суспільних закономірностей розвитку.

Але не завжди перевагу має системний підхід у стратегічному дослідженні майбутнього, у тому числі й політики. Іноді переважає образний, візуалізуючий образ або фрагментарний підхід до стратегування. Так, в українському стратегічному управлінні, за ствердженням З.Є. Шершньової, використовуються такі методи розробки сценаріїв²⁷.

1. Метод посилянь. У цьому методі використовується система передумов, на базі яких створюються заключні висновки про можливості розвитку підприємства чи організації. Такими посиленнями (передумовами) можуть бути поточні тенденції, що поширюються на майбутнє. Цей підхід у літературі отримав назву «наявного», оскільки він не містить таких можливих подій, як нові винаходи, терористичні акти, землетруси, страйки тощо. На противагу їм «екстремальні» посилення містять увесь набір екстраординарних подій і явищ. Недоліком цього підходу є те, що планове зменшення впливу негативних подій, яке потім відображується в стратегічних планах і програмах, призводить до надвитрат.

2. Метод системи діаграм. Цей метод запропонував Рассел Акофф (Russell Ackoff, 1974 р.), як шлях визначення та формулювання стратегій організацій. Використовуючи цей підхід, застосовують систему діаграм, які

дозволяють описати цілі (наявні стратегії) організацій та сценарії розвитку кожної з підсистем, що впливають на структуру і зміст стратегій.

3. Метод критичних полів (the critical site method), заснований на вивченні структури прийняття рішень в системі. Розробки сценаріїв ідентифікують ключові точки прийняття рішень, які допомагають реструктуризувати систему. Критичним полем можуть бути щорічні збори акціонерів, ради директорів; вибори; референдуми; національні збори та інші акції, що дозволяють вибрати (змінити) курс дій. Сценарії передбачають, наприклад, дії кожного акціонера, результати, на які слід очікувати від цього процесу, і вплив цих результатів на майбутню політику і систему в цілому.

4. Метод «заголовків газет». Розробник сценарію записує один чи кілька гіпотетичних заголовків для деяких майбутніх подій, наприклад: «Гонконг, 20 березня 2003 р., SNK-банк оголосив сьогодні, що він зайняв 60% ринку у всіх фінансових операціях між Заходом і КНР. Це надзвичайне зростання, оскільки стратегічним планом, розробленим за 10 років до цього, було передбачено...»; або: «Детройт, 3 квітня 2003 р., Монополістичні мотори оголосили про закриття своїх потужностей в усьому світі і шукають захисту, посилаючись на статтю 11 Закону про банкрутство через безпрецедентні збитки». Стратегічний аналіз показує, що така ситуація склалася на основі...». Далі розробник сценарію визначає причини подій, які призвели до ситуації, що склалася, а потім пропонує можливі рішення зміни ситуації, оголошеній у заголовку.

5. Метод «логіки можливого розвитку». Цей метод досить довго використовувався як доповнення до інших методів розробки сценаріїв. Згідно з ним, розробник сценарію генерує різні альтернативи, базуючись на визначенні загальних факторів розвитку процесу або явища.

Далі цей метод знайшов конкретизацію в розробках окремих авторів, які змогли зробити його самостійним. У цьому підході переважає **образно-подієвий підхід, як визначення «вузла тенденцій», конструювання можливого стану у взаємодії тенденцій, подій, суб'єктів, як здійснення суспільних протиріч або лише образу майбутнього як події у сценаруванні.**

Але самі по собі процеси сценарування можуть стати лише суб'єктно-дослідницьким конструюванням, якщо цей метод не застосовується у програмуванні управління стратегічного рівня у залученні та усвідомленні цього процесу керівником. До того ж, у експертних методах прогнозування наприклад, у сінектиці, було доведено ефективність залучення професіоналів з різною підготовкою у різних сферах діяльності, або навіть професіоналів та непрофесіоналів для розширення меж сприйняття – як заперечення зацикленості на «професійних стереотипах», парадигмальних контурах сценарування.

Не менш важливим для застосування методу сценарія є визначення меж застосування цього інструменту дослідження майбутнього. Це питання було поставлено розробниками методу Фароут. Для зручності аналізу переваг та обмежень цього підходу продемонструємо їх у таблиці (див. табл. 6.3).

Таблиця 6.3. – Сильні та слабкі сторони сценарного аналізу за Фляйшером К. та Бенсуссаном Б.

Сильні сторони та переваги
<p><i>Перевірка варіантів стратегії</i> представлення фірми на основі ресурсів</p> <p>Сценарії можуть використовуватися для надання допомоги у визначенні джерел конкурентної переваги або особливо важливих факторів успіху в міру розвитку галузей. Наслідки сценарію для кожного конкурента можуть використовуватися для передбачення як наступальних, так і оборонних кроків.</p> <p><i>Організаційна гнучкість</i></p> <p>Інший цінний аспект розробки сценарію – це відчуття керівництвом важливості адаптації до галузевої еволюції. Умова внутрішньої послідовності, яка переважає над аналізом сценарію, штовхає аналітика на звернення до багатьох взаємопов'язаних послідовностей і причинних зв'язків, які можуть відбитися в майбутніх сценаріях. Перевірка хорошого сценарію не означає, що він точно відображає майбутнє, а скоріше говорить про те, чи стимулює він організацію до навчання, адаптації та збагачення поточних «стратегічних переговорів». Через даний процес розуміння у фірми з'являється набагато більша можливість досягнути важливості інвестування в стратегічні варіанти як ризикованої стратегії на випадок непередбачених обставин. Аналіз сценарію є одним із кращих інструментів для зменшення впливу корпоративних «сліпих» зон.</p> <p>Аналіз сценарію також особливо гнучкий у тому, що відносна ступінь кількісних / якісних або формальних / неформальних характеристик-підходів сценарію може бути адаптована до культури і потенційних можливостей окремої фірми.</p> <p><i>Заповнення порожнечі прогнозування</i></p> <p>Хоча аналіз сценарію часто об'єднує в собі методи прогнозування для сировинних аналітичних впроваджуваних ресурсів, він робить ще один крок вперед. За допомогою оповідних історій аналіз сценарію починається там, де закінчується традиційне прогнозування. За допомогою включення неформальних якісних оцінок можливих майбутніх оточень аналіз сценарію може охопити значно більше відповідних змінних, які знаходяться поза кількісним розглядом встановлених методів прогнозування.</p> <p><i>Управлінський інструмент інформаційного перевантаження</i></p> <p>Планування сценарію є дуже корисним інструментом аналізу через свою унікальну здатність скорочувати надлишок даних та інформації до дієвої інформації. За своєю суттю, аналіз сценарію структурований для того, щоб допомогти керівництву зрозуміти майбутні конкурентні середовища. У цьому відношенні він вільний від процедурної точки зору, оскільки не обов'язково охоплює всі деталі.</p>

Слабкі сторони і обмеження

Переклад формулювання стратегії лише до аналізу сценарію

Потенційний недолік планування сценарію проявляється тоді, коли організації використовують планування сценарію для заміни формулювання стратегії. Планування сценарію дозволяє компанії побачити можливі наслідки зумовленої стратегії незалежно від того, чи є ця стратегія поточною стратегією компанії або можливої майбутньої стратегії. Таким чином, планування сценарію має використовуватися для аналізу. У той час як воно може підтримати, проаналізувати і формалізувати певну стратегію, воно не створює нових стратегій.

Початкова тенденція

Тенденції до відбору сценарію, який найбільше підходить поточним сильним сторонам фірми, слід уникати. Аналітику необхідно відокремити себе від природної тенденції і залишатися об'єктивним навіть при дуже реальній ймовірності матеріалізації кожного сценарію, незалежно від поточного конкурентного становища фірми.

Труднощі з груповою узгодженістю

Необхідність в тому, щоб вся група погодилася зі сценаріями, дуже важлива, але не завжди легко досяжна. Оскільки сценарії часто включають в себе як «легкі», так і «смутні», як кількісні, так і якісні аспекти, досягнення згоди всіх членів групи може вимагати багато зусиль і часу. Завжди існують компроміси, до яких необхідно прийти в розробці простих, а не складних сценаріїв.

Пов'язування сценаріїв за конкурентними і фінансовим переконанням

Сценарії часто подобаються фахівцям своєю концептуальною простотою. Складний компроміс, до якого слід прийти при розробці сценарію, – це рішення між «точністю» і «напрямом». Однак привести менеджерів і фахівців, що приймають рішення, від основних рішень до рівня конкурентних і фінансових результатів може бути складно, оскільки більшість сценаріїв будуються на широкому макрорівні.

У цьому визначенні слабких та сильних сторін сценарного аналізу визначений взаємозв'язок стратегування, прогнозування та сценарування. Сценарування забезпечує визначення стратегії, але не повинно підмінити його, повинно продовжувати прогнозування та добудовувати «мертві зони» майбутнього. При цьому не визначеною є специфіка відображення та систематизації; на наш погляд, не систематизованою є специфіка спрямованості на онтологічний, гносеологічний, аксіологічний, комунікативний та управлінсько-праксеологічний аспекти, до того ж, уточнення потребує і цільове призначення сценарування – інтеграція цілісної поведінки організації (у нашому випадку організованого суспільства).

Висока чутливість сценарію до суб'єктних вимог потребує з'ясування методичних вимог до сценарію.

На думку популярних дистанційних курсів МВА, результати проектів з розробки сценаріїв розвитку демонструють 10 ключових характеристик, за якими сценарії розвитку можуть вважатися «грамотно» побудованими.

1. Сценарії повинні розроблятися обов'язково в контексті основного завдання, що стоїть перед організаційними стратегіями.

2. Сценарії мають бути досить простими для розуміння, обговорення і запам'ятовування всіма учасниками робочої групи.

3. Сценарії повинні розроблятися інтерактивно з тим, щоб максимально виявити всі помилки учасників робочої групи і підвищити креативний потенціал розробників.

4. Для розробки сценаріїв необхідно виділити достатньо часу, щоб учасники мали можливість обміркувати й обговорити в неформальній обстановці свої початкові ідеї або, можливо, залучити експертів чи знайти додаткову інформацію. З досвіду Шварца, середній час роботи над сценаріями становить близько 2-х місяців.

5. Не слід концентруватися на простих альтернативах, наприклад, «високий, середній і низький рівень грамотності населення». Кожен сценарій повинен базуватися на своїй логіці.

6. Сценарії не повинні відбиратися за принципом «той, що більше сподобався» або «найбільш імовірний». Сьогодні сценарії розвитку – це спосіб організаційного навчання, тому не варто концентруватися на оцінці ступеня імовірності настання тих чи інших обставин. Сценарії розробляються саме для того, щоб побачити кілька «картинок майбутнього», в кожній з яких присутнє як негативне, так і позитивне начало.

7. Сценаріїв не повинно бути занадто багато, вони не повинні бути «хорошими» або «поганими». Практика показує, що 4 сценарія – це максимальна межа, обумовлена людськими здібностями запам'ятовування. Завдання проекту – не вибрати оптимальне рішення, а дати можливість побачити різні варіанти майбутнього організації в контексті зміни зовнішнього середовища.

(У цьому питанні дещо звужені можливості запам'ятовувати; відповідно до психологічних досліджень та обсягу керуваності, норма складає 7-10; М. Ютанов вважає необхідним визначення 6 сценаріїв, але у більшості досліджень, наприклад у дослідженні Б. Краснова, Г. Авцінова та І. Сосіна, практикою визначено 4 варіанти подій. До того ж, вилучення з завдань пошуку оптимального рішення викликає сумніви, оскільки сценарний аналіз втрачає управлінський смисл. – прим. М.А. Лепський).

8. У кожного із сценаріїв має бути назва – це може бути рядок з пісні або популярного фільму, вірші, географічна або історична назва.

9. У кожного зі сценаріїв повинен бути свій відповідальний – менеджер, який буде відповідати за комунікації та інформування всіх членів організації. Бажано, щоб він брав участь і в розробці сценарію.

10. Повинні бути виділені достатні ресурси для інформування працівників щодо розроблених сценаріїв. Практика показує, що спочатку необхідно протестувати сценарії на невеликій фокус-групі, і вже потім – залучати більш широкі маси в процес навчання через інформування про можливі сценарії розвитку – це можуть бути і компанії «з 204X року рольові ігри, і звернення від імені працівника або керівника»²⁸.

У цих методичних принципах вимоги, на нашу думку, пов'язані з такими соціально-груповими процесами:

– інтерактивно-комунікативними процесами – сприйняття групою (п. 2), інтерактивного характеру для зниження кількості помилок та підвищення креативності (п. 3), часова можливість для обговорення та отримання інформації (п. 4), зв'язок з межею запам'ятовувати (п. 7), метафоричність назви (п. 8), делегування комунікативної відповідальності (п. 9);

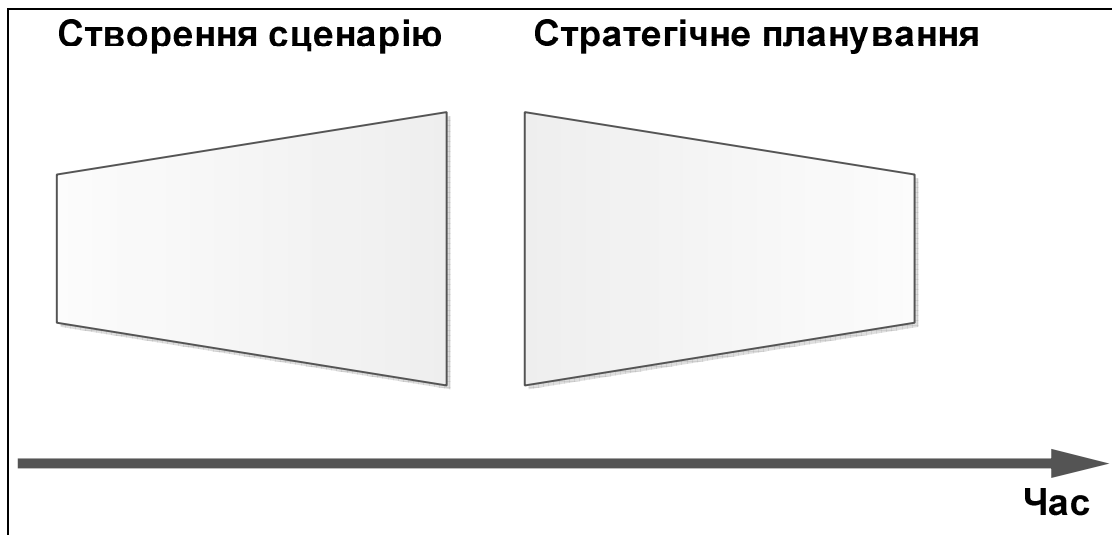
– гносеологічними процесами – спрямованість на завдання управління (п. 1), редукція, спрощення задля розуміння (п. 2), верифікації та зниження помилок (п. 3 та 10), скорочення суб'єктно-оцінного спрощення «негативно – позитивно», інтенсивності простих альтернатив «більше – менше» (п. 5, 7), пошук якісної визначеності «своєї логіки» кожного сценарію;

– інтегруючо-навчальними процесами – як формування загального у «картині майбутнього» (п. 2, 3, 6, 8, 9, 10), що пов'язане зі створенням «внутрішньофірмової» ідеології.

Таблиця 6.4. – Відмінності між сценарієм, прогнозом і баченням Матса Ліндгрена і Ханса Бандхольда

Сценарій	Прогноз	Бачення
Можливі, найбільш ймовірні варіанти майбутнього	Ймовірні варіанти майбутнього	Бажаний варіант майбутнього
Заснований на невизначеності	Заснований на певних зв'язках	Засноване на цінності
Показує ризики	Приховує ризики	Приховує ризики
Якісний або кількісний	Кількісний	Зазвичай якісне
Необхідний, щоб знати, яке рішення прийняти	Необхідний, щоб наважитися прийняти рішення	Спонукає до дії
Рідко застосовується	Застосовується щодня	Застосовується відносно часто
Ефективний в середній та довгостроковій перспективі, і при середньому або високому ступені невизначеності	Ефективний в короткостроковій перспективі і при низькому ступені невизначеності	Грає роль пускових механізмів для свідомих перетворень

Але у цих вимогах відсутнім є онтологічний аспект – з відповідною вимогою принципу об'єктивності, досить «розмитими» є управлінські вимоги до процесу сценарування, та й ціннісно-орієнтаційний, аксіологічний аспект представлений лише у обмеженні простих вимірів («більше – менше», «вище – нижче», «подобається – не подобається» тощо). Визначення меж застосування сценарного підходу потребує з'ясування його відмінності від схожих методів (класичного прогнозу та бачення, «візії»).

Малюнок 6.1. – Сценарне планування як поєднання аналізу сценаріїв для стратегічних цілей і стратегічного планування за результатами етапу створення сценаріїв Матса Ліндгрена і Ханса Бандхольда

На наш погляд, вимоги, сильні та слабкі сторони сценарного аналізу потрібно узагальнити за онтологічним, гносеологічним, аксіологічним, комунікативним, управлінсько-праксеологічним та інтегруючими аспектами, визначаючи у цих аспектах домінування того чи іншого призначення сценарного підходу.

Визначення сильних та слабких сторін методу сценаріїв спрямовує дослідника ще раз перевірити методіку, ситуацію та, власне, картину майбутнього, звернути увагу на відкинуті зі сценарування тенденції та факти, уточнити специфіку суб'єктного впливу на цей процес. Тому корисно звертатись до визначення меж та можливостей сценарування як на першому, так і на останньому етапах метода сценарію. На першому – для спрямування процесу, на останньому – для перевірки базових положень та впливів під час сценарування.

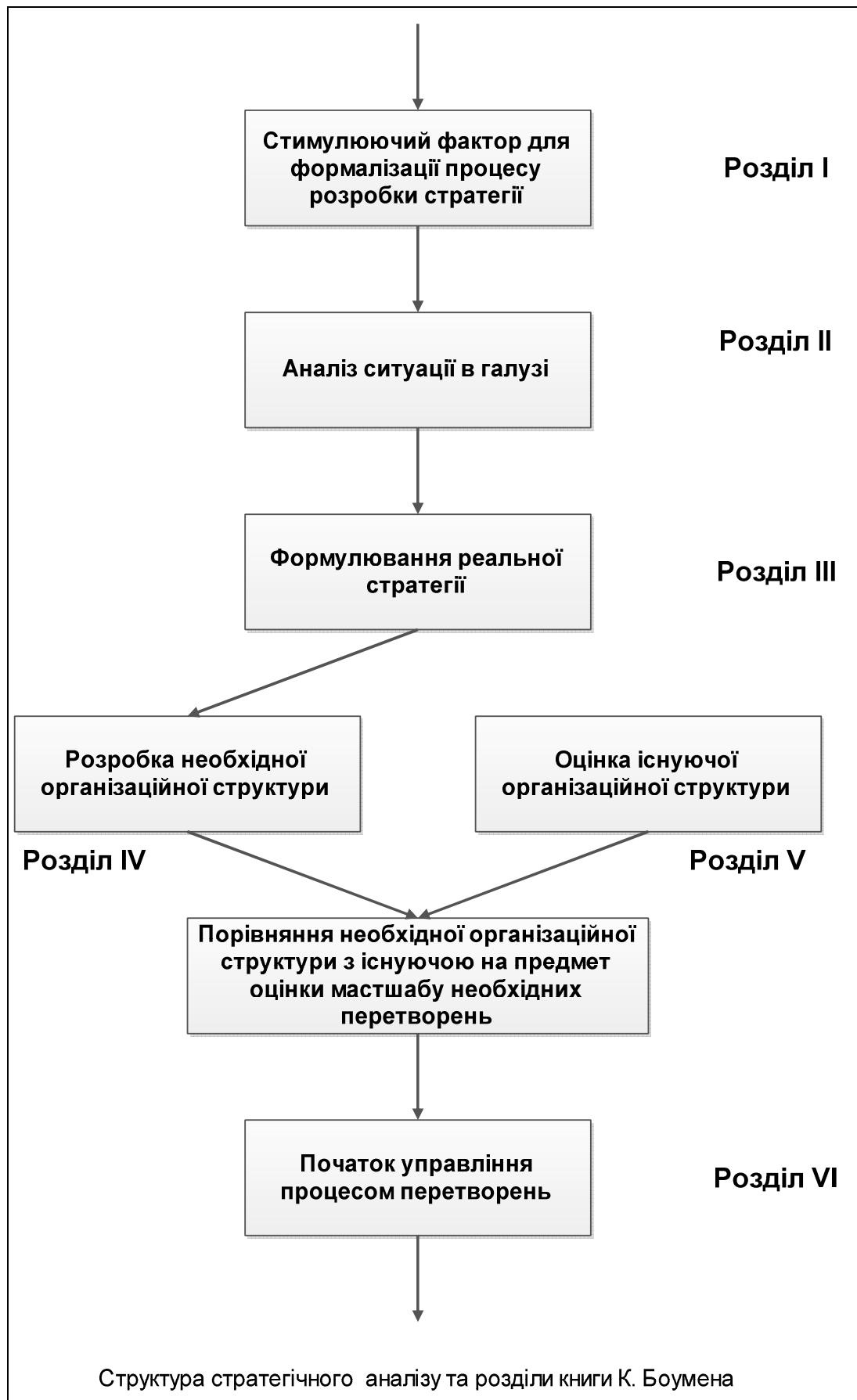
Важливим для імітаційного якісного моделювання майбутнього у стратегічному прогнозуванні є визначення **специфіки методіки і алгоритмів застосування методу сценаріїв.**

Таблиця 6.5. – Сильні та слабкі сторони сценарного аналізу

Методологічна спрямованість сценарного аналізу	Сильні сторони та переваги	Слабкі сторони та загрози
<p>Онтологічний аспект</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначення рушійних сил та протиріч стратегічного управління. 2. З'ясування основних та нагальних проблем існування та розвитку об'єкта управління. 3. Відбиття причинно-наслідкових зв'язків подій та рішень. 4. Просторово-часова визначеність (яка уточнюється у територіальній, фазовій, етапній та інших характеристиках). 5. Системно-середовище значення у конкурентному протистоянні або партнерській солідарності, як формування метасистеми. 6. Дослідження суб'єкт-об'єкт-суб'єктних відносин. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виска вірогідність суб'єктної підміни основних рушійних сил, протиріч та проблем стратегічного управління. 2. Вплив осіб, які приймають рішення, на обґрунтування та спрямованість сценарію. 3. Часто-густо високий рівень невизначеності та нелінійності процесів (у тому числі і просторово-часового). 4. Суб'єктна «димова завіса» об'єктивних процесів та реальності, стратегічна хитрість як фактор конкурентного середовища. 5. Залежність стратегічної ситуації від суб'єктності власної організації та від конкурентів.
<p>Епістемологічний аспект</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Усвідомлення невизначеності та її скорочення. 2. Емпіричний опис стану об'єкта управління, можливості та ризики для суб'єкта. 3. Взаємозв'язок з іншими технологіями пізнання як добудова аналізу та діагностики стану. 4. Продовження прогнозування у моделюванні варіантів майбутнього. 5. Доповнення стратегії та її верифікація. 6. Спрямованість на розвиток та адаптування до еволюції суспільства та влади. 7. Самодобудова «мертвих зон» стратегування у конструюванні взаємодії рушійних сил, керованих та некерованих факторів та механізмів розвитку. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Можливість помилки або надмірного звуження/перебільшення вихідних пунктів сценарування. 2. Залежність опису стану ситуації від кваліфікації та креативності суб'єкта пізнання. 3. Абсолютизація адаптації або адаптування організації. 4. Підміна сценаруванням прогнозування та стратегування, а не єдність з ними. 5. Пізнавальна «сліпота» відносно можливостей або ризиків майбутнього.

Методологічна спрямованість сценарного аналізу	Сильні сторони та переваги	Слабкі сторони та загрози
Акселотічний (ціннісно-орієнтуєчий) аспект	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначення цінностей існування та розвитку цілісності (як системи управління). 2. Адаптивно-адапуюча орієнтація стратегії. 3. Орієнтація на місію цілісності та системоутворюючі властивості та соціокультурні коди й цінності. 4. Формування внутрішньо-фірмової ідеології організації як оцінно-ціннісного ядра системи. 5. Узгодження загального (цілісного), особливого (спільного та групового) та особистого у відносинах осіб та груп, що приймають рішення, з особами та групами виконавців у перевагах та цінностях діяльності. 6. Суб'єктне орієнтування у змінах та можливостях варіантів ситуацій. 7. Світоглядне позиціонування як визначення картини світу можливого та існуючого, свого місця у ній. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тенденції суб'єктного відбору сценарія відповідно існуючій ситуації та статичі поточних сил, оцінний презентизм (абсолютизація сучасного у часових модальностях). 2. Пов'язування сценаріїв за конкурентними, фінансовими, політичними та іншими переконаннями. 3. Актуалізація ціннісних, смислових, культурних конфліктів. 4. Можливість абсолютизації відносин «свої – чужі», як латентна ціннісна перевага конфліктності.
Пракселотічно-управлінський аспект	<ol style="list-style-type: none"> 1. Діяльнісне цілепокладання, проблемно-цільова орієнтація сценарію. 2. Визначення базових положень, послань, критеріїв, ресурсів в стратегічному управлінні майбутнього. 3. З'ясування причинно-наслідкових (каузальних) зв'язків подій, рішень, стратегій як механізмів, які можуть змінити систему, зворотних, тих, що розвивають або самоорганізують стратегію. 4. Альтернативна орієнтація у процесі прийняття рішень, розробка стратегічно орієнтованих штатних ситуацій та відповідних рішень. 5. Визначення сигнальних або моніторингових показників. 6. Програмування дій, делегування компетентностей та відповідальності. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Актуалізація опору сценаріям – за переконаннями, ствердження альтернативних сценаріїв, небажання додаткових зусиль тощо. 2. Нездатність сценарної мобілізації системи. 3. Підміна місії стратегічного управління у майбутньому – сценарієм, а тому підвищення тоталітарності управління. 4. Висока конкурентність за стратегічні ресурси.

Методологічна спрямованість сценарного аналізу	Сильні сторони та переваги	Слабкі сторони та загрози
Комунікативний аспект	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пошук інформації, як інформаційне забезпечення стратегії («інформаційне полювання»). 2. Скорочення надлишку інформації та зайвої деталізації. 3. Збір та вибір необхідної інформації стратегічного рівня та його забезпечення. 4. Структурування інформаційних потоків. 5. Створення усталеної системи інтерсуб'єктивної взаємодії у інформаційному забезпеченні стратегії. 6. Сценарна ідентифікація, отримання, усвідомлення, зберігання інформації у суб'єктивному інформаційному досвіді стратегування. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Можливий тиск замовників та осіб, що приймають рішення, на суб'єктів пізнання. 2. Домінування усталених каналів інформації. 3. Ризик відбору несуттєвої інформації та надлишкової деталізації сценарію. 4. Недостатня інформація для сценарування та висока вартість стратегічної інформації. 5. Нездатність системи сприймати важливу стратегічну інформацію та перетворювати її у стратегічні дії.
Інтегруючий аспект	<ol style="list-style-type: none"> 1. Організація розглядається як цілісність у можливих сценаріях процесу. 2. Командоутворююча спрямованість сценарію як узгодження базових організаційних процесів. 3. Навчальне значення сценарування. 4. Формування внутрішньофірмової ідеології, як загальноприйнятої цінності пізнаних закономірностей, що покладені в основу практичної діяльності організації. 5. Коеволюційна когерентність як узгодження темпоритмічної основи різних структур системи. 6. Організаційна координація суб'єктивної взаємодії, формування ресурсів під сценарні варіанти. 7. Соціокультурна цілісність як формування та узгодження смислів, цінностей, норм, практик, діяльності майбутнього, єдність традиції та новаторства у сценаруванні. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Можливість дезінтеграції у загостренні внутрішніх протиріч та конкурентної боротьби за просування власного сценарія. 2. Перевага «лякаючим сценарієм» або «сценарієм щастя» лише задля розподілу стратегічних ресурсів. 3. Складність усвідомлення, запам'ятовування або сценарне та стратегічне невігластво осіб чи колективів, що приймають рішення. 4. Компромісна стратегія узгодження сценарію, що може привести до втрати об'єктивної основи сценарію.

Малюнок 6.2. – Структура стратегічного аналізу та розділи книги К. Боумена

На думку Кліффа Боумена, під час формування стратегії необхідно враховувати не тільки керовані фактори, але й максимально використовувати конкурентні переваги, водночас мінімізувати можливі втрати у погіршенні конкурентної кон'юнктури. Найчастіші прийдешні зміни, як те, з чим зіткнеться галузь в майбутньому, можуть характеризуватися такими факторами:

1. Поточний етап життєвого циклу галузі (зародження, зростання, зрілість, занепад).
2. Зростання попиту (повільне або різке).
3. Зміна потреб покупців.
4. Інновації в продукті, процесі виробництва.
5. Прихід, вихід фірм з галузі.
6. Ступінь легкості, з якою приймаються різні нововведення.
7. Можливі зміни законодавчої бази.

На основі цього в сценарії прописуються конкурентні стратегії, за допомогою яких фірмі вдається зайняти міцне положення в галузі. Дані конкурентні стратегії допомагають їй захиститися від кожної з п'яти сил конкуренції²⁹.

Пітер Шварц, послідовник П'єра Уека (останній є засновником «сценарного підходу»), «гуру» в галузі стратегічного сценарування, пропонує таку методика розробки сценарію.

У визначеності етапності сценарування помітні різні методологічні позиції: у П. Шварца переважає прагматичний – спрямований на стратегічне управління – підхід, у З. Шершньової – пошуково-теоретизуючий підхід, оскільки власне сценарування представлене у останніх двох етапах, попередні етапи спрямовані на обґрунтування сценарування.

Таблиця 6.6. – Порівняльний аналіз методик розробки сценарію Пітера Шварца та З.Є. Шершньової

Методика розробки сценарію Пітера Шварца	Методика розробки сценарію З.Є. Шершньової
<p>Крок 1. «Побачити рішення».</p> <p>Менеджер повинен розуміти, який його стратегічний вибір, і уявляти собі, як розвивається галузь, які прориви в ній вже відбуваються або можуть відбутися, які зовнішні сили можуть змусити змінитися організацію і цілі галузі в майбутньому, за яких обставин компанія зможе досягти успіху в порівнянні з конкурентами, які ризики можуть завадити їй це зробити. На цьому етапі необхідно виявити той вкрай важливий для організації стратегічний крок, який необхідний для її успіху і повинен бути зроблений в осяжному майбутньому... Подальший сценарій розвитку в контексті даного доленосного для організації рішення дозволить виявити як зони ризику, так і зони можливостей для її подальшого розвитку. Необхідно враховувати, що у всіх без винятку менеджерів є упередження і помилки, які можуть перешкодити «побачити майбутнє», їх слід також виявити і обговорити на цьому етапі, можливо, за участю професійних психологів.</p>	<p>1. Створення уявлення про всю систему, включаючи її цілі, оточення, ресурси, що використовуються, рішення, які приймалися і приймаються, і всі найважливіші елементи системи, для якої складається сценарій, у їхньому взаємозв'язку і взаємозалежності. Таке подання дозволяє ідентифікувати систему та її найважливіші підсистеми в масштабах часу, простору (зокрема, географічного розташування), інтересів угруповань, які стосуються функціонування системи (особливо – акціонерів і менеджерів, якщо мова йде про акціонерне товариство). Важливо визначити закони, закономірності, правила і обмеження функціонування системи, що є об'єктом досліджень.</p>
<p>Крок 2. «Полювання за інформацією».</p> <p>Для створення сценаріїв необхідно створити свою базу даних фактів – передумов, що визначають можливість вибору того чи іншого шляху; при цьому «картинка майбутнього» представляється не статичною, але динамічною, яка має досить високий ступінь невизначеності. Як бачимо, тут виявляється істотна відмінність від традиційного розуміння бачення, де майбутнє представляється статичним чином. Як правило, на цьому етапі вивчаються останні досягнення наукової думки, нові технологічні рішення, події, що кардинально змінюють потреби споживача, нові ідеї, що виходять за рамки традиційних поглядів, які можуть радикально змінити або вплинути на галузь і потреби/поведінку споживачів у майбутньому. Таким чином, отримується набір факторів впливу, які будуть визначати успіх або неуспіх організації в осяжній перспективі. За статистикою Шварца, загальне число розглянутих чинників може бути більше 50.</p>	<p>2. Точне визначення «відправної точки», з якої сценарій починає розроблятися. Цей етап передбачає оцінювання та вибір початкового рубежу для системи, для якої сценарій буде складатися.</p>

<p>Крок 3. Визначення рушійних сил (driving forces).</p> <p>Перед побудовою сценарію як такого необхідно виявити рушійні сили макросередовища, які будуть впливати на ті чинники, що виявлені на попередньому кроці (наприклад, таким макрорегулятором може стати держава). Рушійні сили розвитку рекомендується визначати методом мозкового штурму. Шварц рекомендує обов'язково «пробігтися» по всіх наведених нижче категоріях, до яких, як правило, відносяться ті чи інші рушійні сили:</p> <ul style="list-style-type: none"> – соціальні сили; – демографічні сили; – технологічні сили; – економічні сили; – політичні сили; – зміни навколишнього середовища. 	<p>3. Розвиток системи базових посилянь і критеріїв. Базові посилення та критерії включаються до сценаріїв (наприклад, оцінки соціальних, політичних, юридичних, економічних і технологічних процесів і чинників, що їх формують).</p>
<p>Крок 4. Знайти зумовлене.</p> <p>Визначені елементи – це розвиток і логіка, яка працює в сценарії незалежно від конкретного ланцюга подій, щось стабільне, що не залежить від того, який саме сценарій розвитку буде обраний.</p>	<p>4. Визначення цілей розробки кожного сценарію і можливостей його використання конкретними замовниками в певних умовах.</p>
<p>Крок 5. Виявити критичні невизначеності.</p> <p>Як виявити найбільш значущі для організації критичні невизначеності? Шварц пропонує оцінювати рушійні сили і фактори впливу: 1) за ступенем їх значущості для реалізації рішення, виявленого на кроці 1; 2) за ступенем невизначеності, пов'язаної з даними факторами. На цьому кроці важливо визначити 2-3 фактора, які є найбільш значущими і максимально невизначеними. Саме ці чинники й будуть засадничими для створення декількох сценаріїв розвитку, цінність яких для менеджерів, які приймають стратегічні рішення, буде полягати в їх відмінності один від одного з точки зору, в першу чергу, відповідних їм управлінських дій. В одній зі своїх робіт Шварц пропонує наступну методику – всі члени робочої групи проекту отримують картки, на кожній з яких написана одна з виявлених на попередньому кроці невизначеностей, на великому ж шаблоні розгортається перелік рушійних сил. Необхідно розкласти картки відповідно до рушійних сил. Чим більше карток виявляється на поле тієї чи іншої рушійної сили, тим вище її значущість і ступінь невизначеності ситуації. Підрахунок карток дозволяє вибрати дві-три найбільш значущі рушійні сили і сконцентрувати увагу робочої групи саме на них.</p>	<p>5. Вибір типу сценарію, включаючи «відправні точки» та методологію розробки.</p>

<p>Крок 6. Написання сценаріїв. Саме написання сценарію полягає в демонстрації того, яким чином рушійні сили змінять ситуацію, в якій буде працювати організація з урахуванням зумовленості і критичних невизначеностей. Та чи інша траєкторія буде пов'язана, в першу чергу, саме з останніми. Опис сценаріїв також вимагає залучення всіх, хто має відношення до прийняття стратегічних рішень в компанії, і пошуку відповідей на наступні запитання:</p> <p>Які основні рушійні сили будуть впливати на організацію і розглядаються на кроці 1 рішення?</p> <p>Чи правильно виявлені ключові невизначеності і визначеності?</p> <p>Що думають учасники робочої групи щодо того чи іншого сценарію?</p> <p>На цьому етапі вкрай важливо вибрати ті сценарії, які будуть відображати динаміку розвитку галузі та ситуації в бізнесі, а також можуть вимагати різних планів дій і рішень від управлінців. Результатом цього кроку є детальний опис того, що може статися в майбутньому.</p>	<p>6. Збирання представницьких вибірок необхідної інформації для визначення стратегічних проблем, що визначаються.</p>
<p>Крок 7. Аналіз можливих управлінських рішень.</p> <p>Сценарії детально описані, тепер необхідно повернутися до управлінського рішення кроку 1. Чи повинна стратегія підприємства враховувати відразу всі можливі сценарії або тільки один-два з них? Як стратегія повинна бути змінена, щоб мінімізувати ризик настання події, що сигналізує про необхідність зміни сценарію? Чи може бути оцінена імовірність настання того чи іншого сценарію? Чи потрібно розробляти стратегічні плани під кожен з описаних сценаріїв? На ці та інші питання на даному етапі менеджмент повинен дати однозначні відповіді, щоб рухатися далі.</p>	<p>7. Точне визначення механізмів, через які система може змінюватись. Це може охоплювати причинно-наслідкові зв'язки подій та рішень, які приймаються в тій чи іншій системі для проведення стратегічних змін. Головним підходом для підприємства може бути механізм балансування вимог зовнішнього середовища і можливостей підприємства, пошук шляхів і напрямків балансування, визначення факторів, які впливають на зміни в системі, та механізмів їхнього впливу під час обрання того чи іншого шляху змін, можливі реакції системи на порушення балансу і дії щодо запобігання такій ситуації.</p>
<p>Крок 8. Вибір «сигнальних» показників.</p> <p>Важливо розуміти, який зі сценаріїв в даний момент часу ближче до «реальної історії». Тому на даному завершальному етапі важливо розробити кілька «сигнальних» показників, які продемонструють, що необхідно змінювати траєкторію руху у разі необхідності. Ризики бізнесу, сьогодні часто асоційовані з інвестиціями у створення нових продуктів та НДДКР, можуть бути мінімізовані за допомогою методики побудови та оцінки сценаріїв розвитку</p>	<p>8. Розробка сценарію чи сценаріїв, зокрема й альтернативних.</p>

бізнесу. Таким чином, компанії отримують інструмент, що дозволяє реагувати ще до настання тих чи інших обставин, що часто вважаються форс-мажорними.	
Цитується за: МВА Start. Модуль 10. Стратегический менеджмент. 10.3. Создание и формализация стратегии. МВА Start конспект видеолекции. Бизнес-образование без границ. – М.: 2008. – С. 23-28.	Цитується за: Шершньова З.Є. Стратегічне управління: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2004. – С. 159-160.

У етапності сценарування перший етап визначений у П. Шварца – образом рішення (у єдності цілей, тенденцій галузі та іншого), у З.Шершньової – уявленням про систему. Якщо у першого автора полювання на інформацію – це другий етап, то у З. Шершньової це 6 етап. Якщо у П. Шварца кроки 3, 4, 5 полягають у визначенні рушійних сил, зумовленого (стабільного, незалежного від сценарію), критичних невизначеностей – за своєю суттю, є дослідженням закономірностей та поля невизначеності (меж) у сценарії, то у З. Шершньової етапи 2, 3, 4, 5 – це визначення методологічно-програмних засад майбутнього сценарування, визначення соціологічної програми, яка не отримала послідовності та завершення. На цих етапах досліджується стан системи («відправної точки»), базових посилянь і критеріїв (при цьому не зроблена інтерпретація та операціоналізація дослідження), цілі сценарування, тип та методологія сценарія, необхідна інформація.

У З. Шершньової етапи 7 та 8 є власне сценаруванням, методика якого майже не визначена. Пітер Шварц, як гуру сценарування, навпаки, сконцентрований більше на дослідженні методики складання сценарію, для якої 6 етап є центральним у написанні сценарію як співвідношення рушійних сил та ситуацій. Праксеологічно орієнтованим є і 7 етап, на якому з'ясовуються можливі управлінські рішення, що доповнюються 8 етапом – «вибором сигнальних показників».

На наш погляд, для сценарування з метою підвищення його логічності та обґрунтованості необхідно поєднання методологічно-програмного етапу та методично-праксеологічного визначення сценарування.

Першим етапом є визначення та обґрунтування програми дослідження, актуальності, об'єкта, предмета, проблемної ситуації, основної та допоміжних гіпотез, мети, завдань дослідження.

Другий етап відрізняється пошуком інформації та визначенням каналів її отримання і завершується інтерпретацією базових понять, операціоналізацією проблемної ситуації (ситуацій) майбутнього.

Третій етап визначений дослідженням стану системи, предметної (контактної сфери – галузі) діяльності, факторного фону, перспективних проблем розвитку.

Четвертий етап виявляється у дослідженні рушійних сил, фазового простору стабільного («зумовленого») середовища, системних та синергетичних процесів, уточненні перспективних проблеми та потенціалу їх вирішення.

П'ятий етап досліджує критичні невизначеності, можливості та ризики організації та суб'єктів діяльності.

Шостий етап спрямований на формування варіантів сценарних ситуацій.

Сьомий етап є, власне, написанням сценаріїв.

На восьмому етапі аналізуються можливі управлінські рішення на кожному варіанті, визначаються необхідні організаційні зміни та штатні стратегічні дії.

Дев'ятий етап є здійсненням організаційних заходів стратегічних змін, та спостереженням за майбутнім, визначенням сигнальних показників для розгортання стратегічних дій.

Важливим для сценарування стратегії дій у майбутньому є визначення результату – варіантів сценарування. Відносно **результату сценарування** думки теоретиків розбігаються. К. Боумен у базовому визначенні результату пропонує, як приклад, 3 варіанти:

1. Оптимістичний сценарій (в якому структура, тенденції в галузі, дії конкурентів, потреби покупців сприятливо позначаються на становищі організації в майбутньому).

2. Песимістичний сценарій (в ньому відбивається найгірший для організації варіант розвитку подій).

3. Найбільш вірний сценарій (який знаходиться десь посередині між двома першими). Ці три сценарії дають можливість визначити найбільш важливі фактори макросередовища, які необхідно враховувати організації для вироблення реальних, життєздатних стратегій³⁰.

Цей підхід став базовим і у політичному аналізі. Так, Б. Краснов, Г. Авцінова, І. Сосіна наголошують на тому, що метод складання сценаріїв слід реалізовувати на практиці за допомогою двох послідовних етапів:

1. Опис структури системи в заданий момент часу і перевірка її внутрішньої узгодженості в цей момент.

2. Еволюція в часі від одного опису до іншого під природним впливом тенденцій або під свідомим впливом рішень, відповідних певному курсу дій.

У якості прикладу наводиться опис ситуації, що слалася до 2000 р., розвиток якої можна було описано трьома сценаріями:

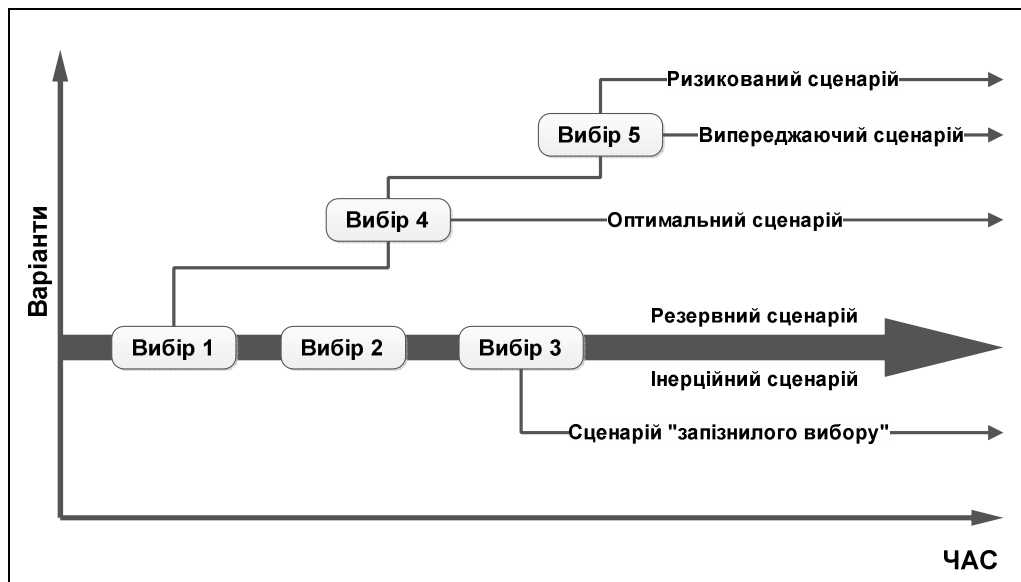
– катастрофічним, який передбачає повний провал уряду в економічній сфері;

– середнім, коли центральна влада лише частково втрачає контроль над негативними процесами і наростанням кризових явищ;

– оптимістичним, коли уряд оволодіває ситуацією і положення в країні поступово нормалізується.

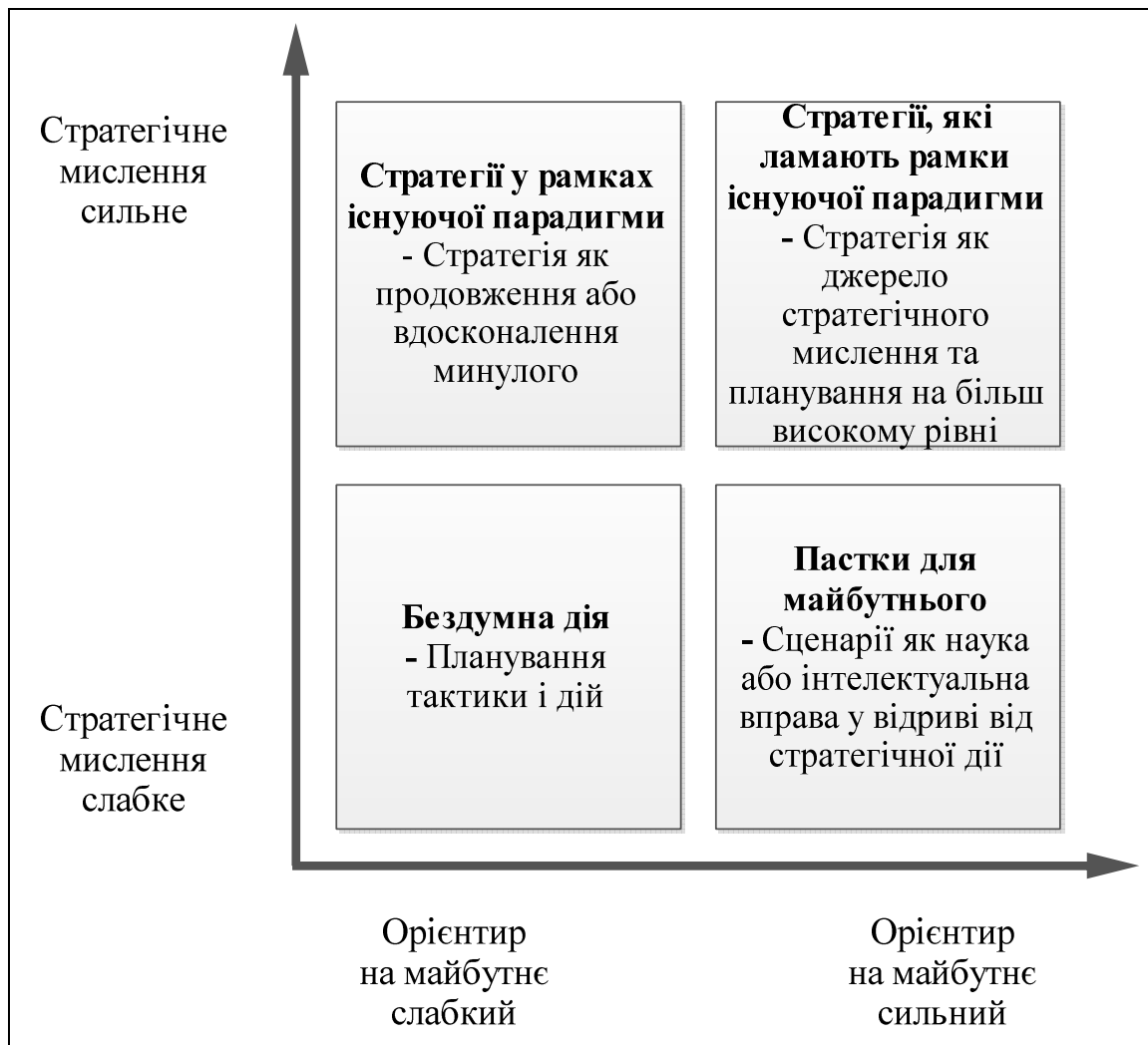
Тепер, через певний час, можна переконатися, що в цих сценаріях присутня деяка частка достовірності розвитку подій. Використовуючи

сценарний аналіз, слід завжди мати на увазі існування факторів імовірного розвитку політичних подій. Ці фактори можуть бути об'єктивними і суб'єктивними, внутрішніми і зовнішніми, постійними і тимчасовими, необхідними і випадковими, загальними, особливими і одиничними, що сприяють прогресу і перешкоджають йому³¹.

**Малюнок 6.3. – Схема класичного сценарування
І.Р. Кукліної, Н.Ю. Ютанова**

На наш погляд, підсумок визначення векторів сценарного підходу та виділення можливих сценаріїв запропонували І.Р. Кукліна і М.Ю. Ютанов в описі класичного сценарування. Пізніше ними було модифіковано класичне сценарування в форсайтному підході і був запропонований метод дослідження простору вибору (див. параграф про форсайтні дослідження). Вибір варіанту сценарію, а також варіанту розвитку передбачає наявність вольового ресурсу. Йдеться про надання майбутньому (безпосередньо або опосередковано) і минулому певного формату. Цей формат визначається як вимогами до формованої реальності в майбутньому, так і чітким розумінням, якою ціною це буде досягнуто. У простій формі сценарування формується пакет альтернативних сценаріїв, в просторі яких, виходячи з вимог замовника, прокреслюється базовий сценарій, а вся послідовність з кількох альтернативних сценаріїв розглядається як ризики для базового. Як правило, можна виділити особливі «точки розгалуження» («вікна вибору»), «раніше» яких альтернативні сценарії невиразні, а «пізніше» непок'єднані. Простір сценарування повинен розумітися як сукупність всіх варіантів майбутнього, що мають осмислену ймовірність реалізації (іншими словами, тих сценаріїв майбутнього, які можуть бути отримані з цього допустимими ситуаційно-інваріантними управлінськими діями)³².

Малюнок 6.4. – Розробка стратегій, які ламають рамки існуючої парадигми: інтеграція стратегічного мислення на високому рівні і мислення категоріями майбутнього Матса Ліндгрена і Ханса Бандхольда

Ці автори акцентують увагу на тому, що при проведенні сценарного аналізу зазвичай вважається, що простір можливостей дискретний і вичерпується запропонованим замовнику набором сценаріїв. Як правило, вказується інерційний сценарій (що буде, якщо здійснювати тільки поточне, але не проектне управління системою) і можливі шляхи відхилення від нього. Для кожного такого відхилення малюється «вікно можливостей», усередині якого можуть бути прийняті управлінські рішення, що модифікують реальність, тобто відхиляють розвиток системи від інерційного сценарію. Передбачається наявність стаціонарних ділянок розвитку і вважається, що після проходження «вікна вибору» змінити зроблений вибір не можна і подальший розвиток буде носити фіксований характер до наступної «точки розгалуження». Така схема надзвичайно поширена, особливо в бізнес-сценаруванні, але слід враховувати, що зміст сценаріїв визначається характером сценарних протиріч («розтяжок»), які обираються з вимог замовника і ціннісних уявлень проектувальника – у цій логіці (політичній, технологічній, діловій, управлінській) здійснюється сценарне складання.

Розтяжки упаковують деякі спостережувані тренди і містять принципи розвитку системи, яких може бути виділено не так вже й багато³³.

Схема класичного сценарування надає алгоритмічну основу визначення простору виборів сценаріїв розгортання процесів, для нашого дослідження політичного, як визначення стратегії державного та публічного управління у динаміці розвитку суспільства, сценарне визначення необхідної концентрації владного ресурсу та його орієнтації на можливості розвитку країни.

Не менш важливим є уточнення напрямів стратегування після визначення сценаріїв можливого майбутнього, і в цьому питанні необхідно погодитись з Матсом Ліндгреном і Хансом Бандхольдом – про стратегії, які залежать від сили стратегічного мислення та інтенсивності його орієнтації на майбутнє.

Стратегія державного управління завжди буде залежити від інтеграції суспільства, від мобілізованості та усвідомлення проекту майбутнього як національних інтересів держави у забезпеченні розвитку цілісності суспільства.

6.3. Підходи комплексування стратегічного прогнозування політичного процесу (системи методів FAROUT та FORESIGHT) (Лепський М.А., Корнієнко Г.М.)

Усвідомлення сценарного поля майбутнього визначає необхідність комплексування стратегічного прогнозування політичного процесу. Перед дослідником постає низка методологічних питань, вирішення яких спрямовує діяльність заради майбутнього. Окреслимо ці питання. По-перше, як відбувається комплексування методів стратегічного управління у модальності майбутнього? По-друге, чи є можливість використовувати комплексування стратегічного управління, яке вже має своє предметне поле у економічній сфері, а також і у політиці, а саме відносно політичного процесу.

По-третє, чи є базові засади щодо визначення специфіки стратегічного прогнозування відносно до проявів, масштабу та специфіки відбиття політичного процесу? Відпрацювання комплексування стратегічного прогнозування політичного процесу розглянемо у порівнянні з системами методів FAROUT та FORESIGHT, які спрямовані на узгодження у комплексі різних методів прогнозування та стратегічного управління, розглянемо можливість використання сильних сторін цих підходів до політичного процесу та зробимо спробу визначення методологічних стратегій комплексування цих методів саме у дослідженні політичного процесу.

У системі методів FAROUT К. Фляйшера і Б. Бенсуссана важливим методологічним зауваженням є положення про **пастки аналізу**.

Як зазначають ці автори, існування широкого спектру аналітичних методів, які вони описують у своєму дослідженні, не захищають деякі організації від застосовування невдалих стратегій, якщо процеси прийняття рішень уразливі таким поширеним індивідуальним розумовим упередженням:

– посилення залучення ресурсів: вкладання у проект все більше і більше ресурсів навіть тоді, коли в наявності доказ того, що вони зазнають фіаско, на основі особистої відповідальності, – нездатністю визнати свою помилку або нездатністю визнати зміни в базових припущеннях;

– групове мислення: команда, яка починає справу з погано обґрунтованого, необ'єктивного певного курсу дій без ретельного обговорення основоположних припущень з приводу рішення, превалює в організаціях з сильним лідерством і культурою;

– ілюзія контролю: у переоцінці здатності контролювати події; упередження за апріорною гіпотезою, тенденція приймати рішення на підставі беззавітної віри у взаємозв'язок між змінними, навіть якщо запропонований аналітичний доказ, який спростовує переконання у цій стратегії;

- аргументування за аналогією, як надмірне спрощення складних проблем;
- наслідування за зразком, як визначення стратегії за узагальненням невеликих прикладів для пояснення сукупності у цілому¹.

Пастки стратегічного аналізу у переважній більшості пов'язані з суб'єктивним значенням орієнтації стратегічної діяльності та необхідністю здійснення принципу об'єктивності, що потім стає важливою результативною ознакою у Фароут-аналізі та комплексуванні методів. До того ж, стратегічне управління безпосередньо визначає цілісність організації, її спрямування у конкурентному середовищі та прийнятті рішень на вищому рівні управління. Це має свої переваги при розгляді політичного процесу у цілісності суспільства, але результат має суттєві відмінності від бізнес-орієнтації, оскільки пряме, а не метафоричне, ствердження стратегічного аналізу у політичному процесі призводить до підміни цільової функції політичного процесу цільовою функцією економічного процесу, тобто відбувається пряма конвертація владного на економічний ресурс та створюються умови для руйнації інтеграційних процесів у суспільстві.

З урахуванням пасток упереджень свідомості і групового мислення К. Фляйшера і Б. Бенсуссана, були порушені питання щодо збирання інформації для прийняття організаційних рішень, щоб останні були реалістичними і заснованими на перевірених даних. Але часто-густо, як це довели Марч і Фельдман (March and Feldman, 1981), мотивація людей в організаціях визначає тенденцію збирати більше інформації, ніж насправді це необхідно для прийняття рішення, частково для того, щоб впливати на інших, і частково для того, щоб здаватися раціональними, а часто аналіз використовується не тільки для прийняття об'єктивного рішення, а й заради політичних цілей².

У комплексуванні стратегічних методів визначення діяльності організації у майбутньому, саме «пастки аналізу» та «політична упередженість» визначають застиглість у сучасному або минулому, тому виникає необхідність розгляду ситуації з позиції майбутнього, його можливостей та ризиків. Цей процес також знаходить відображення у основних характеристиках Фароут-аналізу. Іншими словами, з позиції державного управління, у цьому підході комплексування досить важливим є відображення організаційних процесів, які у Фароут-аналізі розглядаються як «офіційний аналіз», що підкреслює внутрішню спрямованість організаційних структур на комфортність роботи та прагнення скорочувати «надмірні зусилля».

Важливим у вибудовуванні комплексу методів Фароут стали попередження при проведенні офіційного аналізу. По-перше, багато організацій використовують утилізовані офіційні методи як засіб досягнення «суперскорочень» процесу прийняття управлінських рішень, але кожний метод окремо може призвести до відповідей типу «чарівної кулі». Майже завжди методи повинні використовуватися для спеціальних цілей і в різних комбінаціях для отримання оптимальних результатів процесу прийняття

рішень. По-друге, люди часто надто сильно покладаються на невелике число методів. Це відбувається особливо в разі недосвідчених аналітиків. Це може відбутися з кількох причин, включаючи вироблення позитивних результатів із застосування певного методу, створення певної міри комфортності при використанні даного методу, або володіння зручними даними, які підтримують застосування конкретного методу. Система FAROUT була розроблена для того, щоб допомогти усунути цю тенденцію, вимагаючи від аналітика розглянути застосування кожного інструменту кожен раз, коли необхідно проводити аналіз. По-третє, деякі фахівці, що приймають рішення, занепокоєні тим, що застосування даних методів можуть бути запозичені конкурентами і, врешті-решт, це призведе до посиленої конкурентоспроможності. Тому комплексування потребує ретельного осмислення застосування певних комбінацій методів в кожній конкретній ситуації при прийнятті стратегічного рішення. Інше застереження полягає в тому, що використання цих методів може змусити аналітиків і фахівців, що приймають рішення, уникати дослідження якості або кількості аналізу, необхідних для формулювання та впровадження ефективної конкурентної стратегії. Оскільки занадто просто зробити неправильні висновки з неповних або неефективних даних за допомогою ряду цих методів³.

Логічним кроком формування Фароут-аналізу стало визначення основних, загальних ознак, за якими визначалися методи стратегічного аналізу та підбиралися відповідно до перспективності для майбутнього, точності, ресурсів, об'єктивності, корисності та можливостей часу. При цьому ці автори звертають увагу на можливість визначення пріоритетності цих критеріїв.

Через роки проведення та спрямування стратегічного і конкурентного аналізу, К. Фляйшер Б. Бенсуссан зрозуміли, що існує обмежена кількість основних ознак, загальних для всіх результатів аналізу, що мають велику цінність. Ці ознаки мають справу як зі змістом, так і з процесом аналізу, що є протиставленим до будь-якого певного аналітичного методу як такого. Система FAROUT заснована на передумові, що результати аналізу повинні бути обґрунтованими і, отже, цінними для тих, хто приймає рішення, вони повинні мати такі загальні характеристики: future orientation (орієнтування на майбутнє), accuracy (точність), resource efficiency (ресурсна ефективність), objectivity (об'єктивність), usefulness (корисність) і timeliness (своєчасність). Невідповідність всім цим критеріям відіб'ється в тому, що результати аналізу будуть мати меншу цінність для тих, хто приймає бізнес-рішення⁴.

**Таблиця 6.7. – Загальні характеристики (елементи FAROUT)
К. Фляйшер та Б. Бенсуссан⁵**

Елементи FAROUT	ОПИС
Future orientation (орієнтування на майбутнє)	<p>Минуле може бути небезпечним і неточним провісником майбутнього. Це особливо важливо, якщо сучасне або майбутнє має мало спільного з минулим, це відбувається все частіше на сучасному ринку. Інформація повинна бути орієнтованою на перспективу, глибоко і широко націленою на невизначене майбутнє, що має можливість витримувати ризик, прогножуючою і винахідливою. Передбачення не досягається за допомогою дзеркала, що відображає, або за допомогою використання даних, що відбивають минуле. Кращі аналітичні методи для розробки стратегії і конкурентної інформації мають орієнтацію на майбутнє, а не на минуле.</p>
Accuracy (точність)	<p>Аналітик повинен отримати результати аналізу, що мають відрізнятися високим ступенем точності. Високий ступень точності важко зберегти за кількома простими причинами, як, наприклад, коли дані, що отримані у попередньому аналізі,</p> <ul style="list-style-type: none"> – взяті з одного джерела; – не пройшли перехресну перевірку за стійкою і такою, що повільно розвивається, інформацією; – повинні бути переведені з деяких джерел тими способами, для яких вони не були спочатку створені; – виходять із джерел, що характеризуються високим ступенем упередженості. <p>Незважаючи на те, що досягнення абсолютної точності бажане в теорії, на практиці воно часто менш бажане і вимагає, щоб аналітик обирав компромісні рішення замість інших концептуальних і прагматичних припущень, включаючи п'ять інших елементів FAROUT. До того ж, деякі автори висунули припущення про те, що точність або акуратність часто може бути менш важливою характеристикою, ніж розуміння або перспектива, особливо при прийнятті рішень щодо стратегії і конкурентної інформації.</p>
Resource efficiency (ресурсна ефективність)	<p>Щоб аналіз був ефективним, дані повинні виходити з джерел, які вимагають не тільки менших витрат, ніж цінність результатів, але і їх збір не повинен займати занадто багато часу, не більше, ніж насправді вимагає прийняття рішення. Коли дані, які використовуються для аналізу, виходять з первинних джерел (тобто, більша частина інформації, яка надана людьми), вони впливають на можливий рівень аналітичної точності. Це також вимагає великих навичок і розуміння того, що дійсно потрібно від першоджерел. Проте, багато джерел вторинних даних можуть забезпечити високу точність і своєчасність, але не орієнтовані на майбутнє, що може також дорого обійтися.</p>
Objectivity	Відноситься до існування упереджень, викликаних або

Елементи FAROUT	ОПИС
(об'єктивність)	аналітиком, або організацією (того, що визначено як «пастки аналізу»). Занадто багато хороших аналізів прикриті упередженнями свідомості або соціальними упередженнями, починаючи від упередження апріорної гіпотези, групового мислення і закінчуючи комфортом при вирішенні питань в умовах ризику та невизначеності. Для мінімізації потенційно деструктивної природи цих поширених упереджень дані або інформація мають бути переглянуті і проаналізовані з використанням раціонального і систематичного підходу. Іншими словами, успішний аналіз скорочує деструктивний потенціал аналітичних і тих, що орієнтовані на вирішення, упереджень.
Usefulness (корисність)	Практично з назви зрозуміло, що цінні результати повинні відповідати основним інформаційним потребам того, хто приймає рішення, в конкретному контексті процесу вирішення. Цінний аналітичний результат повинен відповідати обов'язкам фахівця, який приймає рішення, організаційного контексту і стилю інтерпретації. Для аналітика це ключ до розробки результатів, які «треба знати», а не «добре було б знати», і які відповідають або частково збігаються з основними інформаційними потребами клієнтів.
Timeliness (своєчасність)	Те, скільки часу в аналітика займає аналіз, або перешкоджає, або допомагає використанню інформації організацією. Велика частина бізнес-інформації або конкурентних даних обмежили «термін зберігання» особливо там, де ці рішення приймаються в динамічних, гіперконкурентних або турбулентних умовах. Інформація тим більше втрачає свою цінність, чим довше вона залишається вилученою з рішень, які зумовлюють організаційні дії. Певні методи аналізу можуть надати необхідну інформацію, але займають дуже багато часу на розробку. З іншого боку, інші методи аналізу можуть вимагати трохи часу, але не проявити необхідні ознаки об'єктивності, точності, корисності та ресурсної ефективності. Вартісний аналіз надасть достатньо часу організації для впровадження курсу дій, рекомендованого аналізом.

У цьому підході невирішеним залишилося питання про відповідність комплексування методів стратегічного аналізу, їх предметного поля до специфіки процесу та ситуації. Фароут-аналіз систематизує різні методи за допомогою критеріїв обрання, загальних характеристик Фароут. Так, стратегічні аналітичні методи спрямовані на визначення сегмента ринка, місця, тенденцій галузей та стратегічних можливостей і ризиків, внутрішнього середовища організації. Методи конкурентного аналізу та аналізу споживачів відображують суб'єктивні взаємодії між організацією, споживачами та конкурентами, пошук конкурентних переваг. Методи аналізу зовнішнього середовища охоплюють більш широкий спектр та горизонт взаємодії: не лише контактний, внутрішнього та галузевого середовища, а й

фонових умов для галузі. Методи аналізу розвитку представлений лише методами дослідження динаміки продукту, векторів дослідження технологій та циклічності життєвого циклу, у цьому складі методів лише патентний аналіз дозволяє визначити інноваційні збурення у розвитку стратегії. Остання група (методи фінансового аналізу) спрямована безпосередньо на балансову специфіку взаємодії організації у економіко-фінансовому вимірі, та враховує специфіку саме економічних процесів.

На наш погляд, система Фароут зробила значний крок у дослідженні системи стратегічного управління майбутнього, але системна парадигма залишилася на рівні структурно-функціонального та декомпозиційного підходу, тому необхідним є введення композиційних методів, які враховують цілісність системи та її зворотні зв'язки у взаємодії розвитку, до того ж, необхідним є дослідження синергетичних процесів, а саме фазових переходів та режимів з загостренням ситуацій. Специфіка саме політичного процесу потребує дослідження емерджентних властивостей політичної системи, з визначенням розподілу владного ресурсу та політичного капіталу у процесах конвертації з іншими видами капіталу.

У сучасних дослідженнях майбутнього наявний розвиток комплексування методів, розробленого у методиці Форсайт-прогнозів (Foresight). Форсайт-прогнози займають особливе місце в прогностичній діяльності та розробці інноваційної стратегії держав ЄС та у практиці визначення пріоритетів науково-технічного розвитку. Система Форсайт-прогнозу є нібито «парасольковою» технологією, яка охоплює різні методи у взаємодії суб'єктів, які приймають рішення, та використання методів залежить лише від проблемної ситуації.

Таблиця 6.8. – Шкала FAROUT

Орієнтування на майбутнє	Бал 1 відповідає тому, що результат моделі проявляє низький рівень орієнтування на майбутнє, у той час як 5 балів відображає те, що модель добре зорієнтована на майбутнє.
Точність	Бал 1 відображає низький рівень точності даної моделі, беручи до уваги можливі джерела даних. Бал 5 показує, що рівень точності значно збільшився відповідно до вимог, що пред'являються до даної моделі.
Ресурсна ефективність	Бал 1 означає, що дана модель вимагає більшого обсягу ресурсів (фінансових, людських, інформаційних тощо) і, ймовірно, характеризується низьким рівнем дієвості. Бал 5 демонструє, що даний аналітичний метод є високоефективним у використанні ресурсів і запропонованих результатів.
Об'єктивність	Бал 1 означає, що певний інструмент не був високоефективним, часто внаслідок існування упереджень і різних думок. З іншого боку, бал 5 означає, що потенціал упереджень може бути мінімізований. .
Корисність	Корисність певного інструменту ґрунтується на стратегічних результатах, які може надати даний інструмент. Модель, оцінена у 5 балів, забезпечує високий рівень оцінюваного результату, а модель, оцінена в 1 бал, забезпечує низький рівень оцінюваного результату.
Своєчасність	Бал 5 показує, що певна модель потребує мало часу для проведення аналізу в порівнянні з балом 1, який показує, що даний метод аналізу вимагає дуже багато часу для його ефективного завершення.

Термін «Форсайт» почав активно використовуватися з кінця 1980-х. Починаючи з 90-х рр. Форсайт використовують уряди США, Великобританії, Німеччини, Японії, Австралії. Зараз метод набув поширення у країнах Латинської Америки, Китаї, Південній Кореї, Франції, Іспанії, Угорщині, країнах, які є новими членами ЄС, а також він використовується міжнародними організаціями і діловими колами Швеції, Італії, Португалії.

Таблиця 6.9. – Система (резюме) методів FAROUT

Розділ роботи	МЕТОД АНАЛІЗУ	Орієнтування на майбутнє	Точність	Ресурсна ефективність	Об'єктивність	Корисність	Своєчасність
Розділ 1 – стратегічні аналітичні методи							
1.	Бостонська матриця «зростання – питома вага в обороті ринку»	3	2	4	3	3	4
2.	Матриця екрану бізнесу General Electric	2	3	3	3	3	4
3.	Галузевий аналіз	3	3	4	3	4	3

4.	Аналіз стратегічних груп	5	2	3	3	5	3
5.	SWOT-аналіз	2	3	4	3	4	4
6.	Аналіз вартісних ланцюжків	2	3	2	4	5	1
Розділ 2 – методи конкурентного аналізу та аналізу споживачів							
7.	Аналіз «сліпих зон»	3	4	5	3	5	5
8.	Конкурентний аналіз	4	4	1	5	5	2
9.	Аналіз сегментації покупців	2	3	2	3	5	1
10.	Аналіз купівельної цінності	5	3	1	5	5	1
11.	Аналіз функціональних можливостей і ресурсів	4	2	5	5	4	5
12.	Оцінка індивідуальних характеристик конкурентів	4	2	5	3	5	2
Розділ 3 – методи аналізу зовнішнього середовища							
13.	Аналіз проблем	4	3	2	3	4	2
14.	Аналіз загального навколишнього середовища (STEEP)	4	2	3	2	3	2
15.	Аналіз сценарію	5	4	2	3	4	2
16.	Аналіз посередників	2	2	3	1	3	3
Розділ 4 – методи аналізу розвитку							
17.	Аналіз кривої зростання	3	1	3	3	4	3
18.	Аналіз вектора зростання	3	3	3	3	4	3
19.	Патентний аналіз	5	4	2	4	5	1
20.	Аналіз життєвого циклу продукції	2	2	3	3	3	4
21.	Аналіз S-кривих	5	3	1	2	5	1
Розділ 5 – методи фінансового аналізу							
22.	Аналіз фінансових коефіцієнтів і показників	1	3	5	5	2	5
23.	Програмування стратегічних фондів	5	3	3	3	4	2
24.	Аналіз рівня сталого росту	4	4	5	4	4	5

Форсайт-прогноз був проведений Б.А. Малицьким, А.С. Поповичем, М.В. Онопрієнко в 2008 р. для обґрунтування системи науково-технологічних та інноваційних пріоритетів в Україні.

На думку Н.В. Шелюбської, головною особливістю нового підходу є виявлення напрямків майбутнього розвитку та механізмів, міждисциплінарний підхід і багатоваріантність сценаріїв, комплексний аналіз технологічних і ринкових перспектив та їх соціально-економічних наслідків, відсутність чітких кількісних орієнтирів. Застосування інформації спрямоване на національний і наднаціональний рівень з прогнозним горизонтом на 30-50 річний період⁶.

У цьому визначенні суттєвими для ідентифікації Форсайт-прогнозу є такі характеристики, як напрям на майбутнє, поліваріантність сценаріїв, міждисциплінарний підхід (отже, і можлива спроба відображення цілісності), дослідження перспектив та наслідків, перевага якісного аналізу над кількісним. Водночас у цьому визначенні Форсайт-прогноз звужений лише до технологічних та ринкових перспектив, але, як доводить класифікація

сфер застосування Форсайт-прогнозу, він може застосовуватись і у інших сферах (політичній, економічній, соціальній, та навіть у взаємодії різних цілісностей у міждержавному Форсайті).

Є також інші визначення цього підходу. Форсайт – це особлива технологія передбачення майбутнього розвитку системи, що супроводжується заходами щодо забезпечення руху суспільства по обраній траєкторії на базі громадського консенсусу⁷.

У Є.В. Балацького форсайт визначається як технологія передбачення майбутнього. Важливим у дефініції є холистичний підхід, згідно з яким досліджується розвиток системи, що забезпечується діяльністю, заходами заради суспільства, у формуванні громадянського консенсусу. Акцентується увага на консенсусі суб'єктів у суспільстві та їх мобілізації заради розвитку. Форсайт-прогноз іноді розглядається як визначення простих картин майбутнього, що сформовані за допомогою опитування та узгодження думок багатьох зацікавлених осіб.

Цей термін означає не тільки дослідження майбутнього, але і сукупність підходів до прийняття рішень, з метою поліпшення факторів, що впливають на майбутнє в довгостроковому періоді, і створення широких соціальних мереж для формування бажаного або очікуваного майбутнього. У цьому сенсі справедливе тлумачення Форсайту як соціальної технології, яка намічає напрями та способи формування майбутнього і вимагає обговорення варіантів розвитку цього майбутнього та його сценаріїв різними соціальними групами, силами (або агентами)⁸.

У цьому визначенні уточнюється не тільки якісна спрямованість дослідження, а й довгострокова перспектива. Як вже відмічалось під час дослідження типології прогнозів, це взаємопов'язані речі. Цікавим також є відзначення особливої ролі соціальних мереж та обговорення варіантів майбутнього як формування проектного дискурсу майбутнього, єдиного смислового поля суспільного розвитку. У Форсайт-прогнозуванні використовуються самоорганізаційні форми мобілізації соціальних суб'єктів у проекті майбутнього.

Самоорганізаційна основа та домінування механізмів громадянського суспільства у мобілізації соціальних сил суспільства відбивається і у такому визначенні.

Форсайт-технологія з'являється там, де посилюється процес делегування повноважень держави громадянським інститутам, здатним здійснювати саморегулювання. Форсайт, з одного боку, найбільш дієво розвивається там, де громадянське суспільство досить структуроване, де громадяни беруть активну участь у діяльності різних громадянських інститутів, проявляючи громадянську культуру і враховуючи не тільки свої партикулярні інтереси. З іншого боку, формування Форсайту сприяє інтенсифікації поглиблених процесів розвитку громадянського суспільства, усвідомленню меж і можливостей саморегулювання⁹.

Особливістю цього визначення є вірне зауваження про врахування загальних, універсальних, суспільних інтересів, а не партикулярних, корисних, власних інтересів суб'єктів.

Таблиця 6.10. – Характеристики технологій передбачення майбутнього

Характеристика	Технології передбачення майбутнього		
	Прогнозування	Планування	Фуцуурологія
1. Вплив на майбутнє	Слабкий	Сильний	Слабкий
2. Рівень складності	Високий	Низький	Високий
3. Рівень різноманітності методів і підходів	Дуже високий	Низький	Низький
4. Ступінь реалізації	Низький	Високий	Середній
5. Ступінь формалізації процедур	Дуже високий	Високий	Середній
6. Метод передбачення	Формально-логічний	Нормативний волюнтаризм	Інтуїтивна екстраполяція
7. Форма творчості	Індивідуальна майстерність	Колективна майстерність	Колективна інтуїція
8. Горизонт передбачення	1-15 років	1-5 років	15-30 років
9. Характер прогнозів	Кількісні параметри	Кількісні параметри	Переважно якісні ознаки
10. Тип творчості	Наукове дослідження	Звичайне ремесло	Креативне ремесло
11. Тип документа і тип споживача створеної інформації	Словесно-цифровий звіт для обмеженого кола користувачів.	Словесно-цифровий документ для обмеженого кола користувачів.	Словесно-цифровий документ для максимально широких верств суспільства.
12. Спосіб впровадження результатів у життя	М'який	Жорсткий	М'який

Особливо відзначимо загальні характеристики, цілі і спрямованість Форсайт-методу.

У Форсайті, як підході до прийняття рішень для визначення та досягнення бажаного майбутнього, переслідуються такі цілі:

- Зібрати разом ключових соціальних агентів змін і джерела знань. Цих агентів збирають разом для того, щоб вони розробили стратегічне бачення і прогноз майбутнього. У центрі уваги – довгостроковий соціальний, економічний і технологічний розвиток.

- Формальний результат роботи може включати сценарії, плани дій, переліки пріоритетів.

- Процес Форсайта, особливо в галузі створення зв'язків між людьми, повинен допомогти створити спільний погляд у майбутнє, загальну картину майбутнього¹⁰.

Форсайт спрямований на формування проекту, що включає три складові: технологічний напрямок, ринок, соціальні наслідки.

Форсайт може бути поділений на класи:

За ступенем охоплення проблем – глобальний, національний, регіональний тощо. (Кільцевий зріз – за величиною і рівнем спільності та інтегрованості досліджуваного шару);

За сферами, щодо яких проводитиметься Форсайт, – соціальний, економічний, політичний, науковий, науково-технологічний, освітній тощо. (Горизонтальний зріз – за соціально-економічними галузями або секторами);

За різними рівнями всередині досліджуваних сфер, наприклад, всередині економічного – це галузевий, кластерний, корпоративний та інші (вертикальний зріз)¹¹.

На думку Н.В. Шелюбської, незважаючи на національні відмінності у підходах до Форсайту, виділяють такі цільові принципи:

- оцінка розвитку конкретного науково-технічного напрямку (передбачає розробку «технологічної карти»);

- оцінка перспектив сфери науки і технологій (розподіл ресурсів на проекти НДДКР);

- оцінка перспектив науково-технічного розвитку в соціально-економічному контексті (прийняття рішень на макрорівні).

У дослідженні Н.В. Шелюбської методи прогнозування у Форсайті розмежовані за рівнем поширеності:

Таблиця 6.11. – Найбільш поширені поєднання методів, які використовуються у здійсненні Форсайту за Н.В. Шелюбською

Методи	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Огляд літератури	/	xx	xx	xx	xx	x	x	/	x
2. Мозковий штурм»	xx	/	xx	xx	xx	/	/	x	/
3. Сценарії	xx	xx	/	x	x	/	/	/	/
4. Експертні групи	xx	xx	x	/	x	/	/	/	/
5. Робочі наради з футуристичними	xx	x	x	x	/	/	/	/	/

оцінками									
6. Дельфі	x	/	/	/	/	/	/	/	/
7. Аналіз ситуації	x	/	/	/	/	/	/	/	/
8. SWOT-аналіз	/	x	/	/	/	/	/	/	/
9. Критичні технології	x	/	/	/	/	/	/	/	/

xx – часто використовуються разом, x – не дуже часто використовуються разом,
/ – рідко використовуються разом.

Складено за: EFMN Mapping Report 2005 <http://www.efmn.eu>.

У першу групу увійшли найбільш використовувані методи, практично у всіх проектах Форсайт в країнах ЄС: огляд літератури, «мозковий штурм», робота експертних груп.

У другу групу увійшли також досить популярні методи, проте, які не повсюдно використовуються, а саме: робочі наради з футуристичними оцінками, метод Дельфі, визначення ключових технологій, SWOT-аналіз, аналіз ситуації та екстраполяція.

У третю групу входять методи, які тільки отримують поширення: «технологічні карти», «картування» основних гравців, нарада груп мешканців, моделювання, аналіз частотності згадування.

Таблиця 6.12. – Кінцевий продукт Форсайт-проектів країн ЄС (в % від числа проектів у даному секторі) за Н.В. Шелюбською

Кінцевий продукт / спонсор	Держава	Приватний сектор	Дослідницький сектор
Рекомендації	75	75	75
Сценарії	50	25	60
Аналіз трендів і рушійних сил	50	75	80
Дослідницькі та інші пріоритети	45	50	60
Список критичних технологій	25	20	10
Технологічні «дорожні карти»	25	25	25
Прогнози	25	25	10
Інші	5	0	5

Держава профінансувала 63 проекти, дослідний сектор – 15, приватний сектор – 9.

Складено за: EFMN Mapping Report 2005 <http://www.efmn.eu>

У четверту групу увійшли менш поширені методи: написання есе, ігровий метод, аналіз взаємного впливу, мегатренди, багатокритеріальний і бібліометричний аналіз.

**Таблиця 6.13. – Цільова аудиторія Форсайт-проектів країн ЄС
(місце за ступенем важливості) за Н.В. Шелюбською**

Цільова аудиторія / спонсор	Держава	Приватний сектор	Дослідницький сектор
Урядові агентства і відомства	1	2	1
Наукове співтовариство	2	4	2
Приватні фірми	3	1	3
Широка громадськість	4	5	5
Промислові та торгові асоціації	5	3	4
НГО	7	6	7
Організації-брокери	6	8	6
Профспілки	8	7	8

Складено за: EFMN Mapping Report 2005 <http://www.efmn.eu>

У цілому, використовуються якісні та кількісні методи з переважанням перших.

У застосуванні Форсайт-прогнозу є свої переваги та недоліки, тому, як власне і у кожній технології, необхідно визначити сферу застосування та обмеження.

Таблиця 6.14. – Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки в Україні (за даними Б.А. Малицького та ін., 2008), Росії, Великобританії, ЄС (за даними Н.В. Шелюбської, 2005), що визначені методом Форсайт

	Стратегічні пріоритетні напрями розвитку науки і техніки в Україні (2008)	Росія, пріоритетні напрями розвитку науки і техніки	Велика Британія, перспективні кластери	ЄС, основні науково-технічні напрями
1.	Гармонійний розвиток громадянина України як особистості та формування громадянського суспільства знань	Безпека та протидія тероризму	Нові матеріали і роботехніка	Урбанізація, інфраструктура, розвиток відсталих регіонів
2.	Фундаментальні наукові дослідження з найбільш актуальних проблем природничих, суспільних і гуманітарних наук	Живі системи	Науки про людину і нейронауки	Зміна системи охорони здоров'я
3.	Енергетична безпека держави, енергозбе-	Індустрія наносистем	Енергетичні технології	Енергетика

	Стратегічні пріоритетні напрями розвитку науки і техніки в Україні (2008)	Росія, пріоритетні напрями розвитку науки і техніки	Велика Британія, перспективні кластери	ЄС, основні науково-технічні напрями
	рігаючі технології			
4.	Проблеми розвитку та раціонального використання мінерально-ресурсного потенціалу	Інформаційно-телекомунікаційні системи	Управління інформацією і знаннями	«Когнітивні» науки (або нейронауки) і «розумні» системи
5.	Проблема сталого розвитку, раціонального природокористування та збереження біологічного різноманіття	Перспективні озброєння, військова та спеціальна техніка	Нанотехнології	Зміни в сфері управління та послуг
6.	Забезпечення здорового способу життя, профілактика і лікування найбільш поширених захворювань	Раціональне природокористування	Взаємодія мереж	Біотехнологія
7.	Фізико-хімічна біологія, новітні біотехнології	Транспортні, авіаційні та космічні системи	Безпека	Безпека
8.	Інформаційних технології та ресурси	Енергетика та енергозбереження	Сенсорика	Якість життя
9.	Перспективні технології агропромислового комплексу та переробної промисловості			
10.	Нові речовини та матеріали			

У застосуванні методу Форсайту на різних етапах багатонаціональних Форсайт-проектів визначені такі можливості:

- Вони дозволяють створити спільне бачення майбутнього.
- Вони сприяють здійсненню проектів і впровадженню спільних інфраструктур.
- Вони допомагають порівняти різні стадії розвитку сектора і провести порівняльний аналіз окремих показників.

– Вони дозволяють визначити сфери взаємовигідного співробітництва.

– Вони підвищують конкурентоспроможність регіону шляхом здійснення спільних програм.

– Вони створюють інструмент для діалогу, обміну думками та мережі з обміну професійною інформацією.

– Вони дозволяють разом обміркувати майбутні тенденції і провести самодіагностику початкового потенціалу.

– Вони допомагають прийти до консенсусу з питань майбутнього бачення і можливостей для розвитку на національному та регіональному рівні¹².

Однак ці можливості визначають переваги не лише при характеристиці багатонаціонального та міжнаціонального Форсайту, але й загальні характеристики Форсайт-методу. Так, спільне бачення майбутнього як візія суб'єктів діяльності визначає різномасштабні Форсайт-проекти, як, власне, створення спільної інфраструктури, сфери взаємовигідного співробітництва, загальної системи комунікації суб'єктів, мобілізація їх зусиль підвищує конкурентоспроможність. Неузгодженими залишаються певні пункти формування самодіагностики та системи показників, що уточнюються у технології діагностики та спостереження розвитку проекту на різних етапах, також створення моніторингу. На наш погляд, необхідно акцентувати увагу на підвищенні проектно-прогнозної культури, акумуляції ресурсів єдиної діяльності суб'єктів, формуванні нормативно-мотиваційної сфери міжсуб'єктної взаємодії та формуванні творчої-інноваційної взаємодії суб'єктів.

Тому синтезуємо **переваги** практики застосування Форсайт-прогнозу.

По-перше, Форсайт може використовуватися на різному масштабі, відома практика його пристосування до міжнаціональних, національних, галузевих, регіональних умов і цілей.

По-друге, Форсайт спрямований на створення спільного бачення майбутнього, єдиного дискурсу та картини майбутнього, у якому кожний суб'єкт визначає своє позиціонування.

По-третє, Форсайт визначає акумуляцію ресурсів та створення міжсуб'єктної інфраструктури розвитку.

По-четверте, Форсайт спрямований на підвищення проектно-прогнозної культури стейкхолдерів, суб'єктів, які можуть вплинути на формат майбутньої діяльності.

По-п'яте, Форсайт стимулює інтеграційні процеси, що особливо важливо для політичного процесу у суспільстві, та може створити умови для мотивації змагань за внесок у загальну справу, як бажання досягти лідерських позицій у проектному полі.

По-шосте, Форсайт спрямований на визначення нормативно-мотиваційної сфери співробітництва, єдиних правил гри та визначення поля взаємовигідних дій.

По-сьоме, Форсайт за допомогою механізмів мобілізації потенціалу підвищує конкурентоспроможність території.

По-восьме, створюється комунікативна система або соціальна мережа циркуляції прогнозно-проектної інформації та міжсуб'єктної комунікації

По-дев'яте, у Форсайті стає можливим визначити єдину систему критеріїв, за якими можливо визначити діагностику стану та його змін на різних етапах розвитку.

По-десяте, у Форсайт-прогнозі домінуючою є візія (бачання) як система бажаного майбутнього, що у поєднанні з прогнозуванням та сценаруванням може створити достатньо ефективну стратегічну орієнтацію суб'єктів.

Одинадцятою перевагою є творчий, інноваційний характер Форсайту, відсутність жорсткої регламентації процедури формалізації комплексування, що відкриває простір для суб'єктної ініціативи.

Можливості й сильні сторони Форсайт-прогнозу на сучасному етапі має і свої недоліки та обмеження використання, оскільки «абсолютизація» можливостей може привести до «прогностичної сліпоти», надмірного оптимістичного захоплення методом.

Спробуємо узагальнити **недоліки та обмеження Форсайту:**

По-перше, у Форсайті визначається його низька наукова обґрунтованість, практика якого ще не визначила єдиних принципів, а тому і результативності та ефективності застосування. У літературі про Форсайт зазначається «відсутність єдиної моделі Форсайту, відсутність чітких показників його ефективності, відсутність певних принципів комплексування методів прогнозування та стратегічного аналізу в Форсайт-прогнозі».

Так, І.Р. Кукліна і М.Ю. Ютанов за аналізом етапів дослідження російського Форсайт-проекту від початкового етапу роботи до ризиків реалізації дослідили недоліки, які можуть призвести до суттєвого зниження ефективності проекту, і навіть до отримання помилкових результатів. До таких небезпек були віднесені такі негативні можливості:

«– тенденція підміни довгострокового технологічного прогнозу, що спирається на аналіз виникаючих технологічних трендів, на бачення виникнення нових технологій і науково-технологічних викликів перспективного майбутнього, лише як «продовженими в майбутнє» поточними трендами;

– можливість отримання зліпка «масової міфології», що відноситься до науково-технологічного розвитку;

– участь великої кількості зацікавлених груп або великого спектру розглянутих тем може привести до розмивання системи пріоритетів, заміни їх простим підсумовуванням технологічних запитів всіх учасників Форсайта»¹³.

По-друге, висока значущість суб'єктивного фактору у методології Форсайт-прогнозу визначає загрози презентизму (підміни прогнозу діагностикою), упередженості суб'єктів та міфологізації проекту майбутнього, компромісний характер прогнозу як абсолютизації суб'єкт-суб'єктних відносин у об'єкт-суб'єкт-суб'єктних відносинах. З одного боку,

широке коло міжсуб'єктної комунікації створює можливості широкого поля усвідомлення значущих проблем та їх вирішення, з іншого боку, зростає можливість конфліктності середовища та «інформаційного суб'єктного шуму» у прийнятті рішень про майбутнє.

Російські автори підкреслюють, що поточні небезпеки у поданій методології знімаються (або сильно послаблюються) через сценарування не науково-технологічних досягнень, а науково-технологічного середовища в цілому.

Цей напрямок, дійсно, є важливим у погодженні внутрішнього середовища, контактного, референтного (галузевого) та прогнозного фону у взаємозв'язку з іншими сферами суспільної життєдіяльності.

Крім цього, названі російські автори акцентують увагу на таких середовищних відносинах: «наявність ще двох досліджуваних середовищ дозволяє обмежити сектор необхідних технологічних нововведень: виклики соціально-економічного середовища на різних горизонтах планування дозволять розставити пріоритети необхідних технологічних інновацій та наукових досліджень за вимогами до використовуваного, а виклики природного середовища – за вимогами безпеки. При цьому це буде значуща частина необхідних викликів, оскільки великомасштабний антропогенний фактор становить не більше 5% від впливу природного середовища. Поставлені пріоритети дозволять визначити більш жорстко цілепокладання експертних опитувань та їх тематику, що, дозволить здійснити більш якісне наповнення сценарного змісту»¹⁴.

Екологічні та соціально-економічні середовища, дійсно, відіграють суттєву для суспільства роль, оскільки екологічний фактор є саме тим, який, часто-густо, є неподоланим у катастрофічному вимірі (як катастрофа у Японії, яка посилилася техногенною атомною катастрофою), а соціально-економічний фактор, за К. Марксом, є «у кінцевому рахунку визначальним», і це обґрунтовано доводить детермінуючу роль економічного фактору. Разом з тим, політичний, соціальний, військовий фактори можуть бути домінуючими у тій або іншій ситуації політичного процесу в суспільстві, на тому або іншому етапі розвитку.

Тому третім недоліком Форсайт-прогнозу є суб'єктна вибірковість у когерентності рівнів середовища об'єкту прогнозування, необхідність відображення у цілісності моделі прогнозування сутнісних характеристик процесів майбутнього.

І.Р. Кукліна і М.Ю. Ютанов визначають також «останню небезпеку» – «диктат організаційної групи». За незбалансованості інтересів різних категорій учасників Форсайту може виникнути ситуація, коли основною зацікавленою стороною у проведенні Форсайту виявиться організаційна група з його проведення. Цілком очевидно, що будь-яка розроблена система несе в собі онтологію свого проектувальника. Але і ця небезпека різко знижується, оскільки в самій методології мається на увазі чітка фіксація зон прийняття рішення, рефлексія результатів і оцінка витрат і втрат. Малоймовірно, що замовник з якихось причин, здійснивши замовлення на

формування майбутнього, не проявить волі, не здійснить суб'єктного впливу, якщо йому буде надано досить дружній інтерфейс для роботи зі сценарною технікою»¹⁵.

У четвертому недоліку визначається загроза диктату та упереджень суб'єктів прогнозування: як впливу організаційної групи на суб'єктів прийняття рішень, так і можливість зворотного диктату замовників відносно організаторської групи.

Необхідно відзначити, що недоліки та обмеження Форсайт-прогнозу безпосередньо пов'язані з проблемою від обмеження Форсайту від Псевдофорсайту. На цю проблему звертає увагу В.П. Третьяк. Прояви Псевдофорсайту на даний момент зафіксовано у таких формах.

Штучно підібрані експерти	Тенденційне бачення майбутнього
Моделювання	Те, що в модель занесли, те й отримали
Прогнозування	Однорідність суджень однієї групи експертів

Такі підходи не можуть бути названі Форсайтом в повному сенсі цього слова, хоча вони можуть виявитися корисними в процесі планування, прийняття рішень щодо майбутнього. Форсайт ж не повинен застосовуватися там, де існує хоча б найменша імовірність зацікавленого впливу на отримувані результати з боку тієї чи іншої соціальної групи учасників розробки, інакше інші учасники відчують себе ошуканими у своїх очікуваннях, знизять креативність своїх дій, і отримані результати будуть, швидше за все, недостовірними¹⁶.

Як, власне, і в процедурі сценарування, у Форсайт-прогнозі для аналізу можливо застосовувати таблиці сильних та слабких сторін сценарування, оскільки саме ця процедура є центральною у комплексуванні проекту майбутнього. До того ж, значення ролі міжсуб'єктної взаємодії підвищує значення соціальних взаємодій та суб'єктності у дослідженні майбутнього об'єкта управління.

Тому четверте обмеження пов'язане з особливою роллю сценарування у комплексуванні Форсайт-прогнозу та вимогами враховувати сильні і слабкі сторони цього підходу.

П'ятим обмеженням Форсайт-прогнозу є відношення до витрат на цей інструмент визначення майбутнього, спроба скоротити витрати без розуміння впливу фінансування на якість проведення Форсайт-прогнозу.

До основних витрат, як вважають В.П. Третьяк, М. Ді Чезаре, як правило, централізованих, входять такі складові проекту:

- фінансування команди, яка веде проект;
 - організація зустрічей і заходів, відряджень деяких учасників.
- Можливо, виникне необхідність оплати часу, витраченого деякими учасниками на ведення діяльності поза проектом. Це мало поширене явище, але в деяких регіонах воно може стати актуальним;
- витрати на рекламний матеріал;
 - витрати на проведення масштабних консультацій (досліджень, опитувань громадської думки);

– інші види суміжної діяльності, як практичної, так і іншого характеру.

Фінансування діяльності в рамках проекту регіонального Форсайту лягає зазвичай на широке коло дійових осіб, не в останню чергу на самих учасників, які, як правило, дають свої пропозиції і присвячують проекту свій час на безоплатній основі¹⁷.

Усвідомлення специфіки комплексування потребує дослідження процесу застосування Форсайт-прогнозу та узгодження його елементів.

Так, у найбільш загальному вигляді, на думку В.П. Третяка, формування Форсайту проходить три стадії: Передфорсайт (Pre-foresight Stage), стадія власне Форсайту (Foresight Stage) і стадія Постфорсайту (Post-foresight Stage).

Попередня фаза Форсайта, або Передфорсайт (Pre-foresight Stage), це стадія, коли ініціатори проведення Форсайту (Stakeholders) і користувачі результатами його проведення (Users) визначилися з цілями і завданнями організації передбачення, а також з джерелами фінансування формування Форсайту.

Друга фаза – власне Форсайт (Foresight Stage), коли задіяні всі сформовані організаційні інститути, працюють експерти, ведуться опрацювання в цій галузі і готуються проміжні й підсумкові документи у вигляді обговорень, проведення семінарів, узагальнення проведених досліджень і доповідей.

І, нарешті, третя фаза – Постфорсайт (Post-foresight Stage), коли проводиться моніторинг передбачуваних змін майбутнього, відстежується здійснення виділених сценаріїв розвитку процесу, фіксуються дії влади і громадян на розвилках переходу від одного сценарію до іншого, ведуться повторні етапи досліджень, йде верифікація очікуваних подій¹⁸.

У комплексуванні Форсайту важливим процесом є визначення сфери застосування, яка має відношення до мистецтва, авторської визначеності проблеми та перспективи дослідження.

Перше, з чого слід починати Форсайт-дослідження, це окреслення сфери застосування Форсайту (Scope1). Виділення останньої має багато спільного з діяльністю представників мистецтва. Тут немає стандартних процедур. Але інструментарій, за допомогою якого можна найбільш успішно виділити сферу застосування Форсайту, в практиці є. Найбільш поширено використовуються такі інструменти, як SWOT-аналіз або бенчмаркінг. Якщо для регіону визначення викликів і загроз більш підходить SWOT-аналіз, то для корпоративного Форсайту доцільно скористатися можливостями, які надаються технологією BSC.

BSC – Balanced Scorecard. Американські вчені Р. Каплан і Д. Нортон в 1990 р. досліджували дію систем вимірювання результатів господарської діяльності 12 великих компаній. Ці підприємства хотіли розширити свої вимірювальні системи шляхом включення показників немонетарного характеру, що дозволило б збільшити інформативні можливості. Результати досліджень привели до формування концепції Balanced Scorecard.

У російському варіанті цей термін отримав назву «Стратегічна карта», або «Карта збалансованих показників». Поряд із традиційними системами, Balanced Scorecard також включає в себе фінансові показники, як одні з найважливіших критеріїв оцінки результатів діяльності, але підкреслює важливість показників нефінансового характеру, що оцінюють задоволеність покупців, ефективність внутрішніх бізнес-процесів, потенціал співробітників з метою забезпечення довгострокового фінансового успіху компанії.

У цьому питанні як не згадати надбання балансового методу Василя Леонтєва, який визначав суворі вимоги щодо узгодження показників у сценарному аналізі. До того ж, і у системі Фароут балансовий (фінансовий) підхід є важливим у стратегічному аналізі в економіці. Саме спроба балансового узгодження у стратегічній карті визначає пошук базових показників. У аналізі політичного процесу також є завжди «фінансовий слід», але балансовий метод має евристичність відносно розподілу власного ресурсу, можливим є використання концепту П. Бурдьє «політичного капіталу» у цих процесах.

Спираючись на перелік фіксованих викликів і загроз, можна визначити галузь застосування Форсайту (Score). Остання є однією з найважливіших складових частин організації формування Форсайту як технології передбачення. Ця галузь повинна мати моністичність, бути подібною опорному плану в симплекс-методі пошуку оптимального рішення. Інакше кажучи, не можна формувати Форсайт з будь-якого приводу. Необхідно знайти головні моменти у розвитку досліджуваного об'єкта, які з рецесивних ознак здатні перетворитися на домінуючі елементи в перспективі. Наприклад, можна розмірковувати про необмежену кількість показників, на які хотілося б, щоб економіка регіону могла вийти в майбутньому, а можна виділити ключові моменти (їх всього 3 або 4), які покращать ситуацію кардинальним чином. Саме для останніх слід використовувати інструментарій Форсайту. Передбачення за цими напрямками дасть якісне зростання для інших показників¹⁹.

Виклики та загрози, як характеристики суттєвих перспективних проблем, спрямовують пошук суттєвих протиріч, рушійних сил, які саме і визначають показники майбутнього форсайтного моделювання та постфорсайтного моніторингу, і цей напрям дослідження, як принцип, є важливим у пошуку «важелів» системної зміни ситуації, за допомогою циклів розвитку або самоорганізації.

Тому досить обґрунтованим є окреслення галузі використання інструментарію Форсайт (Score) у таких моментах:

- окреслення ключових питань для сфери застосування Форсайту;
- вибір різновиду Форсайту;
- обґрунтування вибору саме прийнятих інститутів Форсайту;
- вироблення плану його формування.

Фіксування галузі використання Форсайту (Score) є, мабуть, найважливішою складовою частиною організації формування Форсайту на етапі Передфорсайту. Початковий набір ключових викликів і загроз

формулюють ініціатори (Stakeholders) Форсайту і пропагандисти (Promoters). Перші – це люди або організації, які висловлюють ідею розробляти Форсайт, а другі – зацікавлені в реалізації ідеї з проведення Форсайту²⁰.

Елементи, що характеризують область використання Форсайту (Scoping elements), зазвичай відображені у таких поняттях галузі використання Форсайт (див. таб.).

**Таблиця 6.15. – Елементи галузі використання Форсайт (Scope)
(Третьяк В.П.)**

Rationales	Причини, що визначають необхідність проведення Форсайту
Focus	Фокус
Types	Типи Форсайту
Organizational levels	Організаційний рівень Форсайту
Users	Користувачі результатами проведення Форсайту
Stakeholders	Ініціатори проведення Форсайту
Information sources	Інформаційні джерела
Time horizon	Горизонт Форсайту
Methodology	Методологія
Outputs	Безпосередні результати
Outcomes	Кінцеві ефекти

Першими формулюються причини, що визначають необхідність проведення Форсайту (Rationales). У ході здійснення зусиль пропагандистів (Promoters) формується образ і статус якоїсь проблеми, передбачення реалізації якої належить досліджувати. Наскільки діяльність пропагандистів переконлива, настільки ж обґрунтовані причини необхідності застосування технології Форсайт в даній галузі. Але іміджева необхідність використання Форсайт-технології потребує підкріплення системою аргументів, приведення яких дасть підставу для опрацювання бачення майбутнього певної проблеми²¹.

Після прийняття рішення про початок проекту Форсайт формується Керуючий комітет (Steering committee), який стверджує цілі проекту, його основні акценти, методологію, робочу програму дій, стратегію та інструменти комунікації і забезпечує просування очікуваних результатів. Керуючий комітет (Steering Committees) затверджує склад робочої групи (Project team) проекту і бюджет. Робоча група підключає експертів, які, використовуючи визначені прийоми та операції, формулюють галузь використання інструментарію Форсайт (Scope). Створення конкретного спільного бачення галузі використання інструментарію Форсайт (Scope), узгоджується потенційними учасниками, що є важливим кроком до успішного застосування даної технології. Робочій групі визначають завдання та терміни опрацювання порядку проведення стадії передфорсайту і необхідних заходів за розробленим планом-графіком.

На наш погляд, на цьому етапі існує залежність від професійності ініціаторів та осіб, що приймають рішення, оскільки ця технологія може використовуватись і задля створення «мильної бульбашки», такої як теорія «глобального потепління», яка мала певні політичні та фінансові результати для ініціаторів цього маніпулювання, що переконливо довели Дж. Армстронг і Ч. Грін. Іншими словами, Форсайт-прогноз вже на першій стадії вимагає чіткої перевірки суттєвості проблем, їх значення для майбутнього, оскільки мобілізація зусиль суб'єктів є, власне, бажаним владним ресурсом.

Одним з аргументів на користь необхідності проведення Форсайт-досліджень є процедура вибору типу Форсайт (Types) з різноманіття можливих варіантів. У процесі вибору додатково обґрунтовуються різновиди і вектор досліджень. Важливим є визначення фокусу (Foresight Focus) дослідження в рамках сформульованої галузі застосування Форсайт (Scope). Від цього залежить ступінь конкретності Форсайт-досліджень та отримання можливих результатів. Далі окреслюється організаційний рівень Форсайт (Organizational levels), в межах якого не розглядаються процеси, що протікають, скажімо, на мікроекономічному рівні. Коли уявлення про ці елементи зафіксовані, окреслюється коло потенційних користувачів результатами проведення Форсайту (Users). Нижче наведемо таблицю можливих варіантів зацікавлених соціальних груп і інститутів, які готові підтримувати реалізацію проекту в залежності від вибору різновиду досліджень²².

Таблиця 6.16. – Варіанти зацікавлених соціальних груп і інститутів

Тематичні	Корпоративні	Територіальні
– політичні діячі	– політичні діячі	– політичні діячі
– університети	– галузі економіки	– регіональні
– науково-дослідні організації	– торговельні палати	асоціації та
– галузі економіки	– малий бізнес	об'єднання
	– корпорації	– партії

Визначення фокусу, типу, організаційного рівня та користувачів проведення Форсайту є, за своєю суттю, позиціонуванням відносно суттєвих проблем, попередньою орієнтацією суб'єктів Форсайту. У подальшому позиціонування та орієнтація Форсайт-прогнозу обумовлює необхідність розуміння формату дослідження у часовій перспективі, у гносеологічному визначенні методології та праксеологічному цілепокладанні. Але на цій стадії знаходиться поза увагою специфіка ситуації процесу, що розглядається, оскільки проблема характеризує не тільки суб'єктивні вимоги, а перш за все, об'єктивні умови та фактори розгортання процесу. На ці моменти ми звертали увагу під час дослідження системної етапності політичного процесу.

Важливим елементом окреслення сфери застосування Форсайт (Scope) є визначення горизонту Форсайт (Time horizon), тобто проміжок часу, на

який орієнтується фіксація результатів передбачення або активного прогнозу. Горизонт Форсайту підбирається індивідуально, залежно від обраного типу Форсайту або від ракурсу предмета, який хотілося б побачити в майбутньому. Виділяється дві більш-менш стандартні часові межі горизонту Форсайту. Горизонт передбачення (Time horizon) – це максимальна кількість років, на які передбачається формування активного передбачення. При розгляді часового горизонту Форсайту слід розмежовувати, принаймні, два процеси, для яких вони визначаються. Перший передбачає встановлення оптимального часового горизонту і аналіз перспектив розвитку науки і техніки. Суть другого процесу полягає в реалізації процедури формування пріоритетних напрямів, відбору критичних технологій і в їх документальному закріпленні у вигляді переліку критичних технологій або цільової програми майбутнього розвитку²³.

Методологія Форсайт (Methodology) обирається, виходячи із завдань Форсайт-дослідження і певної галузі застосування Форсайт (Score). Методи і інструменти, які використовуються у Форсайті, досить різноманітні. Наприклад, це – метод Дельфі, метод сценаріїв, побудова «дерева цілей», морфологічний аналіз, сканування зовнішнього середовища, роудмепінг (дорожня карта) та інші.

Термін «сканування зовнішнього середовища» був запропонований у 1967 році Френсісом Агіларом (Aguilar) для позначення методу збору інформації та виявлення нових проблем і можливостей, що виникають та зароджуються, для виявлення так званого «раннього сигналу» про тенденції, перешкоди та можливості конкретної галузі досліджень, а також про зовнішні чинники. Необхідність сканування середовища визначається тими ж факторами, що й більшість інших методів Форсайту, а саме тим, що світ і зовнішні умови, в яких існують суспільства, організації та окремі індивідууми, стають все більш нестабільними і невизначеними. Зміни відбуваються дуже швидко і можуть виявитися несподіваними, якщо не передбачено систематизований процес сканування виникаючих змін. Соціальні та економічні системи є складними відкритими системами. На етапі переходу до суспільства знань складність соціальних і економічних систем зростає, прискорюється ритм еволюції і ростуть невизначеності²⁴.

Сканування середовища повинно концентруватися на трьох основних напрямках. Перше – це існуючі, вже сформовані тенденції, проблеми і фактори зовнішнього середовища, друге – це потенційно можливі зміни, які не є реальністю сьогодні, але імовірність їх настання в майбутньому досить висока, вони вже видимі; і третє – можливі, так звані слабкі, сигнали.

Технологія передбачення, яка має назву роудмепінг (Road mapping) увійшла до арсеналу Форсайт-досліджень зі стратегічного планування, здійснюваного корпораціями. Технологія розробки дорожніх карт базується на добре відомому методі оцінки та аналізу програм PERT. PERT-метод передбачає зображення кроків, які необхідно зробити на шляху до досягнення мети у вигляді схеми, тобто у вигляді «дорожньої карти» поступового просування до мети. Ця схема описує різні альтернативні

шляхи, з яких можна виділити критичний (оптимальний) шлях. Застосування технології Road mapping було оприлюднено компанією Motorola приблизно в середині 70-х рр. XX ст., а на рубежі XX – XXI ст.ст. вона отримала швидкий розвиток в інших компаніях. Проте ця технологія є лише видом мережевого планування, яке активно використовувалося у радянському та пострадянському просторі у топологічному визначенні сукупності робіт, ресурсів та часу.

Важливим елементом галузі застосування Форсайту є інформаційна база досліджень, визначення інформаційних джерел (Information sources), на основі яких можна успішно реалізувати Форсайт-технологію. Безпосередні результати Форсайт (Outputs) представляють собою серію науково-дослідних звітів та пілотних доповідей, в яких фіксується сьогодишнє уявлення про майбутній стан досліджуваного явища або процесу. У цих доповідях викладається розуміння стану досліджуваного майбутнього на даний час і фіксуються розвилки настання можливих сценаріїв розвитку процесу. Сценарне опрацювання та визначення поворотних рішень складають суть безпосередніх результатів передбачення. Вся ця інформація певним чином повинна стати доступною для широкого кола учасників Форсайта, як безпосередніх, опосередкованих і побічно причетних до змін у досліджуваній області²⁵.

Інформаційне забезпечення, визначення безпосередніх результатів актуалізує сценарний підхід дослідження майбутнього та створює загальні смисли картини майбутнього, тому виникає потреба дослідження майбутнього простору вибору у взаємодії різних суб'єктів, мобілізації їх ресурсів та діяльності. Мотивуючою є можливість зайняття сфери впливу в майбутніх відносинах та новому форматі майбутнього.

При цьому інформація про отримувані результати Форсайт-дослідження повинна доводитися належним чином до учасників процесу передбачення, що іменується інформаційним забезпеченням Форсайту. Інформаційне забезпечення Форсайту на ранній, попередньої стадії (Pre-foresight Stage) і на етапі отриманих результатів Форсайту (Outputs) є неоднаковим. У першому випадку важливим є ініціювання необхідності проведення Форсайту, а в другому головним є ініціювання громадянських ініціатив, що сприяють інтенсивній реалізації активного передбачення. Звідси, і кінцеві ефекти проведення Форсайту (Outcomes) оцінюються не за кількістю сторінок пілотних доповідей, не тільки за значимістю виявлених тенденцій, а за встановленою багатоваріантністю сценаріїв розвитку досліджуваного об'єкта, за переліком очікуваних рішень, здатних сприяти переходу до того чи іншого сценарію розвитку, з фіксацією проявлених громадських ініціатив, здатних активно формувати майбутнє, за визначенням заходів, які сприяють підтримці цих ініціатив²⁶.

Якщо отримані результати спрямовані на мобілізацію учасників дослідження майбутнього, то кінцеві ефекти спрямовані на результати впровадження майбутнього за участю громадянського суспільства, бізнесу, політики та держави. Це розрізнення є достатньо суттєвим, оскільки у

практиці сучасних реформ, часто-густо, активно впроваджуються отримані результати Форсайту (Outputs), але механізми мобілізації соціальної активності як кінцеві ефекти проведення Форсайту (Outcomes) залишаються не здійсненими. У цьому питанні Форсайт-прогноз наблизився до необхідності єдності модусної та модулюсної у моделюванні майбутнього.

Комплексування Форсайт-досліджень має доводитись методологічним обґрунтуванням критеріїв погодження методів між собою. Для цього використовують трикутник або квадрат критеріїв Форсайт-дослідження.

Умовний трикутник методів процесу Форсайту використовувався у Греції, який розглядався у взаємодії трьох сил – спеціалізації, взаємодії і творчості (малюнок). Кожен кут трикутника відповідає певному елементу, який містить комплекс методів і технік планування та прийняття рішень, показаний всередині трикутника. Визначення збалансованої комбінації трьох елементів має критичну важливість для методології Форсайту. Трохи пізніше до критеріїв креативності, експертизи та взаємодії додалася доказовість (англ. evidence-based approach), яка останнім часом починає грати все більшу роль, а у залученні статистичних і кількісних досліджень їй приділяється особлива увага²⁷.

Малюнок 6.5. – Форсайт як комбінування 3-х сил: спеціалізації, взаємодії, творчості (Третьяк В.П., 2008)

Критерії узгодження методів Форсайту, а саме креативність, експертиза, взаємодія мають, перш за все, суб'єктивний характер – оскільки креативність, власне, є здатністю до творчості, експертиза відображає опосередковане (експертне) знання, та більшість експертних методів спрямовані на обмеження впливу авторитету експертів та узгодження позицій. Лише доказовість спрямована на логічне обґрунтування погодження методів, але також може перебувати під загрозою маніпуляції вибірки доказів задля контексту та нарративу, що не завжди відповідає суттєвим взаємозв'язкам досліджуваного процесу та об'єкта управління у майбутньому.

Малюнок 6.6. – Ромб комбінування методів Форсайт (Третяк В.П., 2008)

Необхідність впровадження принципів соціального пізнання, і перш за все, об'єктивності потребує верифікації Форсайт-комплексування практикою та дослідженням розвитку об'єктивних процесів. На думку І.Р. Кукліної та М.Ю. Ютанова, у сценарному методі комплексування перспективним є сценарний підхід «простору вибору».

Так, І.Р. Кукліна та М.Ю. Ютанов, удосконалюючи класичний підхід сценарування, запропонували в форсайтних дослідженнях підхід «простору вибору». Сценарна розвилка може бути багатоваріантною, що породжує величезну кількість версій, число яких може бути обмежене тільки установкою додаткових обмежень, наприклад особистого рішення замовника. Ще більше свободи містить в собі процедура визначення меж «вікон вибору»; що ж стосується подієвого наповнення сценарію, то воно майже

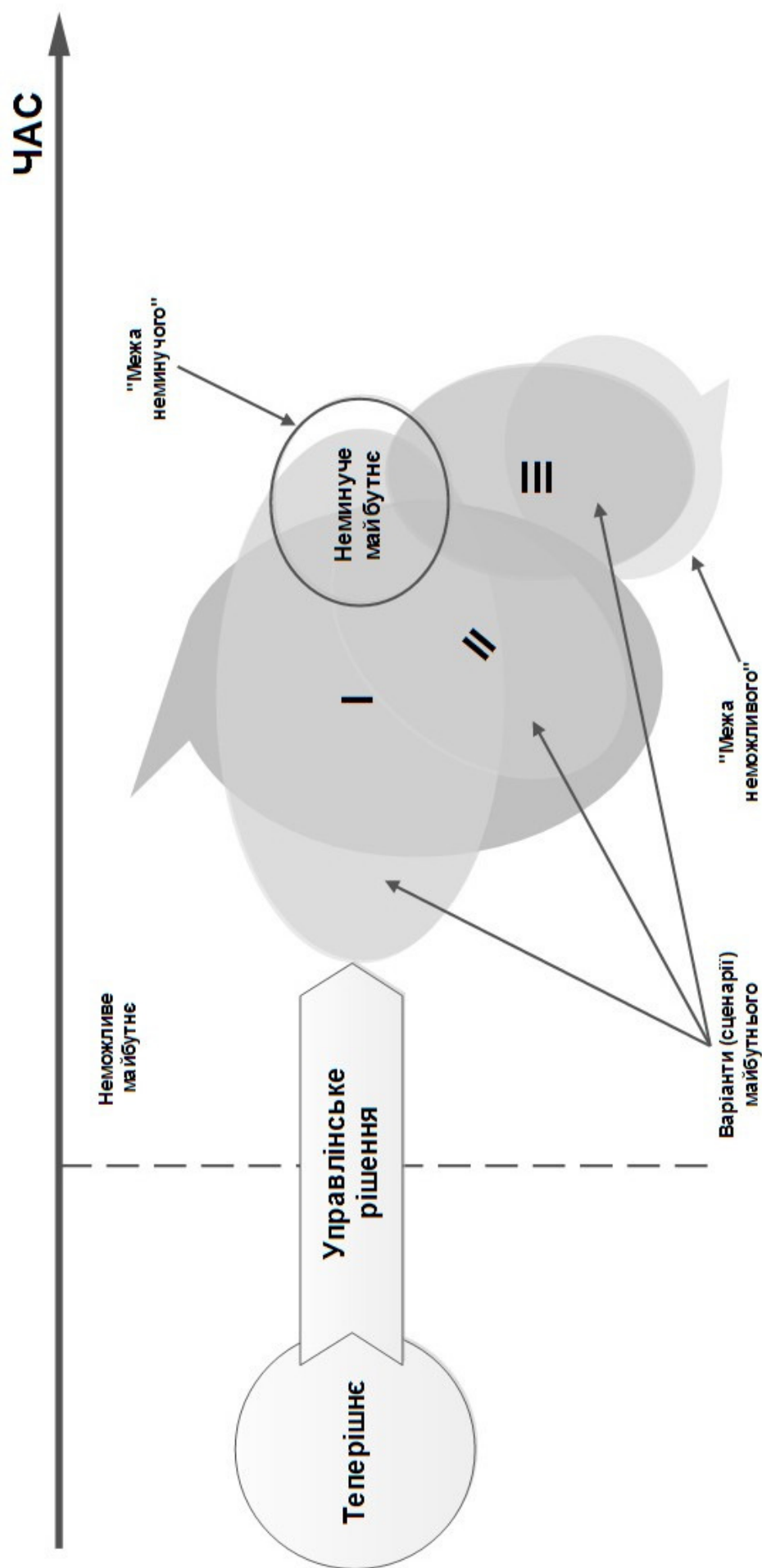
повною мірою визначається полем супутніх форсайтних досліджень і гіпотезами розробника. Особливо слід відзначити, що мова класичного сценарування не так просто співвідноситься з мовою прийняття рішень.

Як правило, «вікно вибору» містить в собі не одноразову управлінську дію, а вибір певної стратегії, яка, як і будь-яка стратегія, може бути не реалізована. Вищесказане аж ніяк не треба розуміти в тому сенсі, що метод сценарування виключно суб'єктивний, волевиявлення – невід'ємний елемент будь-яких соціальних процесів – від розвитку економіки до науково-технологічного прогресу²⁸.

У цьому положенні можливо погодитись з цими авторами про фундаментальність протиріччя об'єктивне-суб'єктивне у визначенні майбутнього; абсолютизація об'єктивного дає лише поступове ствердження фаталізму, а суттєвою стороною людини та суспільства є суб'єктність, діяльність як забезпечення волевиявлення відносно процесів, що відбуваються. Власне майбутнє потребує діяльності суб'єктів, в іншому випадку у сценарному підході потрібно було б розглядати лише інерційний та песимістичний сценарії, оскільки покращення потребує зусиль суспільства та мобілізації зусиль суб'єктів розвитку.

Найбільш ефективний підхід – «простір вибору», побудований на уявленні про «неминуче» та «неможливе» майбутнє, які обмежують простір вибору.

Неминуче майбутнє визначається безальтернативними трендами і ніяк не залежить від прийнятих управлінських рішень. З іншого боку, неможливе майбутнє – це версії розвитку суспільства, які недосяжні ні за яких проектних побудов. Будь-яка галузь в просторі імовірностей, яка включає в себе «неминуче майбутнє», але не перетинає кордон неможливого, є припустимою версією розвитку. З будь-якою такою галуззю може бути асоційований сценарій або ціла їхня група. Відповідно, слід особливо відзначити: чим менше горизонт прогнозування, тим ближче сходяться кордони неминучого і неможливого, тим менше можливостей для вибору залишається у проектанта. У цьому підході діяльність особи, яка приймає рішення, полягає у виборі суб'єктивно найбільш прийнятної версії розвитку. Така версія в обов'язковому порядку включає в себе неминуче майбутнє, але на віддалених часових горизонтах може бути набагато багатше за нього. У цьому випадку управління розвитком є процедура упаковки неминучого майбутнього в прийнятний для замовника контекст. Завданням же особи, що приймає рішення, є вибір сценарної траєкторії, тієї, що найбільш ефективно і з найменшими витратами призводить до поставленої мети. Зрозуміло, що підсумкова реалізація базового сценарію носить проектний або стратегічний характер²⁹.

Малюнок 6.7. – Сценарування за методологією «простору вибору» І.Р.Кукліної та М.Ю.Ютанова

1. ДІАГНОСТИКА ПЕРСПЕКТИВНИХ ПРОБЛЕМ	2. ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙБУТНЬОГО	3. СТРАТЕГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ
<p>Необхідне</p> <p>Бажане</p> <p>Неминуче</p> <p>Виникаючі умови існуючі об'єктивні умови</p> <p>Розрив між бажаним та реальним</p>	<p>ВІЗІЯ</p> <p>цілепокладання, узгодження орієнтирів суб'єктивної діяльності майбутньому</p> <p>ФУТУРОЛОГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ</p> <p>сценарний підхід, роздуми про майбутнє та наукова фантастика; нарративний аналіз</p> <p>ПОШУКОВЕ ПРОГНОЗУВАННЯ</p> <p>методи сканування середовища, експертні та евристичні методи (Дельфі, синектики, мозкового штурму та інші), інші якісні методи (фокус-групи, колективних блоктів та інші); аналіз трендів та рушійних сил; статистичні методи та екстраполяція</p>	<p>ФОРСАЙТ-ПРОГНОЗ</p> <p>як мобілізація суб'єктивної діяльності</p> <p>ПРОГРАМУВАННЯ</p> <p>дій суб'єктивної діяльності (ресурсне визначення та узгодження взаємодій)</p> <p>МОНІТОРИНГ</p> <p>базових показників</p> <p>ПЛАНУВАННЯ</p> <p>суб'єктивних дій</p> <p>(просторово-часова визначеність діяльності)</p> <p>КОНТРОЛЬ</p> <p>(узгодження дій суб'єктивних)</p>
<p>ВИЗНАЧЕННЯ ХАРАКТЕРУ ПРОБЛЕМИ</p> <p>Структурно-функціональна (1-4 етапи системного аналізу процесу) декомпозиційні методи, метод Саати (МАІ), функціональний підхід, морфологічний аналіз інші</p> <p>Системний та інтерсистемний характер (5 етап системного аналізу процесу)</p> <p>Взаємодія система - середовище. Методи когнітивного картування, SWOT-аналіз, STEEP-аналіз, галузевий аналіз, вартісних ланцюжків, теорія ігор та інші. Методи конкурентного аналізу. Методи зовнішнього середовища</p> <p>Генетичний характер (6 етап системного аналізу процесу) Нейронний аналіз, генетичних алгоритмів, Data Mining, соціально-генетичний підхід, методи аналізу розв'язку</p> <p>Характер невизначеності та нерівноваги складної системи (7 етап системного аналізу процесу)</p> <p>теорія катастроф, синергетична теорія, теорія самоорганізації, керованого хаосу</p>	<p>РЕЗУЛЬТАТ ДОСЛІДЖЕННЯ МАЙБУТНЬОГО</p> <p>СЦЕНАРІЙ - варіанти розгортання проблеми у майбутньому</p> <p>сценаріотехніка Г. К. Ана; методи класичного сценарування, метод «простору вибору»; метод ТАІДА та інші</p> <p>ПРОЕКТ</p> <p>стану об'єкта управління у сценарних варіантах</p> <p>НОРМАТИВНИЙ ПРОГНОЗ</p> <p>(орієнтири та показники майбутньої діяльності)</p> <p>методи фінансового аналізу, методи індикаторів та інші</p>	<p>СТРАТЕГІЧНІ ПЛАНИ МАЙБУТНЬОГО</p> <p>ПОЗИЦІОНАННЯ відносно майбутнього</p> <p>Визначення ШТАТНИХ СИТУАЦІЙ та планів методи ігрової симуляції та інші.</p> <p>ПЛАНИ СТРАТЕГІЧНИХ ОПЕРАЦІЙ (сітьове планування, роудмепінг (Road mapping), PERT-метод, метод ПАТТЕРН та інші)</p>

Малюнок 6.8. – Проблемно-стратегічний аналіз прогнозування

Форсайт-прогноз з особливою увагою до інтерсуб'єктних взаємодій навколо картини майбутнього, візії, як бажаного майбутнього, багато зробив для комплексування стратегічного прогнозування, але залишилися поза увагою дослідження перспективних проблем, стратегії їх вирішення, взаємовідносини футурологічного, пошукового та нормативного прогнозування.

Усвідомлюючи необхідність поєднання етапів діагностики, дослідження майбутнього та визначення стратегії діяльності у єдності системного аналізу політичного процесу, ми впроваджуємо проблемно-стратегічний підхід прогнозування як основу комплексування методів діагностики, прогнозування та стратегічного управління майбутнього.

Цей підхід ґрунтується на таких положеннях.

По-перше, для дослідження часової модальності майбутнього необхідно визначити об'єктивні процеси, які спрямовані у майбутнє та виражають суспільні закони та закономірності. Саме тому процес прогнозування необхідно починати з діагностики. Докладніше про соціальну діагностику йшлося у монографії «Соціальна філософія» у розділ IX «Соціальна діагностика, прогнозування та проектування»³⁰.

Структура дослідження проблемної ситуації потребує уточнення існуючого стану об'єкта управління, існуючих об'єктивних умов та факторів розвитку та виникаючих умов, так званого «раннього сигналу» про тенденції, перешкоди та можливості у майбутньому у конкретній галузі досліджень, потім досліджується необхідне, як неминуче, та суб'єктно обумовлене – бажане, а також уточнюється розрив між ними. У відповідності до структури проблеми розвивалися підходи соціальної діагностики. Результатом дослідження проблеми, на нашу думку, повинно стати визначення характеру проблеми, тих властивостей системи, яка знаходиться під впливом фактору майбутнього.

У цьому питанні необхідним є запровадження системного аналізу, як у цілому, або, якщо достатньо, лише окремого його етапу, оскільки характер проблеми визначає методи дослідження майбутніх змін. Так, структурно-функціональний, внутрішньосистемний характер перспективних проблем потребує застосування морфологічних та функціональних методів.

Системний, або інтерсистемний, характер потребує дослідження цілісного та інтерактивної взаємодії, дослідження прямих та зворотних зв'язків, циклів, дій, середовища та викликів, загроз та можливостей, які виникають у цьому проблемному полі. Тому необхідні і відповідні методи дослідження у розрізі «система – середовище», «система – інші системи – метасистема», відносини опору та солідарності та таке інше.

Генетичний характер проблеми ставить більш складні вимоги до стратегічного прогнозування, оскільки дослідженню підлягає комплексування методів у відносинах внутрішнього та зовнішнього, у аналізі обумовленості розвитку, його спрямованості, особливостей лінійності, сезонності та циклічності, етапності розвитку соціальних організмів.

Ще більш складного, прогностичного аналізу, вимагають проблеми невизначеності та нерівноваги складної системи у синергетичних процесах, єдності управління та самоорганізації, у режимах з загостренням, фазових переходах, якісних стрибках розвитку.

Структура та характер перспективної проблеми визначають і процеси дослідження майбутнього. Це є процес усвідомлення візії, як цілепокладання та узгодження картини майбутнього світу або його частини, як бажаного та необхідного, ґрунтованого на суспільних потребах та інтересах розвитку. Футурологічні дослідження мають більш суб'єктивний характер опису можливостей та ризиків подолання або скорочення розриву між існуючим та бажаним, і це вимагає сценарного підходу, роздумів про майбутнє або залишається на рівні нарративного опису майбутнього. Абсолютизацію суб'єктивного обмежує саме пошукове прогнозування, методи якого покликані об'єднати знання та інтуїцію експертів, дослідити тенденції та їх тренди й «просканувати» середовище на предмет «ранніх сигналів» виникнення та формування факторів майбутнього. Результатом дослідження майбутнього повинні стати сценарії, що визначають вірогідні варіанти розвитку, проект стану об'єкта майбутнього під впливом некерованих та керованих факторів, а також нормативний прогноз з розробленими орієнтирами діяльності та показникам майбутнього. Вже з нормативного прогнозування починається модульний етап моделювання майбутнього.

Після цього етапу формується стратегічна діяльність. Цей процес має у складі методи мобілізації суб'єктів діяльності заради майбутнього (наприклад, методом Форсайту), програмування їх дій, планування та контроль, причому все це супроводжується моніторингом того, що відбувається за базовими показниками. У результаті формування стратегії діяльності обґрунтовуються стратегічні плани майбутнього, як позиціонування суб'єктів майбутнього розвитку, на основі сценарних варіантів визначаються штатні ситуації та плани дій у них, а також власне плани стратегічних операцій, як єдність проектування, програмування та планування майбутнього.

Дійсно, методика проблемно-стратегічного аналізу майбутнього як система комплексування методів прогнозування ще буде доводитись, проте цей напрям для процесів майбутнього у цілому та політичного процесу зокрема – є евристичним, та обґрунтовує варіативність та гнучкість використання комплексів методів, без відходу від методологічних принципів прогнозування.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

Розділ 1. Параграф 1.

- ¹ Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е.Ф. Губский. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 576 с.
- ² Юридична енциклопедія / ред. Ю.С. Шемшученко; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 5: П-С. – К.: [б.в.], 2003. – 736 с.
- ³ Новий тлумачний словник української мови: 42 000 слів: У 4 т.: Для студ. вищих та серед. навч. закл. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – Т. 3: ОБЕ-РОБ. – К.: Аконтіт, 1999. – 927 с.
- ⁴ Бебик В.М. Політичний маркетинг і менеджмент: Монографія / В.М. Бебик. – К.: МАУП, 1996. – 144 с.
- ⁵ Панарин А.С. Политология: Учебник / А.С. Панарин. – М.: Проспект, 1997. – 408 с.
- ⁶ Там же.

Розділ 1. Параграф 2.

- ¹ Кантор Г. Военное искусство Древней Греции / Г. Кантор // Военное искусство античности. – М.: ЭКСМО, СПб.: Terra Fantastika, 2003. – С. 114.
- ² Ксенофонт Анабасис. Греческая история / А. Ксенофонт. – М.: ООО «Издательство «АСТ»: Ладомир, 2003. – С. 510.
- ³ Кантор Г. Военное искусство Древней Греции / Г. Кантор // Военное искусство античности. – М.: ЭКСМО, СПб.: Terra Fantastika, 2003. – С. 114.
- ⁴ Ксенофонт Анабасис. Греческая история / А. Ксенофонт. – М.: ООО «Издательство «АСТ»: Ладомир, 2003. – С. 217.
- ⁵ Полиэн. Стратегемы / Полиэн; под общей редакцией А.К. Нефедкина. – СПб.: Евразия, 2002. – 608 с.
- ⁶ О стратегии: византийский военный трактат VI века / издание подготовил В.В. Кучма. (Византийская библиотека). – СПб.: Алетейя, 2007. – 160 с.
- ⁷ Стратегикон Маврикия / под ред. В.В. Кучмы. – СПб.: Алетейя, 2004. – 256 с.
- ⁸ Стратегика Никифора II Фоки / пер. и коммент. А.К. Нефёдкина. – СПб.: Алетейя, 2005. – 288 с.
- ⁹ Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела / Вегеций Ренат Флавий // Вестник древней истории. – 1940. – Вып. 1. – С. 266; Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела / Вегеций Ренат Флавий // Военное искусство античности. – М.: ЭКСМО, СПб.: Terra Fantastika, 2003. – С. 340.
- ¹⁰ О стратегии: византийский военный трактат VI века / издание подготовил В.В. Кучма. (Византийская библиотека). – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 256; Военное искусство античности. – М.: ЭКСМО, СПб.: Terra Fantastika, 2003. – С. 321.
- ¹¹ О стратегии: византийский военный трактат VI века / издание подготовил В.В. Кучма. (Византийская библиотека). – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 60-61.
- ¹² Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / Г. Дельбрюк. – СПб., 1994. – Т. 2. – С. 7-15.
- ¹³ Кастл Э. Школы и мастера фехтования. Благородное искусство владения клинком / Э. Кастл: пер. с англ. Т.М. Шуликовой. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2007. – С. 50-52.
- ¹⁴ Лиддел Гарт Б. Полковник Лоуренс / Гарт Б. Лиддел // Лоуренс Аравийский / Гарт Б. Лиддел, Т.Э. Лоуренс: пер. с англ. – М.: Издательство «АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – С. 550.
- ¹⁵ Нефёдкин А.К. Изучение античного военного искусства в России: историографический обзор // STUDIA HISTORICA. Московский городской педагогический университет. Сборник научных трудов. – Volume III. – Москва, 2003. – С. 135.
- ¹⁶ Ожиганов Э.Н. Стратегический анализ политики: теретические основания и метод. Учеб. пособие для студентов вузов / Э.Н. Ожиганов. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 272 с.
- ¹⁷ Клаузевиц К. О войне / К. Клаузевиц. – М.: Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – С. 20.
- ¹⁸ Там же. – С. 37-39.
- ¹⁹ Там же. – С. 159.

- ²⁰ Там же. – С. 166-169.
- ²¹ Снесарев А.Е. Жизнь и труды Клаузевица / А.Е. Снесарев; предисл. Ю.Н. Балуевского; вступл. ст. И.С. Даниленко; ст. В.К. Белозёрова и Д. Хойзер. – М.: Жуковский: Кучково поле, 2007. – С. 59, 84.
- ²² Михалев С.Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн Нового и Новейшего времени / С.Н. Михалев; вступ.ст. и ред. В.А. Золотарева. – М.: Жуковский, Кучково поле, 2003. – 952 с.
- ²³ Энгельс Ф. Фридриху Адольфу Зорге в Рочестер / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1965. – Т. 37. – С. 8-11.
- ²⁴ Энгельс Ф. Введение к брошюре Боркхейма «На память Ура-патриотам 1806-1807 годов» / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1965. – Т. 21. – С. 361.
- ²⁵ Гобозов И.А. Введение в философию истории / И.А. Гобозов; изд. 2-е, переработанное и дополненное. – М.: ТЕИС, 1999. – 363 с.
- ²⁶ Кокошин А.А. О стратегическом планировании в политике / А.А. Кокошин; научн. ред. проф., д.п.н. А.А. Савельев. – М.: КомКнига, 2007. – С. 46.
- ²⁷ Гобозов И.А. Введение в философию истории / И.А. Гобозов; изд. 2-е, переработанное и дополненное. – М.: ТЕИС, 1999. – С. 256.
- ²⁸ Барчунова Т.В. Предисловие переводчика Барчунова / Т.В. Барчунова // Липпман Уолтер. Общественное мнение: пер. с англ. Т.В. Барчуновой, редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – С. 15.
- ²⁹ Цит по: Думби Ю.Ф. Военная и научная деятельность Александра Андреевича Свечина. Дисс. ... канд. ист. наук – 07.00.02 – отечественная история / Ю.Ф. Думби; Ин-т воен. истории М-ва обороны Рос. Федерации. – М., 2000. – 383 с.
- ³⁰ Думби Ю.Ф. Военная и научная деятельность Александра Андреевича Свечина. Дисс. ... канд. ист. наук – 07.00.02 – отечественная история/ Ю.Ф. Думби; Ин-т воен. истории М-ва обороны Рос. Федерации. – М., 2000. – С. 125-129.
- ³¹ Кокошин А.А. О стратегическом планировании в политике / А.А. Кокошин; научн.ред. проф., д.п.н. А.А. Савельев. – М.: КомКнига, 2007. – С. 46-49.
- ³² Думби Ю.Ф. Военная и научная деятельность Александра Андреевича Свечина. Дисс. ... канд. ист. наук – 07.00.02 – отечественная история / Ю.Ф. Думби; Ин-т воен. истории М-ва обороны Рос. Федерации. – М., 2000. – С. 125-129.
- ³³ Головин Н.Н. Наука о войне: избранные сочинения / Н.Н. Головин; сост. И.А. Вершинина. – М.: Астрель, 2008. – С. 40.
- ³⁴ Сорокин П.А. Социология революции. – М.: Изд-во РОССПЭН, издат. дом «Территория будущего», 2005. – 704 с.
- ³⁵ Головин Н.Н. Наука о войне: избранные сочинения / Н.Н. Головин; сост. И.А. Вершинина. – М.: Астрель, 2008. – С. 27-34.
- ³⁶ Там же. – С. 38-39.
- ³⁷ Свечин А. Эволюция стратегических теорий / А. Свечин // Война и военное искусство в свете исторического материализма. – М.; Л., 1927. – С. 101;
- ³⁸ Старинов И.Г. Часть I. Мины ждут своего часа. Глава 4. 1922 год / И.Г. Старинов // Старинов И.Г. Записки диверсанта. – М.: Альманах «Вымпел», 1997 [Электронный ресурс] // http://militera.lib.ru/memo/russian/starinov_ig/04.html (15 квітня 2012); Старинов И.Г. Часть III. Если завтра война... Глава 4. В Главном военно-инженерном управлении / И.Г. Старинов // Старинов И.Г. Записки диверсанта. – М.: Альманах «Вымпел», 1997 [Электронный ресурс] // http://militera.lib.ru/memo/russian/starinov_ig/24.html (15 квітня 2012).
- ³⁹ Кокошин А. Об «оперативной тайне» и «стратегической тайне» будущей войны накануне гитлеровской агрессии против Советского Союза 70 лет назад* (В связи с 70-летием начала Великой Отечественной войны) / А. Кокошин // Из статьи А.А. Кокошина в «Независимом военном обозрении». – №22. – 17-23 июня 2011 г. [Электронный ресурс] // <http://www.otechestvo.org.ua/main/20116/2016.htm> (15 квітня 2012).
- ⁴⁰ Михалев С.Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн Нового и Новейшего времени / С.Н. Михалев; Вступ. ст. и ред. В.А. Золотарева. – М.: Жуковский, Кучково поле, 2003. – С. 582-586.
- ⁴¹ Там же. – С. 588-589.

- ⁴² Монтгомери Б.Л. Краткая история военных сражений / Б.Л. Монтгомери; пер с англ. В.П. Михайлова. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2004. – 460 с.
- ⁴³ Морз Ф.М. Методы исследования операций / Ф.М. Морз, Д.Е. Кимбелл. – М.: Советское радио, 1956. – С. 17.
- ⁴⁴ Лиддел Гарт Б. Энциклопедия военного искусства / Б. Лиддел-Гарт; сост.: С. Переслегин, Р. Исмаилов; пер. с англ. – М.: Издательство «АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – С. 9-10.
- ⁴⁵ Там же. – С. 14.
- ⁴⁶ Там же. – С. 24, 251.
- ⁴⁷ Там же. – С. 250-251.
- ⁴⁸ Там же. – С. 408-409.
- ⁴⁹ Конрад Н.И. Сунь-цзы. Трактат о военном искусстве / Н.И. Конрад; пер. и иссл. – М.-Л.: Акад. Наук СССР, Ин-т востоковедения 1950. – 404 с.
- ⁵⁰ Кокошин А.А. О стратегическом планировании в политике / А.А. Кокошин; Научн.ред. проф., д.п.н. А.А. Савельев. – М.: КомКнига, 2007. – С. 68, 86-87.
- ⁵¹ Хорунжий Николай. Казус Огаркова. В российской армии уже пытались создать объединенные стратегические командования / Н. Хорунжий // Время новостей. – №132. – 28 июля 2010 [Электронный ресурс] // <http://www.vremya.ru/print/258992.html> (15 квітня 2012).
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Минцберг Г. Стратегический процесс. Концепции, проблемы, решения / Г. Минцберг, Дж.Б. Куинн, С. Гошал. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
- ⁵⁵ Кокошин А.А. Политология и социология военной стратегии / А.А. Кокошин; предисл. Академика РАН Г.В. Осипова. – М.: КомКнига, 2005. – 616 с.
- ⁵⁶ Дегтярев А.А. Принятие политических решений / А.А. Дегтярев. – М.: КДУ, 2004. – 416 с.
- ⁵⁷ Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 559 с.
- ⁵⁸ Краснов Б.И. Политический анализ, прогноз, технологии. Учебное пособие / Б.И. Краснов, Г.И. Авцинова, И.А. Сосина; под общ. ред. Жукова В.И. – М.: МГСУ, 2002. – 235 с.
- ⁵⁹ Ожиганов Э.Н. Стратегический анализ политики: теоретические основания и методы Учеб. пособие для студентов вузов / Э.Н. Ожиганов. – М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2006. – 272 с.
- ⁶⁰ Туронок С.Г. Политический анализ: курс лекций: Учеб. пособие для студентов управленческих специальностей вузов / С.Г. Туронок. – М.: Дело, 2005. – 360 с.
- ⁶¹ Фаер С. Приёмы, стратегии и тактики предвыборной борьбы / С. Фаер. – М.: Стольный град, 1998. – 136 с.
- ⁶² Егорова-Гантман Е.В. Политическая реклама / Е.В. Егорова-Гантман, К.В. Плешаков, В.Б. Байбакова. – М.: Никколо-Медиа, 2002. – 240 с.; Егорова-Гантман Е. В тумане войны. Наступательные военные коммуникативные технологии / Е. Егорова-Гантман. – Самара: Офорт; М.: Группа компаний «Николо М», 2010. – 432 с.
- ⁶³ Информационно-психологическая безопасность избирательных кампаний / под ред. А.В. Брушлинского, В.Е. Лепского. – М.: Институт психологии РАН, 1999. – 98 с.
- ⁶⁴ Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. Монографія / О.І. Вишняк. – К.: Інститут соціології НАН України, 2000. – 308 с.
- ⁶⁵ Бекешкіна І.Е. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні / І.Е. Бекешкіна. – К.: Абрис, 1994. – 48 с.
- ⁶⁶ Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.; Абульханова К.А. Принцип субъекта в отечественной психологии / К.А. Абульханова // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – Т. 2. – №4. – 2005. – С. 3-21.
- ⁶⁷ Ожиганова Э.Н. Стратегический анализ политики: теоретические основания и методы Учеб. пособие для студентов вузов / Э.Н. Ожиганов. – М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2006. – С. 8.

Розділ 1. Параграф 3.

- ¹ Свечин А.А. Стратегия / А.А. Свечин; 2-е изд. – М.: Военный Вестник, рабочее издательство «Прибой» им. Евг. Соколовой, 1927. – С. 29.
- ² Стратегия военная / Большая Советская Энциклопедия / под ред. А.М. Прохорова. – 3-е изд. – Т. 24. – Ч. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1976. – С. 547.

- ³ Военная стратегия / под ред. маршала Советского Союза Соколовского В.Д. – М.: Военное издательство, 1968. – С. 20.
- ⁴ DOD Dictionary of Military and Associated Terms [Электронный ресурс] // http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp1_02.pdf (15 квітня 2012).
- ⁵ Свечин А.А. Стратегия / А.А. Свечин; 2-е изд. – М.: Военный Вестник, рабочее издательство «Прибой» им. Евг. Соколовой, 1927. – С. 44.
- ⁶ Там же. – С. 36.
- ⁷ Стратегія / Український тлумачний словник // <http://language.br.com.ua>; Strategy / Большой оксфордский толковый словарь английского языка. – М.: АСТ, Астрель, 2005. – 808 с.; Стратегия / Большой испанско-русский и русско-испанский словарь. – М.: Дом Славянской Книги, 2010. – 928 с.
- ⁸ Искусство управления / сост., пер., вступ. ст. и коммент. В.В. Малявина. – М.: Изд-во «Астрель»; Изд-во «АСТ», 2003. – С. 224.
- ⁹ Бурлацкий Ф.М. Власть / Ф.М. Бурлацкий / Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др.; 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 92-93.
- ¹⁰ Бовин А.Е. Политика / А.Е. Бовин / Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др.; 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 490-491.
- ¹¹ Искусство управления / сост., пер., вступ. ст. и коммент. В.В. Малявина. – М.: Изд-во «Астрель»; Изд-во «АСТ», 2003. – С. 242.
- ¹² Strategy / Большой оксфордский толковый словарь английского языка. – М.: АСТ, Астрель, 2005. – 808 с.; Стратегия / Большой испанско-русский и русско-испанский словарь. – М.: Дом Славянской Книги, 2010. – 928 с.
- ¹³ Зенгер Х. фон. Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. Т. 1 / Х. фон Зенгер. – М.: Изд-во «Эксмо», 2004. – С. 28.
- ¹⁴ Мясников В.С. Антология хитроумных планов / В.С. Мясников // Зенгер Х. фон. Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. Т. 1. – М.: Изд-во «Эксмо», 2004. – С. 8.
- ¹⁵ Зенгер Х. фон. Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. Т. 1 / Х. фон Зенгер. – М.: Изд-во «Эксмо», 2004. – 512 с.; Воеводин А.И. Стратегемы – стратегии войны, манипуляции, обмана / А.И. Воеводин; 2-е изд. доп. – М.: Белые альвы, 2003. – 256 с.; Искусство управления / сост., пер., вступ. ст. и коммент. В.В. Малявина. – М.: Изд-во «Астрель»; Изд-во «АСТ», 2003. – 432 с.
- ¹⁶ Зарубин В.Г. Основы политических наук: Учебное пособие для вузов. – СПб – Чита: Издательство Забайкальского государственного педагогического университета, 1999. – 193 с.
- ¹⁷ Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд; под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Вельского; пер. с англ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 5.
- ¹⁸ Там же. – С. 5-14.
- ¹⁹ Кравченко И.И. Введение в исследование политики (философские аспекты): Учебное пособие / И.И. Кравченко. – М.: ИФРАН, 1998. – С. 72.
- ²⁰ Там же. – С. 46.
- ²¹ Карл Австрийский. Основы стратегии / Карл Австрийский // Стратегия в трудах военных классиков / авт. и науч. рук. проекта И.С. Даниленко. – М.: Издательский дом «Финансовый контроль», 2003. – С. 391.
- ²² Алексеев И.С. Наука / И.С. Алексеев / Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др.; 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 393-395.
- ²³ Каган М.С. Искусство / М.С. Каган / Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др.; 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 227.
- ²⁴ Соловйов В.С. Творчість як філософсько-антропологічна проблема: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України / В.С. Соловйов. – К., 2003. – 18 с.
- ²⁵ Алексеев И.С. Наука / И.С. Алексеев / Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др.; 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 393.
- ²⁶ Тактика военная [Электронный ресурс] // <http://vseslova.com.ua/word/Тактика-104817> (15 квітня 2012).

- ²⁷ Dictionary of Military Terms. Third Edition Richard Bowyer. – London: A&C Black, 2007. – P. 240.; DOD Dictionary of Military and Associated Terms [Електронний ресурс] // http://www.dtic.mil/doctrine/dod_dictionary_new_pubs/jp1_02.pdf (15 квітня 2012).
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Мольтке Х. О стратегии / Х. Мольтке // Стратегия в трудах военных классиков / авт. и науч. рук. проекта И.С. Даниленко. – М.: Издательский дом «Финансовый контроль», 2003. – С. 471.
- ³⁰ Маринов М.Б. Стратегия жизни личности в индивидуализирующемся обществе. Автореф. дисс... 09.00.11 – социальная философия степени доктора философских наук / М.Б. Маринов. – Ростов-на-Дону: ФГОУ ВПО «Южный федеральный университет», 2008. – С. 3.
- ³¹ Див.: Thomas W.I. The Polish Peasant in europa and America: a classic work in immigration history / W.I. Thomas, Fl. Znaniecki; edited by Eli Zaretsky. – Illinois: University of Illinois, 1966. – 133 p.
- ³² Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – С. 66-67.
- ³³ Ворожейкин И.Е. Конфликтология: Учебник / И.Е. Ворожейкин, А.Я. Кибанов, Д.К. Захаров. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 137.
- ³⁴ Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб.: Питер, 2000. – С. 217.
- ³⁵ Анцупов А.Я. Конфликтология в схемах и комментариях: Учебное пособие / А.Я. Анцупов, С.В. Баклановский; 2-е изд., перераб. – СПб.: Питер, 2009. – С. 93.
- ³⁶ Васильева О.С. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О.С. Васильева, Е.А. Демченко // Вопросы психологии. – 2001. – №2. – С. 78.
- ³⁷ Васильева О.С. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О.С. Васильева, Е.А. Демченко // Вопросы психологии. – 2001. – №2. – С. 74-84.
- ³⁸ Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм / Фромм Э. Психоанализ и религия. Искусство любить. Иметь или быть? – К.: Ника-Центр, 1998. – С. 313.
- ³⁹ Riesman D. The lonely crowd. A study of the changing American character / D. Riesman. – New Haven: Yall University Press, 1950. – P. 18.
- ⁴⁰ Бойко В.І. Соціальний характер: поняття, структура та особливості національного прояву: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / В.І. Бойко; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – С. 10.
- ⁴¹ Наумова Н.Ф. Жизненная стратегия человека в переходном обществе / Н.Ф. Наумова // Социологический журнал. – 1995. – №2. – С. 5-23.
- ⁴² Омельченко Е.Л. Стилевые стратегии занятости и их особенности / Е.Л. Омельченко // Социологические исследования. – 2002. – №11. – С. 37.
- ⁴³ Резник Т.Е. Жизненные стратегии личности / Т.Е. Резник, Ю.М. Резник // Социологические исследования. – 1995. – №12. – С. 102.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Дудник О.В. Жизненные стратегии северян в условиях трансформации российского общества: автореферат дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / О.В. Дудник; Ин-т социологии РАН. – М., 2002. – 26 с.
- ⁴⁶ Созонтов А.Е. Основные жизненные стратегии современных российских студентов: Дис... канд. псих. наук: 19.00.05 / А.Е. Созонтов; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М., 2003. – С. 37.
- ⁴⁷ Злобіна О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович; НАН України; Інститут соціології. – К.: СтилоС, 2001. – С. 24.
- ⁴⁸ Сохань Л.В. Мистецтво життєтворчості особистості: Науково-методичний посібник: У 2 ч. / Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков; ред. В.М. Доній. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. – С. 301.
- ⁴⁹ Виханский О.С. Менеджмент: учебник / О.С. Виханский, А.И. Наумов; 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономистъ, 2006. – С. 206-207.
- ⁵⁰ Колпаков В.М. Стратегический кадровый менеджмент: Учеб. Пособие / В.М. Колпаков, Г.А. Дмитренко; 2-е изд., перераб. и доп. – К.: МАУП, 2005. – С. 67.
- ⁵¹ Mintzberg H. Tracking Strategies. Toward a General Theory / H. Mintzberg. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – P. 1-9; Минцберг Г. Стратегический процесс. Концепции. Проблемы. Решения / Г. Минцберг, Дж. Куинн, С. Гошал. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
- ⁵² Там же.

Розділ 2. Параграф 1.

¹ Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А. Ядов. – М.: Добросвет, 1999. – С. 85.

- ² Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон; общ. ред. и предисл. П.С. Гуревича. – М.: Издательская группа «Прогресс – Политика», 1992. – С. 36-61.
- ³ История теоретической социологии: В 4-х т. / Ю.Н. Давыдов (отв. ред., сост.). – Т. 1 / А.Б. Гофман, Ю.Н. Давыдов, А.Д. Ковалев и др. – М.: Канон+, 1997. – С. 78.
- ⁴ Филиппов А. Элементарная социология пространства / А. Филиппов // Социологический журнал. – 1995. – №1. – С. 55-56.
- ⁵ Parsons T. The Social System / T. Parsons. – Glencoe: The Free Press, 1951. – 555 p.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Parsons T. Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives / T. Parsons. – N.Y.: EnglewoodCliffs, 1996. – P. 2.
- ⁸ Тернер Дж. Аналитическое теоретизирование / Дж. Тернер // THESIS. – 1994. – №4. – С. 139.
- ⁹ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С. 297-298.
- ¹⁰ Там же. – С. 298.
- ¹¹ Там же. – С. 298.
- ¹² Там же. – С. 297-300.
- ¹³ Там же. – С. 300.
- ¹⁴ Див.: Warner L. Social class in America: manual of procedure for the measurement of social status / L. Warner. – N.Y.: Harper, 1960. – 298 p.
- ¹⁵ Lenski G.E. Status crystallization: a non-vertical dimension of social status / G.E. Lenski // American Sociological Review. – 1954. – V. 19. – P. 405-413.
- ¹⁶ Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности / Б. Барбер // Американская социология. – М., 1972. – С. 235-240.
- ¹⁷ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С. 302.
- ¹⁸ Рывкина Р.В. Советская социология и теория социальной стратификации / Р.В. Рыкина // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. – М.: Прогресс, 1989. – С. 17-35.
- ¹⁹ Davis K. Conceptual Analysis of Stratification / K. Davis // American Sociological Review. – V. 7. – №3. – June 1942. – P. 309-321.
- ²⁰ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С. 303-373.
- ²¹ Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социс. – 1994. – №5. – С. 147-156.
- ²² Радаев В.В. Социальная стратификация: Учеб.пособие / В.В. Радаев, И.О. Шкаратан. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 318 с.
- ²³ Анурин В.Ф. Проблема эмпирического измерения социальной стратификации и социальной мобильности / В.Ф. Анурин // Социс. – 1993. – №4. – С. 87-96.
- ²⁴ Анурин В.Ф. Экономическая стратификация: аттитюды и стереотипы сознания / В.Ф. Анурин // Социс. – 1993. – №1. – С. 104-115.
- ²⁵ Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 2 (П – Я): пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – С. 218-219.
- ²⁶ Громов И.А. Западная теоретическая социология / И.А. Громов, А.Ю. Мацкевич, В.А. Семенов. – СПб.: Ольга, 1996. – С. 140-157.
- ²⁷ Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё; сост., общ.ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.; Бурдьё П. Начала. Choses dites / П. Бурдьё. – М.: Socio-Logos, 1994. – 285 с.; Бурдьё П. Практический смысл / П. Бурдьё. – СПб.: Алетейя, 2001. – 562 с.; Бурдьё П. Социология социального пространства / П. Бурдьё. – М.: ИЭС; СПб.: Алетейя, 2005. – 288 с.
- ²⁸ Шматко Н.А. Введение в социоанализ Пьера Бурдьё / Н.А. Шматко / Бурдьё П. Социология политики / сост., общ.ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 8.
- ²⁹ Бурдьё П. Начала. Choses dites / П. Бурдьё. – М.: Socio-Logos, 1994. – С. 181-182.
- ³⁰ Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё; сост., общ.ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 40.
- ³¹ Потемкин В.К. Методологические принципы и критерии исследований пространственной специфики в обществе // Проблемы социального познания: Сб. науч. трудов / В.К. Потемкин; редкол.: В.П. Феофанов (отв. ред.) и др. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1980. – С. 67.

- ³² Потемкин В.К. Методологические проблемы соотношения пространственных форм в обществе / В.К. Потемкин, Н.А. Титаренко // Роль методологии в развитии науки. – Новосибирск: Наука, 1985. – С. 55-62.
- ³³ Качанов Ю.Л. Политическая топология: структурирование политической деятельности / Ю.Л. Качанов. – М.: AdMarginem, 1995. – 224 с.; Качанов Ю.Л. Опыты о поле политики / Ю.Л. Качанов. – М., 1994. – 159 с.; Качанов Ю.Л. Социальная реальность – социальное отношение – габитус – позиция / Ю.Л. Качанов // Социологические чтения. Сборник / отв. ред. Данилова Е.Н. – Вып. 2. – М.: Изд-во «Институт Экспериментальной социологии», 1997. – С. 90-112; Мостовая И.В. Социальное пространство: эвристика математического моделирования / И.В. Мостовая, Г.А. Угольнички // Социс. – М.: Наука, 1999. – №3. – С. 21-27; Филиппов А. Смысл империи: к социологии политического пространства / А. Филиппов // Иное. – М.: Изд-во «Аргус», 1995. – Т. 3. Россия как идея. – С. 421-476; Цыганков Д.Б. «Властитель дум» в поле политики: опыт социоанализа / Д.Б. Цыганков // Социс. – М.: Наука, 1999. – №1. – С. 78-87; Шматко Н.А. Введение в социоанализ Пьера Бурдьё / Н.А. Шматко / Бурдьё П. Социология политики / сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 5-26.
- ³⁴ Представительная демократия и электорально-правовая культура / под общей ред. Ю.А. Веденева и В.В. Смирнова. – М.: Издательство «Весь Мир», 1997. – 224 с.; Вардомацкий А.П. Некоторые особенности постсоветского общественного мнения / А.П. Вардомацкий // Социс. – 1998. – №9. – С. 59-62; Холодковский К.Г. Политическое структурирование российского общества: влияние парламентских выборов 1999 г. / К.Г. Холодковский / Куда идет Россия?... Власть, общество, личность / под общ. ред. Т.И. Заславской. – М., 2000. – С. 182-190; Кузьмин Е.В. Социокультурный фактор / Е.В. Кузьмин // Структура и динамика российского электорального пространства. Круглый стол // Полис. – 2000. – №2. – С. 101-102; Симонов К.В. Политический анализ / К.В. Симонов. – М.: Логос, 2002. – 152 с.; Левада Ю. Структура российского электорального пространства / Ю. Левада // Президентские выборы 1996 г. и общественное мнение. – М., 1996. – С. 19-28; Пшизова С.Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе / С.Н. Пшизова // Полис. – 2000. – №2. – С. 30-44.
- ³⁵ Кононов И.Ф. Проблема пространства в социологии / И.Ф. Кононов // Вестник Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. – 2004. – №621. – С. 20-26; Кононов И. Социология и проблемы пространственной организации общества / И. Кононов // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №4. – С. 57-78; Кононов И.Ф. Формування уявлень про просторові характеристики українського суспільства: від М. Драгоманова до М. Хвильового / І.Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. – Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2006. – С. 3-12.
- ³⁶ Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.; Вишняк О.И. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994-2006 / О.І. Вишняк. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2006. – 203 с.; Вишняк О.И. Электоральна соціологія: історія, теорія, методи / О.І. Вишняк. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 310 с.; Хинич М. Пространственный анализ парламентских выборов 1998 года в Украине / М. Хинич, В. Хмелько, П. Ордешук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – №1. – С. 59-77; Полторак В.А. Социология и политический маркетинг (Размышления о судьбе практической социологии в современной Украине) / В.А. Полторак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – №2. – С. 5-15; Соціокультурні ідентичності та практики / наук. ред. А.А. Ручка. – К.: Інститутсоціології НАН України, 2002. – 315 с.; Римаренко Ю.І. Національний розвій України: Проблеми і перспективи / Ю.І. Римаренко. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.; Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: Історична ретроспектива і сучасні реалії / Л.П. Нагорна; Інститут політичних та етнологічних досліджень. – К.: Стило, 1998. – 278 с.; Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє / Б. Гаврилишин. – К.: Основи, 1993. – 238 с.; Кучеренко Т.В. Регіональні політичні культури України в контексті лекторальної географії / Т.В. Кучеренко. – Вісник Харківського національного університету ім. Н.В. Каразіна. – 2000. – №489. – С. 254-257; Мигович І. Ціннісні орієнтації населення Закарпаття за умов суспільної трансформації / І. Мигович // Політологічні читання. – 1994. – №3. – С. 3-9.
- ³⁷ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С. 297.

- ³⁸ Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 40.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Земляной С. Проблемы системообразования политического пространства Украины / С. Земляной [Электронный ресурс] // http://siac.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=61&Itemid=44 (15 квітня 2012).
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Парахонський Б.О. Стратегічне мислення як основи прийняття соціально-політичних рішень / Б.О. Парахонський [Электронный ресурс] // http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2006_1 (15 листопада 2006).
- ⁴³ Поздняков Е.О. Геополитика / Е.О. Поздняков. – М.: Политиздат, 1995. – 351 с.
- ⁴⁴ Дюкина С.В. Структура политического пространства современного общества в рамках информационно-коммуникативной системы / С.В. Дюкина [Электронный ресурс] // [http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/99990200_West_MO_2004_1\(2\)/20.pdf](http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/99990200_West_MO_2004_1(2)/20.pdf) (15 квітня 2012).
- ⁴⁵ Ильин В.В. Политология: Учебник для вузов / В.В. Ильин; 2-е изд., искр. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 540 с.
- ⁴⁶ Егоров С. Политическое пространство / С. Егоров [Электронный ресурс] // <http://humanism.al.ru/ru/articles.phtml?num=000024> (15 квітня 2012).
- ⁴⁷ Земляной С. Что такое политическое пространство? / С. Земляной [Электронный ресурс] // http://scenario.ng.ru/interview/2000-10-11/1_what.html (15 листопада 2006); Земляной С. Политические поля силы / С. Земляной [Электронный ресурс] // http://exlibris.ng.ru/kafedra/2001-03-22/3_force.html (15 квітня 2012); Земляной С. Проблемы системообразования политического пространства Украины [Электронный ресурс] // http://siac.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=61&Itemid=44 (15 квітня 2012).
- ⁴⁸ Волков В.А. Экополитические пространства – новые политические измерения / В.А. Волков, Д.В. Афиногенов // *Общественные науки и современность*. – 2002. – №3. – С. 59-68.
- ⁴⁹ Ленски В.Н. Пространство власти и мир человека / В.Н. Ленски // *Мир России*. – 2005. – №1. – С. 3-61; Горин Д. Динамика центр-периферийных отношений / Д. Горин [Электронный ресурс] // <http://tmp102.vokrug.info/index.html> (19 березня 2007).
- ⁵⁰ Замятина Н.Ю. Модели политического пространства / Н.Ю. Замятина // *Полис*. – 1999. – №4. – С. 29-41.
- ⁵¹ Филиппов А. Обоснование теоретической социологии. Введение в концепцию Георга Зиммеля / А. Филиппов // *Зиммель Г. Избранное*. – Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юристъ, 1996. – 593 с.; Филиппов А.Ф. Смысл империи: к социологии политического пространства / А.Ф. Филиппов [Электронный ресурс] <http://www.archipelag.ru/geopolitics/nasledie/cosmopolis/32/> (15 квітня 2012); Филиппов А.Ф. Элементарная социология пространства / А.Ф. Филиппов [Электронный ресурс] // <http://www.smolsoc.ru/index.php/home/2009-12-28-13-47-51/43-2010-08-30-12-19-02/1854-2011-05-01-02-36-30> (15 квітня 2012); Филиппов А.Ф. Пространство политических событий / А.Ф. Филиппов // *Полис*. – 2005. – №2. – С. 6-26.
- ⁵² Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер; 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.; Земляной С. Политические поля силы / С. Земляной [Электронный ресурс] // http://exlibris.ng.ru/kafedra/2001-03-22/3_force.html (15 квітня 2012).
- ⁵³ Волков В.А. Экополитические пространства – новые политические измерения / В.А. Волков, Д.В. Афиногенов // *Общественные науки и современность*. – 2002. – №3. – С. 59-68.
- ⁵⁴ Дюкина С.В. Структура политического пространства современного общества в рамках информационно-коммуникативной системы / С.В. Дюкина [Электронный ресурс] // [http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/99990200_West_MO_2004_1\(2\)/20.pdf](http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/99990200_West_MO_2004_1(2)/20.pdf) (15 квітня 2012).
- ⁵⁵ Парахонський Б.О. Стратегічне мислення як основи прийняття соціально-політичних рішень / Б.О. Парахонський [Электронный ресурс] // http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2006_1 (15 листопада 2006).
- ⁵⁶ Политологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шелешученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка; 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
- ⁵⁷ Поздняков Е.О. Геополитика / Е.О. Поздняков. – М.: Политиздат, 1995. – 351 с.
- ⁵⁸ Ильин В.В. Политология: Учебник для вузов / В.В. Ильин; 2-е изд., искр. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 540 с.

- ⁵⁹ Парахонський Б.О. Стратегічне мислення як основи прийняття соціально-політичних рішень / Б.О. Парахонський [Електронний ресурс] // http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2006_1 (15 листопада 2006).
- ⁶⁰ Поздняков Е.О. Геополитика / Е.О. Поздняков. – М.: Политиздат, 1995. – 351 с.
- ⁶¹ Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шелешученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка; 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 546.
- ⁶² Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шелешученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка; 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
- ⁶³ Ильин В.В. Политология: Учебник для вузов / В.В. Ильин; 2-е изд., искр. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – С. 98.

Розділ 2. Параграф 2.

- ¹ Качанов Ю.Л. Политическая топология: структурирование политической деятельности / Ю.Л. Качанов. – М.: AdMarginem, 1995. – С. 9.
- ² Политическое пространство России за полгода до выборов: 1995 и 1999 гг. / Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. – №4. – М.: ВЦИОМ, Интерцентр, АНХ, 1999. – С. 7-13.
- ³ Белецкий М.И. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины. По данным социологических опросов / М.И. Белецкий, А.К. Толпыго // Полис. – 1998. – №4. – С. 74-89.
- ⁴ Толпыго А.К. Украинские выборы: кандидат и избиратель / А.К. Толпыго // Полис. – 2001. – №4. – С. 86-99.
- ⁵ Политология: Учеб. пособие для вузов / сост. и ред. Н. Сазонов. – Харьков: Фолио, 2001. – С. 441.
- ⁶ Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. – К.: ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2005. – 254 с.
- ⁷ Качанов Ю.Л. Политическая топология: структурирование политической деятельности / Ю.Л. Качанов. – М.: AdMarginem, 1995. – С. 54.
- ⁸ Там же. – С. 58.
- ⁹ Ильин В.В. Политология: Учебник для вузов / В.В. Ильин; 2-е изд., испр. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – С. 84.
- ¹⁰ Там же. – С. 86.
- ¹¹ Там же. – С. 95.
- ¹² Там же. – С. 96.
- ¹³ Там же. – С. 96.
- ¹⁴ Там же. – С. 101.
- ¹⁵ Земляной С. Что такое политическое пространство? / С. Земляной [Електронний ресурс] // http://scenario.ng.ru/interview/2000-10-11/1_what.html (15 листопада 2006).
- ¹⁶ Ильин В.В. Политология: Учебник для вузов / В.В. Ильин; 2-е изд., искр. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – С. 101.
- ¹⁷ Там же. – С. 102.
- ¹⁸ Земляной С. Что такое политическое пространство? / С. Земляной [Електронний ресурс] // http://scenario.ng.ru/interview/2000-10-11/1_what.html (15 листопада 2006).
- ¹⁹ Парахонський Б.О. Стратегічне мислення як основи прийняття соціально-політичних рішень / Б.О. Парахонський [Електронний ресурс] // http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2006_1 (15 листопада 2006).
- ²⁰ Филиппов А.Ф. Смысл империи: к социологии политического пространства / А.Ф. Филиппов [Електронний ресурс] // <http://www.archipelag.ru/geopolitics/nasledie/cosmopolis/32/> (15 квітня 2012).
- ²¹ Политическая психология: Учебное пособие для вузов / под общей ред. А.А. Деркача, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева [Електронний ресурс] // http://shulenina.narod.ru/Ucheb/Derkach/gl_1_4.html (15 листопада 2006).
- ²² Там же.

- ²³ Филиппов А.Ф. Смысл империи: к социологии политического пространства / А.Ф. Филиппов [Электронный ресурс] // <http://www.archipelag.ru/geopolitics/nasledie/cosmopolis/32/> (15 квітня 2012).
- ²⁴ Политическая психология: Учебное пособие для вузов / под общей ред. А.А. Деркача, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева [Электронный ресурс] // http://shulenina.narod.ru/Ucheb/Derkach/gl_1_4.html (15 листопада 2006).
- ²⁵ Бурдьё П. Клиническая социология поля науки / П. Бурдьё // Социоанализ Пьера Бурдьё. Альманах Российско-французского центра социологии и философии ИС РАН. – М.: ИЭС; СПб.: Алетейя, 2001. – С. 51.
- ²⁶ Там же. – С. 52.
- ²⁷ Там же. – С. 54.
- ²⁸ Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё; сост., общ.ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 56-57.
- ²⁹ Див. за: Бурдьё П. Начала. Choses dites / П. Бурдьё. – М.: Socio-Logos, 1994. – С. 25.
- ³⁰ Пьенкова А.В. Понятие «габитус» в социологии П. Бурдьё / А.В. Пьенкова // Реферативный журнал. – 1996. – №4. – сер. 006. – С. 26-47.
- ³¹ Bourdieu P. Le reproduction. Elements pour unetheorie du systeme d'enseignements / P. Bourdieu, J.-C. Passeron. – P.: Minuit, 1970. – С. 198.
- ³² Bourdieu P. Questions de sociologie. – Paris: Ed. de Minuit, 1980. – P. 135.
- ³³ Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё; сост., общ.ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 46.
- ³⁴ Цыганков Д.Б. «Властитель дум» в поле политики: опыт социоанализа / Д.Б. Цыганков // Социс. – М.: Наука, 1999. – №1. – С. 78-87.
- ³⁵ Качанов Ю.Л. Производство политического поля в современной России / Ю.Л. Качанов // Социс. – М., 1997. – №11. – С. 6.
- ³⁶ Громов И.А. Западная теоретическая социология / И.А. Громов, А.Ю. Мацкевич, В.А. Семенов. – СПб.: Ольга, 1996. – С. 264.
- ³⁷ Там же. – С. 261-265.
- ³⁸ Див. за: Шматко Н.А. Введение в социоанализ Пьера Бурдьё / Н.А. Шматко / Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё; сост., общ.ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 12.
- ³⁹ Хайкин В.Л. Активность (характеристики и развитие) / В.Л. Хайкин. – М., Воронеж, 2000. – 448 с.
- ⁴⁰ Шматко Н.А. Введение в социоанализ Пьера Бурдьё / Н.А. Шматко / Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё; сост., общ.ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 11-12.
- ⁴¹ Зельницький А. Політичні партії і вибори / А. Зельницький, П. Удовенко. – К.: ІУЕП «Гарант квалі». – ФКП «НДІСЕП» ВПЦ «Тираж», 2003. – 600 с.; Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки) / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
- ⁴² Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция / Т.И. Заславская. – М.: Дело, 2002. – С. 191-192.
- ⁴³ Giddens A. Profiles and Critiques in Social Theory / A. Giddens. – London: Macmillan, 1982. – P. 38.
- ⁴⁴ Лазоренко О.В. Теорія політології / О.В. Лазоренко, О.О. Лазоренко. – К.: Вища школа, 1996. – 180 с.
- ⁴⁵ Білоусов С. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України): Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / С. Білоусов. – К., 2002. – С. 73.
- ⁴⁶ Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция / Т.И. Заславская. – М.: Дело, 2002. – С. 180-182.
- ⁴⁷ Чигрин В.А. Сельский электорат и особенности работы с ним / В.А. Чигрин // Політичний маркетинг та електоральні технології. – Запоріжжя: Гарт, 2002. – С. 108.
- ⁴⁸ Там же. – С. 178.
- ⁴⁹ Бурдьё П. Поле политики, поле социальных наук, поле журналистики / П. Бурдьё // Социоанализ Пьера Бурдьё. Альманах Российско-французского центра социологии и философии ИС РАН. – М.: ИЭС; СПб.: Алетейя, 2001. – С. 116.
- ⁵⁰ Качанов Ю.Л. Опыты о поле политики / Ю.Л. Качанов. – М., 1994. – С. 34.

- ⁵¹ Гавра Д.П. Исследование политических ориентаций / Д.П. Гавра, Н.В. Соколов // Социс. – 1999. – №1. – С. 67.

Розділ 2. Параграф 3.

- ¹ Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые; сост., общ.ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 182.
- ² Качанов Ю.Л. Производство политического поля в современной России / Ю.Л. Качанов // Социс. – 1997. – №11. – С. 5.
- ³ Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые; сост., общ.ред. и предисл. Н.А. Шматко: пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 56-57
- ⁴ Гугнин Э.А. Особенности конструирования и функционирования социальных полей / Э.А. Гугнин // Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики. Міжвузівський збірник аукових праць. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Запорізький державний університет, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Киев – Запоріжжя – Одеса, вип. 16, 2002. – С. 47.
- ⁵ Кравченко А.И. Социология: Учебник / А.И. Кравченко. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2004. – 536 с.
- ⁶ Егоров С. Политическое пространство / С.Егоров [Електронний ресурс] // <http://humanism.al.ru/ru/articles.phtml?num=000024> (15 квітня 2012).
- ⁷ Политология: Учеб. пособие для вузов / сост. и ред. Н. Сазонов. – Харьков: Фолио, 2001. – С. 308.
- ⁸ Васильева Л.Н. Синергетический подход в теории элит и его использование в политологии / Л.Н. Васильева // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – №6. – С. 76-94; Попова И.М. 1989-1991. Диагноз часу (Одесити про себе та зміни у суспільстві): Історико-соціологічні нариси / І.М. Попова. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 37.
- ⁹ Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. Редактор-координатор – академик РАН Г.В. Осипов. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – С. 423.
- ¹⁰ Там же. – С. 193.
- ¹¹ Политология: Учеб. пособие для вузов / сост. и ред. Н. Сазонов. – Харьков: Фолио, 2001. – С. 513.
- ¹² Гуз Л.В. Украина в универсалиях хроногеометрии / Л.В. Гуз [Електронний ресурс] // <http://lib.socio.msu.ru/library> (15 листопада 2006).
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Падгорна В.В. Формування політичної системи України / В.В. Падгорна [Електронний ресурс] // http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2006_1 (1 травня 2007).
- ¹⁵ Парахонський Б.О. Стратегічне мислення як основи прийняття соціально-політичних рішень / Б.О. Парахонський [Електронний ресурс] // http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2006_1 (15 листопада 2006).
- ¹⁶ Филиппов А.Ф. Смысл империи: к социологии политического пространства / А.Ф. Филиппов [Електронний ресурс] // <http://www.archipelag.ru/geopolitics/nasledie/cosmopolis/32/> (15 квітня 2012).

Розділ 3. Параграф 1.

- ¹ Словник античної міфології / уклад. І.Я. Козовик, О.Д. Пономарів; вступ. стаття А.О. Білецького; відп. ред. А.О. Білецький. – 2-е вид. – К.: Наук, думка, 1989. – С. 128.
- ² Там же. – С. 211.
- ³ Ахундов М.Д. Концепции пространства и время. Истоки, эволюция, перспективы / М.Д. Ахундов. – М.: Наука, 1982. – 259 с.
- ⁴ Ежов В.В. Мифы древнего Китая / В.В. Ежов. – М.: Издательство «Астрель», Издательство «АСТ», 2003. – С. 43-44.
- ⁵ Элиаде М. Словарь религий, обрядов и верований / М. Элиаде, И. Кулиано; при участии Г.С. Винер. – М.: Рудомино; СПб.: Университетская книга, 1997. – С. 156; Древнеиндийская философия. – М.: Мысль, 1972. – С. 31; Древние цивилизации / С.С. Аверинцев, В.П. Алексеев, В.Г. Ардзинба и др.; под общ. ред. Г.М. Бонгард-Левина. – М.: Мысль, 1989. – С. 228.
- ⁶ Неру Дж. Открытие Индии: Кн. 1. / Дж. Неру: пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – С. 129.

-
- ⁷ Там же. – С. 130.
- ⁸ Древние цивилизации / С.С. Аверинцев, В.П. Алексеев, В.Г. Ардзинба и др.; под общ. ред. Г.М. Бонгард-Левина. – М.: Мысль, 1989. – С. 229-230.
- ⁹ Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1989. – С. 501.
- ¹⁰ Там же. – С. 502.
- ¹¹ Там же. – С. 445-446.
- ¹² Там же. – С. 446.
- ¹³ Асмус В.Ф. Античная философия / В.Ф. Асмус. – М.: Высшая школа, 1976. – С. 147.
- ¹⁴ Лурье С.Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования / С.Я. Лурье. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1970. – 664 с.
- ¹⁵ Штомпель Л.А. Смыслы времени / Л.А. Штомпель. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 22-23.
- ¹⁶ Платон. Сочинения в четырех томах. – Т. 3. – Ч. 1 / Платон; под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса: пер. с древнегреч. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 518-519.
- ¹⁷ Аристотель. Физика / Аристотель // Собр. соч. в 4-х тт. – М., 1981. – Т. 3. – С. 145.
- ¹⁸ Там же. – С. 147.
- ¹⁹ Там же. – С. 185.
- ²⁰ Там же. – С. 25-30.
- ²¹ Аристотель. Об истолковании / Аристотель // Собр. соч. в 4-х тт. – Т. 2. – М., 1978. – С. 8-9.
- ²² Гайдено П.П. Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке / П.П. Гайдено. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – С. 6-11.
- ²³ Полибий. Всеобщая история / Полибий; вст. статья канд. истор. н. А.В. Короленкова: пер. с греч., перевод и комментарии Ф.Г. Мищенко. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – С. 443.
- ²⁴ Там же. – С. 442-449.
- ²⁵ Там же. – С. 449.
- ²⁶ Полибий. Всеобщая история. Том I / Полибий. – М.: АСТ, Мидгард, 2004. – С. 452.
- ²⁷ Василенко И.А. Политическая философия: Учеб. Пособие / И.А. Василенко; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2010. – С. 18.
- ²⁸ Августин А. Исповедь / Августин. – М.: Республика, 1992. – С. 167.
- ²⁹ Там же. – С. 169.
- ³⁰ Августин А. Исповедь XI / Августин // Антология мировой философии. – Т. 1, Ч. 2. – М., 1969. – С. 586-588.
- ³¹ Фома Аквинский. Сумма против язычников. Книга вторая / Фома Аквинский: перевод и примечания Т.Ю. Бородай. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2004. – С. 33.
- ³² Макьявелли Н. Государь / Н. Макьявелли // Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные. Письма: Сб.: пер. с итал. – М.: НФ «Пушкинская библиотека», ООО «Издательство «АСТ», 2004. – С. 59.
- ³³ Макиавелли Н. История Флоренции / Н. Макиавелли. – Л.: Наука, 1973. – С. 175.
- ³⁴ Там же. – С. 175-176.
- ³⁵ Там же. – С. 144.
- ³⁶ Макьявелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макьявелли // Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные. Письма: Сб.: пер. с итал. – М.: НФ «Пушкинская библиотека», ООО «Издательство «АСТ», 2004. – С. 263-265.
- ³⁷ Декарт Р. Первоначала философии / Р. Декарт // Сочинения в двух томах. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 337.
- ³⁸ Там же. – С. 336.
- ³⁹ Декарт Р. Размышления о первой философии, в коих доказывается существование Бога и различие между человеческой душой и телом / Р. Декарт // Сочинения в двух томах. – М.: Мысль, 1994. – Т. 2. – С. 41.
- ⁴⁰ Гоббс Т. Левиафан. Избр. произв. В 2-х тт. / Т. Гоббс. – М., 1964. – Т. 2. – С. 62.
- ⁴¹ Джамбаттиста Вико. Основания новой науки об общей природе наций / Джамбаттиста Вико // Философия истории: Антология: Учеб. пособие для гуманитар. вузов; сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Кимелева. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С. 31-37.
- ⁴² Лурье С.Я. Предшественники Ньютона в философии бесконечно малых / С.Я. Лурье // Исаак Ньютон, 1643-1727. – М., 1943. – С. 94.

- ⁴³ Лейбниц Г. Новые опыты о человеческом разумении / Г. Лейбниц // Соч. в 4-х томах. – Т. 4. – М., 1989. – С. 54.
- ⁴⁴ Лейбниц Г.В. Опыты теодицеи: о благодати Божией, свободе человека и начале зла / Г.В. Лейбниц // Соч. в 4-х тт. – Т. 4. – М., 1989. – С. 69.
- ⁴⁵ Там же. – С. 366-367.
- ⁴⁶ Гайдено П.П. Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке / П.П. Гайдено. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
- ⁴⁷ Кондорсэ Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / Ж.А. Кондорсэ // Философия истории: Антология: Учеб. пособие для гуманитар. вузов; сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Кимелева. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С. 44.
- ⁴⁸ Там же. – С. 45.
- ⁴⁹ Там же. – С. 39.
- ⁵⁰ Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Собр. соч.: В 6-ти т. – М., 1964. – Т. 3. – С. 225.
- ⁵¹ Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. 1784 / И. Кант // Сочинения: В 6 т. – М., 1966. – Т. 6. – С. 21-23.
- ⁵² Фихте И.Г. Учение о человеке и об обществе / И.Г. Фихте // Антология мировой философии. В 4х т. – Т. 3. Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в.; ред. коллегия: Н.С. Нарский. – М.: Мысль, 1971. – С. 231.
- ⁵³ Шеллинг Ф.В.Й. Система трансцендентального идеализма / Ф.В.Й. Шеллинг // Сочинения в 2 т.: пер. с нем. Т. 1; сост. ред., авт. вступ. ст. А.В. Гулыга. – М.: Мысль, 1987. – С. 452.
- ⁵⁴ Там же. – С. 455-456.
- ⁵⁵ Гегель Г.В.Ф. Сущность духа и этапы его развития / Г.В.Ф. Гегель // Антология мировой философии. В 4-х т. – Т. 3. Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в.; ред. коллегия: Н.С. Нарский. – М.: Мысль, 1971. – С. 334.
- ⁵⁶ Там же. – С. 335-336.
- ⁵⁷ Там же. – С. 307.
- ⁵⁸ Там же. – С. 386.
- ⁵⁹ Токвиль Алексис де. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль; предисл. Гарольда Дж. Ласки: пер. с франц. – М.: Прогресс, 1992. – С. 43.
- ⁶⁰ Там же. – С. 24.
- ⁶¹ Там же. – С. 484.
- ⁶² Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т. 46. – С. 222.
- ⁶³ Кьеркегор С. Страх и трепет. Диалектическая лирика Иоханнеса де Силенцио / С. Кьеркегор: пер. Н.В. Исаевой и С.А. Исаева. – М.: Республика, 1993. – С. 4.
- ⁶⁴ Там же. – С. 13.
- ⁶⁵ Гуссерль Э. Собрание сочинений. – Т. 1. Феноменология внутреннего сознания времени. – / Э. Гуссерль; ред. В.И. Молчанова. – М.: Гнозис, 1994. – С. 7.
- ⁶⁶ Там же. – С. 9.
- ⁶⁷ Там же. – С. 12.
- ⁶⁸ Там же. – С. 76-77.
- ⁶⁹ Там же. – С. 80-86.
- ⁷⁰ Там же. – С. 59-60.
- ⁷¹ Там же. – С. 87-88.
- ⁷² Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер: пер. с нем. В.В. Бибихина. – Харьков: Фолио, 2003. – С. 26-35.
- ⁷³ Там же. – С. 36.
- ⁷⁴ Там же. – С. 124-134.
- ⁷⁵ Там же. – С. 393-394.
- ⁷⁶ Там же. – С. 433.
- ⁷⁷ Сорокин П.А. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа / П.А. Сорокин, Р.К. Мертон // Социологические исследования. – Июнь 2004. – №6. – С. 112-119.
- ⁷⁸ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С. 531.
- ⁷⁹ Там же. – С. 30.
- ⁸⁰ Там же. – С. 533-534.

- ⁸¹ Василенко И.А. Политическая философия: Учеб. Пособие / И.А. Василенко; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 320 с.
- ⁸² Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс: пер. с фр. В.В. Иванова. – М.: Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2001. – С. 295-299.
- ⁸³ Там же. – С. 295-299.
- ⁸⁴ Семёнов Ю.И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Ю.И. Семёнов. – М.: Современные тетради, 2003. – С. 89.
- ⁸⁵ Там же. – С. 180.
- ⁸⁶ Альмонд Г. Сравнительна политология сегодня: Мировой обзор: Учеб. пособие / Г. Альмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон; под ред. М.В. Ильина, А.Ю. Мельвиля: сокр. пер. с англ. А.С. Богдановского, Л.А. Галкиной. – М.: Аспект Прогресс, 2002. – С. 292-293.
- ⁸⁷ Воловик В.І. Політична філософія: Навчальний посібник / В.І. Воловик. – Запоріжжя: КСК-Альянс, 2011. – С. 75-77.

Розділ 3. Параграф 2.

- ¹ Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – С. 377.
- ² Там же. – С. 378-379.
- ³ Василенко И.А. Политическая философия: Учеб. Пособие / И.А. Василенко; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2010. – С. 105-106.
- ⁴ Там же. – С. 104.
- ⁵ Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2000. – С. 251.
- ⁶ Див.: Пятигорский А. Что такое политическая философия / А. Пятигорский. – М.: Европа, 2007. – 152 с.
- ⁷ Див.: Пятигорский А. Что такое политическая философия / А. Пятигорский. – М.: Европа, 2007. – 152 с.
- ⁸ Тиллих П. Кайрос / П. Тиллих // Избранное: Теология культуры: пер. с англ.. – М.: Юрист, 1995. – С. 229-230.
- ⁹ Сорокин П.А. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа / П.А. Сорокин, Р.К. Мертон // Социологические исследования. – №6. – 2004. – С. 114.
- ¹⁰ Там же. – С. 114.
- ¹¹ Там же. – С. 116.
- ¹² Там же. – С. 117.
- ¹³ Там же. – С. 112-119.
- ¹⁴ Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; под ред. В.А. Ядова: пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 68.
- ¹⁵ Там же. – С. 72.
- ¹⁶ Августин А. Исповедь XI / Августин // Антология мировой философии. – Т. 1, Ч. 2. – М., 1969. – С. 582-592.
- ¹⁷ Гулыга А.В. Эстетика истории / А.В. Гулыга. – М.: Наука, 1974. – С. 7-8.
- ¹⁸ Воловик В.І. Философия истории. Курс лекций / В.І. Воловик; изд. 2-е испр. и доп. – Запорожье: Просвіта, 2004. – С. 48.
- ¹⁹ Там же. – С. 50-53.
- ²⁰ Семенова О.В. Часова «революція» в епоху середньовіччя / О.В. Семенова, І.Л. Тучкова // Ноосфера і цивілізація. – Донецьк: ДонНТУ, 2010. – Вип. 8 (11). – С. 59-66.
- ²¹ Воловик В.І. Політична філософія: Навчальний посібник / В.І. Воловик. – Запоріжжя: КСК-Альянс, 2011. – С. 75-77.

Розділ 3. Параграф 3.

- ¹ Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – К.: Наукова думка, 1984. – 207 с.
- ² Регуш Л.А. Психология прогнозирования: Успехи в познании будущего: Учебное пособие / Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2003. – 352 с.
- ³ Сорокин П.А. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа / П.А. Сорокин, Р.К. Мертон // Социологические исследования. – Июнь 2004. – №6. – С. 112-119.
- ⁴ Луман Н. Мировое время и история систем / Н. Луман: пер. В. Бакусева // Логос. – 2004. – №5. – С. 131-168.

- ⁵ Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; под ред. В.А. Ядова: пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
- ⁶ Гиддэнс Э. Социология / Э. Гиддэнс; 2-е изд., полн. перераб. и доп. – М.: Эдиториал УРСС, 2005. – 632 с.
- ⁷ Абульханова К.А. Время личности и время жизни / К.А. Абульханова, Т.Н. Березина. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 76-77.
- ⁸ Там же. – С. 36-37.
- ⁹ Там же. – С. 40-41.
- ¹⁰ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. В 3-х т.- Игры обмена / Ф. Бродель. – Т. 2. – М.: Прогресс, 1988. – 632 с.; Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. В 3-х т. – Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – Т. 1. – М.: Прогресс, 1986. – 625 с.; Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. В 3-х т. – Время мира / Ф. Бродель. – Т. 3. – М.: Прогресс, 1992. – 680 с.
- ¹¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм: пер. с нем. Э. Телятниковой. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 635 с.
- ¹² Стругацкий А. Понедельник начинается в субботу / А. Стругацкий, Б. Стругацкий. – М.: Детская литература, 1979. – 320 с.
- ¹³ Книга самурая Цунэтомо Я. Будосёсинсю, Дайдодзи Ю. Хагакуре, Мисима Ю. Хагакуре Ньюмон. – СПб.: Евразия, 2001. – С. 75.
- ¹⁴ Там же. – С. 64.
- ¹⁵ Искусство управления / сост., пер., вступ. ст. и коммент. В.В. Малявина. – М.: Изд-во «Астрель»; Изд-во «АСТ», 2003. – С. 55-56.
- ¹⁶ Стругацкий А. Понедельник начинается в субботу / А. Стругацкий, Б. Стругацкий. – М.: Детская литература, 1979. – 320 с.
- ¹⁷ Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; под ред. В.А. Ядова: пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 79-80.

Розділ 4. Параграф 1.

- ¹ Регуш Л.А. Психология прогнозирования: Успехи в познании будущего: Учебное пособие / Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2003. – С. 12-13, 16.
- ² Сент-Экзюпери А. Южный почтовый. Ночной полет. Планета людей. Военный летчик. Маленький принц. Цитадель / А. Сент-Экзюпери. – М.: НФ «Пушкинская библиотека», АСТ, 2004. – С. 199.
- ³ Зверинцев А.Б. Коммуникационный менеджмент: рабочая книга менеджера PR / А.Б. Зверинцев. – 2-е изд., испр. – СПб.: СОЮЗ, 1997. – С. 8.
- ⁴ Суворов А.В. Слепоглухой в мире зрячеслышащих / А.В. Суворов. – М.: ИПТК «Логос», 1996. – 117 с.
- ⁵ Скороходова О.И. Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир / О.И. Скороходова. – М.: Педагогика, 1972. – 448 с.
- ⁶ Компьютеры для слепых // Бюро иностранной научно-технической информации. – №11. – ноябрь 2001 [Электронный ресурс] // http://www.nkj.ru/archive/articles/7343/?phrase_id=4435012 (15 квітня 2012).
- ⁷ Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В.П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – С. 46-48.
- ⁸ Князева Е.Н. Интуиция как самодистраивание / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1994. – №2. – С. 110-122.
- ⁹ Лисичкин В.А. Теория и практика прогностики. Методол. аспекты / В.А. Лисичкин. – М.: Наука, 1972. – С. 86-87.
- ¹⁰ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 8.
- ¹¹ Регуш Л.А. Психология прогнозирования: Успехи в познании будущего: Учебное пособие / Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2003. – С. 17 – 18.
- ¹² Подшивалкина В.И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики / В.И. Подшивалкина. – Кишинев: Центральная типография, 1997. – С. 238-254.
- ¹³ Патрушев В.И. Введение в теорию социальных технологий / В.И. Патрушев. – М.: ИКАР, 1998. – 200 с.

- ¹⁴ Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии / Ф.Е. Василюк. – М.: МГПУ, Смысл, 2003. – С. 21-55.
- ¹⁵ Степин В.С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция / В.С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 633-635.
- ¹⁶ Сурков Е.Н. Процессы антиципации и их организация в деятельности человека / Е.Н. Сурков; Диссертация доктора психол. наук. – Л., 1985. – 425 с.
- ¹⁷ Регуш Л.А. Психология прогнозирования: Успехи в познании будущего: Учебное пособие / Л.А. Регуш. – СПб.: Речь, 2003. – С. 25.
- ¹⁸ Сурков Е.Н. Процессы антиципации и их организация в деятельности человека / Е.Н. Сурков; Диссертация доктора психол. наук. – Л., 1985. – 425 с.

Розділ 4. Параграф 2.

- ¹ Общая и прикладная политология / Под общ. ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова. – М.: МГСУ, Союз, 1997. – С. 771.
- ² Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса / Э. Янч; под общ. ред. Д.М. Гвишиани. – 2-е доп. изд. – М.: Прогресс, 1974. – С. 19.
- ³ Там же. – С. 19-20.
- ⁴ Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – С. 67-71.
- ⁵ Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1989. – С. 409.
- ⁶ Воловик В.И. Введение в философию. Учебное пособие / В.И. Воловик. – Запорожье: Просвіта, 1999. – С. 74-75.
- ⁷ Там же. – С. 75.
- ⁸ Методология истории / Гуманитар.-экономич. негос. ин-т Респ. Беларусь; Белорус. Ветвь Асоц. История и компьютер; А.Н. Нечухрин, В.Н. Сидорцов, О.М. Шутова и др. / Под ред. А.Н. Алпеева и др. – Мн.: ТетраСистемс, 1996. – С. 142.
- ⁹ Эйнштейн А. Физика и реальность / А. Эйнштейн. – М.: Наука, 1965. – С. 5-6.
- ¹⁰ Методология истории / Гуманитар.-экономич. негос. ин-т Респ. Беларусь; Белорус. Ветвь Асоц. История и компьютер; А.Н. Нечухрин, В.Н. Сидорцов, О.М. Шутова и др. / Под ред. А.Н. Алпеева и др. – Мн.: ТетраСистемс, 1996. – С. 142-143.
- ¹¹ Там же. – С. 142-145.
- ¹² Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1983. – С. 226.
- ¹³ Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 413.
- ¹⁴ Сурмин Ю.П. Методология и методы социальных исследований / Ю.П. Сурмин, Н.В. Туленков. – К.: МАУП, 2000. – С. 25.
- ¹⁵ Общая и прикладная политология / Под общ. ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова. – М.: МГСУ, Союз, 1997. – С. 773.
- ¹⁶ Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса / Э. Янч; под общ. ред. Д.М. Гвишиани. – 2-е доп. изд. – М.: Прогресс, 1974. – С. 32-34.
- ¹⁷ Мартино Дж. Технологическое прогнозирование / Дж. Мартино; под общ. ред. В.И. Максименко. – М.: Прогресс, 1977. – С. 20-24.
- ¹⁸ Там же. – С. 16-20.
- ¹⁹ Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – С. 58-59.
- ²⁰ Сурмин Ю.П. Теория социальных технологий. Учеб. пособие / Ю.П. Сурмин, Н.В. Туленков. – К.: МАУП, 2004. – С. 39-47.
- ²¹ Глущенко В.В. Разработка управленческого решения. Прогнозирование – планирование. Теория проектирования экспериментов / В.В. Глущенко, И.И. Глущенко. – Железнодорожный, Моск. обл.: ТОО НПЦ Крылья, 1997. – С. 141-143.
- ²² Сурмин Ю.П. Методология и методы социальных исследований / Ю.П. Сурмин, Н.В. Туленков. – К.: МАУП, 2000. – С. 26.
- ²³ Общая и прикладная политология / Под общ. ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова. – М.: МГСУ, Союз, 1997. – С. 772.
- ²⁴ Там же. – С. 777.
- ²⁵ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 409.
- ²⁶ Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – С. 62-63.
- ²⁷ Общая и прикладная политология / Под общ. ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова. – М.: МГСУ, Союз, 1997. – С. 773.

Розділ 4. Параграф 3.

- ¹ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – 426 с.
- ² Бестужев-Лада И.В. Социальное прогнозирование. Курс лекций / И.В. Бестужев-Лада, Г.А. Наместникова. – М.: Педагогическое общество России 2002. – 392 с.
- ³ Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – 520 с.
- ⁴ Там же. – С. 85-87.
- ⁵ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 12.
- ⁶ Майлыбаев Б.А. Сроки президентства как политическая проблема / Б.А. Майлыбаев // Право и Политика. – 2001. – №4. [Электронный ресурс] // http://elib.org.ua/internationallaw/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1095950817&archive=1254124015&start_from=&ucat=10& (15 квітня 2012).
- ⁷ Луман Н. Мировое время и история систем / Н. Луман: пер. В. Бакусева // Логос. – 2004. – №5. – С. 132.
- ⁸ Луман Н. Мировое время и история систем / Н. Луман: пер. В. Бакусева // Логос. – 2004. – №5. – С. 133-134.
- ⁹ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 10-11; Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – С. 89-90.
- ¹⁰ Корнилова Т.В. Методологические основы психологии / Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов. – СПб.: Питер, 2006. – С. 22-25.
- ¹¹ Там же. – С. 23-24.
- ¹² Там же. – С. 24-25.
- ¹³ Там же. – С. 25.
- ¹⁴ Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – С. 90.
- ¹⁵ Там же. – С. 91.
- ¹⁶ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 11; Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – С. 91.
- ¹⁷ Саати Т. Аналитическое планирование. Организация систем / Т. Саати, К. Кернс: пер. с англ. – М.: Радио и связь, 1991. – С. 99.
- ¹⁸ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 12; Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – С. 92.
- ¹⁹ Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В.П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – С. 53.
- ²⁰ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 11; Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – С. 91.
- ²¹ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 12; Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – С. 92.
- ²² Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 11; Матвиенко В.Я. Прогностика / В.Я. Матвиенко. – К.: Українські пропілеї, 2000. – С. 92.
- ²³ Саати Т. Аналитическое планирование. Организация систем / Т. Саати, К. Кернс: пер. с англ. – М.: Радио и связь, 1991. – С. 93.
- ²⁴ Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В.П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – С. 67.
- ²⁵ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 133.
- ²⁶ Сорокин П.А. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа / П.А. Сорокин, Р.К. Мертон // Социологические исследования. – 2004. – №6. – С. 112-119.
- ²⁷ Рабочая книга по прогнозированию / Бестужев-Лада И.В. (отв. ред.), Саркисян С.А., Минаев Э.С. – М.: Мысль, 1982. – С. 133-134.

- ²⁸ Гегель Г.В.Ф. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – СПб.: Наука, 1997. – С. 334.
- ²⁹ Альтшуллер Г. О прогнозировании развития технических систем. – Баку, 1975. – 13 с. (рукопись) / Г. Альтшуллер [Электронный ресурс] // <http://www.altshuller.ru/triz/zrts3.asp> (15 квітня 2012); Альтшуллер Г.С. Основные этапы развития технических систем / Г.С. Альтшуллер // Дерзкие формулы творчества / сост. А.Б. Селюцкий. – Петрозаводск: Карелия, 1987. – С. 25-26.
- ³⁰ Ленин В.И. Крах II интернационала / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – Т. 26. – С. 218-219.
- ³¹ Тойнби А.Дж. Постижение истории / А.Дж. Тойнби; сост. Огурцов А.П.; вступ. ст. Уколовой В.И.; закл. ст. Рашковского Е.Б.; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – С. 336.
- ³² Там же. – С. 338-339.
- ³³ Там же. – С. 338-343.
- ³⁴ Талейб Нассим Николаас Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости / Н.Н. Талейб; под. ред. М. Тюнькиной; пер. с англ. В. Сонькина, А. Бердичевского, М. Костионовой, О. Попова. – М.: КоЛибри, 2009. – С. 10.
- ³⁵ Воловик В.И. Введение в философию. Учебное пособие / В.И. Воловик. – Запорожье: Просвіта, 1999. – С. 149.

Розділ 5. Параграф 1.

- ¹ Бартошек М. Римское право (понятия, термины, определения) / М. Бартошек: пер. с чешск. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 417.
- ² Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепаньский; под общ. ред. и послеслов. акад. А.М. Румянцева; пер. с польск. М.М. Гуренко. – М.: Прогресс. – 1969. – С. 193-194.
- ³ Батанов О.В. Субсидіарність / О.В. Батанов // Політологічний енциклопедичний словник; за ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкіна доп. і перераб. – К.: Генеза, 2004. – С. 193-194.
- ⁴ Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка; пер. с польск. С.М. Червонной. – М.: Логос, 2005. – С. 455-456.
- ⁵ Огурцов А.П. Этапы интерпретации системности научного познания (Античность и Новое время) / А.П. Огурцов // Системные исследования. Ежегодник. 1974. – М.: Наука, 1974. – С. 154-186; Агошкова Е.Б. Эволюция понятия системы / Е.Б. Агошкова, Б.В. Ахлибининский // Вопросы философии. – 1997. – №7. – С. 170-178.
- ⁶ Агошкова Е.Б. Эволюция понятия системы / Е.Б. Агошкова, Б.В. Ахлибининский // Вопросы философии. – 1997. – №7. – С. 178.
- ⁷ Месарович М. Общая теория систем: математические основы / М. Месарович, Я. Такахара. – М., 1978. – С. 15.
- ⁸ Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд; пер. с англ. под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Вельского. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 489.
- ⁹ Там же. – С. 489-494.
- ¹⁰ Бузина О. Тайная история Украины-Руси / О. Бузина. – К.: Довіра, 2006. – С. 86-87.
- ¹¹ Там же. – С. 86-87.
- ¹² Воловик В.І. Політична філософія: Навчальний посібник / В.І. Воловик. – Запоріжжя: КСК-Альянс, 2011. – С. 87-88.
- ¹³ Политология: учебник / А.Ю. Мельвиль и др. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России; ТК Велби; Проспект, 2008. – С. 112.
- ¹⁴ Зиновьев А.А. Запад / А.А. Зиновьев. – М.: Изд-во «Алгоритм», Изд-во «Эксмо», 2007. – С. 196.
- ¹⁵ Там же. – С.56-57.
- ¹⁶ Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов / под. ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: Издательский Дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. – С. 5-6.
- ¹⁷ Там же. – С. 5-6.
- ¹⁸ Там же. – С. 6.
- ¹⁹ Воловик В.І. Політична філософія: Навчальний посібник / В.І. Воловик. – Запоріжжя: КСК-Альянс, 2011. – С. 87-89.
- ²⁰ Пугачев В.П. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. Заведений / В.П. Пугачев, А.И. Соловьев; 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1998. – С. 384.
- ²¹ Политология: учеб. / А.Ю. Мельвиль и др. – М.: Московский государственный институт

- международных отношений (Университет) МИД России, ТК «Велби», изд-во «Перспект», 2004. – С. 288-289.
- ²² Там же. – С. 117.
- ²³ Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов / под. ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: Издательский Дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. – С. 9.
- ²⁴ Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / М.С. Каган. – М.: Политиздат, 1974. – С. 22-23.
- ²⁵ Крапивенский С.Э. Социальная философия: Учебник для студентов вузов / С.Э. Крапивенский. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – С. 16-17.
- ²⁶ Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов / под. ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: Издательский Дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. – С. 13.
- ²⁷ Никонов В. Конституционный дизайн // Современная российская политика: Курс лекций / В. Никонов; под ред. В. Никонова. – М., 2003. – С. 12; Исаев Б.А. Политические отношения и политический процесс в современной России. Учебное пособие / Б.А. Исаев, Н.А. Баранов. – СПб.: Питер, 2008. – С. 15.
- ²⁸ Исаев Б.А. Политические отношения и политический процесс в современной России. Учебное пособие / Б.А. Исаев, Н.А. Баранов. – СПб.: Питер, 2008. – С. 15-16.
- ²⁹ Там же. – С. 16.
- ³⁰ Там же. – С. 16-17.
- ³¹ Политология: учебник / А.Ю. Мельвиль и др. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России, ТК «Велби», изд-во «Перспект», 2004. – С. 120-122.
- ³² Исакова Т. Король наемников / Т. Исакова // Огонек. – 2003 [Электронный ресурс] // <http://www.ogoniok.com/archive/2003/4798/19-22-25/> (15 квітня 2012).
- ³³ Журенков Кирилл «Дикие гуси» в иракской пустыне [Электронный ресурс] // <http://www.ogoniok.com/5031/13/> (15 квітня 2012).
- ³⁴ Туляков Иван. Американские «дикие гуси» клюют Афганистан 23.08.2010 / Иван Туляков [Электронный ресурс] // <http://www.pravda.ru/world/asia/centralasia/23-08-2010/1046154-gunsofwar-0/> (15 квітня 2012).
- ³⁵ Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / М.С. Каган. – М.: Политиздат, 1974. – С. 50-90.
- ³⁶ Глухова А.В. Политические процессы: учебное пособие / А.В. Глухова; Воронежский государственный университет. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2009. – С. 7-8; Исаев Б.А. Политические отношения и политический процесс в современной России. Учебное пособие / Б.А. Исаев, Н.А. Баранов. – СПб.: Питер, 2008. – С. 13.
- ³⁷ Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов / под. ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: Издательский Дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. – С. 9-10.
- ³⁸ Глухова А.В. Политические процессы: учебное пособие / А.В. Глухова; Воронежский государственный университет. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2009. – С. 21.
- ³⁹ Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / М.С. Каган. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
- ⁴⁰ Политология: учебник / А.Ю. Мельвиль и др. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России, ТК «Велби», изд-во «Перспект», 2004. – С. 118.
- ⁴¹ Там же. – С. 119.
- ⁴² Там же. – С. 120.
- ⁴³ Алмонд Г. Сравнительна политология сегодня: Мировой обзор: Учеб. пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон; под ред. М.В. Ильина, А.Ю. Мельвиля: сокр. пер. с англ. А.С. Богдановского, Л.А. Галкиной. – М.: Аспект Прогресс, 2002. – 537 с.
- ⁴⁴ Пугачев В.П. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. заведений / В.П. Пугачев, А.И. Соловьев; 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2005. – С. 366.

- ⁴⁵ Каган М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / М.С. Каган. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
- ⁴⁶ Пугачев В.П. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. заведений / В.П. Пугачев, А.И. Соловьев; 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2005. – С. 369; Глухова А.В. Политические процессы: учебное пособие / А.В. Глухова; Воронежский государственный университет. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2009. – С. 16-17.

Розділ 5. Параграф 2.

- ⁴⁷ Бартошек М. Римское право (понятия, термины, определения) / М. Бартошек: пер. с чешск. – М.: Юрид. лит., 1989. – 448 с.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Жданенко С.Б. Партнерское взаимодействие в процессе становления гражданского общества. Монография / С.Б. Жданенко. – Харьков: Издатель СПД ФЛ Вапнярчук Н.Н., 2006. – 168 с.
- ⁵¹ Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма: пер. с англ. под общ. ред. А.В. Александровой. – М.: ООО «Издательство «АСТ», 2003. – С. 267.
- ⁵² Батанов О.В. Субсидіарність / О.В. Батанов // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкіна доп. і перераб. – К.: Генеза, 2004. – С. 642-643.
- ⁵³ Бузина О. Тайная история Украины-Руси / О. Бузина. – К.: Довіра, 2006. – 320 с.
- ⁵⁴ Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Л. Лук'яненко. – К.: МАУП, 2003. – 293 с.
- ⁵⁵ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 67.
- ⁵⁶ Конончук С. «Ахіллесові п'яти» профспілкового руху в Україні / С. Конончук // Участь профспілок у політичному житті України. – 2002. – №4 – С. 10.
- ⁵⁷ Сковорода Г.С. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, прозові переклади / Г.С. Сковорода. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 81.
- ⁵⁸ Кара-Мурза С.Г. Революции на экспорт / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2006. – 528 с.
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ Примаков Е.М. Мир без России? К чему ведет политическая близорукость / Е.М. Примаков. – М.: ИИК «Российская газета», 2009. – С. 135.
- ⁶¹ Мысливченко А.Г. Перспективы европейской модели социального государства // Вопросы философии / А.Г. Мысливченко. – 2004. – №6. – С. 4.
- ⁶² Декларация МОТ о социальной справедливости в целях справедливой глобализации. – Женева: МБТ, 2008. – С. 10.
- ⁶³ Гаджиев К.С. Геополитика / К.С. Гаджиев. – М.: Международные отношения, 1997. – 384 с.
- ⁶⁴ Дикки Дж. Коза Ностра: история сицилийской мафии / Дж. Дикки; под ред. К.М. Королева: пер. с англ.. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2006. – 512 с.

Розділ 5. Параграф 3.

- ¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів і словосполучень / [уклад. і гол. редактор В.Б. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С. 674.
- ² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль: Т. 1-4. – М.: Рус. язык., 1989-1991. – Т. 4: Р – в. – 1991. – С. 272.
- ³ Le Robert: methodique / red. par J. Rey-Debove. – Paris: Dict. Le Robert, 1984. – С. 1241.
- ⁴ Hornby A.S. Oxford advanced learner's dictionary of current English / A.S. Hornby; ed. by S. Wehmeier, phonetics ed. M. Ashby. – 6th. – Oxford: Oxford univ. press., 2002. – С. 1001.
- ⁵ Богданов А. А. Тектология. (Всеобщая организационная наука): в 2 кн. Кн. 1 / А.А. Богданов – М.: Экономика, 1989. – С. 116.
- ⁶ Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Е. Дюркгайм: пер. з фр. Л. Кононович. – К.: Основи, 1998. – С. 400-401.
- ⁷ Казаков В.С. Соціальний конфлікт: проблема визначення / В.С. Казаков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №3. – С. 162.
- ⁸ Социологический энциклопедический словарь: на рус., англ., немец., фр. и чеш. языках / редактор-координатор – Г.В. Осипов. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С. 327.
- ⁹ Там же. – С. 220.

- ¹⁰ Социология. Основы общей теории: учеб. для вузов / Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичев, А.В. Кабыща и др.; отв. ред. Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичев; Рос. акад. наук. Ин-т социально-полит. исслед. – М.: Норма; Инфра-М, 2002. – С. 82.
- ¹¹ Воловик В.І. Ідеологія державотворення і основні фактори її розвитку / В.І. Воловик // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 7. – С. 102-103.
- ¹² Социология: Энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин и др. – Минск: Книжный мир, 2003. – С. 364-365.
- ¹³ Там же. – С. 364-365.
- ¹⁴ Пригожин А.И. Нововведения: стимулы и препятствия: (Социальные проблемы инноватики) / А.И. Пригожин. – М.: Политиздат, 1989. – С. 75.
- ¹⁵ Лепський М. А. Соціальний опір: проблема індиферентності і протидії / М.А. Лепський // Людина і політика: Український соціально-гуманітарний журнал. – 2002. – №1 (19). – С. 69.
- ¹⁶ Там же. – С. 66-74.
- ¹⁷ Шарп Дж. От диктатуры к демократии: стратегия и тактика освобождения / Дж. Шарп. – Москва: Новое изд-во, 2005. – 81 с.
- ¹⁸ Элиас Н. Общество индивидов / Н. Элиас; пер. с нем. – М.: Праксин, 2001. – С. 298.
- ¹⁹ Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / В.П. Андрущенко. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2006. – С. 219.
- ²⁰ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. – Дрогобич; К.: ВФ «Відродження», 2004. – С. 67.
- ²¹ Лотман Ю.М. Механизм смуты. (К типологии русской истории культуры) / Ю.М. Лотман // Международный литературно-философский журнал. – 1993. – №1. – С. 178.
- ²² Кондаков И.В. «Русский человек» в переходную эпоху: самосознание смуты / И.В. Кондаков // Человек между Царством и Империей: сб. материалов международной конференции / РАН Ин-т человека; под ред. М. С. Киселевой. – М., 2003. – С. 107.
- ²³ Там же. – С. 108.
- ²⁴ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. – Дрогобич; К.: ВФ Відродження, 2004. – С. 385.
- ²⁵ Там же. – С. 68.
- ²⁶ ЯНВАРЬ-2009. Протестные настроения в обществе. Перспективы новых политических сил: [материалы круглого стола, Киев, 4 февраля 2009 г.] [Электронный ресурс] // R&V Group. – Режим доступа: <http://www.rb.com.ua/rus/politics/research/2009/3699.html> (15 квітня 2012).
- ²⁷ Доклад о развитии человека 2010. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие / отв. за выпуск О. Зимарин; пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2010. – С. 143-146.
- ²⁸ Там же. – С. 171-172.
- ²⁹ Там же. – С. 199-202.
- ³⁰ Капітальні інвестиції за джерелами фінансування за січень-вересень 2009 року [Електронний ресурс] // Державний комітет статистики: Офіційний сайт. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/ibd/kindj/infin_u/infin03_09u.htm (15 квітня 2012).
- ³¹ Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Вип. 15: Проблеми і перспективи транскордонного співробітництва в аспекті процесів європейської інтеграції / ред. М.І. Долішній; НАН України. Ін-т регіон. дослідж., Волин. держ. ун-т ім. Л. Українки. – Львів; Луцьк, 2000. – С. 265.
- ³² Бердяев Н. А. Духовные основы русской революции / Н.А. Бердяев; подготовка текста и комментарии Е. В. Бронниковой. – СПб.: РХГИ, –1998. – С. 162.
- ³³ Українська державність у ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз / В. Адамський, Б. Андресюк, Є. Бистрицький та ін.; ред. О. Дергачов. – К.: Політична думка, 1996. – С. 429.
- ³⁴ Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів: [проект] [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=47920&cat_id=46017&showHidden=1 (15 квітня 2012).
- ³⁵ Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней: в 4 т. / Дж. Реале, Д. Антисери; пер. с итал. – СПб.: ТОО «ТК «Петрополис», 1996. – Т. 3: Новое время: (От Леонардо до Канта). – С. 711-712.

- ³⁶ Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Соколова. – М.: Политиздат, 1992. – С. 531.
- ³⁷ Іщенко О.М. Соціальний конфлікт в цивілізаційному процесі: формування, розгортання та розв'язання: дис. канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / О.М. Іщенко. – К., 2003. – С. 132.
- ³⁸ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Курас І.Ф., Рудич Ф.М., Балабан Р.В. та ін. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – С. 180.
- ³⁹ Іщенко О.М. Соціальний конфлікт в цивілізаційному процесі: формування, розгортання та розв'язання: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / О.М. Іщенко. – К., 2003. – С. 134.
- ⁴⁰ Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / за заг. ред. А. Колодій; М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. – К.: Ай Бі, 2002. – С. 627-632.
- ⁴¹ Аналітична інформація про результати діяльності міністерства юстиції та його територіальних органів з питань легалізації об'єднань громадян, інших громадських формувань [Електронний ресурс] // Міністерство юстиції України: Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/20119> (15 квітня 2012).
- ⁴² Єдиний реєстр громадських формувань [Електронний ресурс] // Міністерство юстиції України: Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/18501> (15 квітня 2012).
- ⁴³ ЯНВАРЬ-2009. Протестные настроения в обществе. Перспективы новых политических сил: [материалы круглого стола, Киев, 4 февраля 2009 г.] [Электронный ресурс] // R&B Group. – Режим доступа: <http://www.rb.com.ua/rus/politics/research/2009/3699.html> (15 квітня 2012).
- ⁴⁴ Технологии политической власти: Зарубежный опыт / В.Я. Иванов, В.Я. Матвиенко, В.И. Патрушев, И.В. Молодых. – К.: Вища школа, 1994. – С. 18.
- ⁴⁵ Іщенко О.М. Соціальний конфлікт в цивілізаційному процесі: формування, розгортання та розв'язання: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / О.М. Іщенко. – К., 2003. – С. 135.
- ⁴⁶ Выдрин Д. Факторы внутренней стабильности Украины / Д. Выдрин // Політична думка. – 1994. – №3. – С. 23.
- ⁴⁷ Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів: [проект] [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=47920&cat_id=46017&showHidden=1 (15 квітня 2012).
- ⁴⁸ Самарский А.А. Парадоксы многовариантного мира – мира вокруг нас / С.П. Курдюмов, А.А. Самарский // Гипотезы. Прогнозы. Будущее науки. Междунар. Ежегодник. – М.: Знание, Вып. 22. – 1989. – С. 13.
- ⁴⁹ Там же.

Розділ 6. Параграф 1.

- ¹ Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1989. – С. 325.
- ² Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки: учебник / Е.В. Ушаков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – С. 149.
- ³ Штофф В.А. Моделирование и философия / В.А. Штофф. – М.-Л.: Наука, 1966. – С. 19.
- ⁴ Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1989. – С. 325.
- ⁵ Социальные системы. Формализация и компьютерное моделирование: Учебное пособие / Гуц А.К., Коробицын В.В., Лаптев А.А., Паутова Л.А., Фролова Ю.В. – Омск: Омск. гос. ун-т, 2000. – С. 12.
- ⁶ Плотинский Ю.М. Модели социальных процессов: Учебное пособие для высших учебных заведений / Ю.М. Плотинский; изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Логос, 2001. – С. 87.
- ⁷ Исследование социально-экономических и политических процессов: учебник / под общей ред. А.Н. Данчула; Российская академия государственной службы при Президенте РФ. Издание второе, стереотипное. – М.: Изд-во РАГС, 2009. – С. 21.
- ⁸ Там же. – С. 21-22.
- ⁹ Лейбниц Г. Об искусстве открытия / Г. Лейбниц // Сочинения в 4-т. – М.: Мысль, 1984. – Т. 3. – С. 395.
- ¹⁰ Там же. – С. 396.
- ¹¹ Лейбниц Г. Об универсальном синтезе и анализе, или об искусстве открытия и суждения / Г. Лейбниц // Сочинения в 4-т. – М.: Мысль, 1984. – Т. 3. – С. 122.

- ¹² Рубаник Ю.Т. Системное мышление как искусство правдивой простоты. Предисловие к русскому изданию / Ю.Т. Рубаник // О'Коннор Дж. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / Дж. О'Коннор, И. Макдермотт. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – С. 11-12.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ О'Коннор Дж. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / Дж. О'Коннор, И. Макдермотт. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – С. 32-33.
- ¹⁵ Там же. – С. 35-38.
- ¹⁶ Исследование социально-экономических и политических процессов: учебник / под общей ред. А.Н. Данчула; Российская академия государственной службы при Президенте РФ. Издание второе, стереотипное. – М.: Изд-во РАГС, 2009 – С. 21-22.
- ¹⁷ О'Коннор Дж. Искусство системного мышления: Необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем / Дж. О'Коннор и И. Макдермотт. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – С. 37.
- ¹⁸ Яковец Ю.В. Социогенетика: становление интегрированной отрасли знания / Ю.В. Яковец // Общественные науки и современность. – 1993. – №4. – С. 83.
- ¹⁹ Там же. – С. 84.
- ²⁰ Кузык Б.Н. Прогнозирование, стратегическое планирование и национальное программирование. Учебник / Б.Н. Кузык, В.И. Кушлин, Ю.В. Яковец; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 2008. – С. 48, 50.
- ²¹ Там же. – С. 48.
- ²² Там же. – С. 52.
- ²³ Там же. – С. 27-28, 29-30.
- ²⁴ Там же. – С. 18.
- ²⁵ Князева Е.Н. Основание синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – СПб.: Алетейя, 2002. – С. 6.
- ²⁶ Алюшин А.Л. Темпомиры: Скорость восприятия и шкалы времени / А.Л. Алюшин, Е.Н. Князева. – М.: ЛКИ, 2008. – С. 42.
- ²⁷ Там же. – С.42-43.
- ²⁸ Исследование социально-экономических и политических процессов: учебник / под общей ред. А.Н. Данчула; Российская академия государственной службы при Президенте РФ. Издание второе, стереотипное. – М.: Изд-во РАГС, 2009 – С. 49-51.
- ²⁹ Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки: учебник / Е.В. Ушаков; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – С. 160-161.
- ³⁰ Социальные системы. Формализация и компьютерное моделирование: Учебное пособие / Гуц А.К., Коробицын В.В., Лаптев А.А., Паутова Л.А., Фролова Ю.В. – Омск: Омск. гос. ун-т, 2000. – С. 12-13.
- ³¹ Глущенко В.В. Исследование систем управления: социологические, экономические, прогнозные, плановые, экспериментальные исследования: Учеб. пособие для вузов / В.В. Глущенко, И.И. Глущенко; изд. 2-е испр. и доп. – Железнодорожный, Моск. обл.: ООО «НПЦ Крылья», 2004. – С. 66-68.

Розділ 6. Параграф 2.

- ¹ Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – М.: КАНОН-пресс–Ц, Кучково поле, 2000. – 304 с.
- ² Дебор Г. Общество спектакля / Г. Дебор: пер. с фр. С. Офертаса и М. Якубович. – М.: Издательство «Логос» 1999. – 224 с.
- ³ Переслегин С.Б. Новые карты будущего, или Анти-Рэнд / С.Б. Переслегин. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2009. – 702 с.
- ⁴ Куклина И.Р. Форсайт как инструмент управления будущим / И.Р. Куклина, Н.Ю. Ютанов // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. – С. 79-90.
- ⁵ Моргунов Е.В. Метод «Форсайт» и его роль в управлении технологическим развитием страны / Е.В. Моргунов // Проблемы развития рыночной экономики / под ред. член.-корр. РАН В.А. Цветкова. – М.: ЦЭМИ РАН, 2011. – С. 97-113.
- ⁶ Каган М.С. Философия культуры / М.С. Каган. – СПб.: Петрополис, 1996. – С. 45.

- ⁷ Махлина С.Т. Семиотика культуры и искусства. Опыт энциклопедического словаря. – В 2-х ч.: Ч. I: А-Л. Ч. II: М-Я / С.Т. Махлина. – СПб.: СПбГУКИ, 2000. – С. 394.
- ⁸ Глущенко В.В. Разработка управленческого решения. Прогнозирование и планирование / В.В. Глущенко, И.И. Глущенко. – Железнодорожный. Моск. обл.: ТОНПЦ Крылья, 1997. – С. 243.
- ⁹ Теория прогнозирования и принятия решений / под ред. С.А. Саркисяна. – М.: Высшая школа, 1977. – С. 184.
- ¹⁰ Боумэн К. Основы стратегического менеджмента / К. Боумэн; под ред. Л.Г. Зайцева, М.И. Соколовой: пер. с англ. – М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. – С. 53.
- ¹¹ Ожиганов Э.Н. Стратегический анализ политики: Теоретические основания и методы: Учеб. пособие для студентов вузов / Э.Н. Ожиганов. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 10.
- ¹² Мельвиль А.Ю. Россия 2020: альтернативные сценарии и общественные предпочтения / А.Ю. Мельвиль, И.Н. Тимофеев // Полис. – 2008. – №4. – С. 66-85.
- ¹³ Пригожин А.И. Методы развития организаций / А.И. Пригожин. – М.: МЦФЭР, 2003. – 864 с.
- ¹⁴ Дятловская И.С. Мифы о неприменимости и мировая практика сценарного планирования / И.С. Дятловская // Менеджмент в России и за рубежом. 2007. – №1. – С. 137-142.
- ¹⁵ Пригожин А.И. Методы развития организаций / А.И. Пригожин. – М.: МЦФЭР, 2003. – С. 425-426.
- ¹⁶ Мельвиль А.Ю. Россия 2020: альтернативные сценарии и общественные предпочтения / А.Ю. Мельвиль, И.Н. Тимофеев // Полис. – 2008. – №4. – С. 66-85.
- ¹⁷ Фляйшер К. Стратегический и конкурентный анализ. Методы и средства конкурентного анализа в бизнесе / Фляйшер К., Бенсуссан Б.: пер. с англ. Д.П. Коньковой. – М.: БИНОМ, Лаборатория знаний, 2005. – С. 341.
- ¹⁸ Глущенко В.В. Разработка управленческого решения. Прогнозирование и планирование / В.В. Глущенко, И.И. Глущенко. – Железнодорожный. Моск. обл.: ТОНПЦ Крылья, 1997. – С. 243.
- ¹⁹ Рой О.М. Исследования социально-экономических и политических процессов: Учебник для вузов / О.М. Рой. – СПб.: Питер, 2004. – 364 с.; Исследование социально-экономических и политических процессов: Учеб.-метод. пособие / под ред. А.Н. Данчула. – М.: РАГС, 2009. – 228 с.; Тавокин Е.П. Исследование социально-экономических и политических процессов. Учеб. пособие / Е.П. Тавокин. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 216 с.
- ²⁰ Вертакова Ю.В. Исследование социально-экономических и политических процессов: учебное пособие / Ю.В. Вертакова, О.В. Согачева. – М.: КНОРУС, 2009. – С. 7-8; Рой О.М. Исследования социально-экономических и политических процессов: Учебник для вузов / О.М. Рой. – СПб.: Питер, 2004. – С. 22-23.
- ²¹ Шабров О.Ф. Социально-политические объекты: специфика исследования и моделирования / О.Ф. Шабров // Исследование социально-экономических и политических процессов: Учеб.-метод. пособие / под ред. А.Н. Данчула. – М.: РАГС, 2009. – С. 95.
- ²² Там же. – С. 85-95.
- ²³ Лавриненко В.Л. Исследование социально-экономических и политических процессов. Учеб. пособие / В.Л. Лавриненко, Л.М. Путилова. – М.: Вузовский ученик; ИНФРА-М, 2010. – С. 7.
- ²⁴ Фляйшер К. Стратегический и конкурентный анализ. Методы и средства конкурентного анализа в бизнесе / Фляйшер К., Бенсуссан Б.: пер. с англ. Д.П. Коньковой. – М.: БИНОМ, Лаборатория знаний, 2005. – 541 с.
- ²⁵ Там же. – С. 405.
- ²⁶ Там же. – С. 406.
- ²⁷ Шершньова З.Є. Стратегічне управління: Підручник / З.Є. Шершньова; 2 вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2004. – 699 с.
- ²⁸ MBA Start. Модуль 10. Стратегический менеджмент. 10.3. Создание и формализация стратегии. MBA Start конспект видеолекции. Бизнес-образование без границ. – М.: 2008. – С. 23-28.
- ²⁹ Боумэн К. Основы стратегического менеджмента / К. Боумэн; под ред. Л.Г. Зайцева, М.И. Соколовой: пер. з англ. – М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. – С. 54.
- ³⁰ Там же. – С. 53-54.
- ³¹ Краснов Б.И. Политический анализ, прогноз, технологии: Учеб. пособие / Б.И. Краснов, Г.И. Авцинова, И.А. Сосина; под общ. ред. В.И. Жукова; рец.: В.И. Коваленко, В.А. Пызин; М-во тр. и соц. развития РФ, МГСУ. – М.: Союз, 2002. – 240 с.

- ³² Куклина И.Р. Форсайт как инструмент управления будущим / И.Р. Куклина, Н.Ю. Ютанов // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. – С. 86-87.
- ³³ Там же. – С. 87.

Розділ 6. Параграф 3.

- ¹ Фляйшер К. Стратегический и конкурентный анализ. Методы и средства конкурентного анализа в бизнесе / Фляйшер К., Бенсуссан Б.: пер. с англ. Д.П. Коньковой. – М.: БИНОМ, Лаборатория знаний, 2005. – С. 40-41.
- ² Там же. – С. 41.
- ³ Там же. – С. 43-44.
- ⁴ Там же. – С. 46-48.
- ⁵ Там же. – С. 40-48.
- ⁶ Шелюбская Н.В. Практика форсайта в странах Западной Европы / Н.В. Шелюбская // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. Форсайт: основы и практика применения. – С. 10-11.
- ⁷ Балацкий Е.В. Сравнительные эволюционные характеристики технологий будущего / Е.В. Балацкий // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. Форсайт: основы и практика применения. – С. 66.
- ⁸ Семёнова Н.Н. Форсайт в условиях глобализации / Н.Н. Семёнова // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. Форсайт: основы и практика применения. – С. 26.
- ⁹ Третьяк В.П. Организационное обеспечение применения технологии Форсайта / В.П. Третьяк // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. Форсайт: основы и практика применения. – С. 170.
- ¹⁰ Семёнова Н.Н. Форсайт в условиях глобализации / Н.Н. Семёнова // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. Форсайт: основы и практика применения. – С. 26.
- ¹¹ Там же. – С. 26-27.
- ¹² Зайдл да Фонсека Р. Многостранный Форсайт / Р. Зайдл да Фонсека, Х.Р. Кортезо, Р. Хесус, А. Морато // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. Форсайт: основы и практика применения. – С. 50-51.
- ¹³ Куклина И.Р. Форсайт как инструмент управления будущим / И.Р. Куклина, Н.Ю. Ютанов // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. – С. 89.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же. – С. 90.
- ¹⁶ Третьяк В.П. Организационное обеспечение применения технологии Форсайта / В.П. Третьяк // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. Форсайт: основы и практика применения. – С. 156-157.
- ¹⁷ Ди Чезаре М. Финансирование Форсайт-исследований / М. Ди Чезаре // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. Форсайт: основы и практика применения. – С. 173-176.
- ¹⁸ Третьяк В.П. Организационное обеспечение применения технологии Форсайта / В.П. Третьяк // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. Форсайт: основы и практика применения. – С. 158.
- ¹⁹ Там же. – С. 159.
- ²⁰ Там же. – С. 159.
- ²¹ Там же. – С. 160.
- ²² Там же. – С. 160-161.
- ²³ Там же. – С. 161.
- ²⁴ Там же. – С. 163-164.
- ²⁵ Там же. – С. 166.
- ²⁶ Там же. – С. 168.
- ²⁷ Там же. – С. 165-166.
- ²⁸ Куклина И.Р. Форсайт как инструмент управления будущим / И.Р. Куклина, Н.Ю. Ютанов // Наука. Инновации. Образование. – 2008. – Вып. 5. – С. 87-88.
- ²⁹ Там же. – С. 88-89.
- ³⁰ Воловик В.І. Соціальна філософія. Монографія / В.І. Воловик, М.А. Лепський, Т.І. Бутченко, О.В. Краснокутський. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 211-278.